КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Академик А.АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

БИШКЕК
«Бийиктик Плюс»– 2015

УДК 82/821.0
ББК 83.3 Ки
А 35

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Редкеңеш:

Акматалиев А.А. — Мусаев С.Ж.
Байгазиев С.О. — Садыков Т.
Жайнакова А.Ж. — Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т. — Эркебаев А.Э.

Рецензенти *А.Мусаев* – филология илимдеринин доктору

А 35 **Азыркы кыргыз адабияты** – Б.: «Бийиктик Плюс», 2015. – 548 б.

ISBN 978-9967-33-150-1

Китепте XX кылымдын 50–60-жылдары адабиятыбызга келип кошулган муундун өкүлдөрүнүн чыгармачылык портреттери берилди.

А 4603010000-15

ISBN 978-9967-33-150-1

УДК 82/821.0
ББК 83.3 Ки

© КР УИА, 2015
© «Бийиктик Плюс», 2015

РЕДКЕҢЕШТЕН

«Кыргыз адабиятынын тарыхында» жаңы типтеги улуттук жазма адабиятыбыздын жаралуу жана калыптануу этабындагы жазуучулардын чыгармачылыгы жана алар аркылуу келген адабий жаңыланууулар, өнүгүүлөргө арналса, «Азыркы кыргыз адабияты» өткөн кылымдын 50–60-жылдарынан бери тарта адабиятка келген акын-жазуучулардын чыгармачылыгына арналды.

50–60-жылдары адабиятыбызга келип кошулган акын-жазуучуларыбыздын муунун кыргыз адабиятынын экинчи толкуну деп атасак болот. Касым Тыныстанов, Сыдык Карачев, Аалы Токомбаевдер баштаган биринчи толкундагы акын-жазуучулардын мууну жазма адабияттын тигил же бул жанрында алгачкы кадамдарды таштап, өнүктүрүп, пайдубалын түптөшкөн. Ал эми Чыңгыз Айтматов башында турган экинчи толкундун өкүлдөрү 50–60-жылдардагы коомдук-саясий өзгөрүүлөргө, жазма адабиятыбыздын өнүгүшүндөгү жыйырма-отуз жыл ичинде топтолгон тажрыйбага жана өнүккөн адабияттардын өрнөгүнө таянып улуттун көркөм сөз өнөрүн жаңы баскычка көтөрүштү. Таланттуу калемгерлер чыгармаларында объект кылып алган мурдагыдай «таптык позиция», «социалисттик идеология», «коммунисттик идеал» деген сыяктуу саясий тушунуктөргө ашкере айланчыктап, турмуш көрүнүштөрүнө декларативдүү расмий салтанаттуулук менен кайрылбай, жаңы өңүттөн, турмуштун табигый агымында көркөм иликтөөгө алганга, турмуштун жаңы сырларын ачып көрсөтүүгө, адабиятыбызды жаңы форма, жаңы мазмун менен байытууга аракеттеништи. Алардын көпчулүгү бүгүн адабиятыбыздын өнүгүшүндө бараандуу

орун таап, чыгармачылык жүзү ачык-айкын көрүнүп калды. Китепти жазууга катышкан авторлор мына ушул жагдайларды эске алууга аракеттеништи.

«Азыркы кыргыз адабиятын» төмөнкү авторлор: КР УИАнын академиги, филология илимдеринин доктору, профессор ***А.Акматалиев*** *Чыңгыз Айтматовдун, Качкынбай Осмоналиевдин, Анатай Өмүркановдун, Акбар Рыскуловдун; КРУИАнын корреспондент-мүчөсү филология илимдеринин доктору, профессор* ***А.Садыков*** *Сагындык Өмурбаевдин; филология илимдеринин доктору, профессор* ***К.Артыкбаев*** *Шукурбек Бейшеналиевдин, Төлөгөн Касымбековдун, Жалил Садыковдун; филология илимдеринин доктору филология илимдеринин доктору* ***А.Кадырманбетова*** *Мар Байжиевдин, Мурза Гапаровдун, Ашым Жакыпбековдун, Кеңеш Жусуповдун, Кубатбек Жусубалиевдин;* ***К.Байжигитов*** *Асанбек Стамовдун, Мелис Абакировдун; филология илимдеринин доктору* ***С.Искендерова*** *Жунай Мавляновдун; филология илимдеринин доктору* ***Ү.Култаева*** *Токтосун Самудиновдун; филология илимдеринин доктору* ***А.Эгембердиева*** *Турар Кожомбердиевдин, Жолон Мамытовдун (Н.Өмурзакова менен бирдикте), Омор Султановдун, Рамис Рыскуловдун, Асан Жакшылыковдун; филология илимдеринин доктору* ***К.Исаков*** *Байдылда Сарногоевдин; филология илимдеринин доктору* ***М.Жумаев*** *Муса Мураталиевдин, Жылкычы Жапиевдин; педагогика илимдеринин доктору* ***А.Муратов*** *Сүйөркул Тургунбаевдин; филология илимдеринин кандидаттары:* ***К.Даутов*** *Табылды Мукановдун;* ***И. Жумабаев*** *Тенти Адышеванын, Шайлообек Дүйшеевдин;* ***Г.Жумаева*** *Жолдошбай Абдыкалыковдун;* ***С.Егимбаева*** *Өскөн Даникеевдин, Субайылда Абдыкадырованын, Гүлсайра Момунованын;* ***Н.Өмурзакова*** *(А.Акматалиев менен бирдикте) Эрнис Турсуновдун;* ***Р.Сыдыкова*** *(Г.Кулманбетова менен бирдикте) Майрамкан Абылкасымованын;* ***Г.Орозова*** *Төлөгөн Мамеевдин,* ***А.Мукасова*** *Беганас Сартовдун;* ***А.Исмаилова*** *Сагын Акматбекованын; илимий кызматкерлер:* ***А.Жакыпбекова*** *Аман Саспаевдин (А.Акматалиев менен бирдикте), Зуура Сооронбаеванын,* ***Ж.Тургунбаева*** *Бексултан Жакиевдин, Бакы Өмиралиевдин;* ***Ө.Калыева*** *Казат Акматовдун портреттерин жазышты.*

АЙТМАТОВ ЧЫҢГЫЗ
(1928—2008)

Чыңгыз Айтматов... Бул ысым менен бүгүнкү күндө кыргыздын улуттук руханий турмушунун тарыхый өсүш деңгээлинин бардык тармактары тыгыз байланышкан.

Бул ысым – жалпы адамзат турмушунун байыркы доордон нечен миң жылдарды карытып бүгүнкү доорго жеткен, бүгүнкүдөн дагы нечен миң жылдык чексиздиктерге уланчу карт тарыхынын барагына өкүмү күчтүү Мезгил атынан XX кылымдын көрүнүктүү зор инсаны катары жазылып калчу сыймыктуу ысымдардан. Бул жөн гана мекендештин, улутташтын демейки көтөрө чалма пенделик мактанычы эмес, а турмуш чындыгы далилдеген акыйкаттардан. Анын чыгармалары дүйнөнүн жүздөн ашуун өлкөлөрүндө эки жүзгө жакын тилдерге которулуп, жүз миңдеген нуска менен бир нече иреттен кайрадан басылып, дүйнөнүн булуң-бурчтарына небактан белгилүү жана тарап жатат. Чыңгыз Айтматов бүгүн ар түрдүү улуттагы, ар түрдүү диний, саясий ишенимдеги, ар түрдүү кесиптеги жана ар кыл жаштагы миллиондогон окурмандардын сүйүктүү жазуучусу.

Сөздүн керемет күчү, орошон ой толгоонун ооматтуу касиети ушул белем, катардагы адамзат пендесинин бир өкүлүнүн жеке мүнөздөгү ой-туюму, көз карашы, элестүү дүйнө тааным капыстан жалпы адамзаттык маани-маңызга ээ болуп, ага назар бурган адамдын жан дүйнөсүн козгоп, өмүр жана өлүм, кубаныч жана кайгы, адамгерчилик жана карөзгөйлүк, абийир жана абийирсиздик, бийлик жана ынсап, бакыт жана бактысыздык, ар-намыстуулук жана арсыздык ж. б. у. с. толуп жаткан татаал, түйүндүү, түбөлүктүү, жалпы адамзаттык маселелер туурасында ой-жүгүртүүгө мажбурлап, адамдагы адамдык нарк-насилди ойготуп, сергектентип, жаман

эмне, жакшы эмне экенин ылгап билүүгө үйрөтүп, адал, ак ниеттүү иштерге шыктантып, адамдарга карата боордоштук сезимин ойготуп, жан дүйнөсүндө жакшылыктын үрөнүн өндүрүп, ар замандагы адам баласынын көңүл-көкөйүн өйүгөн «Канткенде адам уулу адам болот?» деген өндүү суроого жооп издетип, бул татаал суроого жооп табууда ага руханий устат болуу укугун алууга мүмкүндүк берет.

«Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Ак кеме», «Деңиз бойлой жорткон Ала дөбөт», «Фудзиямада кадыр түн», «Кыямат», «Кылым карытар бир күн», «Кассандра тамгасы» – булардын ар бири окуган адамды кайдыгер калтырбай турган жандуу таасирдүүлүгү, жан дүйнөнү күүгө келтирээр көркөмдүгү менен окурмандын турмуштук тажрыйбасын байытаар, түшүнүгүн арттыраар, акыл-сезимин курчутаар шарапатка ээ чыгармалар.

Айтматовдун жазуучулук устаттыгынын эң башкы сыры – көркөм ойлоонун көп тараптуу жана көп тармактуулугунда. Кыргызчабы же орусчабы, эки тилдин кайсынысында жазбасын, ал баары бир биринчи иретте кыргыз жазуучусу. Өзүнүн чыгармаларында ал улуттук тамырга тереңирээк үңүлгөнгө, фольклордук чыгармаларга, анын эпикалык традициялык булактарына кайрылганга умтулат.

Айтматовдун феномени – баарыдан мурда анын көркөм дүйнөгө көз карашынын системасы элдик салтка, «Манас» баштаган эң бай фольклорго азыктанып таянганында жана ошону менен бирге аны жазуучу бир эле убакта Батыш жана Чыгыш элдеринин көркөм маданиятынын эң тандамал жакшы тажрыйбасы менен ширелиштире билгендигинде. Чындыгында эле, алгач чет жерлик адабиятчылардын, жазуучулардын көпчүлүгүн Айтматовдун чыгармачылыгынын улуттук мифологиялык кыртыш менен карым-катнаш проблемалары кызыктырган жана бүгүн да кызыктырып келет. Мифологиялык көрүнүштөрдүн жазуучунун чыгармаларында өтөгөн идеялык-көркөмдүк кызматын тактоо менен катар алардын көпчүлүгү Айтматовдун мифке болгон мамилеси терең чыгармачыл мүнөздө экенин көрсөтүшөт. Жазуучу мифтин кандайдыр бир версиясы менен чектелип калбайт, алыскы замандар менен жуурулушуп кетет, көп

кылымдык адамзат тажрыйбасын кайра уюткан жашоо механизмдеринин тереңдерине чөмүлөт. Ушунун аркасында анын «мифологемдери» биздин күндөрдө дайыма терең актуалдуу. Айтматовдун чыгармаларындагы мифологиялык-жомоктук башталыштын «кайра функцияланышынын» мааниси ушунда десек болот.

Жазуучунун чыгармаларында дүйнөнүн дал өзүндөй эң эски, жер – жер болуп, эл – эл болуп жаралганда кошо бүткөндөй абыдан тааныш адамдык сапаттар, сезимдер, түшүнүктөр жазуучунун «сыйкырдуу» калеминин күчү менен кайрадан жаңырып, жашарып, кайталангыс жаңы көркөм-эстетикалык өз алдынча бүтүн дүйнөгө айланат, өзгөчө өң-түс, касиет-сапатка ээ болот. «Эрди-катын жамандык-жакшылыкта» деп, «кудай кошкон тагдырлаш түгөйүм» деп бардык азап-тозокко кайыл болуп башкалардан коргоп жүрүп, качан гана күйөөсү адилеттүүлүктүн атталбас чийимин аттап өткөндө өзү биринчи аны адамгерчиликтин атынан жазага буюрган Сейденин образын алабызбы, өз жүрөгү менен кабыл албаган никенин адат-салттык жөрөлгөсүнө өзүн күчтөп баш ийдире албай, акыры көңүлү сүйгөн адам менен сүйүү, ишеним, кыялдардын дүйнөсүнө чечкиндүү сапар тарткан Жамийланын образын алабызбы, курч мүнөзүнүн айынан турмуштук сыноолордун биринде тагдырын чорт сындырып алган Илиястын образын алабызбы Жер эненин өзүндөй мээримдүү, айкөл, күчтүү, көтөрүмдүү Толгонай эненин образын алабызбы, аларда адам тагдыры жана ал тагдырды тагдыр кылып турган, ошондой эле бизди, кечээки, бүгүнкү, эртеңки окурманды, бир түйүндөн жолуктуруп, дилдеш, мундаш, сырдаш кылып отурган бүтүн дүйнө, синтездөөчү көз караш бар. Айтматовдун автордук идеяны алып жүрүүчү оң каармандары – руханий маяк болчу, руху күчтүү, идеалдуу зор инсандар.

Адамдын жаратылыш менен болгон ымалалашуусунун Айтматовдук концепциясы адамдын ички жан дүйнөсүнүн чектерин кеңейтет. Ал, мейли, айбанаттар дүйнөсү жөнүндө жазып жаткан учурда да, анын баяндоосунун ар бир деталында чыгарманын гуманисттик нравалык климатын колдоп турган татаал символика жашайт. Турмуштук аныктыгы, образды сүрөттөөдөгү күчү боюнча Гүлсарынын, Кара-

нардын, Ташчайнардын, Акбаранын, Жаабарстын образдары, адамдардын, алсак, Танабайдын, Едигейдин, Бостондун образдарынан кем калышпайт. Жазуучунун чыгармачылыгында жаратылыш адамдардын жашоосун, ички дүйнөсүн таразалаган өзгөчө критерийлик роль ойнойт. Жаратылыш, балким, катаал болушу да ыктымал, бирок баары бир ал акыйкатты аныктоонун, баалоонун, тактоонун негизги булагы.

Айтматов – адабий көркөм пейзаждын чебери. Анын чыгармачылыгында жаратылыштын сөз менен так, таамай, элестүү, чебер тартылган не бир түркүм сүрөттөрү бар: торгою таңшып тамылжыган таңдан асманына жылдыз батпай мемиреген бейпил түнгө чейин, туман чалган адырлуу, бөксөлүү коктулардан, эгини текши ыңкып бышкан жайкалган эгин талаасына чейин, ак куулар конгон Айдың-Көлдөн адам буту баспаган ак мөңгүлүү тоолорго чейин. Алар жандандырылган, «адамдаштырылган» психологиялык параллель, символикалуу-метафоралуу жышааналуу көркөм каражат, каармандар аракеттенүүчү мезгил-мейкиндик фон эле эмес. Биз күндө эле көрүп, байкап-байкабаган ал жаратылыш сүрөттөрү жазуучунун «сыйкырдуу» калеминин күчү менен өзгөчө бир поэтикалык нурга чайынып, чыгармада болуп жаткан сюжеттик негизги окуя, каармандардын образ-мүнөздөрү, автордук идеялык-эстетикалык концепция менен ажыратылгыс болуп жуурулушкан, чулу бүткөн көркөм сүрөт болуп жаңырып, көз алдыга тартылат. Айтматовдун чыгармаларында пейзаж – активдүү «каарман», жандуу «каарман» ар кандай «мүнөзгө» ээ. Алар: мээримдүү, айкөл, ойноок, шайыр, сулуу, басмырт, ачуулуу, кырс, таш боор, капалуу ырайы бузук, көптү көргөн акылдуу, токтоо, чарчаңкы ж.б. Аларды сүрөттөө ыкмаларына карап да бир нече түргө бөлүүгө болот: романтикалуу, реалисттик, лирикалуу, драмалуу, трагедиялуу, эпикалуу. Айтматовдук пейзаждардан ошондой эле улуттук колориттин күчтүү деми сезилип, кыргыздык дүйнөкөрүм, дүйнөтаанным өзгөчөлүгү көрүнөт.

Айтматовдун философиялык, психологиялык көркөм конпепциясы – кандай заман, кандай доор болбосун, кандай саясий система өкүм сүрбөсүн, кандай кыстоо башка

түшпөсүн адам адамдыгын сактап калуу керек жана адамзат коому дайыма адамдагы адамдык башаттын сакталышы үчүн күйөрман, тилектеш болуп, камкордук көрүшү керек экендигин чыгармалары аркылуу эскертип туруу.

Айтматовдун прозасы «биздин заман – нур заман» болгон советтик мезгил учурунда эле курулай шаңдануучулуктан, декларативдүүлүктөн алыс болгон. «Эң күчтүү драма – жакшы адамдардын драмасы» деген эмеспи өз учурунда Толстой. Анын сыңары Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын сюжеттик-конфликттик негизин да, Сейденин, Жамийланын, Толгонайдын, Алимандын, Дүйшөндүн, Илиястын, Танабайдын, Момундун, Едигейдин, Бостондун, Авдийдин, Арсендин ж. б. рух дүйнөсү бай, күчтүү инсандардын жан дүйнө драмалары, трагедиялары түзөт. Бирок алар (Момундан башкасы) табиятынан эрк-кайраты күчтүү инсандар болгондуктан өз чындыгын, өз ишенимин коргой алышат, абалды оңдоого жардам берүүчү адамгерчилик чегиндеги болгон мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланышат. Ошондуктан ал каармандардын жоготуусу канчалык өкүнүчтүү болбосун, чыгармада адамдын акыл-эс күчүнө, эрк-кайратына болгон ишеним эч бөксөрбөй, оптимисттик дух сакталып кала берет.

Атагы ааламды аралап кеткен алп сүрөткердин сыйкырдуу калеми тууралуу сөз учугу чексиз. Жазуучунун сыры терең, ою кенен, көп катмарлуу чыгармалары жөнүндөгү адабий талдоолор, окурмандык ой бөлүшүүлөр жазуучунун өздүк чыгармаларына салыштырганда саны жагынан да, көлөмү жагынан да жүз эсе көп деп айтсак, анчалык аша чаап кеткен деле болбойбуз. Жазуучунун чыгармаларына байланыштуу адабий-илимий эмгектер Кыргызстандан, Россиядан, мурдагы союздук республикалардан тышкары Индияда, Кытайда, Японияда, Англияда, Германияда, Францияда жана башка өлкөлөрдө, тилдерде жазылды. Жазуучунун чыгармаларын бирден санап, андагы ар түрдүү проблемаларды бирден талдап отурууга бул жерде мүмкүнчүлүк жок.

Жазуучуга алгачкы чыгармачылык ийгиликти «Бетмебет» (1957) жана «Жамийла» (1958) повесттери алып келди. Бул повесттер жарык көрөрү менен адабий коомчулук аларга кыргыз адабиятындагы жаңы көрүнүш катары баа берип,

окурмандар тарабынан жакшы кабыл алынды. «Бетме-бетти» жазуучу чыгармачылык жолунун чыныгы башталышы, «адабий дебюту» катары атайт. Адабий дебют бул жерде жазуучунун чыгармачылыктагы өз чыйырын табуусу, алгачкы саамалык, ийгилик маанисинде айтылып жатат. Бирок бул башталышты жалаң эле Айтматовдун жеке ийгилигинин эмес, улуттук көркөм адабиятыбыздын өнүгүшүнүн жалпы табиятындагы жаңы сапаттык бурулуш катары туюу керек. Буга чейин кыргыз прозасында жалпы сүрөттөө үстөмдүк кылып, көркөм образ статикалуу, поэтикалык ой экстенсивдүү формада өнүктүрүлүп келсе, «Бетме-бетте» чыгарманын идеялык-тематикалык мазмуну каармандын ички дүйнөсүндөгү диалектикалык карама-каршылыктарды иликтөө менен тыгыз карым-катышта өнүктүрүлөт. Повесттеги сюжеттик конфликтти чечүүдө, борбордук идеялык-көркөмдүк максатты ишке ашырууда Сейденин образы биринчи планда турат. Туруштук кыйчалыш кырдаалга тушуккан Сейде эки жээктин – эл менен элбезер Ысмайылдын ортосунда чабалактоого аргасыз болот. Сейденин образынын драматизмин, психологиялык тереңдигин көркөм реалисттик планда ачып берүү чындыгында да жазуучунун, аны менен бирге кыргыз прозасынын алгачкы уюткулуу ийгилиги болду.

Башкы каарман Ысмайылдын образын тереңдеткен кошумча бөлүк 1990-жылы окурмандарга тартууланды. Чыңгыз Айтматов макалаларында жана маектеринде: «Эгер убакыт болсо «Бетме-бет» повестимди кайрадан карап чыгар элем» – деп нечен ирээт белгилегени али эсибизде эле. Мында жазуучунун милдети – өз мезгилинде айрым бир себептер менен жазылбай жана кыскартылып калган эпизоддорду калыбына келтирүү болчу.

Дароо суроо туулат: Жазуучу кандай эпизоддорду кошууну ылайык көрдү экен? Кошумчаланган материалдар повесттин идеялык мазмунун тереңдетип, каармандын психологиясынын жаңы кырларын ачып береби?

Жазуучу окуянын өнүгүшүн өзүнчө финал катары баамдалган Бексааттын ооруп дүйнөдөн кайтышына мурда эле даярдап койгон. Анткени эненин өлүмү Ысмайыл үчүн орду толгус чоң жоготуу болмок, азапка кошулган арман-күйүтү

буркан-шаркан болуп чыкмак. Энеси уулунун келечек тагдыры жөнүндө тынчсызданып жатып, өлүмгө баш ийгенин ал сезмек. Кошумча жаңы тарамда кемпирдин жаны чыгып баратканда жанында болбой, бир ооз керээзин укпай, бир ууч топурак сала албай уулдук парзын аткара албай тоо-ташта тентип жүргөнүнө Ысмайыл чындап арданат. Абийирдин алдында сынганын жана турмуштун моралдык соккусун алганын туят, адамга берилген бир жолку жашоону кордоп жашаганы үчүн өкүнөт. Энеден айрылуу эпизоду – Ысмайылдын адамдык сезимин ойготуунун, турмуштук басып өткөн жолундагы жаза басууларын түшүнүүнүн жолу сыяктуу. Жазуучунун чеберчилиги – эненин ыйыктыгы жөнүндөгү ойду качкын Ысмайылдын аң-сезимине жасалма түрдө көчүрүп койбой, каармандын өзү билип, өзү туйган дүйнө менен бирдикте көрсөткөнүндө. Тынчтык күндө маңдай терин агызып эгин эгип, кубанып дан жыйнаган өзүнүн боордош жеринде эми чоочун болуп, кулаалыдан корккон чычкандай бүжүрөп, жашынып өтүп жүргөнү үчүн согушка наалат айтат.

«Жамийла» жазуучунун атын алыска таанытkан чыгарма.

Жаш художник Сейит өмүр тарыхына жылуу из калтырган балалык учурга көп убакыт өткөндөн кийин кайрылып, окурмандарга эскерип айтып берет. Ошондогу окуяларды кандайдыр бир деңгээлде талдоого аракеттенет. Повесттин баяндоочу жаш каарманы турмуштун көркүн, эл-жердин улуулугун, махабаттын терең сырларын алгач ошондо түшүнгөндөй болгон.

Повесть алгач «Обон» деген ат менен жарык көргөн. Окуянын сюжетинин ушундай маанайда, лирикалык-романтикалык стилде баяндалышынан улам повестти адабиятчылар «кара сөздөгү поэзия» же «прозадагы ыр» деп атап жүрүшөт.

Повесттин мазмундук өзөгүн түзгөн тема – сүйүү темасы. Адамдын турмушка, элге, жерге, жашоого, руханий сулуулукка болгон чексиз сүйүүсү аялдын инсан катары «менинин» патриархалдык салт-санаа, түшүнүк үстөмдүк кылган чөйрөдөгү үй-бүлө түшүнүгүнө кайчы келиши сыяктуу маселелер менен тыгыз байланышта чечмеленет. Мүнөзү түнт, адамга ыгы жок, атүгүл айрымдарга маңыроо көрүнгөн Да-

ниярдын терең жана кенен ажайып кооз ички дүйнөсү жана бул жашоонун көзгө ысык, көңүлгө сүйкүм элесин батырган, уккан адамды ошол сүйкүмдүү, ошол жаркындыкты барктап-баалоого, улуулукту туя билүүгө чакырган, кыялды толкутуп, турмуштун көркүн сезүүгө талпынткан керемет обону биринчи иретте Жамийла менен өспүрүм Сейит экөөндө турмушка карата күчтүү, жаратман, активдүү сүйүүнү ойготту. Бул жан дүйнөсү жакын, сезимтал адамдардын рухунун бири-биринен от алышып тутануусу эле.

Повесть жарык көргөндөн бери Жамийланын Садыктан кетишине байланыштуу карама-каршы пикирлер айтылып келет.

Повесттин образдар системасын талдоодо «Садык Жамийланы сүйөт эле болчу, ал катты өз учурундагы эрежежосундарга ылайык жазат, Жамийланын аны чанып, башкага кетүүсүнүн эч жүйөсү жок, жеңил ойлуулук» деген пикирлер көп айтылды. Бул жерде кеп Садыкта эмес, Жамийлада, аны Данияргa жолуктурган тагдырда. Эгер көпчүлүктөн кескин айырмаланган мүнөзү, романтикалуу жан дүйнөсү, августтун ажайып түндөрүндөгү керемет обондору менен Данияр келбесе, Жамийла Садыкты күтүп, бара-бара чоң, кичине үйдү башкарган нарктуу кайненеңин ордун басмак. Бирок көңүлгө канат байлап, мазмундуу жашоого умтулткан, күчтүү толкун болуп каптап келген сүйүүсүнөн баш тартып, ар кандай чектөөлөргө, адат-салтка баш ийип жашоо Жамийла сыяктуу күчтүү, бакыбат натурадагы аялга туура келмек эмес. Ошол себептүү ал акыры «эски шинели менен тамтыгы чыккан өтүгүнөн башка эчтемеси жок» Данияpды «башын бийик көтөрүп, кылчайбай» ээрчип кетет. Кийин сүрөтчү болгон Сейит да өмүр тарыхына жылуу из калтырган балалык учурга көп убакыт өткөндөн кийин кайрылып, андагы өзү күбө болгон сүйүү баянынын тазалыгына эч шек кылбай окурмандарга эскерип айтып берет. «Сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгынан Данияpдын обону угулсун! Сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгында Жамийланын жүрөк оту болсун!» деген художник-баяндоочу Сейиттин сөзү менен повесть аяктайт. Повесттен, ошондой эле автордун сюжет куруу, сөз менен иштөө

чеберчилигинин өзүнчөлүгүн көрүүгө болот. Андагы портреттик, пейзаждык сүрөттөөлөр, көркөм сөз каражаттарынын ар бири чыгарманын идеялык-көркөмдүк системасында белгилүү бир маанилүү милдет аткарып, поэтикалык ойдун өсүш ыраатын шарттап турат.

«Кызыл жоолук жалжалым» повестиндеги Илиястын тагдырынын трагедиясы, Аселдин арзуу сезиминин тазалыгы, Байтемирдин адамгерчилик сапаттары, Саматтын келечеги кимди болсо да тынчсыздандырбай койбойт.

Бул повесть да жанр жагынан «Жамийла» сыяктуу лиро-романтикалык повесть, түрү жагынан «Саманчынын жолу» сыяктуу повесть-сырдашуу (повесть-исповедь). Сюжеттик негизги окуя биринчи жактан, каармандын өз атынан баяндалып жаткандыктан окурман менен каармандын ортосунда өз ара ишеничке негизделген өзгөчө бир ынактык атмосфера түзүлгөндөй сезим жаралат. Чыгарманын башкы каармандары Илияс да, Асел да адамгерчилик мол сапаттарга ээ, жылдыздуу жаштар. Бирок ушул эки асылзат адам ортолорундагы мөлтүр махабатын сактап кала алышпады. Анткен себеби Илияс болоттой курч эле, өжөр эле, намыстуу эле, жаш эле, тажрыйбасыз эле, Аселине болгон сүйүүсү аппак эле. Аселдин да Илияска болгон сүйүүсү, ишеничи кирдүү кол менен кармагыс аппак эле, таза эле, хрусталдай тунук эле, аялуу эле.

Илиястын «Долонду прицеп чиркеп ашам» деген өжөр идеясы ордунан чыкпай шагы сынды, бирок өзүнө болгон ишеним оту биротоло өчкөн жок. Өтө намыскөй жигит мокоп, мүңкүрөгөн абалда эл көзүнө көрүнүүдөн качып Кадийчанын торуна чалынды. Эми чындап күнөөгө баткандын түшүнгөн Илияс кандай айла кылаарын таппай калды. Күнөөсүн мойнуна алып Аселден кечирим сурайын дейт эрдиги жетпейт, унчукпай калтырайын дейт абийири жол бербейт.

Илиястын жүргөн жолдору да анын турмуш жолунун проекциясындай. Ал жолдор бир кылка түс эмес, асфальт эмес, булуң-буйткалуу, өйдө-ылдыйлуу, бороон-чапкындуу, борошолуу, ашуу бербес өжөр. Шофер Илиястын баяны – турмуш жолуна жаңы аттанган жаштарды тайгак жолдо

тайбас болууга чакырган баян. Чыгарманын идеялык-эстетикалык сабагы ушул.

Жаштарга арналган дагы бир лиро-романтикалык чыгарма – «Ботогөз булак». Повестин башкы каарманы Кемел өтө эле жаш, орто мектепти жаңы аяктап, турмуш «дыңын» бузууга эми эле кадам койгон боз улан. Турмуш – күрөш, жеңишке жетиш үчүн нечен түркүн кыйын-кыстоо сыноолордон, ак ниет жакшы адамдардын жардамы менен катар, ар кандай кара ниет тоскоолдуктардан да, атаандаштык таймашуулардан, «машыгуулардан» өтүш керек. Ырас, бул жашоодо Сорокин, Саадакбек, Эсиркеп, Калипа, Алдей сыяктуу жакшы адамдар көп, бирок алардын арасында Абакир сыяктуу жан дүйнөсү кирдүү, өзүмчүл адамдар да бар. Көркөм чыгарманын логикасына ылайык Кемел кемелине келип, эр жеткендигин далилдеш үчүн, өзүнүн ким экендигин таанытыш үчүн өзүнүн каршысындагы кара күч Абакир менен таймашка чыгуусу керек эле.

«Социалисттик революциянын жоокери, биринчи мугалим Дүйшөн жөнүндөгү повесть бүгүн өз актуалдуулугун жоготту, моралдык жактан эскирди» – деп айтчулар да четтен табылат. Биздин аларга айтаарыбыз, биринчи иретте, чыгарма өзүнүн көркөмдүгү, таасирдүүлүгү жагынан ар качан өз окурманын таба алат, экинчиден, Дүйшөн адамга жыргалчылык, теңдик алып келет деген ишенимде идеяга чексиз берилген жана бирөөлөрдүн бактысы үчүн өз жыргалчылыгынан кечкен ашкан ак ниет альтруист, адамгерчилиги бийик инсандын идеалдуу образы катары түбөлүктүү өмүргө ээ.

Согуштун элге алып келген азап-тозоктору, оор кыйынчылыктары, өлүм менен тирешкен мезгил тууралуу бир канча көркөм чыгармалар жазылса да, «Саманчынын жолу» повестинде жазуучу мурунку издерди баспай, так өзүнчө «айтматовчо» (Ө. Канахин, казак сынчысы) сүрөттөгөн.

Субанкул менен Касымынан бир мезгилде айрылып, Майсалбегинин жүзүн бир көрүүгө зар болуп, уулунун ордуна муздак темир жолду кучактап, анан акыркы үмүттөрү – Жайнак менен Алимандын да тагдырлары жалп өчкөн – канчалык жүрөк титиреткен кайгыны күчтүү эрк, кайраттуулук менен көтөрүп, жеңиш үчүн бардык күч-кубатын

арнап, Жанболотун медер тутуп, жакшылыктан үмүт үзбөй жашап келген Толгонай эненин образы – бийик адамдарга таандык күчтүү сапаттын реалдуу көркөм элеси.

«Саманчынын жолу» повести – бул эненин улуу касиетин, руханий кудуретин ачкан оптимисттик трагедия. Толгонай согушта жапа чеккен бир гана үй-бүлөнүн гана эмес, жалпы элдин энесине айланып кетет, адамзат алдында дагы бир жолу эненин улуулугу даңазаланат.

«Саманчынын жолу» повестинде жазуучу Адам менен Жердин өз ара сүйлөшүүлөрү сыяктуу шарттуу ыкманы чеберчилик менен колдонгон. Жер эненин образы, аны менен диалог куруу жазуучуга Адам эненин, Толгонайдын, тынчтыкты, бейпил турмушту сүйгөн, балдарынын амандыгын каалаган эненин, эң жөнөкөй жана ыйык тилегин жалпы адамзаттык деңгээлде айтуу үчүн керек болгон. Жер эне адамзаттын чектелген көз карашын жоюуга жана согуш жашоонун түп мыйзамына каршы экендигин бекемдеп түшүнүүгө жардам берет. «Саманчынын жолунда» адам бекем эрки жана кайраты, жашоого болгон сүйүүсү менен улуу жана сыймыктуу деген идея даңазаланат.

Повесттеги Алимандын, Жанболоттун тагдырына байланыштуу Толгонай эненин образындагы драматизм дагы күчөтүлүп, чыгарманын негизги гуманисттик философиялык концепциясы дагы тереңден, адамтаануучулук, тарбиялык, таасирдүүлүк ажары арткан.

«Гүлсарат» – социалдык планда өтө курч жазылган чыгарма. Жазуучу бул повести туурасында мындай деген: «Гүлсарат» бир чети эң чоң чыгармачылык канагат алып келсе, бир чети аябагандай көркөм машакат да чектирди десем болор. Бул повестте мен мурунку чыгармаларымда козголбогон башкача ойлорду айткым келди. Бул повестте азыркы мезгилдеги улуттук турмуштун картинасын сүрөттөп бере алдым деп ойлойм, ушунусу менен ал мага кымбат. Мен мында улуттук «орнаментти» түзүүгө эмес, улуттук турмуштун олуттуу проблемаларын чагылдырууга, социалдык конфликттердин, карама-каршылыктардын түпкү маңызын иликтөөгө аракеттендим» («Ответственность перед будущим»). Ошентип «Гүлсарат» повестинин идеялык-тематикалык өзөгүн, автор-

дун өз сөзү менен айтканда, «улуттук турмуштун олуттуу проблемаларын чагылдыруу, социалдык конфликттердин түпкү маңызын иликтөө» түзгөн. Бул повесть искусстводо соцреализм методу өкүм сүрүп турган учурда авторитардык бийликтин советтик системада орун алган терс жактарын сынга алууга батынган, жаңыча ойлонуунун добулбасын алгачкылардан болуп кагып, элди айдамачылыктын, маңкуртчулуктун сазынан бошонууга чакырган чыгарма. Андагы «чакырык» бүтүндөй чыгарманын көркөм тулкусуна – сюжеттик өзөккө, образдар системасына терең сиңдирилген. Чыгарманын башкы каарманы – Танабай Бакасов. Танабай – ойчул каарман, идеянын каарманы. Анын коом, өткөн учур, келечек, мезгил жөнүндөгү ойлору, тынчын алган суроолору барабара жөнөкөйдөн татаалга өтөт, масштабы артат. Танабайдын тагдыры анын жоргосу Гүлсарынын тагдыры менен өтө тыгыз бирдикте сүрөттөлгөн.

Танабай адамгерчиликтин, намыс, абийирдин чегинде туура жашап эмгектенгиси, сөздүн туурасын, иштин жүйөсүн айтып чындыкты коргогусу келет. Бирок анын чындыгы ал жашаган коомдун саясаты, тагыраак айтканда, колхоздун башкармасы Алданов, райондук прокурор Сегизбаев, партиянын райондук биринчи секретары Кашкатаевдин «саясаты» менен коошпойт. Алар өзүлөрүнүн мансапкорлук ишин эки жүздүүлүк менен «мамлекеттик кызыкчылык», «коомдук мүлк», «партиялык бедел» деген бийик пафостуу сөздөргө чүмбөттөп алып, Танабай сыяктуу карапайым калктын турмуш-тагдыры менен топташ ойношот.

Айтматовдун чыгармаларын, өзгөчө чет элдик адабиятчылардын көбү, совет учурунда эле соцреализмдин «рамкасына» сыйбай келгенин айтып келишкен. «Эмне үчүн?» деген мыйзамченемдүү суроо туулат. Анын себеби катары алар жазуучунун тайманбай социалисттик түзүлүшкө сын көз менен мамиле кылуусун түшүндүрүшкөн.

Ооба, коомдук идеологиянын кысымынын өзү жазуучунун, айрыкча, «Гүлсарат», «Ак кеме», «Кылым карытаар бир күн», «Чынгысхандын ак булуту», «Кыямат» сыяктуу дүйнөлүк классикалык үлгүдөгү подтексттүү чыгармаларды жаратууга өбөлгө түзгөн. Айтматовдун подтекстте-

ри терең катмарланган, жуурулушкан подтексттер, аны бир эле мааниде кабыл алууга болбойт, подтекстин ичинде социалдык да, психологиялык да, нравалык да, философиялык да көп кырдуулук жатат. Ошондуктан, өз убактарында «бөрк ал десе, баш алган» «цензура» кайра-кайра канчалык «мандемдүү» нерсе издеген күндө да таба алышы кыйын болгон. Автордун подтексттеги ойлору терең катмардуу, көп маанилүү, көп жактуу болгондуктан, «цензуранын» кайырмагына оңой илинбеген. Ошентсе да «Кылым карытаар бир күн» романынын чыгышы башкаларга караганда өтө оор болгон, жазуучу айрым главаларды кыскартууга жана «Чынгысхандын ак булуту» деген кийин чыккан бөлүктү бүт алып таштоого мажбур болгон.

Жалындуу жаштыгынан, партияга ишениминен, досу Чородон, жан бирге жоргосу Гүлсарыдан ажыраган Танабайдын кайгысын коштоп Жайдардын ооз комузунда «Карагул ботом», «Боз ингендин арманы» сыяктуу элдик арман күү сыбызгыйт.

«Ак кеме» повести да саясий-социалдык планда курч жазылган чыгарма. Анда экология, адеп-ахлак проблемасы менен катар адам эркиндигине карата коомдук кысымдын катышын байкоого болот. Аны биз Момун чалдын образынан көрөбүз. Момун бардык ишти бийик адамгерчиликтин чегинде жасоого умтулат. Ал ата-бабаларынын мурастарына өзгөчө урмат менен мамиле кылат. Бирок ал дайыма акыйкатсыздыкка баш ийип, өзү түшүнбөгөн, кандайдыр бир саясатташтырылган коомдук принциптерге көз каранды абалда жашоого аргасыз. Атүгүл ал Бугу эне тууралуу жомокко байланыштуу ыйык ишенимин коргоп алууга да алсыз, укуксуз.

Момундун өзүнүн ыйык жомогуна кол көтөрүшү жөнүндө автор өзү Совет учурунда эле мындай деп жооп берген: «Ал ата-бабалардын ыйык мурасына, абийирине жана өзүнүн осуятына бейбак кызы менен небересинин тагдыры үчүн гана балта чапкан жок. Мен мында социалдык аспектини көрүп турам. Мен бардык мотивдердин да айкалышын, чырмалышын көрсөтүүнү көздөгөм, аны көз каранды эмес, эркин, кайраттуу, бактылуу кылуу үчүн коом дагы көп иштеши,

көп нерселерди жасашы, көп маселелерди чечиши керек экендигин айтууну каалагам».

Жазуучу өзүнүн балалыгы туш келген согуштун катаал күндөрүнүн элесинен алып «Эрте жаздагы турналар» аттуу лирикалык-романтикалык стилдеги повестин жараткан. «Манас Атанын ак кар, көк музу» аттуу автобиографиялык очеркинде повесттеги «Аксай десанттары»: Анатай, Эркинбек, Эргеш, Кубаткул өзүнүн классташ курбулары экендигин баяндайт.

«Деңиз бойлой жорткон Ала дөбөт» повести алыскы Охотск деңизинин жээгиндеги нивх элинин турмушунан алынып жазылган. Албетте, жазуучунун негизги максаты нивх элинин социалдык-тарыхый абалын, салт-санаасын, үрп-адатын, тиричилик эрежелеринин кандай өзгөчөлүктүү экендигин сүрөттөө эмес. Повесть – Улуу Деңизде Улуу Туманда калган аңчылардын Адамдык Улуулугу жөнүндөгү чыгарма. Повесттин башкы каармандары жаратылыш стихиясын өзүлөрүнүн бийик адамгерчилик сапаты, келечек муундун камын көргөн айкөл акылмандыктары менен жеңип чыгышат. Орган карыя, Мылгун, Эмрайиндин курмандыгынын акыбети кайтып, Кириск аман-эсен Ала дөбөткө кайтып келет. Кирисктин аман калышы ошол адамдардын улуулугунун өчпөс жылдызга, өмүр бою коштоп жүрчү жаңы ырдын жаралышына айлануусу болду.

«Фудзиямада кадыр түн» драмасы казак драматургу Калтай Мухамеджанов менен биргеликте жазылган. Бул пьеса Ч. Айтматовдун адабий биографиясындагы алгачкы драмалык чыгарма.

Авторлор бул драмада жалпы адамзаттын жашоосундагы бирден бир уңгулуу проблеманы: адам ыйманынын тазалыгы, анын коомдогу орду, коом менен мезгил алдындагы жоопкерчилиги өндүү маселелерди көтөрүшүп, аны жогорку көркөмдүк деңгээлде чечмелөөгө жетишишкен.

Досбергендин чакыруусу боюнча бала кезде бирге өсүп чоңоюшкан курбу-курдаштары аялдары менен жана алардын мурдагы тарбиячысы Айша апа нечен жылдардан кийин баш кошуп, «Фудзияма» аталган чокуда бир дасторкондон даам сызып отурушат. Алгач жолдоштор жаратылыш-

тын аземделген көркүнө тамшанышып, көңүлдөрү куунак. Айша апа да тарбиялаган уулдарына ыраазы болгонсуп, келгенине жетине албайт.

Бир уядан учкан балапандар... Бу жерде отурганы төртөө. Алардын бешинчиси да болгон. Анын эмне үчүн биерде жок экендигин кайра-кайра сурап, Айша апа тынчсызданат. Достор да күтүшкөндөй, бир гана Иосиф Татаевич: «Ой, келсе келер, ага эмне анчалык кыйналдыңар...» – деп кайдыгер.

Фудзияма ыйык тоосуна чыккан адам жүрөгүндөгү купуя сырларын ачыш керектиги жөнүндөгү кептен улам, отургандарга ар бири өмүрүндөгү урунттуу учурлар жөнүндө сыр жашырбай айтуу талабы коюлат. Ошентип, Фудзиямада купуя сырлар козголуп, өткөн-кеткендер эскерилип отуруп, акырындап бир кезде алардын бардыгына жолдош болгон Сабырдын трагедиялуу тагдырына байланыштуу окуялар айкындала баштайт. Мамбеттин айтуусунда, Сабыр өз учурунда ырларында «бүткүл адам баласына орток ой» айта алган абдан таланттуу акын болгон. «Ичи-сырты окшош калдайган» (аялы Алмагүлдүн аныктамасы) Досбергендин айтуусу боюнча «колдун беш манжасындай беш уландын ортон колдою, өрттөй чыкканы Сабыр» эле. «Чын-чынына келгенде, ага теңелер арабызда эч ким жок!» – дейт Досберген. Иосиф Татаевичтин айтуусу боюнча бүгүн ал «Өлбөсө да, өлгөндөн неси артык? Өлүү болуп көрдө жок, тирүү болуп санда жок...» адам.

Согуш учурунда беш улан Сабырдын демилгеси менен өз ыктыярлары менен согушка аттанышат. Согуштан аман-эсен кайтып келишип Сабыр менен Исабек филфакка, Осипбай менен Мамбет тарых факультетине, Досберген айыл чарба институтуна кирет. «Чыгармачылык жол издеп, өзү менен өзү жакалашып, изденүүнүн азап-тозогунда жүрүп» (Мамбеттин сөзү) Сабыр бир нече ыр, поэмаларды жаратат, досторуна сынатат. «Добулбас үнү өчкөндө» поэмасы боюнча достор арасында кызуу талаш жүрөт. Акыры ушул поэмасынын айынан Сабырга саясий айып тагылып, камалып кетет.

«Фудзиямада» отурган достор кеп учугун улап отурушуп «Сабырдын трагедиялуу тагдырына, камалып кетишине ким күнөөлүү? Ким саткын?» деген маселеге келип такалышат. Ар кими өзүн актоого аракет кылышат. Бирок ошол эле

учурда, Иосиф Татаевичтен башкасы, ар кими өз деңгээлинде, Сабырдын алдында «күнөөлөрүн» өз ичинде мойнуна алышкандыгы байкалат. Бир гана Иосиф Татаевич – Өсүпбай өзүн күнөөлүү деп эсептебейт. «Анан калса Сабырың да периште эмес го, болбосо ак жеринен сүргүнгө айдалып келмек беле. «Заман, заман» дейсиңер. Заманда не айып? Ырларынын өзү тескери болчу. Менин эркиме койгондо, мындайларды мен азыр да жакын жуутпас элем...» – дейт ал.

Ырас, Сабырдын трагедиялуу тагдырында бул достордун ар биринин «салымы» бар. Драмадагы эң таза, чынчыл, ак ниет каарман Мамбет да өз учурунда Сабырды түшүнбөй, ага каршы болуп, ырларынан саясий ката көргөн. Анысын жолдоштук сын катары бетине айтып, чыгармачылык изденүүнүн өртүнө күйүп жүргөн Сабыр менен мушташканга чейин барган. Мамбет эми: «Ошондо Сабырды түшүнгөн эмес экемин, бул – менин күнөөм» – деп мойнуна алып отурат. Принциби жок, күн тийген жердин күкүгү болуп жан баккан Исабек да анда Сабырдын «жаңылыштыгын» көргөзүп макала жазган. Идеялар үчүн куру бекер баш ооруткусу келбеген Досберген да өз кезегинде «достордун» шыкагы менен жыйналышта Сабырга каршы сүйлөгөн жайы бар. Бирок канчалык алакчыланбасын, негизги саткын Өсүпбай – Осипбай – Иосиф Татаевич экени чыгарманын финалында аныкталат. Биринчиден, ал өзүн өзү сөздөрү, көз караштары аркылуу ачып берет, экинчиден, анын досторду «сата берүү» адаты Мамбеттин жеңил ойлуу аялы Анвар менен мамилесинен көрүнөт, үчүнчү, драмалык шарттуу эпизод – таш кулатуу окуясында өзгөчө ачыкка чыгат. Бул окуяны биринчи болуп: «Келгиле таш кулаталы, бала күнүмдө тоодон таш кулатканды иттей жакшы көрчү элем» – деп баштап, качан адам өмүрүнө жоопкер болуп калышканда да биринчи болуп өз башын алакчылап качып жөнөйт. Анын «бала күнүмдөн таш кулатканды жакшы көрөм», «Райондун милициясына сурак берип отурбайм. Жогор жак менен макулдашпай туруп эч кимге сурак бербейм» деген сөздөрүндө, Өсүпбай деген кыргызча атын Осипбай, андан өтүп Иосиф кылып алганында эле канчалаган каймана маани жатат. («Иосиф» деген ысымда Сталиндин ысымына,

анын сталиндик кандуу репрессиялардын бир мүчөсү экендигине карата билинбеген кыйытуу жатат).

Байкалып тургандай драмада социалдык-психологиялык, нравалык-этикалык маселелер катар өнүктүрүлүп жүрүп отурат. Бул чыгарманы жазуучунун «Ак кеме», «Гүлсарат», «Кылым карытаар бир күн» повесть, романдарынын катарында социалдык-саясий курч планда жазылган чыгарма катары атоого болот. Чыгармада билинбестен учурдун бир топ көйгөйлүү проблемалары идеялык-көркөмдүк чагылышка ээ болгон. Актриса Гүлжандын: «Трагедия ойноп бир силкинсем... Ошо чокуларга чыксам... Бирок театрдын тирилиги башкада. Бүгүнкү пьесалардын чалажан ролдорун сүйрөйбүз. Аны өзүңөр көрүп жүрөсүңөр, эмнесин айтайын. Өмүр болсо өтүп баратат. Ойногон образдарымдын бардыгы искусствонун курмандыгына жарамсыз нерселер. Бирок баарыбыз тең ишибиз өргө жылып, өнөрүбүз өркүндөп барат деп ооз көптүрө сүйлөйбүз. Бул эки жүздүүлүктүн арты эмне болорун билесиңерби? Ойлосом өзүм корком» деген сөздөрүндө, бүт өмүрүн балдарды тарбиялоо ишине арнап койгон мугалим Мамбеттин: «Бизди орто муун дейт, Исабек. Артыбыздан кийинки муун турмушка кирип келатат. Ошолорго бизден жансерек, жармач адабият калабы деп корком...» деген сөздөрүндө өз заманына карата канчалык көрөгөч сын, канчалык тынчсыздануу, кооптонуу, терең ойлор жатат. Бул чыгарма алтымышынчы жылдардагы «жазгы баардан» кийинки брежневдик-сусловдук «саясий калыпка түшүү» мезгилинде, 1973-жылы жарык көргөн. Өз учурунда мындай чыгарманы жазуу, жарыялоо, баягы эле актриса-каарман Гүлжан айткандай: «Конфликтти эмне кылат экенсиң... сүйлөсөңөр таңдайыңардан чаң чыгат... Жакшы чыгарма жазыш үчүн бел керек, баатыр, бел керек. Ага кошумча бир аз талант, анан эрдик болсо артыкбаш болбойт» дегениндей жазуучулук зор эрдик, авторитет жана талант керек болучу.

«Маңкуртизм» – бүгүнкү күндө окурман журтчулугуна кеңири тааныш терминдердин бири. Бул термин Ч. Айтматовдун 1980-жылы жарык көргөн «Кылым карытар бир күн» романына байланыштуу пайда болду. Бул романда

жазуучу көркөм ой жүгүртүүнүн үч тибин: (1) мифологиялык-фольклордук, (2) фантастикалык жана (3) реалисттик ыкмаларды пайдаланып, алардын синтезинен искусствонун, б. а., көркөм чыгармачылыктын тили менен өзү жашаган коом социалисттик тоталитардык системанын айрым кемчиликтери жана анын коомдун ар түрдүү катмарындагы адамдардын турмушуна тийгизген таасири жөнүндө кызыктуу көркөм баян жараткан.

Чыңгыз Айтматов эч убакта социализм идеологиясын таптакыр, жүз процент четке каккан эмес. Бирок бул системада баары эле ойдогудай жакшы боло бербеген. Коомдогу, бийлик системасындагы кетирилип жаткан кемчиликтер тууралында анын жарандары ачык айтып, акылдашып турушуна мүмкүнчүлүк түзүлүш керек болчу. Бирок советтик бийлик мына ушуга жол берген эмес, сын көтөрө алган эмес. Айтматов өз заманынын чыныгы залкар жазуучусу катары, өз элинин келечегин ойлогон атуулу (гражданини) катары ушуга макул болгусу келген эмес. Мамлекеттик бийлик акын, жазуучулардан: «Советтик жашоо образынын артыкчылыгын көрсөткүлө, социализм идеясынын прогрессивдүүлүгүн даңазалагыла!» – деп талап кылып турган учурда Ч.Айтматов маңкуртизм темасын көтөрүп чыгып отурат. Социализм идеологиясына ыңгайлашып жашоонун ыгын алган, бийликтин кандай гана көрсөтмөсү болбосун ойлонбостон баш ийүүгө, колдоого даяр турган типтердин тиби Сабитжанды жазуучу өзүнүн идеяларын алып жүргөн сүйүктүү каарманы Едигейдин тили менен: «Маңкурттун маңкурту экенсиң!» – деп жектеп отурат.

Коом алдында ачык айтууга мүмкүнчүлүгү чектелүү болуп турган убакта жазуучунун өз оюн алыстатылган, абстракттуу, шарттуу, символдук образдарга жашырып айтуу мүмкүнчүлүгү бар. Ошон үчүн Едигейдин, Абуталиптин образдары аркылуу ар кандай тосмолор, чектөөлөр менен кысылган адам акыл-эсин, адам эркиндигин, тоталитардык бийлик системасынын саясий картинасын өткөн чактагы Найман эне жана анын жуан-жуандар маңкуртка айланткан эсил кайран жалгыз улуу Жоломан жөнүндөгү уламыш менен, ошондой эле фантастикалык сюжеттеги башка планетадагы цивилизация менен байланышты болтурбоо үчүн

Жер планетасын курчоого алган космостук «Кырчоо» операциясы менен байланышта, катар өнүктүрөт.

1990-жылы Айтматов «Кылым карытар бир күн» романына кошумча бөлүм катары «Чынгысхандын ак булуту» роман-повестин жазган. Мында Эдигейдин мээ чарчаткан суроо-ойлорунун маанилүү бир бөлүгүн түзгөн, татаал мезгилдин курмандыгы болгон Абуталиптин тагдыры кеңкесири берилет.

Бул бөлүмдө да Абуталиптин жана ал сыяктуу доордун акыл-эси жана ар-намысы болгон нечендеген адамдардын өмүрүн кыйган сталиндик кандуу бийликтин метафорасы катары Чынгысхан тууралуу легенда катар баяндалып, алардын көркөм синтезинде бийлик жана инсан проблемасы чечмеленет.

Советтик бийлик учурунда жазылган жазуучунун эң соңку чыгармасы «Кыямат» романы турмуштук философиялык проблемалар менен катар ар кандай идеологиялык, коомдук-саясий сенектикти, тоталитардык системанын догматикалык принциптерин айыптаган көркөм чыгарма. Романдын сюжеттик-композициялык курулушу жазуучунун мурдагы чыгармаларынан кыйла татаал. Автор романды жазуудагы идеялык-көркөмдүк максатын иш жүзүнө ашыруу үчүн XX кылымдын акырындагы реалисттик романдын карамагындагы мүмкүн болгон конструктивдик каражаттардын баарысын пайдаланган. Белгилүү адабиятчы Г. Гачев романга мистерия да, притча да, турмуш да, айбанаттар жөнүндөгү эпос да, философиялык диалог да, реалисттик баяндоо да катышкан «синкреттүү китеп» деп аныктама берет. Роман өз-өзүнчө логикалык башталышка жана аякталышка эгедер бир нече аңгеме-баяндардан турат. Алар: Акбара менен Ташчайнардын баяны, Авдийдин диний көз караштарынын тарых-таржымалы, нашакорлордун жүрүшү, Обер-Кандаловдун хунтасынын эт планын толтуруу үчүн Моюнкумдагы кыргын чабыты, грузин элинин «Жетинин бири» аңгемеси, Понтий Пилат, Иисус Назарянин жөнүндөгү инжил легендасы, Бостон менен Базарбайдын окуясы. Мына ушул бири-биринен мезгилдик, мейкиндик ар кыл аралыкта турган окуяларды жазуучу бир проблемалык түйүнгө – башкаруучулук менен калктын ортосундагы

дисгармониянын түпкү себеби болгон, адам эркин тушаган идеологиялык сенектик, догматизмдин кесепет натыйжаларын көрсөтүүгө байлайт. Эгерде семинарист Авдий диний догмаларга каршы чыкса, романдын экинчи бир каарманы чабан Бостон Үркүнчиев саясий-экономикалык башкаруу системасындагы догмалар менен келишкиси келбейт.

Айтматовдун чыгармачылыгынын эволюциялык ыраатына сереп салып карай турган болсок, алардагы мезгилмейкиндик чек, көтөрүлгөн проблемалардын масштабы улам кеңейип, тереңдеп жүрүп отургандыгын байкоого болот. Ал тереңдөө бир чети, жазуучунун турмуштук тажрыйбасы артып, инсан катары, сүрөткер катары, ойчул-философ катары, атуул катары дүйнөтаанымы байып татаалданганы, бийиктегени менен түшүндүрүлсө, экинчи чети, жазуучу жашап жаткан, биз жашап жаткан доордун күндөн күнгө татаалданып, экологиялык, саясий, социалдык проблемалардын курчуп, оорлошуп бараткандыгы менен түшүндүрүлөт. Материалдык байлыкты, турмуш деңгээлин арттырууга умтулуу, ошол эле учурда жаратылышты талап-тоноо, аны таштандыга айлантуу менен коштолууда. Мурдагыдай жаратылыш менен эсептешүү, анын мыйзамдарын сыйлап, ага ылайык жашоо деген илим-техниканын «кудайларынын» эсинен чыгып калгандай. Бул эртеңки келечек урпактардын тагдырын ойлогон бүгүнкү Асанкайгы – Айтматовдорду тынчсыздандырбай койбойт. Айтматовдун кассандро-эмбриондорунун, жашоого келбей жатып баш тартууга аракет кылышкандыктарынын «сыры» ушунда.

Жазуучунун «Кассандра тамгасы» романындагы проблемалар – бардык улутка, элге таандык, жалпы адамзаттык проблемалар. Филофейдин кассандро-эмбрион теориясы жалпы адамзат үчүн трагедия. Космостук темага, масштабга кайрылуу романдагы окуялардын масштабдуу өнүгүшүнө шарт түзүп, чыгарманын өзөгүн ээлейт. Бекеринен Ч. Айтматов каармананын кайрылуусунун маанисин майдалап жазбайт. Филофей илимий теориясын жөн гана баяндап койбостон аны практикада кездешүүчү реалдуулук катары көрсөтөт.

Алгач таланттуу окумуштуу, генетик Андрей Крыльцов өзүнүн тагдыр өксүгүнөн улам адамзаттын жаралуу сырына кызыгып, ушул илимий багытты тандап алат.

Албетте, бул окуядан кийин Андрей Крыльцов илимий ишин таштап, капуста өстүрүүчү болуп кеткен жок, андай болушу турмуш логикасына да, көркөм чыгарманын логикасына да туура келбейт. Ал өз илимий ачылыштарын адамзат коомунун руханий атмосферасын тазартуу, алдыда күтүлүүчү ар кандай кырсыктуу катаклизмдерден сактоо, келечек үчүн пайдалуу иш жасаганга бурууга умтулду. Бирок анын бул ак ниеттүү ишине кайрадан анын замандашы, саясий кызыл кулак Оливер Ордок тоскоолдук кылды. Азезилдик роль эми Оливер Ордокко өттү. Ал өз кызыкчылыгы үчүн замандаштарынын эле эмес, келечектин кызыкчылыгын кошуп туруп өз пайдасы үчүн соодалап жиберүүгө маш болуп бүткөн адам. Анан дагы бир коркунучтуу жагы ал Андрей Крыльцов – Филофейдей интеллектуал адам эмес. «Кассандра тамгасы» – XX кылымдын соңунун роман-трагедиясы. Бирде ал пессимизмге багытталган трагедия элес. Адамзат келечегин жакшыртуу идеясына ишенген Филофейдин, Руна Лопатинанын Роберт Борктун, алардын ишин улантууну өзүнө милдет катары алган Энтони Юнгердин жаркын образдары жалпы чыгармага оптимисттик дух берип турат.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына концентрацияланган социалдык, философиялык мазмундуулук мүнөздүү. Жазуучунун түзгөн каармандары канчалык конкреттүү, индивидуалдуу мүнөзгө ээ болбосун, сюжет канчалык каармандын жеке личносттук, пенделик өмүр-тагдырын ачып берүүгө багытталбасын, канчалык конкреттүү мезгил өлчөмү бутага алынбасын, алар ошончолук типтүү, ошончолук кеңири масштабдуу, ошончолук жалпы адамзаттык терең философиялык маани менен сугарылган, мезгил-мейкиндик жактан чексиз. Айтматовдун жалпы адамзатка жана мезгилге таандык философиясынын маңызы жана максаты мына ушунда жатат: адамдын жашоодогу Адамдык озуйпасын эскертүү, боорукердик сезим менен кең пейилдикте, ыймандык тазалыкта, сүйүүдө, ишенимде жашоосу, адамдык жана үй-бүлөлүк бакытка умтулуусу, ушул жолдо турмуштун ар кандай карама-каршылыгына, тоскоолдуктарына карабай чындыктын, адилеттиктин жеңиши үчүн коомдогу туура позициясын тутуна билүүсүнө үндөө. Жазуучу жада калса жаратылыш көрүнүштөрү, айбанаттар дүйнөсү тууралуу

жазып жатса да жогорудагы философиялык мазмундун катышы айкын сезилип турат.

Биз, окурмандар, ар дайым Чыңгыз Айтматовдон адабий жаңылык күтөбүз. Жазып жаткан автор өзү да бүгүнкү проблемалардан мезгил, окурмандар талабынан алыс боло албайт, демек, жазуучуну биринчи иретте азыркы күндүн маселелери түйшөлтөт. Рынок мезгилиндеги адам тагдыры тууралуу чыгарма (камердик мүнөздөгү эмес, жалпы адамзаттык деңгээлдеги) эртеби-кечпи кыргыз адабиятында жаралышы керек эле. Мына ушул озуйпа Чыңгыз Айтматовдун үлүшүнө туура келип отурат. Мунун өзү көч баштап, ашуу ашыргандай эле чыгармачылык чоң жоопкерчилик.

Ч. Айтматов мезгилдин күрөө тамырын кармай билген даанышман жазуучу. Анын кайсы чыгармасын албайлы, аларга өз мезгили үчүн абдан актуалдуу проблемаларды көтөргөн жаңычылдык мүнөздүү. Масштабдуу ой жүгүрткөн улуу сүрөткер катары Ч. Айтматов ал чыгармаларда учурда кандай коомдук «илдеттер» бар, алардын «ысыгы» эмнеден, «суугу» эмнеден экендигин так көрсөтүп, учурдун социалдык, психологиялык, философиялык көркөм картинасын түзүп бере алган. Жазуучунун кезектеги «Тоолор кулаганда» (Түбөлүк колукту) романы да мына ошондой заманбап чыгарма, рыноктук мезгилдин социалдык-психологиялык, социалдык-философиялык проблемаларын камтыган терең мазмундуу көркөм адабий туунду.

Арсен Саманчин ой-жүгүртүүсү, дүйнө таанымы, жүрүм-туруму боюнча буга чейинки кыргыз адабиятындагы каармандарга таптакыр окшобогон жаңы кейипкер, жаңы тип экендигин баамдайбыз. Жаңылыкты ошондой эле романдагы башка каармандар, эгер аларга «социологизациялаштырып» мүнөздөмө бере турган болсок, азыркы искусствонун өкүлү Айдана Самарова, соодагер (челнокчу) Элес, айылдык ишкер-бизнесмен Бектур, бизнес маданият жана массалык маданияттын (же Арсен Саманчиндин жаңыча аныктамасы боюнча «оптовая культуранын») эле кудайы эмес, маалымат каражаттарын да өзүнө чөгөлөтүп алган бүгүнкү күндүн «каарманы» – Эрташ-Курчал жана жалчылыктан (б. а., жалданып иштөөдөн) жарыбай жүрүп жанкечтиликке жетип калган Таштанафган, анын жолдошторунан да көрөбүз.

Коомдун өзгөрүшү, өсүшү Адамдын ички дүйнөсүнө, кулкмүнөзүнө, жүрүм-турумуна ж. б. таасирин тийгизет. Ошого ылайык, Айтматовдун Адам концепциясы «Тоолор кулаганда» романында капиталисттик өнүгүштүн социалдык-тарыхый мазмунунда, контекстинде жаңыча жаңырыктап турат. Коомдук система алмашкандагы эки көз караштын кагылышы, күн сайын жат идеялардын үстөмдүк кылышы жаңы мезгилдин философиясын, адам концепциясына карата жаңыча толуктоолорду талап этет. Автор азыркы жаштардын жандуу ички турмушун, анын өзгөчөлүгүн адекваттуу кабыл ала түшүнө алат, бардык көрүнүштөрдү реалдуу сүрөттөйт. Бүгүнкү күндүн ритмине, стилине, каармандын психологиясына жараша жазуучунун көз карашы да өзгөргөн.

Жазуучу «Түбөлүк колукту» легендасын, андагы Сардал кыздын образын романда мурдагы чыгармаларындагыдай эле идеялык-поэтикалык концепция, образ-концепция, образ-символ, образ-эскерткич, образ-үлгү катары пайдаланган. Сардал кыздын арман ыйы бардык мезгил, мейкиндиктеги адамдарга арналат.

Чыңгыз Айтматов публицистикалык очерктердин, адабий сын макалалардын, эссе жанрынын чоң чебери. Жазуучунун ар кайсы жылдары жарык көргөн макалаларынын топтомдорунан түзүлгөн «Жер, суу менен авторлошуп» (орус тилинде), «Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат» (кыргыз тилинде) жыйнактары тематикасынын кызыктуулугу, проблеманы терең ачып бере билүү чебердиги менен окурмандарды көркөм жанрдагы чыгармаларынан кем эмес өзүнө тартып турат. Япон философу Дайсаку Икэда менен «Рухтун улуулугуна таазим ыр» (1993), казак акыны жана коомдук ишмер Мухтар Шаханов менен «Жар боюнда боздоп калган аңчынын ыйы» (1996) аттуу диалогдору бүгүнкү күндүн актуалдуу проблемалары, дегеле турмуштук ар кандай көрүнүштөр зор философиялык тереңдикте, турмуштук-фактылык ынанымдуулукта көркөм чагылдырылган баяндар.

Жыйынтыктап айтканда, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнө окурмандарын өзүнүн көркөмдүгү менен катар философиялык терең мазмундуулугу менен тамшандырып келет.

БЕЙШЕНАЛИЕВ ШҮКҮРБЕК
(1928—2000)

Чыгармачылыкка, жазууга болгон Шүкүрбек Бейшеналиевдин шыгы эрте ойгонду. Анын мындай болушуна балалык чагында курчаган чөйрөсү да катуу таасир эткен болуу керек, анткени Ш. Бейшеналиевдин айылында таланттуу адамдар көп боло турган. Баарыдан да чоң энеси өз жерине атанган жомокчу катары белгилүү эле. Чоң эненин таттуу сүйлөп, таасын айткан жомоктору кичинекей. Шүкүрбектин адабиятка болгон сүйүүсүн арттырган. Кыргыз элинин таланттары: атактуу манасчы Багыш, элдик куудул Куйручук жана Калык, Муса өндүү акындар, шайыр-өнөрпоздор жайкысын Курткага көп жолу келишип, Шүкүрбек төрөлгөн айылда да жүрүшчү. Улуу акын Тоголок Молдо да ошол жердик болгон. Анын «Торпогум» өндүү ырларын балдар жазып алышып, жаттап үйрөнүшчү. Акындардын, элдик өнөрпоздордун айткандарына дитин коюп, үйрөнүп алууга жана ошолордой болууга талаптанган жеткинчектердин бири Шүкүрбек эле.

Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылык ишинин өнүгүшүнө эбегейсиз зор таасир эткен учур – анын студенттик жылдары (1948–1952) пединституттун адабий ийриминдеги талаш-тартыштар, пикир алмашуулар жазуучулардын чыгармаларын талкуулоо, эң акырында институт берген билим – мына булардын бардыгы чыгарманы кандай жазуу керектигине багыт берген өзүнчө бир адабий-турмуштук сабак болучу.

«Пединститутка, – деп эскерген Ш. Бейшеналиев анкетага жазган жообунда, – илимге, жалпы эле рухий адамдык өсүшкө чаңкаган, согуштун каарынан, сыноосунан чыңалган ооруктагы жаштар менен катар кан кечкен фронтовиктер

чогулганбыз. Анда окуу, салт, адамкерчилик, тил, маданият, элдик (төл жана чет) казына, тарых, койчу, тирүү жанды кызыктырган бардык маселелер боюнча анча-мынча улуукичүү чогуу кызуу талкууларды өткөрчүбүз, пикир алышчубуз, жазгандарыбызды талкуулоочубуз. Ошол кезде жалпы союз боюнча, биздин республикада да идеологиялык тазалык, чыгармачылыктагы партиялуулук, элдүүлүк маселелери курч коюлуп, элдин аң-сезимин жеткилең тарбиялоого багытталган маанилүү өнөктүктөр ачык жана принципиалдуу коюлуп турган... Ошондой тез-тез өткөрүлүүчү адабий чыгармаларга, мурастарга байланыштуу чоң, кызуу талкууларга биз, пединститутун жаш таланттары, активдүү катышчубуз. Болгондо да илимий-теориялык негизге таянып, элдик келечектүү кызыкчылыкты, бекер төөматекке алынган авторлорду колдоочубуз, чеберчилик, идея жаатынан кетирген кээ бир кемчиликтерин далилдөөгө тырышчубуз. Мына ушундай шартта тез эриш-аркак тең ата мамилелер түзүлгөн. Алар, мисалы Кубанычбек, Темиркул, Касымалы Жантөшев ж. б. биздин адабий ийримге тез-тез чакырылуучу. Ал кездеги жазуучулар уюмунун төрагалары: Аалы, Касымалы (Баялинов), кеңешчилер: Шиваза, Узакбай бизди өзүлөрүнө тартып, жазуучулардын тобун жана таланттар менен толуктоону көздөшкөн. А. Осмонов, Т. Сыдыкбеков, К. Жантөшев ж. б. өз бет алдыларынча кеңештерин берүүчү. Мидин, Райкан, Мамасаалы, Абдрасул, Омор, Нуркамалдар редакцияларда, репертуарлык коллегияларда иштешип, бизди жакын тутушчу. Ошентип, Жазуучулар союзу биздин өз үйүбүз болуп калган».

Албетте, мындай чөйрө чыгармачылыкка шыктанган Ш. Бейшеналиевге таасир бербей койгон жок. 1950-жылы ал балдар чыгармаларына болгон республикалык жабык конкурска «Чыныгы достук» деген повести менен катышып, 1-сыйлыкты алды. Ошол эле жылы ал «Алкыш» повестин жаза баштады. 1954-жылы Ш. Бейшеналиевдин балдарга арналган «Демилге» аттуу аңгемелер жыйнагы чыкты.

Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылык жүзүн даанараак көргөзгөн жана аны бүткүл союзга белгилүү жазуучу кылган алгачкы белдүү чыгармасы – «Кычан» повести. «Му-

галимдер газетасынын» атайын кабарчысынын сүрөөлөрүна берген жообунда жазуучу «Кычан» повестинин жаралышына себепкер болгон жагдай тууралуу мына буларды баяндаптыр: «1953-жыл. Мен «Жаш Ленинчи» журналынын редактору элем. Азыркы... тарых илимдеринин доктору Салмоорбек Табышалиев ал кезде Кыргызстан ЛКСМ Борбордук Комитетинин агитация жана пропаганда иштери боюнча секретары болучу. Күндөрдүн биринде ал мени чакырып алды. Көпкө чейин аңгемелешип отурдук. Сөз арасында 14 жашар Кычан Жакыповдун окууда зээндүү, коомдук ишке тартынбастан катышкан кыраакы, эр жүрөк пионер болгонун, душман колдуу болуп мыкаачылык менен өлтүрүлгөндүгүн, ал тууралуу айрым документтердин бар экендигин айтып калды. Бул окуя мени аябай толкундантты, кыялга чөмүлттү. Кычан төрөлгөн кыштакка сапар тарттым...» (Мугалимдер газетасы, 1972, 10-май).

Чынында, Кычан Жакыповдун эрдиги тууралуу өз учурунда (1933-жылы) «Кыргызстан пионери» газетасынын 22, 23-сандарына «Кычан Жакып уулу өлгөн жок», «Биз кандай чоңойдук», «Кычандын өлтүрүлгөндүгү тууралуу аңгеме», «Кычан Жакып уулу ким болгон?», «Кычандын иши үчүн рапорт беришет», «Ордунду жоктотпойбуз» деген сыяктуу материалдар жана маркум Алыкул Осмоновдун «Кычан» деген ыры жарыяланганы менен, эмнегедир андан кийин Кычан жөнүндөгү аңыздын изи суун, кийинки муундар үчүн баатыр пионердин даңкын кайрадан жаңы ачуу, кайрадан бийик көкөлөтүп даңазалоо зарылдыгы туулган.

Турмуш чындыгынын карама-каршылыктарын туура изилдеп, ошол тарыхый окуянын майда-баратына чейин көркөм жалпылоодон өткөрүп, эсте кала турган таасирдүү образдарды түзгөндүгү менен жазуучунун бул повести тез эле бүткүлсоюздук окурмандардын купулуна толуп, кыргыздын баатыр пионерлеринин үлгүлүү эрдиги алыскы жерлерде аңыз болуп айтыла баштады. Повесть орус тилинде көп нускада кайра-кайра басылып чыгып жатты. Ошентип, Кычан Жакып уулунун даңкынын алыскы жерлерге тарашына жазуучунун таланттуу жазылган повести түздөн-түз чоң пропагандисттик кызмат аткарды. Повесть СССР элде-

ринин негизги тилдеринин дээрлик бардыгына которулуп, айрым чет тилдерде да сүйлөй баштады. Кычан Жакыповдун ысмы Павлик Морозов, Гриша Акопян, Леня Голиков, Володя Дубинин, Вася Коробко, Марат Казей сыяктуу даңктуу пионерлердин катарынан орун алып, ал кезде бүткүлсоюздук пионер уюмунун Ардак китебине да жазылган. Республикабыздын борборундагы пионер двореци не, өзү окуган «Жээк» кыштагындагы орто мектепке, Рыбачьедеги сегиз жылдык, Ноокаттагы орто жана башка райондордогу айрым мектептерге Кычандын аты коюлган. Москвадагы № 722-мектептен баштап Советтер Союзунун көп жерлеринде Кычан Жакыпов наамындагы пионер отряддары, эс алуучу лагерлер иштеп турган. Симферополдо Кычанга таш эстелик орнотулса, кыргыз тоолорунун бир чокусу да Кычандын атына коюлган. Туулуп өскөн мектебинде Кычандын музейи уюштурулган. Сүрөтчүлөр Кычандын эстелигин таштан чегишти, боёктон ажарланта тартышты. Кычандын сүрөтү ширеңкенин кабына, почта маркасына жана конвертке чейин тартылып, миллиондорго кеңири таанымал болгон. Баатыр пионердин мына ушундай жалпы элдик сүймөнчүлүккө ээ болушуна Ш. Бейшеналиевдин повестинин жана анын жеке ишмердигинин да ойногон ролу өтө чоң болгондугун ырааз ылык менен белгилөөгө тийишпиз.

«Кычандан» кийин Ш. Бейшеналиев студенттердин турмушунан алып, эки китептен турган «Таалай жолу» романын (биринчи китебин 1957-жылы, экинчи китебин 1962-жылы) жарыкка чыгарды. Роман конкреттүү темага арналганы менен, анын жалпы масштабына жакшылап көз чаптырып көргөн адам чыгармада согуштан кийинки мезгилдеги кыргыз интеллигенциясынан төрөлүш жана калыптаныш процессинин ар түркүн жагдайлары, ошондой эле ошол кездеги интеллигенттик чөйрөлөрдөгү идеологиялык маселелерге байланыштуу кээ бир ой-пикир, көз караштардын татаалдашып турган абалы бир кыйла кеңири камтылгандыгын ачык сезет.

«Таалай жолу» романын жазууга камданып жүргөн жылдары автор студенттердин турмушунан алынган «Уядан учкандар» (1955) пьесасын бүткөрүп, өзүнүн дра-

матургия жанрындагы жөндөмүн да байыткан эле. Кийин ал «Бойдоктор» аттуу музыкалык комедияны, «Кычан», «Тоо койнундагы гүл», «Урпактар үчүн убайым», «Эрдин көркү эл менен», «Жайлоодогу жаңылык», «Дос» аттуу пъесаларды жаратуу менен өзүн такшалган драматург катарында да тааныта алды. Бул пьесалардын ичинен «Бойдоктор» музыкалык комедиясы (музыкасы А. Аманбаевдики) өз учурунда Кыргыз мамлекеттик академиялык опера жана балет театрында, «Кычан», «Дос» пьесалары Кыргыз мамлекеттик академиялык драма театрында ийгиликтүү коюлган. Бирок Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгына проза жанры көбүрөөк мүнөздүү.

Бир кезде он жылдыкты бүткөндөн кийин өз ыктыяры менен өндүрүшкө калып иштөө сейрек кездешүүчү көрүнүш эле. Кийинчерээк бул массалык кыймылга айланган. Ш. Бейшеналиев бул темага ошондой демилге жаңыдан туулуп жаткан мезгилде кайрылып, 1959-жылы «Карлыгач» аттуу повестти жазган. Повесть орус тилине, андан кийин француз тилине, тез эле окурмандардын кеңири чөйрөсүнө таралган болчу.

Повесттин негизги каарманы – Тоту аттуу кыз. Ал онунчуну бүткөндөн кийин өз ыктыяры боюнча атасынын оторуна койчу болуп калат. Ошентип, Тоту кыргыз кыздарынын ичинен он жылдыкты бүтүргөндөн кийин түз эле койчулук кесипке илешкен биринчи карлыгач катары кыргыз адабиятына катталгандыгы үчүн гана эмес, жазуучунун чебер каламы аркылуу окурмандарга таасир эте тургандай толук кандуу көркөм образга айлангандыгы менен да бизди өзүнө тартып турат.

Чынында да учурдун каармандарынын өмүрүндөгү татаал, эң назик, эң кымбат мамилелердин бири – бул алардын ортосундагы жаңы сүйүү. Жаштардын сүйүү мамилелери – доордун талабына ылайык жаңыча көрүнүштөр, жаңыча салттар менен байып турушу законченемдүү көрүнүш. Советтик доордо элдер менен элдердин, улуттар менен улуттардын жакындашуусунун ургаалдуу түрдө жүрө баштагандыгы да талашсыз чындык. Ал мезгилде сүйүү бир улуттун ичиндеги тар чекке камалбастан, өзүнүн масшта-

бын арттырган болчу. Жазуучу Ш. Бейшеналиев «Солдат махабаты» аттуу повестинде («Ала-Тоо» журналы, 1962, № 12) ошондой ар түрдүү улуттардын жаштарынын ортосундагы сүйүү мамилелерин көрсөтүүнү өз алдына максат кылган. Кыргыз солдаты Махмут Ригада аскер кызматын өтөп жүрүп, латыш кызы Айяны сүйүп калат.

Махмут менен Айянын сүйүүсү жалаң гана ал экөөнүн бирин бири жактыруусу менен бүтпөстөн, бири-биринин элин, жерин, салт-санаасын сүйүүгө чейин өсүп жетилгендиги повестте бир топ ишенимдүү берилген. Мунсуз бир улуттун өкүлү менен экинчи улуттун өкүлүнүн бирин-бири чындап сүйүүсү мүмкүн да эмес эле. Ушул башкы идея повесттин башынан аягына чейин улам жаңы эпизоддор менен, турмуштук жаңы кырдаалдар менен айкындалып, ачылып жүрүп отурат. Жада калса эски революционер, аң-сезимдүү интеллигент Язеп да эки жаштын сүйүүсүнө көзү жеткенден кийин кыргыз элинин турмушун, үрп-адатын, салтын китептерден окуп билүүгө аракеттенет.

Учурдун жаңы адамдарынын интеллектуалдуу образдары Ш.Бейшеналиевдин публицистикалык планда жазылган «Урпактар үнү» романында да түзүлгөн. Романдын жазылышына негиз болгон жана анын өзөгүн түзгөн эки чоң маселе бар. Биринчиси – Кыргызстандагы журналистикалык иштин өсүшүн, экинчиси – азыркы учурдагы интеллигенттердин турмушунун айрым бир нравалык-эстетикалык маселелерин көрсөтүү. Мындан тышкары романда тарых жана адабият таануу илиминин кээ бир маселелери, бүгүнкү күндүн поэзиясы менен адабий сыны тууралуу, ошондой эле актерлордун, чабандардын турмушуна тиешелүү да актуалдуу проблемалар козголот. Саналып өткөн сыяктуу көп маселелердин ар бирин жазуучу конкреттүү образдардын кыймыл-аракеттери, ой-пикирлери, кагылышуулары аркылуу элестейт да, бул багытта бардык окуяларды жетектеп жүрүүчү башкы каармандын – Искендер Бектуровдун образын биринчи планга алып чыгат.

Илимдин кандидаты, кругозору терең Искендер чыгарманын башталышында эле даяр каарман катары көрүнөт да, ошол сапаттар андан ары турмуш практика-

сында сыналып отурат. Бирок муну менен Искендерди эч бир кынтыгы жок каарман деп эсептөөдөн алыспыз. Ал билимдүү, демилгелүү болсо да мурда тааныш эмес кызматта бир топ кыйынчылыкка учурады. Бирок өзүнүн сергектиги, сезимдүүлүгү аркасында ал өзүндөгү кээ бир мүчүлүштөрдү улам оңдоп, редакторлук жумушту көңүлдөгүдөй алып кетти.

Ш. Бейшеналиевдин бул романын учурдагы журналисттердин турмушун кыргыз адабиятында кененирээк көрсөткөн биринчи чыгарма десек жаңылышпайбыз.

Романда көрсөтүлгөн экинчи бир маселе – бул жогорку интеллектуалдуу жаштардын бүгүнкү күндөгү сүйүүсү. Чыгарманын башкы каарманы бойдок Искендер кызматы боюнча түздөн-түз баш ийген Кыргызстан ЛКСМ БКнын биринчи секретары Нурайым Абылованы сүйөт. Автор жетекчи кызматтагы эки жаштын махабатын бир кыйла ишенимдүү, таасирдүү сүрөттөйт.

Романда Искендер менен Нурайымдан башка да өз алдынча мүнөзгө, аракетке, ой жүгүртүүгө ээ болгон бир катар көркөм образдар бар. Дайыма күркүрөп сүйлөгөн эл артисти Сабыр Муратов менен анын чебелектеген аялы экөөнүн актерлук турмуштары, ЛКСМ БКнын пропаганда иштери боюнча секретары Закир Апасовдун токтоо мүнөзү, ишти сабырдуу чечкен тереңдиги, адамкерчилик сапаттары, ошондой эле анын кээ бир чабал жактары, жаш акын Кулман Карасартовдун өзүнө таандык акындык табияты, профессор Азимовдун терең ойчул, окумуштуулук чынчыл позициясы, ойт берме сынчы Телтаевдин көз карашы менен кылык-жоруктары окуучунун эсинде каларлык деңгээлде сүрөттөлгөн. Мунун өзү жазуучунун такшалгандыгын, көркөм образ түзүүгө жөндөмдүүлүгүн далилдей турган факты.

Ш. Бейшеналиевдин «Даңкка жараша жүк» романы он жылга жакын убакыттын ичинде жазылды. Анын биринчи китеби «Кордун тукуму» (орусчасы «Сын Сарбая») 1965-жылы жарыкка чыккан. Экинчи китебин («Даңкка жараша жүктү») кийинчерээк жазып бүтүп, 1973-жылы биринчи, экинчи китебин бириктирип, «Даңкка жараша жүк» деген ат менен басмадан чыгарды.

Чыгарманын өзөгүнө Социалисттик Эмгектин Баатыры, мал чарбасынын устаты Ракматаалы Сартбаевдин турмушу негиз болгон менен, мында жалпы эле мал багуунун көп жагдайлары толук камтылгандыгын көрөбүз, тагыраак айтканда, республикадагы кой чарбасынын бардык проблемалары майдасынан чоңуна чейин ушул чыгарманын негизги объектисине айланган. «Даңкка жараша жүк» – чабандык турмушту кең-кесири сүрөттөгөн алгачкы романдардын бири.

Романдын экинчи китебинде автор чабандардын турмушуна кирип жаткан илимий-техникалык революциянын жетишкендиктерин, ошого жараша адамдардын аңсезиминде пайда болуп жаткан өзгөрүүлөрдү ачык элестеткен. Социалисттик коомдо эмгек жалаң эле тер агызып түйшүктөнүү эмес, ал жан дүйнөдү сергитип ыракаттануунун, үй-бүлөнүн куунак көңүл ачуусунун да башкы булагы экендигин Ш. Бейшеналиевдин бул романын окуган адам баамдабай койбойт.

Ырас, турмуш-тиричиликтин кээ бир деталдарын ашкере чоюп сүрөттөгөн, мүнөз түзүүгө анча пайдасы жок артыкбаш эпизоддорду жазуу менен кур бекер аракеттенген учурлар бул чыгармадан да кездешет. Дегинкиси, жазуучунун айрым чыгармаларынан көп сөздүүлүк, анча керексиз майда-баратты шөкөттөп жазууга жол берүү сыяктуу мүчүлүштөрдүн орун алгандыгы байкалат. Бул тууралуу сын айткан авторлордун пикирлеринде чындык бар.

Кичинекей балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык көркөм образдарды түзүүгө Ш. Бейшеналиевдин бир кыйла чебер экендиги анын «Ак тайлак», «Мүйүздүү козу» сыяктуу чыгармаларынан байкалган эле. Буларда түзүлгөн кичинекейлердин сүйкүмдүү элестеринин таасирдүүлүгүнөн жана жеткиликтүүлүгүнөн улам болуу керек, аталган чыгармалар СССРдеги жана чет мамлекеттердеги 40тан ашуун тилдерге которулуп, бүткүл дүйнөгө тарап кеткен.

Жетимишинчи жылдары жазуучу улуу акын Тоголок Молдонун өмүрүнө жана чыгармачылыгына терең үңүлүп, көркөм чыгармада анын образын түзүүгө көп күч жумша-

ды. Тоголок Молдо жөнүндө көп актылуу драма жазды. Анан анын ар тараптуу драмалык окуяларга жаш өмүрүн, жазгыч акындын социалдык, таптык, коомдук-саясий көз карашынын калыптаныш процессин ошол акын жашаган эки башка замандын абалы менен бирдикте кеңири сүрөттөө максатында «Болот калем» аттуу романды жазды.

Романдын 1-китеби 1981-жылы, 2-китеби 1983-жылы жарык көрдү. Эгерде коңшу республикалардын адабий турмушуна көз чаптырсак, анда аларда өздөрүнүн улуу акындары тууралуу роман формасындагы чыгармалардын жазылгандыгын көрөбүз. Казак элинин улуу акыны Абай Кунанбаев жөнүндө жазуучу Мухтар Ауэзовдун жазган «Абай жолу» романы казак адабиятынын гана эмес, дүйнөлүк адабияттын классикасы болуп калды. Өзбек элинин улуу акыны Алишер Навои жөнүндө жазылган роман да өз учурунда миллиондогон окурмандардын көңүлүн бурган болчу. Кыргыз адабиятында улуу акын Токтогул тууралуу Аалы Токомбаевдин романынын 1-китебинен айрым главалар элүүнчү жылдары «Ала-Тоо» журналына жарыялана баштап, бирок чыгарма бүтпөгөн бойдон калган. Ш. Бейшеналиев ошол мыкты салтты улантуу максатында улуу акыныбыз Тоголок Молдо жөнүндө роман жазып окурмандарга тартуулады.

Албетте, Тоголок Молдонун өмүрүндө да толгон токой кыйчалыш катаал учурлар болгон. Жергиликтүү төбөлдөрдүн адилетсиздигине каршы чыгам деп алардын куугунтугуна кабылган акын бирде Чүй өрөөнүнө, бирде Тогуз-Торо тарапка барып жашап, турмуш тиричиликтин ар кыл көйгөйлөрүн башынан кечирген. Мына ушундай карама-каршылыктуу, курч эпизоддорго бай өмүр кызыктуу чыгарма жазууга жетерлик объект болуп бере алмак. Ш.Бейшеналиев да акындын дал ушул мерчемдүү өмүр түйшүктөрүн кармоого аракеттенип, аларды анын чыгармачылык диапазонунун кеңейишине, ойчулдук, даанышмандык касиеттеринен улам бийиктеп байышына тыкыс байланышта сүрөттөөгө көбүрөөк көңүл бурган.

90-жылдары Ш. Бейшеналиев Тайлак баатыр тууралуу тарыхый очерк тибиндеги эмгекти жана көптөгөн эскерүүлөрдү жазды. «Жараланбаган жаралуулар» (1998)

романы, «Тагдыр сырлары» аттуу макалалар, эскерүүлөр жыйнагы жарыяланды. Алардын арасында өзгөчө Аалы Токомбаевдин өмүрү, чыгармачылык ишмердиги тууралуу жазган көлөмдүү эскерүүлөрү акын жөнүндөгү көптөгөн маалыматтарды так билүүгө жана акындын каламдаштары, замандаштары менен болгон мамилелериндеги туңгуюк сырларды аңдоого жакшы кызмат аткармакчы.

Жазуучунун «Жараланбаган жаралуулар» романы (1998) согуштун оорукту жарадар кылбай жаралуу кылган запкысы жөнүндө жазылган.

Жазуучунун чыгармачылык дараметинин улам бийиктеши, анын атынын улам алыс жерлерге тарашы бул жеке анын керт башына гана таандык ийгилик эмес. Ал ириде аны кастарлаган улуттун, жалпы кыргыз калкынын, Кыргыз Республикасынын зоболосун көкөлөткөн ийгилик, сыймык. 1976-жылы балдар адабияты боюнча дуйнөлүк масштабдагы эл аралык Советтин жюрисинин чечими боюнча Ш. Бейшеналиевге «Мүйүздүү козу» чыгармасы үчүн Ханс Кристиан Андерсен атындагы Ардак диплом ыйгарылып, мунун өзү кыргыз адабиятынын дагы бир жетишкендиги катары сыймыктануу сезимибизди арбыткан. Жазуучунун эмгеги жогору бааланып, «Элдердин достугу» ордени менен сыйланган. Ага «Кыргыз Республикасынын искусствосуна эмгек сиңирген ишмер», «Кыргыз Эл жазуучусу» деген ардактуу наамдар берилген, 1982-жылы «Мүйүздүү козу» чыгармасы үчүн Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлык ыйгарылган.

САСПАЕВ АМАН
(1929—2015)

Аман Саспаев кыргыз прозасында чебер аңгемечи катары белгилүү. Чын-чынына келгенде көркөмдүк деңгээлдеги аңгеме жаратуу оңой-олтоң жумуш эмес, дегеле аңгеме жанрында өз алдынча чыйыр салып, жанрды жаңы сапаттык бийиктикке алып чыккан сүрөткерлер өтө сейрек болот. Жашырын эмес, 50–60-жылдарда кыргыз жазуучуларынын ичинен көркөм сөз искусствосуна, дегеле болгон жанрлардын баарын дээрлик камтыган (романдан драмага чейин, балдар аңгемелеринен тарыхый баяндарга чейин) «универсал» калемгерлер пайда болгону чындык болчу. А. Саспаев алардан кескин айырмаланып, көбүнчө аңгеме жанрынын искусствосун терең, профессионалдуу өздөштүрүүгө багыт алды. Ал адабият майданына «Гүлкайыр» (1966) аттуу алгачкы жыйнагы менен кошулуп, ушул жыйнактын жарыкка чыгышы менен жалпы кыргыз окурмандарына такшалган жазуучу катары таанымал болду. Мурда эч кимге белгисиз жаш автор кыргыз прозасынын профессионал жазуучуларынын катарына кандайдыр бир күтүлбөгөндөй өз үнү менен өзгөчөлөнүп келип кошулду. Бул чыгармачылык кадамдын башаты элдик турмушту ар тараптан таанып-билүү менен бирге, аны аң-сезиминде кайрадан «иштеп», эң керектүүсүн, эң зарылын иргей алууда эле. А. Саспаевдин алгачкы аңгемелеринен эле көрүнүп тургандай өзгөчө стилдик белгилердин орун алганын байкайбыз. Бул өзгөчөлүк түздөн-түз жазуучунун өмүр-баяны, чыгармачылык тагдыры менен тыгыз байланышса керек. Жазуучунун чыгармачылык тагдырындагы калыптануу доору Кытай жеринде

жүргөн мезгилге туш келди. Эске ала кетчү нерсе, бул жыйнакка чейин эле А. Саспаевдин да башка жазуучулардай жазуучулуктун ары түйшүктүү, ары татаал жолун басып өткөнү. А. Саспаев чыгармачылык ишин өзүнүн «Шашкедеги кара туман» аттуу автобиографиялык романында эскергендей Кытай Эл Республикасында жашап жүргөндө эле 1946-жылы «Төңкөрүс таңы» аттуу казак тилиндеги гезитке (Кулжада) алгачкы ырлары жана «Инкалоби жарки Түркстан» (уйгур тилинде) очерк, аңгемелери менен баштаган.

А. Саспаев өзүнүн чыгармачылык «бешенесин» аңгеме жанрынан таап, ушул жанрдан ачты. А. Саспаев турмуш көрүнүштөрүнүн арасынан көпчүлүк көңүл бөлбөгөн кичинекей, жөнөкөй эле деталды көркөм сөз өнөрүнүн түркүн боёктору менен сүрөттөө аркылуу чыгарманын мазмунун ачып, улуттук адабияттын мейкинине өз «аралын» ача алды.

А. Саспаевдин «репертуарында» негизинен өспүрүмдөргө, жаштарга, ошондой эле карылык, өмүр темасына арналган аңгемелер басымдуулук кылат. Айылдык адамдар жазуучунун сүйгөн каармандары. Саспаев аңгемелеринде карапайым эле айылдык акындын, механизатордун, чал-кемпирлердин өз мүдөөсү, өз мезгили, өз курагы менен жашаган турмуштук көрүнүшүн, ички дүйнөсүн, образдарын терең ачып бере алган. Жазуучунун негизги көздөгөнү адамдардын ички турмушун, психологиясындагы ар түрдүү кубулуштарын айтып берүү. «Гүлкайыр» (1966) аттуу жыйнакка жазуучунун эң мыкты аңгемелери топтоштурулган, алардын ар бири өзүнчө сөз кылууга татыктуу. «Кайнене» аңгемесинде муундар ортосундагы конфликт берилген. Закештин кайненеси каада-салтты катуу кармагандыктан: «Баланы башынан, келинди жашынан» дегендей «Азыртан тастандатып эркелетип жибер-сек, кийин көргүлүктү ошондо көрөбүз...» – деп келинин андан бетер ийиктей ийрилтүүнү ойлойт. Эң биринчи иретте Саамый салт кармаган энесинин кылык-жоругуна нааразылыгын катуу билдирди. Закештин кийлигишүүсү менен бул чатактын башкача, күтүлбөгөндөй чечилиши кайненесинин келинге болгон мамилесин түп-тамырынан бери өзгөрттү.

Жазуучу чыгармасында эски салтка каршы жаңынын күрөшүн чагылдырайын деген эмес, болгону психологиялык пландагы кырдаал, каада кармаган кайнененин турмуштун жаңы көрүнүштөрүнө ыңгайлашып, көз карашынын өзгөрүшү.

Саспаевди жазуучу катары кызыктырган маселе – бул замандаштын кулк-мунөзү, айлана-чөйрөгө, турмушка мамилеси. «Тууган» аңгемесинде кичинесинен сыртта өскөн Эрмек күзгү жумуштар бүтөрү менен туугандарынын чакыруусу боюнча келинчеги экөө тойго жөнөп кетишти. Туугандарынын жылуу күтүп алышы Эрмектин оюнда козголгон «туугандык сезимин» ойготуп, анын ички дүйнөсүндө кандайдыр бир ишеним, таяныч пайда кылды. Бул сезимдин пайда болушун автор ишенимдүү турмуштук байланыштарда жана адамдардын татаал мамилелеринде сүрөттөйт. Эрмектин буга чейин тууган деген түшүнүгү ыйык, эң асыл болсо, тууганчылыкка ишенип ата-конушуна көчүп келгенден кийин тууганчылыктын бир топ машакатын башынан өткөрүп, «Тууган – бул айтарга, сөзгө гана керек, ал эми тууганга сөөнүп жашайм десең мүлдө майышасың. Тууган күндө тийген күн эмес» деген жыйынтыкка келип, тууганчылыктын торунан тез эле чыга алды. Аңгеме мерчемдүү чекитине дал тиет, себеби автор курулай идеяны декларациялабайт, жандуу адамдын тагдырын ачат.

Адамдын психологиялык абалын сүрөттөө жагынан Аман Саспаев чоң чебер десек болот. Жазуучунун психологизмге жыш «Татым туз» аңгемесинде Келгинбай карыянын Мекен, эл жөнүндө улуу сагыныч, кусалык менен жашап өткөн трагедиялуу тагдыры баяндалат. Аңгемедеги мерчемдүү табылган бир же бир нече сүйлөмдөр далай тереңдикти ичине сыйдырып алат.

Адабиятчы К. Даутов белгилегендей, Саспаевдин аңгемелериндеги көңүл бурдуруп турган сапат – аңгемени башкача баштап, башкача бүтүрүү өзгөчөлүгү. Ушундай чеберчилик жазуучунун көпчүлүк аңгемелерине толук мүнөздүү. Чыгарманын акыры «Кармаган соопкерлердин айтымына караганда чалдын оозунда өз жеринин татым тузу бар экен!» деген сүйлөм менен бүтүшү чыгарманын

идеялык-эстетикалык таасирин канчалык көтөрүп койду. «Ойдун логикалык өнүгүшү да, көркөм чечилиши да автордун болжогон точкасына жетип бүттү. Мындан нары бир сүйлөм кошууга да, кайра ушул акыркы сүйлөмдү алып таштоого да мүмкүн эмес».

«Майда толкундар» (1970) жыйнагына бир нече жаңы аңгемелер жана автордун башынан өткөргөн Кытайдагы элдик бийлик орногонго чейинки турмуштан баян кылган чыгармалары топтоштурулган.

«Шейшеп» аңгемесинде инисин чыдамсыздык менен күткөн аялга убакыт өтпөй, магазинге кирген кишилердин баары эле ал жактырган гүлдүү шейшепти сатып алуу үчүн келгендей сезимин автор чеберчилик менен ишенимдүү чагылдыра алган. Каармандын жасаган аракетин, жандалбасын, «кыянатчыл» ой-тилегин сынга алууга мүмкүн эмес. Натыйжада, жазуучу кыска эле убакыттын ичинде каармандын психологиясын реалдуу талдоого, адамдын ички сезимине сүңгүп кирүүгө жетишкен. Турмуштагы жөнөкөй, кичинекей эле деталды, мындайча айтканда, турмуштун бир үзүмүн алып, ошонун негизинде жалпылоо, синтездөө аркылуу көркөм чыгарма жаратуу Саспаевдин аңгемелеринин ички сыры десек болот.

А. Саспаевдин каармандарын оң же терс деп бөлүп айта албайсың, анын чыгармаларында көнүмүш болгон терс каармандар жок десек да болот, албетте, адамдын мүнөзүндөгү айрым кемчиликтер бар, бирок ошол кааман өз кемчилигин сезип, уялып калат. Анын каармандарына кара өзгөйлүк, кара ниетчилик, өзүмчүлдүк, ичи тардык, жек көрүү ж.б. мүнөздүү эмес, каармандардын көпчүлүгү жан дүйнөлөрү кенен, түшүнүктүү адамдар. Каармандардын турмуштан алган орду жана ага карата көз карашы бар. Айылдык турмуштун жөнөкөй көрүнгөн көрүнүштөрүндө татаалдык, ал эми тескерисинче, татаалдыкты жөнөкөйлүк «уялап» жашырынып турганын көрө билүүсү – А. Саспаевдин жазуучулук өзгөчөлүктөрүнүн бири,

«Улгайгандар», «Эски жолдо», «Кайнене» ж. б. аңгемелеринде айылдык чал-кемпирлердин ички дүйнөлөрү ачылат. Өмүр жолунда көп кырларды ашып, тажрыйбалары

мол айыл адамдарынын кулк-мүнөздөрү, кыял-жоруктары, психологиясы, көз караштары, мамилелери ар качан да болбосун кызыктуу болору белгилүү. Мына ушул нагыз турмуштук окуя, көрүнүштөрдү сүрөткер адам, жаратылыш проблемалары менен байланыштырып, сюжеттин логикалык түйүнү чечилет.

Сүрөткердин тематикалары ар түрдүү: ал жаштардын турмушу, сүйүү темаларына да кайрылган. Анын бир сапаты кыз-жигиттин сезимдерин кооз сөздөр менен шөкөттөбөйт, диалог-кептеринде бири-бирине жалбартып жалынтпайт. Жаш жүрөктөргө этиет мамиле жасап, алар ажырашып кеткен күндө да бири-бирине карата жылуу мамилелери таза бойдон сакталып кала берет. Мисалы, «Ажыроо» аңгемесинин каарманы мындай дейт: «Андан бери кыйла жылдар өттү. Ал аялды эч жерден кезиктире албадым. Кызыл эт кысыр калмак беле, ачуума чыдабай бат эле үйлөнүп алдым. Мени үйрүлүп күтөт, мүнөзү жумшак. Анан балалуу да болдум.

Бирок тиги биринчи аялым эмне үчүндүр эсимен кетпейт. Кээде кадимкидей эңсеп сагынам. Ал бул үйдөн жалгыз өзү эмес, менин рухий дүйнөмдөн бир үлүш бөлүп ала кеткенсийт. Ошон үчүн мен ал кеткенден бери өзүмдү бөксө сезем».

Башка жазуучулардын чыгармаларынан ушундай өтө сылыктык менен жазылган сүйлөмдөрдү дегеле табалбайсыз. Анын үстүнө каармандардын жан дүйнөлөрүнөн ак дилден чыгаруу үчүн автор чыгарманын башталышында эле персонаждардын дүйнөгө карата көз караштарын жаап-жашырбай айкын чагылдырып салат. Ошондуктан образдардан кандайдыр бир өтө кескин оройлукту, осолдукту күтпөйсүң. «Кошо жашай берет экен», «Ыйык сезим», «Хадизат» аңгемелери махабаттын улуулугун, бийиктигин, тереңдигин даңазалайт. Бирок каармандар ал сезимдин эң туу чокусуна жетишип, үйлөнүп-жайланып калышпаса да аны урматтаган бойдон калышат. Автор сулуу аялдарды сүрөттөөдөн «качат», «аялдын баркы сулуулукта гана эмес», «сулуу жүрөксүз» деген ойго такайт.

«Шейшеп», «Дос жана газик», «Тууган», «Жашоо жөндөмү» чыгармаларында да терең психологизм, назик

лиризм, татаал философия өкүм сүрөт. Бийликтеги чиновник менен жөнөкөй адистин психологиясы, дүйнөгө көз карашы, кабылдоо эстетикасы, жүрүм-турум этикасы, мамилелери, жашоонун кызыктыгы, келишпес күрөшү, боорукерлиги, адамкерчилиги, меймандостугу, турмуштан адашып түз жолго түшүшү, жаратылыштын мээрмандыгы, сулуулугу, кооздугу ж. б. бардыгы камтылган.

Ал эми «Сарала ит» аңгемеси («Ала-Тоо», 1963, № 12) жарыялангандан кийин адабий чөйрөдө бир топ талкууларды, талаш-тартыштарды жаратып, айрым бир сын пикирлер жазуучунун чыгармачылык тагдырына залакасын тийгизбей койгон эмес. «Жашоо жөндөмү» деген ат менен кирген. А. Жакыпбеков: «Сарала ит, иттигин кылды, көп чатак чыгарды. Жакшылыгы – кыргыз «интеллектуалдарынын» өз деңгээлин көрсөттү. Ошол «Сарала иттен» кийин Э. Хемингуэй түгүл Фиджеральд, Жойс сыяктуу улуулардын ойлорун түшүнө баштадык. «Кафка менен Цвейг куйрукта калды» – деп айткандай А. Саспаев дүйнөлүк адабияттын, маданияттын тажрыйбасынан таасирленип, пайдаланып, аларды өз чыгармаларында ийгиликтүү чагылдыра алды. «Сарала ит» кыргыз окурмандары үчүн жаңы тема эмес. Сарала ит ээси жок, жолбун ит. Ал ошол тегеректеги таштандыларды шимшилеп, тумшугуна илингенин жеп жан сактаса дагы, баштыгы жарылган сүзмө, жоголгон жумуртка, дагы башка жалаалар Сарала иттин дарегине тийип жатты. Бир кишинин короосунда байлап багылган ити бар. Бир күнү ошол үйдүн ээсинин жарылган эки жумурткасынын жалаасына калып, Сарала ит атылып өлтүрүлдү. Көрсө, аны өзүнүн ити жеп алыптыр. Эртеси эле сүзмө, бир канча жумуртка жоголду. Аңгеменин бар турпаты ушундай.

Адабиятчы Л. Лебедева да «Сарала итти» мазмундуу, сатиралык миниатюра экендигин белгилеп, аңгемеге дал ушул жанрдан талап кылуу керектигин айткан. Аңгемеде жазуучу кичине эле нерседен чоң нерсе жарата алган, жолбун иттин иттей элесин, ички дүйнөсүнүн чагылдырылышын сүрөттөөдө зор чеберчиликке жетишкен.

Кыргыз жазуучуларынын арасынан грек мифологиясына кайрылып, өзүнчө трактовкалоого умтулган калем-

гер катары да А. Саспаев айырмаланып турат. Прометей менен Зевстин чатагы тууралуу «татаал ой жүгүртүүнү талап кылган суроону» чечмелөө үчүн сүрөткер белсенип кирген. Сүрөткердин дүйнөлүк адабият менен жакшы тааныштыгы байкалат.

Табияттын сыймыгы аталган адамдарга Прометей көп жакшылыктарды үйрөткөнү үчүн Зевс жек көрөт. Кудайлардын кудайы Зевстин көз карашы боюнча адамдардын иштерине киришип, тескеп турушпаса алар көзгө илбей тааныбай кетишери мүмкүн. Ошондуктан, адамдардын түнт, караңгы болушу гана кудайларды канааттандырат, алардын өз алдынча ой жүгүртүүлөрү жакпайт. Зевс жыйын өткөрүп, адамдарды бири-бирине кастыкка, ишенбестикке, кара ниеттикке, ичи тардыкка, жек көрүүгө, көрө албастыкка, кара ниеттикке тукуруу үчүн сулуу бийкеч Пандараны жасап жерге түшүрүүнү чечет. Адамдар сулуулукту көргөндө баарын унутушуп, бири-биринен кызганышып, кудайларга наалат айтышпай, көтөрүлүш чыгарышпай калышат. Прометейдин акылына көнбөй иниси Эпитемей кызга үйлөнүп алат. Пандара ала келген кумарадан адамдарга жаман, терс мүнөздөр аба аркылуу таратылат. Кудайлардын мындай мамилелерине Прометей нааразычылыгын күчөтүү менен өлүмгө жаза алат. Окуянын жүрүшү башка нукка бурулуп, автордун сүрөттөөсүндө Зевс Олимптен жерге түшүп келет да, адамдардын андан ушунчалык көңүлү калганын, жийиркенгенин билет, ал эми Прометей болсо аны шылдыңдап таш бооруна сүрөт чегип отурган. Сүрөткер образдарды боёктор менен ачык тартат, алардын ортосундагы конфликт мамилелерди таамай чагылдырат. Персонаждардын психологиялык жактан иштелиши ынанымдуу.

Ал эми «Гефест» аңгемеси да түздөн-түз жогорку аңгеменин көркөм уландысы десек болот. Анткени негизги каармандардын образдары башка окуяларда тереңдей түшөт. Зевстин кудуреттүү күчүнө, Геранын каарына, Афродитанын сулуулугуна, Гефестин усталыгына туш келебиз.

А. Саспаевдин чыгармаларынын идея-стилдик өзгөчөлүктөрү кандайдыр бир деңгээлде дүйнөлүк, бөтөнчө орус классикасынын үлгүлөрү менен тогошуп турганын

астыртадан байкоого болот. Чеховдун, Буниндин, Хемингуэйдин ж. б. аңгемелерине тете кыргыз адабиятынын тарыхында башкалар менен бирге көркөм-эстетикалык табиятка ылайык чыгармалардын жаралышы кубаттандырбай койбойт.

А. Саспаевдин «Парторг» (1977) романы 60–70-жылдардагы кыштак турмушун сүрөттөөгө арналган чыгармалардын бири. Чыгарма үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө романдын баш каарманы мугалимдик кесиби бар, Москвадан жогорку партиялык мектепти бүтүп келген Сагын Тагаев артта калган «Миң-Булак» совхозуна парторг болуп келет. Чыгарманын башында эле мурдагы ветврач Туйгуновдун жолугушуусунан кийин совхоздун директору Исмаилов менен Сагындын ортосундагы конфликт романдын сюжеттик негизин түзөрү белгилүү болот. Жаңы келген парторгду совхоздун экономикасынын эмне себептен алга жылбай жаткандыгы, адамдардын чарбанын ишине жасаган мамилелери кызыктырды. Сагын алгачкы күндөн баштап эле жумушчулар, адистер менен маектешип, иштин көзүн табууга аракет жасады.

Чыгарманын аягында Сагын чарбадагы бардык уюштуруу иштерин жолго салууга жетишти. Мындай ийгиликтерге жетишүүдө бир топ кыйынчылыктар, талаш-тартыштар болушу күтүлөт, автор аларды табигый өнүгүшү менен тереңдетип көркөм иликтөөгө албастан, адабиятта калыптанып калган бир беткей позицияны жактаган түз сызыктуулуктан, курулай шөкөттөөдөн чыга албай калган. Ошентип, Сагын Тагаев бардык пендечилик сапаттары болууга мүмкүн болбогон идеал каарманга айланып, ал кайсы гана ишти колго албасын аны натыйжалуу, жемиштүү бүтүрөөрүнө сөзсүз ишенебиз.

«Парторг» романы автор тарабынан кайрадан иштелип чыгып, 1985-жылы «Тоо чабалекейи» деген ат менен жарык көрдү. Романдын кайрадан колго алынышына өз учурунда айтылган сын-пикирлер чоң таасир бергендей ой калтырат. К. Асаналиев романдын экинчи бөлүмү негизги сюжеттик өзөккө кошулбай, тескерисинче, окуянын кыймыл-аракетинин өркүндөшүнө кедерги болуп жатканын

айткан. Ошонун негизиндеби, айтор, Саспаев кийинки вариантында романдын структурасына көңүл буруп, айрым диалогдорго оңдоолор, толуктоолор, жаңы каармандар, эпизоддор кирген. Алар чыгарманын тулкусуна органикалык түрдө сиңирилип, айрым образдарды тереңдетүү үчүн кызмат кылганы көрүнүп турат.

«Тоо чабалекейи» романында жогоркудай толуктоолор чыгарманын сюжетин кайсы бир деңгээлде жандандырып, татаалдантканы менен эң негизги Сагындын идеалдуу образы ошол бойдон кала берген. Чыгарманын бүткүл идеялык-көркөмдүк өзөгүндө адам үчүн кам көрүү, адамдык бийик жана ыйык наамды таза сактоо үчүн күрөшүү деген асыл ой, көз караш жатат. Бул роман Саспаевдин эпикалык жанрды өздөштүрүүгө карай жасаган олуттуу аракеттеринин натыйжасы.

ОСМОНАЛИЕВ КАЧКЫНБАЙ
(1929—1997)

Белгилүү прозаик К. Осмоналиев «Азаптын тагы» (1958), «Канат» (1960), «Турмуш сабагы» (1961), «Бетке айтаар» (1962), «Самар» (1963), «Уйкусуз түн» (1966), «Эзелки кек», «Сөз ээлери» (1970), «Күлүк» (1973), «Ыйык жер» (1985) сыяктуу китептерине кирген кызыктуу аңгемелеринде, повест, очерк жана романдарында жазуучулук калеми менен замандаштарынын портреттерин тартып, ички дүйнөсүн ачып берүүгө аракеттенди. Ал бул чыгармалары аркылуу өзүнүн кара сөздүн нукура устасы экендигин көрсөтө алды. Анын алгачкы повести – «Азаптын тагы» боюнча Т. Аскаров, К. Иманалиев сыяктуу адабиятчылар эң жакшы ой-пикирлерин басма сөз беттеринде белгилешкен.

Ошондой болсо да К. Осмоналиев кыргыз адабиятынын тарыхында «Көчмөндөр кагылышы» романы менен калат.

К. Осмоналиев «Көчмөндөр кагылышы» романынын үстүндө жыйырма жылга жакын (1970–1988) иштеди. Бул роман кыргыз прозасында тарыхыйлуулугу, окуялардын камтыган масштабдуулугу, образ системасынын көптүгү, элдик оозеки чыгармачылыкта кеңири айтылып жүргөн эпизоддорду, санжыраларды мол пайдалангандыгы, тарыхый инсандардын портреттерин жандуу тарта билүү устаттыгы, эпикалык көркөм боёкторду реалисттик сүрөттөө ыкмалары менен айкаштыра, ширелиштире берилиши менен бөтөнчөлөндү десек болот. XX кылымдагы майда жана чоң тарыхый окуялардын негизинде куралган. Алар автор тарабынан белгилүү окуялардын кызыктуулугу үчүн эмес, эң алды каармандардын жан дүйнөсүн ачып берүү үчүн колдонулат.

Романдын жазылуу тагдыры тарыхый көп талаштар такталып, системага алынып, көз караштар бирдиктүү позиция-

га салынып калган учурга туш келди. Ошону менен К. Осмоналиев өзүнөн мурда жазылган К. Маликовдун «Балбай» поэмасындагы көркөм-эстетикалык жетишкендиктер менен андагы кемчиликтерди эске алууга милдеттүү эле. Эмне үчүн?! Анткени романда негизги окуялардын чордонунун бири – бугу-сарбагыш урууларынын чабышы, башкалар менен бирге кайрадан Балбай сыяктуу тарыхый инсандардын да сүрөттөлүшү. Биз романга карата мамилебизди билдиргенде басымды ушул жакка коюп, ушул өңүттөн кароону туура таптык.

Балбайдын прозадагы образы поэзиядагы образга салыштырмалуу реалдуулукка жакын жана роман жанрына ылайык кеңири планда чагылдырылат. Жазуучуда Балбайдын оң жана терс жүрүм-турумдары турмуштук окуялардын негизинде чыга келет.

Романдагы лирикалык маанай каармандын белгисиз жактарын ачып берүүгө кызмат кылат. Балбай да жигит кезинде кыз Зыйнатты жактырып калып: «Зыйнатка жетпесем курчтугум ташка, жанды найзага илип, башты канжыгага байла» – деп өзүнө өзү ант берет, сүйүүнүн илебине чалдыгат. Сүйүү жолборс, көкжал эрди да сүрдөтөт, жүрөгүнө чок түшүрүп күйгүзөт.

Баатырдын ойлогон ою, жашоо кумары жалгыз гана Зыйнатка байланышып калат. Ансыз тирүүчүлүк караңгы болгонсуп, жан дүйнөсү бушайманга толуп, сезимдин нур шооласын издейт, умтулат, ага жетүүнүн айла-амалын кыялында курат. Балбайдын сезими жөн эле сулуу кыздын өңү-түсүнө кызыгуу эмес, баатырдын көңүлү чын ыкластан түшүп калганы – сезимтал жан дүйнөсүнөн кабар берет. Балбайдын Алыбек досуна: «Сүйүүсү жок өмүрдүн бары кайсы, жогу кайсы?» – деп бетке чаба айтышы эле анын жүрөгүнүн түпкүрүндө таза булактай болуп жакшылыктын, боорукерликтин, ишенимдин жышааны жаткандыгын сезет, романдагы сүйүү проблемасынын кызыктуу линиясы да Балбай менен Зыйнатка байланыштуу. Чындыгында, К.Осмоналиев Балбайдын сезимтал дүйнөсүн өтө чеберчилик менен ачып бере алган. Анын «Мажнун» болуп Зыйнатка карай «жортуулу» сезимге жетеленүүсү.

Бирок эмне үчүн Балбай Балбай болуп туруп, жуучу жиберип, алдына түшүп, кулдук урбайт? Каарман ойлонот, толгонот: «Кудалашканга Эраалы болобу, болбойбу? Бойго жеткен карындашынын, болгондо да чыгаан кошокчу, келишкен сулуу Зыйнаттын эмгиче кулдук уруп, сөйкө салган жери кантип болбосун?»

Зыйнатты көрүүнү ойлогон ою ордунан чыкпай, жигиттер тарабынан кармалат. Ошондо да баатырдын жан дүйнөсү бөксөрүп калбай айтканынан кайтпай жатпайбы!

«Зыйнатты бир көрсөткүлө?!

Карыя селт этти. Кызыл жээк көзү бүтүйүп, ойлуу. Ар кимдер:

– Ушинтип алып, анан көрөсүңбү?

– Башка жол жок болчу!

– Кулагынды кестирип, кыздын кереги эмне?

– Зыйнат үчүн ... Баш кесилет! – деди Балбай.

– Жамырабагыла. – Карыя кол жазгап тыйып, жаралууга бурулду. – Кызыбыз бул айылда жок экен. Келатканың угулганда, Карагер экөө тең таптырбас жайга бекилиптир.

– Аттиң арман! – деди ийни көтөрүлө үшкүргөн Балбай. – Эмесе, Балбай Балбай болуп туулганы, бир өлдү дегиле!..»

К. Осмоналиев каармандын жүрүм-туруму менен ички дүйнөсүн шайкеш келтире сүрөттөйт. Балбайдын сезим трагедиясы – бул анын өмүрүнүн аягына чейин орду толгус, кайталангыс тарыхый трагедия.

К. Осмоналиев романда элдик көз караштарды, ырым-жырымдарды, ишенимдерди өз орду менен, окуяларды, эпизоддорду андан ары өнүктүрүү жана бири-бирине байланыштыруу үчүн, эң башкысы – каармандардын айтылбас сырларын подтекст аркылуу берүү үчүн пайдаланат. Мына ушундай ыкма Балбай менен Ормон хандын мамилесинде ачык-айкын эмес, жашыруун, табышмак түйүн катары эки көрүнүштө көрүнөт. Биринчиси, Балбайдын чала бышкан арык текенин этин мүлжүшү. Анын кар жиликтен баштаганы – каршылыгын калтырбаганы, «сени да ушу кар жиликтей мүлжүймүн!» дегени. Ал эми экинчиси, Балбай тууган-туушкандары тарабынан ортого түшүрүлүп жатып бошотулганда Балбай ка-

малган үйдүн босогосун ныгыра басып, артына бир да жолу кылчайбай кетиши. Бул анын жүрөгүнө кек кеткенин, кезеги келсе өч алмакчы болгондугун билдирет.

Романда бугу менен сарыбагыштын ордодогу чатагы да түздөн-түз Балбайга байланышат. Балбайдын ордодо чүкөнү калтырбай чертип жаткан Алыбекке: «Дос эмес белең» – деп көз кысышы, Капталдын байкап, Ормондун шектенип калышы, ордо оюнунда ханды чертмекке өзү киришкен Ормонго тоскоол кылып, анын тебетейин көзүнө булгалашы чатактын чыгышына себеп болот.

«Кызуу менен абалакты ала койгон Ормон өзү да «тергеге» барды. Ага Балбай учуп жетти. Аял-буялга келбей, Ормондун башынан жашыл тыш суусар тебетейди жулуп алды да, бет алдына булгалап:

– Кукуу-кукуу! – деп дарылдашты салды, Ормон эле-беди.

– Кантет, кудай урган. Көз алдымды тоспочу. Чүкөнү көрүп атамбы, же?.. – деди.

– Көрбөй калганыңыз керек да! Ха-ха-ха. Кукуу! Кукуу!

Иштн Укен бузду. Ал кайда карап турду эле? Уттурган эри үчүн намыс жанына батып, чыдамы кетип, кайда жүрдү эле? Шамалдай жетип, Ормон жанына даяр болду да Балбайдын колунан тебетейди жулуп алды:

– Адепсиз, кайни! «Ханды» атканы жаткан хандын баш кийимин албайт! Бу кайсы жосунуң?!»

Албетте, бул жерде Балбай оюндун эреже, жол-жобосун бузган жок. Муну Ормон да, калыс болуп отурган Калыгул карыя да билет. Бирок аялдын ордого кийлигиши ысык башталган оюнду муздатып салды. Ормон абалакты таштап туруп кетти. К. Осмоналиев башка акын-жазуучулардан айырмаланып, ордо оюнундагы чатактын чыгыш себебинин жагдайын башка жакка бурган. Балким, Укенди бул эпизодго катыштыруу менен калемгер карама-каршылыктуу көп себептердин түйүнүн бир чекитке кездештирип жаткандыр. Балким, Дааныштын кызы дааныпшмандык кылгандыр...

Романдагы эң өзөк окуя жана Балбайдын чыр-чатакты ырбатышы – Ормон хандын өлүмү.

К. Осмоналиев Ормондун образын ачуу үчүн көп окуяларды, каармандарды киргизип, анын өспүрүм курагынан тартып өлүмүнө чейинки мезгилди камтууга аракеттенген. Романдын «Муң» бөлүмүнүн сюжеттик-композициялык структурасы, автордук баяндоо линиясы да көбүнчө Ормонго байланыштуу окуяларга негизделет. Ошондуктан, жазуучу Ормондун ички дүйнөсүн ачуу үчүн турмуштук майда эпизоддордон тартып, согуштук майданга чейинки масштабды сүрөттөөгө ар кандай көркөм ыкмаларды пайдаланат.

Чыгарманын башталышында эле Ормондун колго түшүшү баяндалат. Бул эпизод башка көркөм чыгармаларда таптакыр эске алынбайт. Ал эми илимий эмгектерде жана санжырада Качыке уулу Эраалы 17 жаштагы Ор-монду Шамшынын белинде болгон чабышта колго түшүрүп кеткендиги тууралуу маалыматтар бар. Тоголок Молдонун айтымына караганда Эраалы менен Ормон жекеме-жеке чыгып, кийинкиси жеңилип калат. Жазуучу бул көрүнүштү башкача планда сүрөттөйт. Жоо капысынан түндө кол салды. «Ормон ак көйнөк-дамбалчан, коңултак өтүк бутта колоктоп, жерге жукпай жүгүргөн боз ат үстүндө өбөктөй найза сунган:

«Ким бул, менин айылыма дааган?! Кандай неме экен, ыя, жылкымы чапкан?!

Көлөкө жамынып, жол тоскон камдуулар туура алдынан өтө бергенде, капталдан качырышты. Ат үстүндөгүлөргө биринен сала экинчиси ыргып... Оң карууга союл тийип, көзү чымырай түшкөн Ормонду баса калып, көзүн таңды, чырмады».

Автор тарабынан жаш каармандын болочокто белгилүү, таасирдүү, өжөр, намыстуу, кектүү каарманга айландыруунун алгачкы штрихтери чагылдырылган. Туткундан минип качып чыккан сур байталды жардан ары тээп жибериши – анын адамга гана эмес, жаныбарга да таш боор менен мамиле кыларын ачык билдирет. Ага Дааныш карыянын жолугушу да элге тынчтык тилеп, Ормондун көңүлүн жайкоо болуп саналат. Бекеринен жазуучу Ормондун түпкү аталары жөнүндө сөз козгоп жаткан жок.

Ормондун хан көтөрүлүшү көркөм чыгармаларда негизинен бирдей сүрөттөлгөнү менен каармандардын психологиялык ал-абалдары ар башкача көрсөтүлөт. К. Осмоналиевде Ормон өзүн өзү ханга көрсөтөт.

Башка материалдарда Жантай Карыбек уулу Ормонду хандыкка көтөрөлү деп сунуштаса, Э. Медербековдун «Кызыл жалын» романында Жанкарач аны көрсөтөт.

Албетте, тарых үчүн ал ой кимден чыкканы, ким ашырганы так маалымат үчүн керек, ал гана эмес жылы, айы, күнү, өткөрүлгөн жер ж. б. – баары чоң роль ойнойт. Ал эми көркөм чыгарма үчүн эң башкысы – ошол тарыхый окуялардын күбөсү болгон адамдардын ички дүйнөсүн ачуу биринчи орунда.

Жогорудагы ар кандай материалдардан биз эмнелерди көрөбүз. Биринчиден, К. Осмоналиевде Ормон хан демилгени колго алат. Жазуучу каармандын эгоисттик психологиясын кичинекей деталь менен көрсөтөт. Ушул эгоисттик мүнөз Ормонду өмүр бою коштоп жүрөт. Экинчиден, К.Үсөнбаевде, С. Закировдо Жантайдын пикири болуп чыкканы менен ал Ормондун амалы. Бул жерде азыркы тил менен айтканда демократиялык жол менен шайланып отурат. Үчүнчүдөн, Э. Медербековдо: «Сиз жасатып кийип алган турбайсызбы. Сиз эле болуңуз!» деген Жанкарачтын сөзүндө көп маани жатат. Албетте, Жанкарач анын досу, бир чети кудасы катары колдоору бышык, бирок биринчи сүйлөмүндө эле Ормонду какшыкка алганы билинип турат.

К. Осмоналиев көпчүлүк учурда Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» деген эмгегине таянуу менен көркөм окуяларды жаратып отурат. К.Осмоналиев мындай деп өзү моюндаган: «Толгон материалдардын ичинен омоктуусу да, башкага алаксытпас күчтүүсү да Б. Солтоноевдин машинкага басылган 500 бетке жакын кол жазмасы болду. Дал ушуга таянып иш бүтүрүлдү...» Айрым мезгилде жазуучу тарабынан пайдаланылган фактылык материалдар каармандардын жан дүйнөсүн ачып берүү үчүн кызмат кылбагандыктан, ал көркөмдүк деңгээлге көтөрүлбөй калган. Ошонун натыйжасында кызыктуу окуялардын тез бүтүшү, рамкаланып калышы, тарыхый жана фольклор-

дук материалдардын «жиликтенип» берилбеши окурмандарды өкүттө калтырбай койбойт.

Эл оозунда айтылып келген «Ормон опуза», «Ормон окуу» сыяктуу анын тактикалары, кара мүртөз, өжөр, кекчил ж. б. мүнөздөрүнө шайкеш келген сүрөттөмөлөр романда өтө кеңири кездешет. Жазуучу К. Осмоналиев Ормондун образын эки планда ачып берген, биринчиден, анын кыргыздар арасындагы карама-каршылыктардан жетишкен ийгилиги, кемчилиги ж. б. экинчиден, сырткы душмандарга карата майтарылбас кайраты, айла-амалы ж. б. Ормондун: «Соң-Көлдү мага неге көрсөтпөй жайлап жүрөсүңөр?» – деп саяктарды, «Жаңы конушка менден уруксатсыз көчүп бардың?» – деп Жантайды, «Менин жеримден өткөндүгүңөр үчүн» – деп соодагерлерди айыпка тартуусу менен малга болгон дүнүйөкорлугу, бийлигинин өкүмдүгү ачылат. Ал эми казак ханы Кененсарыны жеңүүнүн эң негизги ийгилиги Ормон ханга байланыштуу болуп саналат. Каптап келген жөө тумандай жоону күч менен каршылашып токтотуу мүмкүн эмес эле, ошондуктан ал түнүндө булуң-бурчтарга от жактырып, ар бир жоокердин атына чычырканакты байлатып чаңызгытып, добулбас кактырып, душмандын «жүрөгүнүн үшүн» алуунун акыл-амалын ойлоп табат. Чындыгында, романдагы Ормон хандын эрдиги дал баскынчыларга каршы күрөшүүдө көрсөткөн касиеттери – туруктуулук, акылдуулук, токтоолук, кайраттуулук, ар-намыстуулук менен бирге эриш-аркак айкын чыга келет.

Романда Ормондун зордук-зомбулугу, залимдиги менен бирге жөнөкөйлүгү, карапайымдыгы, энөөлүгү сыяктуу мүнөздөрү да чагылдырылат. Пенде болгондон кийин мындай мүнөздөр кимде болбосун аз-аздан болбой койбойт. Автор да турмуш тиричиликке келгенде Ормон хандын көр тириликтен аттап кете албаганын көрсөтөт: Ормон хан кой тууп болгондо, козу менен аралашып, көтөрүп жүрөт. Ордо оюнунда бугулардын өтүнүчүн канааттандырып оюнчусун алдырбаганда сарыбагыштар утуп кетмек. Алыбек үйлөнөм деген Укенге билбей нике кыйдырганда жалынып-жалбарып алдына түшүп, кийин өзүнүн өлүмүнө

себепкер болгон кара келтени Алыбекке белекке бермек эмес. Олуя Калыгулдун насааттары биротоло кулагынан сырткары кетмек. К. Осмоналиев сүрөттөп жаткан окуялардын, албетте, тарыхый негиздери бар.

Ооба, Ормон хандын башкы максаты кыргыз элин баш коштуруп, ынтымакта жашап, сырткы душмандарга каршы бирдикте күрөшүү сыяктуу асыл ойлор болсо да, бул ойдун артында чүмбөттөлгөн жашыруун сыр да турган: жеке кызыкчылык, атак-даңк, мал-мүлк, бийликти чыңоо, жер тартып алуу...

Б. Солтоноевдин китебинде «малга айып тарттырам» деген ой менен жүздөй киши менен бугуларга сүйлөшүүгө келген. Тоголок Молдонун санжырасында: «Менин жылкыман байтал жоголот деген эмине?» – деп, элүү-алтымыштай киши менен Кутургунун талаасына барып жатып алат. Ормондун чоңдугу өтүп кетти дешип бугулардын айласы кетет. Ал эми Талып Молдо: «Ормон бугунун жерине Ысык-Көлгө кызыкканы, аны ээлеп алууга көңүлү бузулганы илгертеден белгилүү. Ушул оюн ишке ашыруу үчүн ал нечен себептерди, шылтоолорду ойлогон» – дейт.

Демек, бир эле окуяга карата жалпысынан эки көз карашты көрүүгө болот. К. Осмоналиевдин романынын нугу бул окуяда да Б. Солтоноев менен Тоголок Молдонун материалдарынын негизинде өнүккөндүгү ачык байкалат.

Ормондун өлүмүнө себепкер болгон Алыбек менен каракелте мылтыктын тарыхын баяндоодо жазуучу башка сүрөткерлерден жана санжыралык материалдардан бөтөнчөлөнүп турат.

Мылтыктын маанилүү экендигин ушундан билсе болот, Тоголок Молдодо «Кара келтенин жайы» деген атайы тема коюлган. Алыбектин Ормондон кетип калышынын себеби бардык материалдарда бирдей берилет. Ормон хан кара келтени Алыбектин «кундагын жаңыртам» деп суратып жибергенде: «Уулбаланы (Укенди) мага кыз кезиндей кайра берсин» – деп жооп кайтарып, бугулар тарапка көчүп кетет. Дал ушул кара келтенин огунан качкан Ормон акыры колго түшөт.

Ормон хандын кебелбестигинен, өжөрлүгүнөн улам өзүн өлүмгө түртүп отурушу романда таасын сүрөттөлгөн.

Жазуучу жогоруда белгилегендей, Ормондун Ысык-Көлгө келишин жай гана күндөлүк турмушка байланыштырып сүрөттөгөндүктөн, каармандын ички дүйнөсүндө өлүмгө кириптер болуп калуу деген ой таптакыр жок. Тагдырдын мунусуна макул болгондой: «Тытышып жүргөнчө, колдоруна түшкөнүм ырас болду!» – деп көктүгү кармаган неме далысын арткыларга салды. Кара санын мыткып, каңырыгы түтөдү. Ат дүбүртү жан жагынан өтүп, даңкан чатырайт. «Дагы бирөө чаап өтпөгүдөй эле? – деди. – Чапса чапсын! Кол кычуулары кансын! Өпкө белем жарылып кеткидей. Жарадар болоормун... Көрүм даяр турат, көмөлөнүп түшөөрмүн! Чырыбыз ушуну менен тыйылгандай болот?!»

Жазуучуга окурмандардын төмөнкүдөй мыйзамченемдүү суроолору жаралат: Каарман ушундай гумандуу ойлорду айтууга даяр беле?! Бугуларды айыпка тарттырам деп анда эмне үчүн келди?! Хан шайлангандан кийин биринчи жолу өмүрүнө коркунуч туулганда гана бийик пафостуу сөздөрдү айтып отурушунун себеби эмнеде?! А эгер каарман туткунга түшпөсө эмне дээр эле?! Колунда бийлик турганда акыл-насааттуу ойлорду ишке ашырууга эмне үчүн өмүрүн аяды?!

К. Осмоналиевдеги эпизоддук окуяда кыргыз эли үчүн камкордук кылып, жоопкерчилигин, милдетин көтөргөндөй көрүнгөн каармандын калктын өткөндөгүсүнө, учурдагысына жана келечектегисине түйшөлүүсү чыгарманын ички маңызына жооп бербейт. Албетте, жазуучунун изденүүсү жакшы жөрөлгө, бирок каарман тарабынан сүйлөнгөн сөздөр кургак декларацияга, жасалмалуулукка айланып калган. Автор каармандын көз карашына, мүнөзүнө, кыялжоругуна өзгөртүү киргизүүгө аракеттениши өтө кеч, окурмандардын көз алдына мурдагы иштери менен шайкеш келбеген, ички дүйнөсү жаңы каарман жаралгандай сезилет. Чыгармаларда каармандар таптакыр өзгөрүп кетиши да мүмкүн, эгерде ал автор тарабынан ишенимдүү сүрөттөлүп отурса. К. Осмоналиевде Ормон хандагы «бурулуштар» жалпы окуялардын өнүгүшүнө байланыштуу келип чыккан жок. Ошентсе да жазуучу башкаларга караганда тарыхый

материалдарды каармандын ички дүйнөсүнө үңүлүү үчүн пайдаланган. «Деле, – деп алды айласы кеткен Боронбай. – Ормондун жүзүн мага көрсөтпөгүлөчү?!

Жаалы жаман Балбайга ушул сөз гана керек экен. Чатынан суурулган өкүм атын темине, түтүндөй качырды. Ормонго жетти да, киндиктин алдына найзасын уруп кетти».

Ормондун керээзи, албетте, чыгармалардагы окуялардын өзөгүн түзүү менен тарамдалган эпизоддорду, байланыштыруучу функцияны аткарат. «Көчмөндөр кагылышындагы» керээзде акылман карыя сыяктуу жалпы элди кур намыска алдырбай элдешип, ынтымакка, бейкутчулукка үндөө идеясы башкы орунда, ошол учурда «Төрөкелди көлдү үч айлансын» деген кан төгүү урааны ташталат.

Ормондун өлүмү кыргыз элинде кыжаалаттыкты пайда кылат:

«Ормон өлдү дегиче, очок бузулду дей бергиле», «Ормон өлүгү бир жыл жалын-чок болор, экинчи жылы күйүп, күлү калып, жок болор», «Боругу бүркүт, өлүүчү» дешти.

Ормондун кунун кууп, Төрөкелди баатыр келип, Балбайдын колуна түшүп отурат. Романда Балбайдын мыкаачылыгы, зордук-зомбулугу ушул окуяларга байланыштуу даана көрүнөт. Ормон хандын аны кол башчылыкка шайлабай койгону кек сактоого алып келет. Айыгып келе жаткан Төрөкелдинин бутун үч жолу сындырышы анык кекчилдик, таш боордук сапаттарын айгинелеп турат.

Жазуучунун позициясы түшүнүктүү – каарманды көкөлөтүп мактап жибербейт. К. Осмоналиевдин Балбайы романда белгилүү даражада тарыхый окуяларды байланыштыруучу функцияны аткарат. Бул образ калемгер тарабынан чыгарманын ири окуяларына, эпизоддоруна катыштырылат.

Балбайдын эрдиги Шарпылдактын сазындагы солдаттарды өлтүрүп кеткенинен да көрүнөт. Ал казак досу Шорук менен убадалашып, калп эле ашка барымыш болуп, бир да жанды куткарбай, эч нерсесине тийбей тыптыйпыл кылып кетиши бардыгы үчүн таң калыштуу болгон. Орус төбөлдөрү Балбайды кантип кармарын билишпей шылтоо издеп жүрүшкөндө бул окуянын болушу чырактарына май тамы-

зат. Каарман ар бир солдат үчүн кырк киши атыларын укканда селт эткен, башкаларга залалым тийбесе экен деп сарсанаа болгон. Акыры тоо таянып качып кеткен. Балбайды ким кармап бергени жөнүндө ар кайсы чыгармада ар кандай ысымдар аталат: Күчүк, Телтору, Амантур, Өмүрзак ж. б. Бирок каармандын кармалышы бирдей эле сүрөттөлөт: тыңчылар биринчи кирип, анан солдаттарды чакырышат. Каарман душмандарына каардуу болгон. К. Осмоналиевде Балбай түрмөдө да тынчыбай: «Башымды кылыч кесип, сөөгүм элжуртумда калса гана!» – деп кайрат менен өткөрөт.

Балбайдын образы романда кайчылаш, татаал, карама-каршы чагылдырылышы менен кызыктуу. Бирок жазуучу көбүнчө образдын ички дүйнөсүнө кирип, психологиясын чагылдырууда бирдей кылкада мамиле кыла алган эмес. Албетте, сүрөткер прозада жалгыз гана Балбайдын образын түзүп жаткан жери жок, ошондуктан каармандын образы айрым учурда толук кандуу чыкпай калгандыгы көрүнүп турат. Өзгөчө анын тагдырынын кульминациялык чекити – кармалып кетиши, түрмөдөгү күндөрү үстүрт супсак баяндалган.

Чыгармада Калыгул олуянын акылмандыгы, Тилекматтын чечендиги, Арстанбектин ырчылыгы өзүнчө эле бир элдик образдардын галереясын түзөт.

Романда Калыгулдун жаш кезинде казак-кыргыздын кандуу чабышын өз көзү менен көрүп, жүрөгү өйүп, түк эсинен кетпей калганы, дин окуусунда тарбияланып, бирөөнүн оокатына көз артпаган, мусулман пендесинин парзын мойнуна алып, момун, ушак сүйлөбөй, акылы, калыстыгы, абийири, жашоого бөтөнчө көз карашы ж. б. касиеттери менен айырмаланганы аны менен кездешкен эпизоддордо даана сүрөттөлүп отурат. Ормондун атасы Ниязбек Калыгулга уулун керээзинде табыштап, акыл-кеңешчиси катары дайындаган. Бирок Ормон хан көтөрүлгөндөн кийин агасынын тилин албай, кыр көрсөткөн жагдайлар көп болгон. Андай учурларда олуя сурданып, кабагын чытып, эч ким менен сүйлөшпөй өз оокаты менен алек болор эле. Ормон өз күнөөсүн ичинен моюндап: «Апендиге эмне болгон» – деп түпөйүл тартып калчу да, кез-кезде сыйламыш, ур-

маттамыш болуп өзүн көрсөтөр эле. Калыгул элдин турмушунун оордугуна, сырткы жана ички кандуу кагылыштарга ой-санаасы сапырылат. Өзгөчө, тынчтык, ынтымак маселесин көп ойлонот: Кокон хандыгынын максаты не?! Казак, кыргыз биригип, душманга каршы тура алышабы?! Адам баласы кырылышпай жашай алабы?! Ормон «кызыл тебетей» шайлангандан кийин эмне жакшы иш бүтүрдү?! Кыз-катын, байтал... үчүн хандар уюткулуу журтту чаап отурганы касиетинин качканыбы?! Каармандын көздөрүндө жаш кылгырат, «ээ-жаа бербей чууруп, бетин жууйт». Жазуучу Калыгулдун образын көп кырдуу кырдаалдардын чок ортосуна аралаштырып сүрөттөсө да, ал калыбынан жазбаган, акылдын бийик-бийик тепкичине турмуштук мол тажрыйбасынан, ички дүйнөсүнүн тазалыгынан улам жетишкен каарман катары чыга келет. Мына ушул көрүнүш өзгөчө анын Коконду кыдырып, суудай аккан адам канын, Мусулманкул баш болгон жыйырма миңдей кыпчак уруусунун малдай мууздалганын көрүп, көңүлү ирээнжип, жүрөгү муздап, жакшы тилеги ташка тийип, сапардан санаа тартып келгенде көрүнөт: «Оо, асман! Теңири! Бул не деген калыстыгың? Бул не деген буйругуң? Же жердеги пенделерибиз адебинен ашып, күнөөгө ушунча баттыбы? Же акыр кыяматыңдын алгач башталганыбы?! Бүт денеси титиреп, эчкирген. Сакалын жаш жууган». Адам баласынын жашоого, жарык дүйнөгө үмүт менен келип, анан жөн жашабай – бирөөнүн өмүрүн кыйып, басмырлап, талап-тоноп, ыпластыктарды жасагандарына чыдабайт.

Ички дүйнөсү мынчалык зор трагедияга учураган, көз жашын көлдөтүп муң-зарга чайыган, акылмандыктан айласы аргасыз түгөнгөн, жанын коёрго жер таппаган каарман «Көчмөндөр кагылышында» жападан жалгыз десе болчудай.

Бардык окуяларга тең салмактуу, калыс, адилет, адамкерчиликтүү мамиле кылган Калыгул карыянын дайыма турмуш философиясынан калпып алган салмактуу, терең, таамай, бетке айткан кеп-кеңеш сөздөрү зордук-зомбулукчул Ормон ханды да эпке келтирет, ачуусун басат. Калыгул – романдагы эң жеткилең көркөм түзүлгөн образ, карыянын

образынан данакерликти, акылмандыктын уюткусун көрөт. Анын ою, тилеги, максаты – кыргыз элинин ынтымагы, ошондуктан чыр-чатактарды басууга аракеттенет, ички дүйнөсүнө бүлүк түшүрүп толгонот: «Ал учурда ким кандай мөгдөдү, айтор, Калыгулдун ички дүйнөсү куду Ысык-Көл бетиндей тынчсызданат. Бирде: «Чындап мүшкүл эл башына түшкөндө чогуу көрөрбүз» – деп, майда толкундай бүйрөлөнүп теңселе, бирде түрмөктөлүп, сапырылып, күрүлдөп жээкти жаба берип, тынчы кетет». «Сезими күбүрөп, уйгу-туйгу: Кимге таянасың? Кимисине ишенесиң?.. О шордуу журт! Колуңу төбөңө алып, кимге чөк түшүп берээр экенсиң?!» «Баятан кайраттанып, боюн кармап олтурган карыянын көз жашы ээ-жаа бербей чууруп, бетин жуун кетти».

«Оюндан от чыгат» дегендей, ордо оюнунан жаңжал чыгарын алдын-ала билип, токтотууга аракеттенет. Бирок жалгыз Калыгул эмне кылат, турмушту өзгөртүп жибере албайт да. Бирде акыл өлчөп, тилин алышса, бирде сөз кулактын сыртынан кетет. Мындай учурда, сөзсүз, кан төгүлөт.

Ошондуктан, жазуучу Калыгулдун өлүмүнө себепкердин эң негизгиси катары – элди ынтымакташтырууда тоскоол, жолтоо болгон «бөрүлөрдүн» кылык-жоруктарына, залимине, зулумдугуна чыдабаган кайгы-капа оорусунан дүйнө салып кеткенин көрсөтөт. Жана автор бул бүтүмгө Калыгулдун баскан өмүр жолунан мыйзамченемдүү түрдө келип отурат.

Романдагы кыргын согушту токтотууга каршы турган образдардын бири – Тилекмат. К. Осмоналиевдин чагылдыруусунда каарман таптакыр башка ракурста, позицияда каралган. Чыгармада өзгөчө анын элчилик жооптуу милдети так айкындалган.

Романда Арстанбектин образы Качыке баатырдын ашындагы эпизоддордон тартыла баштайт: «Узун бойлуу, кагелес, кара мурут Арстанбек» деген портреттик мүнөздөмө берилет. Ал залкар ырчылардын бири, замандашы Музооке менен салтанаттап жар чакырып жүрөт: ата-бабаларыбыздын салт оюндары – эр сайыш, эңиш, жөө күлүк, төө чечмей, ат чабыш, балбан күрөш, улак тартыш, кыз куумай...

«Аңгыча, жоргону жылжытып Арстанбек жетти:

– Укпасаңар, угуп ал,

Араңда эриң да бар, жериң бар.

Эминеден кемиң бар?!

Тыяктан балбан камдалды, Силердики уктап калганбы?! – деп күлдү да, атын моюнга тарс чаап, кайра жөнөдү».

Ырчылар аш каадасын көтөрүп, жамгыр төккөндөй ыр саптарын сыбызгытышат. Эл арасында ырчыларга баа беришип, ызааттап, урматтап мактагандар да, көрө албас ичи тарлар да бар.

Ат чабышта Төрөкелди баатырдын аты үчүнчү келгенине намыстанып, Арстанбек менен Музоокенин биринчи келген күлүгү – Карагерди мактап жатканына кыртышы сүйбөй: «Ырчы менен катында ар жок! Итке да ырдайт! Кушка да ырдайт» деген адилетсиздиги ырчыларды эл алдында сындырып койду. Жазуучу белгилегендей, күпүлдөгөн Төрөкелдиге жооп берүүгө толук мүмкүнчүлүктөрү бар эле, бирок ал сөздүн баркын, кудурет-күчүн, касиетин билбей кайра абийирди кетирип, кылыч сууруп чыкмак.

«Оо бирин кор кылган, бийлиги барды зор кылган, ит тиричилик! Аш башталган күндөн бери сууну уютуп, алтынды эриткен эки ырчы сынып, мокоду. Сөздөрүн оозунан түшүрүп, саландап нары бастырышты». Акындардын ички дүйнөсү назик, таза, жаралуу келет. Ошо сыңары Арстанбек курч, жалындап турса да жаркыраган маңдайы түнөрүп, кыялы чөгүп, орой сөзгө чорт сынып, ички дүйнөсүндө бороончапкын болот...

К. Осмоналиев Арстанбек атасы Буйлаш баш болгон үч кишини хан ордосунан кантип бошотуп чыккандыгын көркөм сүрөттөөгө алган. Арстанбек сапар чегип, баспаган жери, жолукпаган киши калбайт, Алайга Алымбек даткага барып чын ыкласы менен: «Ак көбө тондун жакасы, Датка Алымбек, Алайлык журттун атасы» – деп мактап ырдап, сый-ызаат көрүп, аны менен бирге хан ордосуна барып, ханды келиштире даңктап, адам баласынын өмүрү, жаратылыштын кооздугу, жердин асылдыгы, күндүн нуру, суунун

тазалыгы, Алланын улуулугу, бийиктиги, ыйыктыгы тууралуу куюлуштуруп көркөм ырдайт. Мактоолордон ырахат алган хан жибип кетип: «Ырчы эмнени кааласа – ошо аткарылсын» – деп убада берет.

Арстанбектин хан алдында мактап ырдашы аргасыз айлакердик. Антпесе, ырчы атасын хандын кандуу чеңгелинен эркиндикке чыгара албайт эле. Ошондо бир кезде баласынын ырдаганына караманча каршы болуп, тыйып жүргөн атасы Буйлаш да уулуна бата берип: «Уулум, арам өлүмдөн ажыратып келген ырың экенин укпадымбы. Көрсө, сенин өнөрүң кыдыр жылоологон өнөр турбайбы... Черте бергин комузуңду. Чууруй турган ырың болсо, ырдай бергин» деген.

К. Осмоналиев Арстанбектин образын, негизинен, башка каармандар менен анчалык карым-катнашта сүрөттөгөн эмес. Автор да чыгармасында: «Баса, Арстанбекти ара жолго таштабай, кайрыла кетели, тааныша кетели» – деп сөз учугун гана чыгарып отурбайбы?! Бирок романдан кыска болсо да акындын тестиер бала кезинен тартып сөзгө үйүр, комузга шыктуу, эпикалык чыгармаларды жана акындардын ырларын жатка айтып, өзү да нөшөрдөй төгүп жиберген учурларын, акындык жолунун ачылышына өзүнүн эрдиги да себепкер болгонун даана көрүүгө болот.

К. Осмоналиев романында Калыгул менен Арстанбектин образдарын элдик акылмандыктын туу чокусу катары чагылдырууда көркөм ийгиликтерге жетише алган. Алар аркылуу кыргыз элинин философиялык ой толгоолору, нравалык таза пейилдери, карапайым кулкмүнөздөрү, жүрүм-турумдары синтезделип берилген.

К. Осмоналиевдин романында чечендиги, акылмандыгы башкалардан калышпаган каарман бар. Ал – Ормон хандын өзү жигит башчылыгына шайлаган Шамен. Каармандыжазуучу Ормон хандын өтө ишенимдүү адамы катары сүрөттөшүнүн түпкү сыры – экөөнүн чоң атасы Эсенгул баатыр. Ошондуктан, хан кайда болсо жигити да жанында – чыгармадагы окуяларга бирдей катышышат. Шамендин кеп-кеңеши хандын көп иштерин туура жайгарууга шарт түзгөн. Ал Ормондун буйругун так, өз убагында аткарган. Башкаларга баш ийбеген Балбайга чейин барып, эр кунун

өндүрүп келген. Кененсары өлгөндөн кийин казак бийлери Ормонду жашыруун өлтүрүү жөнүндө чечим чыгарышканда Шамендин жардамы менен аман калган. Бугулардан ажалы жеткен Ормон хан кундун талабын Шамен кессин деп керээз калтырган.

«Көчмөндөр кагылышында» Ормондун уулу Үмөтаалынын зөөкүрдүгү, зомбулугу жана ошонун кесепети бир кездерде өзүнүн башына балта болуп тиери жөнүндө кеңири сүрөттөлөт. Ал мылтыктын түздүгүн сынайм деп, боз үйгө беш-алты аялын киргиздирип, сыртынан мээлеп атып, устанын жүрөгүн түшүрүп, эң жаш, эң сулуу аялын өлтүрүп салат эмеспи! Анын ашкан кылык-жоругун атасы Ормон хан да айыптаган. Ал эми атасынын кунун кууйм деп нечен карапайым адамдарды өлүмгө кириптер кылып, кыргыз элин бүлүнтүп, ортолордогу мамилелерди ыдыратып салат. Романда Үмөтаалыга Калыгул карыя бир көргөндө эле мындай баа берет:

«Жеткен коркунучтуу, айлакер, каңкор Төрөгелди эмес, мобул Үмөтаалы экенин Калыгул азыр билип, ичиркенди...

– Үмөтаалы! Кан жыттанган сөзүңөн жангын!»

Романдагы эң татаал, катаал, жана терс образ Үмөтаалыга жыйналган. Башка каармандарда – Ормондо, Боромбайда, Балбайда, Алыбекте ж. б. терс менен кошо оң сапаттар да ачылат.

«Көчмөндөр кагылышы» романында мындан тышкары көптөгөн тарыхый инсандардын ысымдарын кездештиребиз. Тайлак, Ниязбек, Бүргө, Супатай, Төрөкелди, Жантай, Боромбай, Кененсары, Ноорузбай, Жанкарач, Качыке, Эраалы, Курманжан, Осмон, Байтик, Шабдан, Көкүл, Солтобай, Орозбак ж. б. Бул каармандар тарыхый окуялардын жүрүшү менен гана катышып отурат. Ошондой болсо да айрымдарынын образдарына кыскача кайрылып кетүүгө туура келет.

Тайлактын Куртка чебин алуусу К. Осмоналиевде болгону эки-үч сүйлөм менен берилген, автор негедир көптөгөн кызыктуу окуялардан «аттап» кеткен. Албетте, бул жазуучунун чыгармасына пайда алып келип бербейт, тескерисинче, ал окуяларды сюжетке тартса каармандын элеси дагы

ачыгыраак көрүнүп, образдар системасынын чагылышына таасирин тийгизмек.

Бардык материалдарда Тайлактын Арапты жеңиши – бул факт, тарыхый чындык. К. Осмоналиевдин романында каармандардын ички дүйнөсү ачылбастан, үстүрт баяндоо менен чектелип калган.

Шабдандын образындагы касиеттер – жоомарттык, кең пейилдик, марттык, айкөлдүк ж. б. адамдарга жасаган жакшы мамилелери көрүнүп турат. Бирок автор каарманды революционер Михаил Фрунзе менен беттештирип, аны менен ынак мамиледе сүрөттөшү анчалык чындыкка коошпой калган. Бул жерде эгер Шабдан өлбөй турганда барабара революционер болуп чыгары жөнүндө ой жатат. Жазуучунун көз карашына советтик идеологиянын таасири катуу тийип турганы билинет. Чыгарманын жыйынтыгында, К.Осмоналиев «Көчмөндөр кагылышын» саясий пафос менен бүтүрүүгө аракеттенген.

«Көчмөндөр кагылышында» Байтиктин образы да кеңири сүрөттөлгөн. Канай бийдин кичи аялы өзбек кызы болуп, башкалар менен аралаша албай, өзүнчө жакада жашап, ага көп көңүл бурулбай, «салынды» катын аталып калганы, эркек бала төрөгөнү баяндалат. Байтик энесинин колунда, жатакчылар арасында чоңоёт, турмушта чыйрак чыгып, эл ичинен уккан жомок, уламыштарга кызыгып баатыр болуп даңк табууну кыялданат. Балалык күндөрүн тентектик менен өткөрүп жүргөн кезинде тагдырында күтпөгөн окуя болот. К. Осмоналиевдин романында айыл адамдары кара алачыктын жанынан өтүп баратышып балага жолугушуп, Канайдын уулу экенин билип, анын «Каары катуу хан Байтикмин» деген жообун шылдыңдашып бастырып кетишкен күндөн тартып атасы намысынан уялып көчүрүп алат.

К. Осмоналиев Байтиктин энеси экөөнүн басмырланышы, көз жаздымда калышы, атасынын таш боордугуна атайы көңүлдү бурат.

Атанын уул алдындагы парзы баласын сүннөткө отургузуп, кийинки турмушуна камкордук кылуу болуп саналат. К. Осмоналиевде ата менен баланын жакындашуусу сүннөткө отургузуудан кийин башталгандай сүрөттөлгөнү менен баа-

ры бир Канай уулдарынын катарына кошпой жүрө берет. Ал гана эмес сынчыга балдарын сынатканда да Байтикти кошпой коёт. Жазуучунун позициясында каарман атасынан жакшылык көргөн эмес, «тирүүлөй жетим» катары ички сезиминде сыздаган, бирок турмуштун татаалдыгын, катаалдыгын өз өжөрлүгү менен жеңип чыгууга даяр болушу керек.

Каармандын бийликке, мансапка, атак-даңкка умтулуусу «Көчмөндөр кагылышында» терең берилет. Байтикти ойсанаа басат: Кантип бийиктикке жетет?! Кандай жол менен элдин көңүлүн оодара алат? Тилегинин, максатынын жүзөгө ашуусуна кандай амалды, жолду колдонсо болот?! Жазуучу каармандын чыныгы жүзүн, ички дүйнөсүндөгү катылуу сырларды анын тымызын мансапка жетүүгө жасаган аракетинен көрсөтөт.

Эл ичинде дароо таанылып, аты алыска кетүү үчүн ал мезгилде, негизинен, эки жол болгон. Биринчиси, эр сайышка түшүп жеңүү, жоону сүрүү, экинчиси, ат чабышта биринчи байгеге ээ болуу. Байтиктин тагдыр жолу ат чабышта чечилет. Керкашка күлүгү дубан бузуп баш байгени жеңет. Бирок Жанкарач К. Осмоналиевде баш байге – отуз төөнү «Бир оодарсам бийликти ушул жерден оодарам» деген ой менен Байтик жазуучуда оң жооп берген: «Аа, баш байге ээсин тапкан тура», «Атыңыз келди байгеден» – деп, Чүй элинин көбүн башкарган Жанкарачтын көңүлүн алган, жүрөгүн элжиреткен. Жанкарач дароо бата берип: «Эки тизгин, бир чылбырды өзүң ал эми!» – деп, бийликти өткөрүп берет. Чыгармадагы окуя санжырада айтылгандарды жалпысынан көркөм күбөлөйт. Байтик солтону камчы жана акыл менен үйүргөн чоң манап болуп чыга келет. Аны менен башка уруулар да эсептешип калышат.

«Көчмөндөр кагылышы» тарыхый окуялардан гана турбайт, анын сюжеттик-композициялык структурасында элдин карапайым адамдарынын образдары, алардын жашоо шарттарын чагылдыруу да кеңири орун алган. Тарыхый инсандардын калкып чыгып, тигил же бул даражада жетекчилик кылуусу да карапайым калктын көтөрмөлөөсү, түрткүлөөсү, колдоосу менен иш жүзүнө ашып турган. Элдин тарыхый зор күчү романда согуштук кармашууларда,

жоолорду жеңүүдө, биримдик менен ынтымакта, тилектештикте экендигинде таасын көрүнөт. Мисалы, кыргыздарга өзүнөн өзү катылып, кан агызып, колго түшүп калган Кененсары менен Нооруздайды Ормон хан эптеп жолун таап кетирип жиберсемби деген оюн айран кылып, жалпы эл аларды өлүмгө кыйып отурушпайбы!

Романда калың элдин бай-манаптар тарабынан эзилишин, кордолушун чагылдыруу да негизги идея. «Кайсы элди айтасың, элди башкарган бизби, же эл бизди башкарат бекен?» – деп Ормон хандын опузалап жатышынан, «эл бизди башкарбайт, этегибизди кармап, ээрчийт» деген Жанкарачтын көз карашынан эле эки таптын бийлик төбөлдөр менен карапайым элдин ортосундагы чоң ажырым, конфликт жаткандыгын байкоого болот.

Чыгармадагы сүйүү темасы Балбайдын тагдыры менен бүтүп калбайт, Алыбек менен Укендин, Болот менен Ак Мөөрдүн ортосундагы махабаттарында улантылат.

Фольклордук, илимий материалдарда Уулбала (К. Осмоналиевде Укен) казак кызы катары сүрөттөлүп, атайы Ормонго ника кыюу үчүн издеп чыкканы, же болбосо Алыбек жылкы тийгени барып, кызга жолугуп, Ормонго тартуулаганы, дагы бир вариантта Алыбек казак кызына үйлөнүп, аны Ормондун күч менен тартып алуусу тууралуу сөз болот.

К. Осмоналиев Алыбек менен Укендин туугандыктарына карабастан, ашыктык сезиминин ойгонушун алдыртадан чагылдырат. Ошондуктан, экөөнүн ыйык сезими романда лирикалык чегинүү жогорку тондо баяндалат, алар автордун эң жеткиликтүү, көркөм түзгөн образдарына кирет.

Жазуучунун версиясы боюнча Алыбек кокондуктар менен салгылашкан учурда Дааныштын небереси Укенди Ормонго Качыке алып берип отурат. Бул окуя Ормон менен Алыбектин ортосунда конфликт туудурат. Ормонду жеп жиберчүдөй болуп жулунуп, өлөр-тирилерин билбей калганда олуя Калыгул ажыратат эмеспи! Ормон да ак жеринен күйүп жатканын моюнуна алып, «Бир башынан башканын баары тартуу өзүңө» – деп, ак кийизге салынган бараңдын оозун өөп, актыгын билдирет. Бара-бара Ормондун жигити Капталдын ушагы менен Укенди аяган Алыбек акыры көчүп кетет.

Башкалар көбүнесе Ак Мөөрдүн арманына басым жасашса, К.Осмоналиев Болоттун жан дүйнөсүнө тереңирээк үңүлөт. Бирок К.Осмоналиев сүйүү сезимдеринен өтүп, кээде интимный маселелерди орой сүрөттөп койгон жерлери да аз эмес.

Романда ырым-жырымдардын түрлөрү, улуттук оюндардын ар кандайы, фольклордук-этнографиялык материалдар, макал-лакаптар, учкул сөздөр ж. б. көп кездешет. Философиялык түрмөк ойлор автордук баяндоодо да, каармандардын кептеринде да жаңырат:

«... Оо, дүнүйө! Көп жашагандан ким качсын! Бирок, ынсаптуу жанга анын дагы кайгылуу жагы бар окшойт го?! Андайлар азилдештеринен ажырайт экен. Үзөңгү кагышып, жаатташчу, бийлик талашчуларынан ажырайт экен. Бир кездерде ошолордун түрү суук көрүнсө, эми алардын ордун жоктоп: «Эмнеге көңүл калды болуштук экенбиз, бул опосуз жарыкчылыкта» – деп, дилинде арман этет экен. Мындай кыялга дагы адамдын адамы батат. Адамдын акылдуусу ой сапырат».

К. Осмоналиевдин лирикалык чегинүүлөрү жана пейзаждык сүрөттөмөлөрү окурманды курсант кылат. Ал поэтикалык боёктор чыгармада ажайып сулуулуктун, кооздуктун көркүн гана көрсөтпөйт, көз алдыга келе калган жандуу картиналарда адам өмүрүнүн тагдыры жуурулушуп кетет. Башкасын айтпаганда деле автордук лирикалык баяндоо аркылуу Соң-Көлдүн көздүн жоосун алып, таң калтырган табиятын түстүү түр менен живописче тартып келип, окурманды ал кереметтүү жомоктон чыгарбай толкундатып туруп, ага ого бетер көрк ыйгарган Ак Мөөрдүн элесин чөгөрүп жиберип отурбайбы! Мындайда адамдын сезими бийиктеп, асмандап алыска кулач жайып, бакытка бөлөп салат эмеспи! К. Осмоналиев кооз жаратылыш менен адамдын ички дүйнөсүнүн гармониясын ушунчалык берилүү, ынта коюу жана кубаныч, сүйүнүчкө батуу менен сүрөттөйт.

Тарыхый чыгармаларда лиризмдин күчтүү илеби жана романтикалык тон ашыкча эмес, тескерисинче, согуштук майдандын, кызыл кыргындан кийин каармандардын

бөксөргөн дүйнөсүн толтурууга, же жеңиштен кийин салтанаттоодо көмөк көрсөтөт.

Романдагы тарыхый окуяларды автор элдик оозеки чыгармачылыктын жана жогоруда көрсөткөндөй Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» деген эмгегинен калпып алгандыгы чындык. Бирок жазуучу ошол чыгармасында доордун жандуу элесин берип, окурмандар үчүн белгилүү болгон окуяларды художниктик фантазиясы менен чебер сүрөттөп бере алган. Арийне, автордун элдик материалдарды колдонуусу чыгармачылык өнөрканада бирдей иштелбегендигин, келки-келки киргендигин да белгилеп кетишибиз керек. Анын айрым үлгүлөрү жөнүндө жогоруда сөз козгодук.

Жалпысынан алганда, К. Осмоналиевдин ысмы кыргыз адабиятынын тарыхында дал ушул «Көчмөндөр кагылышы» романы аркылуу калат жана ошону менен бирге ал тарыхый жанрдагы прозабыздын өсүп-өнүгүшүнө өзүнүн чоң салымын кошкондугу акыйкаттык.

АДЫШЕВА ТЕНТИ
(1920—1984)

Акын-жазуучулардын көркөм чыгармачылыкка келиш жолдору эң эле көп түрдүү. Т. Адышеванын биографиясы ушул акыйкатты дагы бир мертебе тастыктап турган шекилдүү.

Болочок акындын атасы Жунушбай «Манастан» тартып макал-лакаптарга чейинки кыргыз фольклорун жакшы билген. Үй-бүлөдөгү жалгыз кыз Тенти ар дайым атасын ээрчип, анын айткандарын көп уккан, бир тобун жатка билип алган. Албетте, мунун өзү кичинекей кыздын көркөм аң-сезиминин калыптанышында маанилүү роль ойногондугу талашсыз. Бирок Тенти бала чагында да, эс тарткандан кийин деле көркөм чыгармачылык менен шугулдануну көздөгөн эмес экен. Акындын «Кылы үзүлгөн комузум» аттуу эскерүү китебиндеги «Ал кезде ыр жазуунун эмне экендигин түшүнбөчүмүн. Акындарды, жазуучу адамдарды бир башкача жаралган жандай баамдачумун» деген сөздөрүнөн ушундай тыянак чыгарууга болот.

Бирок медицина окуу жайында билим алган кыздын тагдыры өзү ойлогондой болбой чыкты. Жазмыштын буйругу менен ал таланттуу акын Ж.Бөкөнбаевдин өмүрлүк жары болуп калды. Ошондон баштап Тенти алгачкы муундагы кыргыз акын-жазуучуларынын чөйрөсүнө аралашып, адабият иштерин жакындан биле баштады. Экинчи жагынан, өзүнүн жубайы Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылык ишинин тикелей күбөсү болуп калды. Албетте, бул жагдайлар табиятынан көркөм шыгы бар жаш аялдын адабиятка дитин бурушунда маанилүү роль ойногон. Т. Адышева кийинчерээк өмүрүндөгү бул чоң өзгөрүү жөнүндө: «Мен Жоомарттын гана үйүнө барбастан, совет кыргыз адабия-

тын курган залкар адабий ишмер, нукура таланттардын үй-бүлөсүнө, башкача айтканда, кыргыз көркөм адабиятынын, маданиятынын, искусствосунун үй-бүлөсүнө кошулдум. Тагдыр мени айлантып жүрүп отуруп, менин ордум ушул жерде экенин таап, жетелеп киргизген белем. Жоомарт айткандай, экөөбүздүн жылдызыбыздын кошулушу да дал ушул менин өмүрүмдөгү чыныгы ордумдун кайда экенин айкындаган белгиси белем», – деп жазган.

Бирок болочок акындын үй-бүлөлүк бактысы узакка созулган жок. Жубайы Ж. Бөкөнбаев 1944-жылы 34 жашында трагедиялуу кырсыктан каза болду. Тагдырдын ушул оор соккусу жаш аялдын жан дүйнөсүндө терең толгонууларды жаратты. «Мына ушул күндөн тартып ыр жазуу муктаждыгы пайда болгондой болду», – деп жазган кийин ал өзү башынан өткөргөн руханий бурулуш жөнүндө.

Башка түшкөн кайгыны кандайдыр бир формада билдирүү, башкалар менен бөлүшүү дегеле адам баласына мүнөздүү табигый муктаждык болуп эсептелет. Ал эми чыгармачыл адамдардын чөйрөсүндө жашаган Т. Адышева (ал кездеги фамилиясы Жунушбаева) орду толгус жоготуусун билдирүү үчүн лирикалык ыр формасын тандап алышында таң каларлык эч нерсе жок.

Т. Адышеванын «Акын» аттуу алгачкы ыры 1947-жылы «Советтик Кыргызстан» журналына жарыяланган. Ыр Ж. Бөкөнбаевге арналган эле. Бирок төл башы ыры басма бетинде жарык көргөндөн кийин деле Т. Адышева чыгармачылыкка баш оту менен кирип, үстөккө-босток ыр жаза баштаган жок. Акындын «Корея» аттуу экинчи ыры 1949-жылы, ал эми туңгуч ыр жыйнагы – «Заманым» 1961-жылы чыккандыгы эле муну ачык көрсөтүп турат. Мындай болушу акындын чыгармачылыкка жасаган мамилесине байланыштуу. Т.Адышева чыгармачылыкка коомдук кадыр-баркка, же кандайдыр бир башка практикалык максатка жетүүнүн каражаты катары караган эмес, адам көңүлүнүн тереңинен сызылып чыккан нукура адамдардын чагылышы деп түшүнгөн: «Деги эле мен ырды сапырылтып көп жазышты анча каалабайм. Менин көңүлүмдү, жүрөгүмдү бир нерсе ээлеп, ал мени толкут-

паса кандай болсо да жазылышы керек үчүн гана өзүмдү зордой албайм. Ырдабоого, жазбоого эркинди койбой өзүлөрү суранып турбаса анын элге жетиши да, ыр болушу да кыйын го», – поэзияга карата мамилесин акын ушундай сөздөр менен билдирген.

Т. Адышеванын поэзиясы тематикасы боюнча башка акындардыкынан анчейин айырмаланбайт. Бул жагынан ал өз мезгилинин адамы, өз мезгилинин кызы. Ал өз чыгармачылыгында, мисалы, жалпы эле совет мезгилиндеги кыргыз поэзиясында кеңири орун алган замандын алмашуусу, революциядан кийин эл турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөр темасына кайрылган учурлары аз эмес. Ошол муундагы акындар сыяктуу кыргыз элинин тагдырындагы жагымдуу бурулуш үчүн Ленинге, партияга таазим кылып, ыраазылык билдирген ырлары да бар. Бул жагынан Т. Адышева өзүнө замандаш акындар менен бир эле сапта турат. Бирок анын ырларын башкалардыкынан өзгөчөлөнтүп турган касиет да бар. Андай касиеттердин бири – дүйнөнү, турмушту, өзү сөз кылган бардык нерселерди биринчи кезекте аялдын көзү менен көрүшү, аял катарында мамиле жасашы.

Маселен, кыргыз поэзиясында революциянын шарапаты менен жаңы замандын келиши, элдин жыргал турмушка жетиши жөнүндөгү тема эң эле кеңири орун алган өзөктүү темалардын бири. Ашкере көп иштелгендиктен бул темада оригиналдуу чыгарма жаратуу, кандайдыр бир жаңы ой айтуу акындар үчүн татаал маселеге айланган. Ал эми Т. Адышева «Кыз таалайы» аттуу ырында бул жөнүндө өзүнө гана мүнөздүү аялдын туюму менен мындайча жазат:

Кыз таалайы тайкы келип,
Тагдыр сырын чечпеген.
Эңсеп эне тилегине
Эчен кылым жетпеген.

Кыз болбогон кырчын өмүр
Кыйноо тартып өтпөгөн.

Күн болбогон күйүп эне
Күндө жашын төкпөгөн.

Мына бүгүн кыздар келет
Эч нерседен жалтанбай.
Акыл-талант эркин өсүп,
Эргип чыккан фонтандай.

Албетте, ырдагы көркөмдүк мүчүлүштөр кунт коюп окуган адамга көрүнүп эле турат. Ошону менен бирге, коомдук-тарыхый процессти конкреттүү кырынан көрө билүү, аны нукура адам менен баяндоо сыяктуу ийги касиеттер ырда бар экендигин да тануу болбойт.

Дегеле аялдар темасы Т. Адышеванын чыгармачылыгында орчундуу орун ээлейт. «Белекке кеткен кыз», «Аялдардын бактысы», «Кызы төрөгөн эне», «Аялдын жүгү», «Эне тилеги», «Укта, балам» сыяктуу лирикалык ырларында акын аялдар тагдырынын түрдүү кырлары жөнүндө сөз кылат. Акын жазгандай, турмушта аялдар ар дайым оор жүк аркалап келет. Мезгил өтүп, кылымдар алмашты, бирок аялдар көтөргөн жүк жеңилдеген жок. Турмуштун түгөнбөс түйшүгүнөн аялдар эртелеп ажарынан ажырайт. Бирок алардын мээнети текке кетпейт.

Кылдырап оор тартып арабасы
Күндөп күн күчү тайып кете берет.
Энелик эбегейсиз түйшүгүндө
Эртелеп сулуу түрү өчө берет,
Бирок да көөнөрүшүн көрккө бөлөп,
Түрлөнүп тиккен гүлү өсө берет.

Албетте, Т. Адышева аялдар тагдырынын жалаң гана оор жактары жөнүндө жазбайт. Энелик бакыт, махабат кубанычы сыяктуу аялдар турмушунун жаркын жактары жөнүндө сөз кылган учурлары да аз эмес. Муну жогоруда тизмеленген ырлардын аталыштарынан эле көрүүгө болот.

Т. Адышева аялдар темасына бөтөнчө кызыккандыгы поэмаларынан айрыкча байкалып турат. «Өткөндөн бир элес»,

«Каптагайдын кызы», «Жаңылдын элеси», «Таалай» жана «Эстелик», башкача айтканда, Адышеванын калеминен жаралган поэмалардын дээрлик бардыгы аялдар темасына арналган. Чагылдырган мезгилине карата аларды эки топко бөлүүгө болот: Эгерде алгачкы үч поэмада революцияга чейинки мезгил көрсөтүлсө, акыркы экөөндө советтик мезгил тууралуу сөз болот.

Даңазалуу «Жаңыл Мырза» жөнүндөгү элдик баяндын сюжетине кыргыз акындары көп мертебе кайрылышкан. Тарыхта белгилүү ошол окуяны азыркы мезгилдин бийиктигинен аңдап туюнууга жасаган алардын аракети да түрдүү натыйжа берген. Т. Адышева ушул белгилүү теманы чечмелөөнүн жолун ийгиликтүү тапкан десек көтөрө чалгандык болбойт. Элдик уламага ылайык, бала көрбөй жүргөн хан төрөлгөн кызына Жаңыл Мырза деп ат коюп, эркекче кийиндирип, эркин өстүрөт. Ошого жараша Жаңыл көзгө атар мерген, эл коргогон баатыр болуп жетилет.

Бирок Т. Адышева бул сюжетке кыргыздын атактуу кызынын эрдиктерин дагы бир жолу ырга салыш үчүн гана кайрылган эмес. Чыгармада авторду кызыктырган негизги нерсе – уламышта чагылган доордун катаалдыгы, ал мезгилде жашаган кыз-келиндердин тагдырынын трагизми. Жаңыл тектүү жердин кызы болсо да, баатыр жана мерген катары атагы алыс тараса да анын адамдык бактысынын ачылышы оңойго турбайт. Анткени акын жазгандай:

Сулуу кызга
Бойго жеткен гүл сымак,
Жуучу келбей
Хан атадан кол сурап.
Эмнегедир
Багындырып алмакка,
Баатыр келчү
Кара түмөн кол курап.

Жоокер заманда Жаңыл жаш чагынан өз элин түрдүү баскынчылардан коргоп, намысын талашып келди, ошол аркылуу баатырдык моралдык кодексин алып жүрүүчүсү

катарында калыптанды. Ошону менен бирге Жаңыл бойго жеткен сулуу кыз эле, бул куракта ар бир адам баштан кечирүүчү сезимдер ага да тийиштүү болучу. Автордун интерпретациясы боюнча ушул эки нерсенин – баатырдык, лидерлик менен жөнөкөй пенде, кыз абалынын сыйышпастыгы Жаңылдын трагедиясынын маңызын түзөт.

Жаңыл Түлкү баатырды купулуна толтуруп жактырбай жана көңүлүндө ал жөнүндө аруу сезимдерди багып жүрөт:

Айтчы Чынар,
Бул эмне өзгөрүү:
Көз алдымда
Ал Түлкүнүн көздөрү.
Кубалашып,
Кулагыма келишет,
Күлүп айткан кермеги бар сөздөрү.
Ойлор учуп оболонуп зымырайт,
Ойноо жүрөк булкуп согуп чымырайт.
Кайда барсам караанына ээрчитип,
Кандай неме,
Анын атын шыбырайт?..

Бирок бул – Жаңыл кыздын сезимдери. Акын жазгандай, ал замандагы бардык кыргыз кыздары сыяктуу эле Жаңыл мындай сезимдерин Түлкүгө батынып билдире алмак эмес.

Ушул жерден поэмадагы окуялардын өнүгүшүндөгү маанилүү бир жагдайга токтолууга туура келет. Жоокер заманда кыргыздардан чыккан баатыр кыздардын тагдыры жөнүндө сөз кыла келип автор мындай дейт:

Бирок
Куда түшүп барышпастан,
Кыз каада урматташып алышпастан,
Багынтып баатыр кызды алуу шарты,
Кол курап, чабуул жасап намысташкан...

Бул эмне болгон фаталдык шарт, эмне болгон намыс экендиги чынын айтканда анча түшүнүксүз. Бирок эл оозун-

да айтылган белгилүү сюжетке Т.Адышева берген интерпретацияда дал ушул «намыс» Жаңыл менен Түлкүнүн бактысы кыргыздын эзелки каада-салтына ылайык жуучу жиберүү, куда түшүү аркылуу ачылышына кедерги болот. Ошол абстракттуу «намыстын» айынан эки жаштын мамилеси жоокердик кодекстин жоболору боюнча, чынын айтканда, эрегишүү, алтурмак душмандашуу жолунда өнүгөт жана кайгылуу аяктайт.

Жаңыл Түлкүнү өлтүргөн эпизод поэмадагы кульминациялык чекит. Ал жалаң гана Түлкү баатырдын трагедиялуу өлүмү эмес. Түлкүнү өлтүрүү менен Жаңыл өзүнүн наамына одоно сөз айткан «душманды» гана жазалаган жок. Ал ошону менен бирге өзүнүн махабатын, бакыт жөнүндөгү кыял-тилектерин, үмүтүн лакап болгон «намысына» курмандыкка чалды:

Көктөгү айдын көзүн атып салгандай,
Тунуп калды көрүнбөстөн айлана...
Жаңыл Мырза өзүн атып салгандай,
Туруп калды көкүрөгүн кармана...
Капалыкты кабагына илбеген,
Көздүн жашы эмне экенин билбеген.
Жаңыл кыздын төштөрүнө төгүлүп,
Агып жатты кирпигинен ирмеген...

Балким, сүйгөн адамын өз колу менен мерт кылган ушул окуяда Жаңыл «намыс» урааны астында жүрүп жаткан кагылыштар эч убакта жакшылыкка алып келбесин түшүнгөндүр. Анткени ошол эле учурдан Түлкүнүн кунун кууш үчүн кайрадан кол келгенде Жаңыл эч каршылык көрсөтпөстөн туткунга түшүп берет. Жаңыл Мырзанын күтүүсүз мындай кадамына поэмада ачык мотивировка берилбейт. Автор түрдүү түкшүмөлдөрдү айтуу менен гана чектелет:

Өткөн күндө
Өз колуңдан үзүлгөн
Махабаттын жибин улап турдуңбу?..

«Абыл өзү алар...» деген ой менен,
Аттигиң ай!
Алданын сер курдуңбу?!
Же болбосо:
«Мен турганда тынчтык жок,
Кетейин» – деп
Жолго түшүп тындыңбы?!

Бирок бул кадамды кандай ой менен жасаган болсо да ушул күндөн тартып Жаңыл үчүн караманча башка турмуш башталат. Эми ал тоо желиндей эркин жашаган Мырза кыздан бөтөн элге туткунга келген, карыган чалга соогатка берилген күнкор аялга айланат. Поэмада Жаңылдын жаңы жердеги азаптуу турмушу жөнүндө айтылат, бирок баатыр кыздын бул кордуктарга мамилеси, протести жөнүндө сөз деле болбойт. Тескерисинче, ал өзүнүн ушундай абалына моюн сунгандай, кейиштүү тагдырына биротоло багынгандай таасир кылат. Ким билет, эгерде ойдо жок бир окуя болбосо Жаңыл ошо бойдон өтүп кетет беле? Бирок күндөрдүн биринде Абыл келип: «Өнөрүңдү көрсөткүн» – деп тынчын алат. Ошондо анын көңүлүнүн тереңинде катылуу жүргөн эркин турмуштун элестери козголот. Жоокер кийимин кайра кийип, жарагын колуна алган соң Жаңыл Мырза дымып жаткан жанар тоо кайрадан атылган сыңары эч кимге багынбаган баатыр калыбына кайрадан келет. Ушул жерде поэманын мазмунун түшүнүүдө чоң мааниге ээ болгон бир деталь бар. Жоо жарагын шайланып, эл алдына чыккан Жаңыл Мырза Абылга кайрылып мындай дейт:

Термелтип,
Тегеретип нечен ойду,
Жаңыл кыз
Түшүп берген сага торго,
Мынакей,
Жаңыл Мырза маңдайында
Эр болсоң
Түшүрүп көр эми колго!
Жаңылдын ким экенин таанытпастан

Жашынбай
Эр жигитче жаның корго!

Демек, поэма авторунун көз карашы боюнча, Жаңыл Мырза ошол кадамга махабат үчүн барган экен. Бирок баатыр кыздын бул оюн, ыктыярын эч ким түшүнгөн да, сыйлаган да жок. Ага күч менен багындырылган, колго түшүрүлгөн туткун катары мамиле кылышты, баатырдык намысын, кыздын назик сезимин, адамдык ариетин одоно тебелеп-тепсешти. Жаңыл Мырза бөтөн элде эзилген укуксуз күң абалына биротоло моюн сунуп жашай алган жок. Поэманын финалында анын кетиши турмуштун адамкерчиликсиздигине, замандын одонолугуна, доордун катаалдыгына каршы протест. Алдыда аны эмне күтөрү белгисиз. Бирок ушул кадамы менен Жаңыл Мырза адамдык, аялдык ариетин, ар-намысын сактап калгандыгын, аларсыз жашай албастыгын көрсөттү. Нечен кылым эл оозунда айтылып келген баянда жана Т. Адышеванын поэмасында даңазалуу Жаңыл Мырзанын чуулгандуу бул ишинин терең мааниси ушунда.

«Жаңылдын элесине» караганда «Өткөндөн бир элес» жана «Каптагайдын кызы» поэмаларынын мазмуну да, көркөм курулушу да алда канча жөнөкөй. Алардын биринчиси – он алтынчы жылдагы үркүн учурунда малга сатылган кичинекей кыздын тагдыры жөнүндө кейиштүү баян. Ал эми «Каптагайдын кызы» кыргыз адабиятында көп иштелген темага – революцияга чейинки мезгилде кыз-келиндердин теңсиз абалын көрсөтүүгө арналган. Баягы эле лакап болгон кудалашуу, күйөө бала кыздын купулуна толбой калышы – поэманын сюжетине негиз болгон кырдаал ушундай. Көл айланасына атагы чыккан көп жылкылуу Каптагай байдын кызы Кайып болочок күйөөсүн жактырбай, той учурунда үйүнөн качып чыгат. Бирок поэма сюжетинин өзгөчөлүгү – Кайып кыз жылдызы жок жигитти жеригендиктен жана аны менен тагдырын бириктирүүдөн кутулуш үчүн гана качкан эмес. Анын максаты ушуну менен гана чектелбейт:

Качты эже теңимди табайын – деп,
Таяк алып, жер кезип карайын – деп.

Табылбаса бир түнү талаа жерде
Карышкырга жем болуп калайын – деп.
Жар табылса жаш жанга жарашыктуу,
Жаш чырактай жаркырап жанайын – деп.

Кайып кыз көп жол басат, адамдарды көрүп, сынынан өткөрөт. Айта кетүүчү нерсе, поэмада баяндалган ушул кырдаал кайсы бир даражада «Семетейде» Айчүрөк ак куу кебин кийип, Семетейди издеген сюжеттик мотивди эске салат.

Поэманын финалы ачык бойдон калат. Өз каармаңы менен автор жолдо бараткан жеринен коштошот. Кыргыз кыздарынын арасында эркиндикти сүйгөндөр, ан үчүн тайманбай күрөшкөндөр дайыма болгон деп жазат акын. Азыркы даңазалуу кыз-келиндер – ошолордун салтын улагандар.

Биз кыскача сөз кылып өткөн чыгармаларынан көрүнүп тургандай, аялдар темасы Т. Адышеванын чыгармачылыгында өзгөчө орун ээлейт. Бирок ушундан улам Т. Адышева жалаң гана аялдар темасына кызыккан, кыз-келиндердин тагдыры туурасында гана чыгарма жазган деген тыянак чыгарууга болбойт. Чынында акындын поэзиясынын тематикасы эң эле ар кыл жана кеңири. Аларды жалпы жонунан Ата Мекен, өмүр, тагдыр сыяктуу чоң-чоң топторго бөлүүгө болот. Адилеттик үчүн айта кетүү керек, акындын калеминен жаралган ырлардын баары эле көркөмдүк жагынан телегейи тегиз эмес. Бирок алардын арасында нукура сезимден сызылып чыккан жана ошондуктан окуган адамды кайдыгер калтырбаган саптар да аз эмес:

Карды жиреп катарында бир басып,
Качпай чыдап катуу суук кышында.
Бул өмүргө арманы жок болормун,
Сен ыраазы болсоң мендей кызыңа...

Бул Т. Адышеванын Ата Журтка кайрылган ырынын бир строфасы.

Акын кыргыз жергеси тууралуу көп жазган. Анын лирикалык ырларынын арасында Ала-Тоо, Ысык-Көл,

Алай, Сары-Челек, Баткен, Жети-Өгүз ж. б. жерлер туурасында ырлар бар. Аларда акын кыргыз жергесинин ажайып кооздугун, берекесин, мээримин чын дилинен эргип ырга салат:

Мөңгүдөн мончок тагынып,
Булуттан жоолук салынып.
Алайдын тоосу чалкаят
Ак ичигин жамынып.
Бетегең көлдөй толкуган
Бейиштин төрү белемсиң.
Көз чаптырса жетпеген
Көк мейкин талаа экенсиң.
Көнөктөп төгөт жамгырың
Көл болуп кетээр бекенсиң.

Көпчүлүк акындар сыяктуу эле Т. Адышева өзүнүн тагдыры тууралуу көп жазган. Бул ырлар акын басып өткөн өмүр сапарынын суугу менен ысыгынын, ачык, даана, бүркөө күндөрүнүн элесин сактап турат. Алардын арасында акындын жубайы Ж. Бөкөнбаевге арналган ырлар өзгөчө түрмөктү түзөт. Андагы ырлардын айрымдарында орду толгус жоготуу кайгысы оргуштап турса, кээ биринде сабырлуу муңайымдыктын илеби сезилет. Бул саптар акын тагдыры жеңил болбогондугунун күбөсү. Бирок турмуштун канчалык оор соккуларына туш болсо да акын өмүрүнүн аягына чейин адамдарга, улам кубулуп турган дүйнөгө терең ишенимин, ал тургай ысык мамилесин сактап калган:

Таалайдын таттуусунан татып ичип,
Турмуштун ачуусунан кана жуттум.
Тагдырдын татаал жолун тамтаң басып,
Эчен жолу аскасынан алыс учтум.

Өмүрдүн өжөрлөнгөн күрөшүндө,
Көп жеңилип аз гана уттум.
Бирок да жашоо нурун күндө көрүп,
Жагымдуу музыкасын дайым уктум.

Акырында, Т. Адышеванын «Кылы үзүлгөн комузум» аттуу эскерме баянына кыскача болсо да токтоло кетүү кажет. Бул чыгарма көп жагынан кызыктуу. Анда Т. Адышеванын өмүрү, адамдык турпаты жана чыгармачылыгы, коомдук позициясы жана адабий көз караштары тууралуу көп маалымат бар (алардын айрымдарын биз жогоруда пайдаландык). Эскерме китептин кайталангыс маниси акындын ким экендигин, кандай чөйрөдө өсүп жетилгендигин, кимдер менен аралашып, кандай мамиледе болгондугун, турмушта жана көркөм чыгармачылыкта карманган принциптерин автор өз колу менен жазып калтыргандыгында. Бирок «Кылы үзүлгөн комузум» эскермесинин маниси ушуну менен эле чектелбейт. Анын беттеринен Ж. Бөкөнбаев, М. Элебаев, А. Токомбаев, Ж. Турусбеков, Т. Үмөталиев, К. Маликов, А. Осмонов, Т. Сыдыкбеков, Г. Айтиев сыяктуу алгачкы муундагы кыргыз акын-жазуучулары, сүрөтчүлөрү, алардын өз ара мамилелери туурасында аз эмес маалыматтарды табууга болот. Булардын ичинен өзгөчө Ж. Бөкөнбаевдин адамдык бейнеси, кулк-мүнөзү, чыгармачылык иши кеңири көрсөтүлгөн. Эскермеден биз ошондой эле И. К. Ахунбаев, М. М. Адышев, Б. М. Юнусалиев, М. Рыскулов, Б. Бейшеналиева сыяктуу чоң окумуштууларды жана искусство ишмерлерин жолуктурабыз, дегеле өткөн кылымдын отузунчу-кыркынчы жылдарындагы кыргыз коомундагы руханий психологиялык кырдаал, чыгармачыл интеллигенциянын турмушу жөнүндө кыйла кеңири тушүнүк алабыз. Кыскасы, «Кылы үзүлгөн комузум» эскерме баяны кыргыз адабиятынын, маданиятынын тарыхын билүүгө ынтызар болгондор үчүн кызыктуу булак катары кызмат өтөп бererинде күмөн жок.

МАВЛЯНОВ ЖУНАЙ
(1924—2003)

Кыргыз прозасында башкалардан айырмаланган сүрөткерлик чеберчилиги, стилдик өзгөчөлүгү менен адабий коомчулукта өз жүзүн, өңүн көрсөтүп келген жазуучуларыбыздын бири – Кыргыз Эл жазуучусу Жунай Мавлянов.

Жазуучу 1924-жылы Жалал-Абад областындагы Аксы районуна караштуу (кийин Кош-Төбө) Ренжат айылында жарык дүйнөгө келген. Бирок документтеринде 1923-жылы делип жүрөт. Ал жөнүндө өзүнүн төмөндөгүдөй деп эскергенин көрсөтсөк болот: «Анткени ошол кездеги жаштардын көбү сыяктуу эле мен да комсомолго тезирээк өтүш үчүн бир жыл кошуп алгамын». Буга кайрылып жатканыбыздын себеби тигил же бул сүрөткердин чыгармачылык лабораториясын, өзгөчөлүгүн, чеберчилигин иликтөөдө анын өмүрүндөгү, чыгармачылыгындагы урунттуу учурларды так берүү, тактоо жагы абдан зарыл, мындай учурлар айрыкча совет бийлигинин алгачкы учурларында туулган акын-жазуучуларга көбүрөөк тиешелүүдөй.

Өзү куруктуу башка замандаштарындай эле адегенде айылдык мектепте, кийин Жалал-Абад педагогикалык окуу жайында окуйт. Райондогу Авлетим жети жылдык мектебинде мугалим болуп иштейт. 1942-жылы Ата Мекендик согушка кетет, 1944-жылы оор жарадар болуп элине кайтат, кайрадан мугалим, завуч, мектептин директору болуп иштейт. Бул мезгилди жазуучу: «Бир кезде төрт жыл жөө каттап окуган мектебиме эми он бир жыл аттуу каттадым. Жаратым бутуман эле да», – деп эскерет.

Кийин областтагы Таш-Төбө орто мектебинин базасында түзүлгөн мектеп-интернатка директор болуп дайында-

лат. Өмүрүнүн кырк жылдан ашыгын эл агартуу системасында эмгектенүүгө жумшаган. Кийин чыгармачылыгы жетилгенде булардын ичинен да жазуучу болуп, айрыкча белгилеген жылдары бар экен; «мектеп-интернат дегенде согуш маалында томолой жана жарым жетим калгандар тарбияланышкан. Алар областтын бардык региондорунан келгендер эле. Жети жаштан тартып кабыл алышкан. Үч жүздөн ашык тагдырлар... ал тагдырлар кийин «менин күндөлүгүм» деген бир повестке «Жаңы таң» деген романга араң батты», – деп эскерет.

Ал эми чыгармачылыкка кандайча келгенин да Ж. Мавлянов өзү аныктайт. «Мени жана мага курбалдаш калемдештеримди жазуучу, акын кылган согуш. Жан дүйнө астын-үстүн кылып таштаган окуяны баштан кечирмейин калемгер болуш кыйын. Биздин муун үчүн мындай окуя – Улуу Ата Мекендик согуш болду».

Чыгармачылыкка келүүсү жөнүндө адабиятчы, сынчы К. Бобуловдун эскерүүсү бар: «Ж. Мавлянов педагогдук кесибин канчалык алпештеп, урматтап, ага көп мезгилин, ал-күчүн жумшаса да, жүрөгүн өйүп, тынч уйкусун бөлгөн кумары – ыр оорусу кала берет. Алгачкы жылдары эч кимге көрсөтпөй, окутпай, тартынып өзүнүн чөнтөк дептерине жаза коюп, бирөө билип калбагай эле деп кооптонуп да жүрөт». Акыры жакын жолдоштору билип, алардын жардамы менен областтык газеталарга жарыялана баштайт. Чыгармачылыгын 40-жылдардын аягында 50-жылдардын башында акын катары баштайт, андан бери чыгармачылыктын түйшүктүү жолунда улам өр таянган жолоочудай келе жатат жана руханий-эстетикалык ырахат тартуулаган чыгармалары менен окурмандардын сүймөнчүлүгүнө ээ болуп келет. Ж. Мавлянов 60-жылдардын башында «Жүрөк», «Аркыт гүлдөрү», «Мөл булак» аттуу ыр китептерин окурмандарга тартуулайт. Бул жыйнактар алгачкы эмгектери болгондугуна карабай алардын ичинде асыресе көзгө толумдуу, жүрөккө жакын, көркөмдүгү жогору турган ырлары да арбын кездешет. Айрыкча эл-жерге, мекенге, киндик каны тамган, кир жууган жерине арнап жазган ырлары өзгөчө орунда турат.

Атыңды Аркыт дебей, артык деймин
Көркүңдү каймак кылып, калпып жейин.
Ыр таппай чымырканган мүнөттөрдө,
Алыстан кыял кылып сени издеймин.

Ж. Мавляновдун ырларын окуганда, негизинен, эки тема өзгөчө орунда экендиги байкалат. Жогоруда сөз кылгандай биринчиси тууган жер, Ата Журт, өзгөчө Аркыт темасы болсо, экинчиси жоокердик турмуш, согуш темасы бөлүнүп турат. Согуш темасындагы ырлары аркылуу анын азап-тозогу кандай экенин көрсөтүү менен тынчтыкка чакырат.

Бирок Ж. Мавлянов бул жыйнактардан кийин кара сөзгө өтөт жана окурмандарга прозаик катары таанылып, адабияттан өзүнүн ордун табат. Жазуучу өзү дагы чыныгы чыгармачылыкка 1961–63-жылдарда Москвадан жогорку адабият курсун бүтүргөндөн кийин гана киришкендигин эскерет. Демек, буга чейинки мезгилди үйрөнүү, такшалуу катары эсептесек болчудай. Ошондон бери жыйырма бештен ашык китептин автору болду, алардын арасында «Ачык асман», «Бийиктик» (1977), «Кайрымсыз жылдар» (1994), «Жаңы таң» (1980) романдары, көптөгөн аңгеме, повесттери бар. Алгачкы прозадагы чыгармасы «Бекиш сага эмне болду?» деген ат менен жарык көргөн. Алдын-ала айтып коёлу деген нерсе жазуучунун ушул чыгармачылыгындагы козголгон маселе – айыл турмушу, кандуу согуш, анын азап-тозогу, элге, адамдарга алып келген оор, унутулгус кайгысын жазуучунун чыгармачылыгындагы башкы темалардын бири болду десек жаңылышпайбыз. Ошондой эле автордун өзү аркалаган педагогдук улуу кесип да чыгармачылыгынын дагы бир негизги бөлүгү болуп келди. Жазуучунун аңгемесиндеби, повесть, романдарындабы каармандары адам деген атты дайыма жогору ардактап, адептүү, токтоо, сабырдуулуктары менен өзгөчөлөнүп турат.

Ж. Мавляновдун калеминен алтымыштан ашык аңгемелер жаралган. Алардын ичинде «Сатар жамакчы», «Кесир», «Эненин сүтү», «Биздики», «Каны башка», «Келе колуңду», «Сартбай», «Нан», «Ника», «Ата», «Кечирип

коюңуз» ж. б. аңгемелери бар. Жазуучунун «Кечирип коюңуз», «Нике», «Түнкү сыр», «Биздики», «Сарыбай», «Нан» аңгемелеринде согуш темасы аркылуу турмушту терең чындыкта сүрөттөйт. Кандай гана жазуучу болбосун, укканына караганда көргөнүнүн негизинде кеңири, жеткиликтүү жазат эмеспи. Ж. Мавлянов да күлгүндөй жаш кезин чуулдаган ок алдында өткөрбөдүбү.

«Нан» аңгемесинде да элдик каада-салтка байланышкан түшүнүк баяндалат. Элдик оозеки чыгармачылыкта да жоого аттанганда үйдөн даам сызып кетүү, жолго чыккан адам оозун ачып, тамак ооз тийип кетүүсү жолго чыккан адам кайра үйүнө аман-эсен келет деген ишенимди коштоп жүрөт. Мына ушул салт боюнча Жаныбектин энеси да ак нанын жасап тун баласы кан майданга жөнөп жатканда ат жалына сунган: «Четинен тиштеп кой, балам! Ылайым туз насибиң үйдөн буюрсун. Ушул тилек менен экинчи уулун кийинчерээк Жаныбекти атказган». Мына ошол нан 20 жыл төрдө илинип турган, үй бузуп, ордуна жаңы үй салууга камданган Жаныбек нанды таап алат да, эки жарым айдан кийин ак калтага салынган нан жаңы үйдүн боорунан кайра орун алат. Автор мында нан аркылуу эненин үмүтүн, сүйүүсүн берип жатат. Бул энеден балага, муундан-муунга өтүп келе жаткан сүйүү менен үмүт. Адам туулат, карыйт, өлөт. Жаныбек салып ондогондой там салынат, эскирет, бузулат, бир гана ата-эненин балага болгон сүйүүсү түбөлүктүү. Автор кайсы гана теманы албасын салмактуу, жай, эч бир уу-чуу болгон конфликттерсиз эле берейин деген оюн элестүү бере алат.

«Ата» деген аңгемесинде Ашымовдун философиялык, этикалык, нравалык, граждандык жоопкерчилиги жөнүндө сөз болот. Партиянын бюросунда партияга өтүп жаткан жигиттин өмүрүнө байланыштуу суроо-жооптор аркылуу, райондун катчысы Ашымов да өзүнүн жеке турмушуна көз жүгүртөт. Бир жагынан сүйгөн кызынан ажыраган, андан төрөлгөн кыз бар экенин эми гана үй-бүлөлүү болгондо билип отурганын эстейт, бир жагынан ошол кызды мурда издеп койбогонун, ага материалдык да, моралдык да жардам бербегенин ачык айтпаса да ичинде сезет. Жанагы партияга өтпөй калган жигитче 20–30 сом салууну да ой-

логон эмес. Автор каармандын ачык күнөөлөбөгөнү менен окуянын жүрүшүнөн окурман өзү жыйынтыкка келет. Дагы бир жолу кыздын атасыз калышынын, энесинин өлүмүнүн, ошондой эле Ашымовдун булардан ажырашынын башка себеби согуш экенин белгилеп кетет.

Өткөн кылымдын 60–70-жылдарындагы кыргыз адабияты жалпысынан улуттук адабиятыбыздын өсүп-өнүгүүнүн жаңы бир тилкеси, тарыхый-адабий процесстин белгилүү бир этабы катары каралып жүрөт. Бул жылдардын адабияты мейли прозада, мейли поэзияда, мейли драмада болсун өзүнө чейинки көркөм кенчтин идеялык багыты менен коомдук социалдык милдетин жоопкерчилик менен аткарып, көркөм өнүгүүнүн кийинки баскычтарына ишенимдүүлүк менен кадам таштады. Ж. Мавлянов да бул мезгилде жемиштүү иштеди. Буга чейин аңгеме, повесттери менен окурмандарга таанылып калган жазуучу бул жылдары «Ачык асман», «Бийиктик», «Жаңы таң» романдарын жаратты. Ж. Мавляновдун чыгармачылыгында «Ачык асман» романы өзгөчө орунда турат десек жаңылышпайбыз. Бул романы котормочу А. Д. Дмитриеванын котормосунда Москвадан «Советский писатель» басмасынан орус тилинде жарык көргөн. Ж. Мавляновдун алгачкы романында жазуучунун өзүнүн жоокердик тагдыры, өмүр баяндык тагдыры, мүнөзү даана көрүнүп турат. «Ачык асман» романында жыйырма бир жаштагы жоокердин душман менен айыгышкан салгылашта алты санынын биринен ажырап, анын айылындагы кийинки турмуш жолу сүрөттөлгөн. Мындай согушка катышып, бир бутунан ажырап, айылга келгенден кийинки мугалимдик иш аткарышы жөнүндөгү сюжеттүү чыгарма кыргыз адабиятында 40-жылдардын экинчи жарымында К. Баялиновдун «Көл боюнда» деген ат менен чыккан повести белгилүү. Кандайдыр бир жактары менен эки чыгарманын алган проблемасы үндөшүп кетет, экөө тең согуштан кийинки жана согуш учурундагы айыл турмушунун абалын ар тараптан көрсөтүүнү көздөшөт. Эки чыгарманын тең башкы каармандары мугалимдик кесипти аркалайт. Экөө тең буттарын душмандын огуна жулдурат. Бирок муну менен биз мурда жазылган сюжетти кайталаган дегенден алыс-

пыз, тескерисинче, булар турмуштун окшоштугу, эки каармандын замандаш, тагдырлаш болушу, сырткы окшоштук демекчибиз. Ал эми чыгарманын ички композициялык түзүлүшү, окуялардын жүрүшү, каармандардын мүнөзү, ишаракеттери бири-биринен айырмаланып турат. Эгер «Көл боюнда» чыгармасында автордук фантазия, ой жүгүртүү басымдуу болуп Жапарга автор тарабынан бардык ийгиликтер ыйгарылгандай сезилсе, «Ачык асманда» өмүр баяндык материалдар, б. а., фактылык-документалдуулук көбүрөөк болуп, Сапар көбүрөөк реалдуулугу менен айырмаланып турат. Биз бул чыгарманы өмүр баяндык (автобиографиялык) романдардын катарына койгубуз келет.

Романда эки сюжеттик линия бар. Бирөө согушка байланыштуу, экинчиси башкы каарман Сапар Мамбетовдун мугалимдик ишмердүүлүгүн көрсөтүүгө арналган. Алар бири-бири менен эриш-аркак жайгашышкан, бири экинчисин толуктап турат. Жазуучу согуштук эпизоддорду каармандык өмүр-тарыхына байланыштырып, алардын мүнөзүн ачуу менен ыктуу пайдаланат. Ошол айрым эпизод түрүндөгү сүрөттөөлөрдөн эле согуштун биздин элге алып келген оор жабырын, түйшүгүн, азап-тозогун даана элестете алат.

Жыйынтыктап айтканда, Ж. Мавляновдун «Ачык асман» романы согуш мезгилиндеги элдин оор турмушун элестеткен, элдин биримдигин, гумандуулугун, ыймандуулугун көрсөткөн, окуучуну кайдыгер калтырбай турган чыгармалардан.

Ж. Мавлянов 70-жылдардын аягында «Бийиктик» аттуу романын жазып, аны 1977-жылы «Кыргызстан» басмасынан жарыкка чыгарды. Роман окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынат.

Чыгарманын сюжети ретроспективдүү ыкмада курулган. «Бийиктик» романынын башкы каарманы Бектемир жазуучу Н. Байтемировдун «Турмуш элеги» романынын башкы каарманы Серкебайга окшоп отуз жылдан ашык колхоздо башкарма болуп иштеген адам. Бектемир да Серкебайга окшоп пенсияга чыккандан кийин, албетте, сырткы окшоштук, коюлган проблеманын жакындыгы, бирок

ар бир жазуучу маселени өз жөндөмүнө, мүмкүнчүлүгүнө жараша ачат. Чыгарма Бектемирдин ден соолугун сурап келген кыйышпас досу Абдыразак экөөнүн аталарынын, анан өздөрүнүн таанышуусун эскерүүлөрү менен башталат. «Абдыразакты көргөн сайын Бектемирдин көз алдына өткөн турмуштун жүрөк үшүткөн бир үзүмү тартыла берет» – деп Абдыразактын атасы Апсаматка «уйкумду бузду» деген доомат менен жалгыз атын союп, арабасын отун кылган Кулубай болуштун зордукчулугун баяндайт.

Бектемир айылдын четиндеги бийик дөбөгө чыгып, алыска, өмүрүнүн өткөнүнө көз жүгүртөт. Чыгарманын аты да шарттуу алынгандай, бул жөн гана дөбөнүн үстү эмес, Бектемирдин буга чейинки өмүрүнүн, кылган ишинин да бийиктиги болуп саналат. Жазуучу Бектемирдин оюн эмес, эске түшүрүүсүн өтө тыкан, жипке тизгендей сүрөттөйт. Эми Бектемирге Садырбектин кайгылуу тагдыры элестейт. Анда Садырбек эл арасында улакчы деген наамга татыктуу жигит болот. Бир тойдо Садырбектин кунаны байгеден чыгып келет. Ага көз арткан Кулубай кунанды алып алат. Ага удаа эле Кулубай болуштун жигиттери Садырбектин өлгөн ата-энесинин ашына байлап турган бээсин да союп алышат. Мындай кордукка чыдабаган Садырбек түн жамынып болушту өлтүрөт. Садырбекти эл башкаргандар ушул дөбөдөн тирүүлөй жок кылышат. Мына ушул окуялар аркылуу автор карапайым элдин турмушун, эл бийлегендердин чексиз зулумдугун окурманга жеткире алган. Чыгармада үй-бүлө маселесине да чоң орун берилген. Анда Бектемирдин ата-энеси Артыкбай ата менен Умсунай ападан өткөн бири-бирин урматтаган ынтымак, кеңешип иш кылуу үй-бүлөнүн башын бириктирип, куттуу кылып турат. Умсунай апа балдарына төмөндөгүдөй деп кайрылат: «Ынтымак бар жерде ырыс бар» деген ырас. Аны өз көзүм менен көрүп келатамын. Дүйнө жыйганча ынтымак жыйгыла. Байлыгың азайса, аны кайра көбөйтүүгө болот, бирок ынтымагың азайбасын, ынтымагың кетпесе төрүңдөн босогоңо чейин ырыстын көлкүп акканы ошол».

Чыгарманы окуп чыккандан кийин андагы негизги тема ыймандуулук, ак эмгек, адал ниет менен ийгиликке

жетишкен, зор урмат-сыйга татыган адамдын татыктуу өмүр жолун сүрөттөө экенин окурман баамдайт жана ошол Бектемирге көп жагынан окшошкусу келет. Демек, чыгарманын тарбиялык мааниси да зор.

Ж. Мавляновдун «Бийиктик» романында кыргыз жергесиндеги коллективдештирүү учурунан тарта жыйырманчы кылымдын 70-жылдарына дейре мезгил баяндалат. Бектемир отуз үч жыл эл башкарганда эл ишеничин актадымбы, элдин келечеги үчүн пайда келтирдимби? деген толгонуусуна чыгарманын акырында окурман: «Ооба» – деп жооп берет. Чыгармада коюлган максат, идея ишке ашкан. Албетте, чыгармада майда-чүйдө кемчиликтер бар, бирок бул чыгарманын жалпы деңгээлине көлөкө түшүрө албайт.

Жазуучу Ж. Мавлянов кыргыз жергесиндеги урунттуу окуяларды, андагы адамдардын турмушун, психологиясын, ички жан дүйнөсүн өз алдынча терең өздөштүрүп, өз алдынча көркөм жалпылап келе жатат. Ж.Мавлянов чыгармаларында биздин коомубуздун өнүгүү тарыхын, өзгөчө согуш темасына байланышкан тарыхын баяндаган өзүнчө бир адабий типтердин галереясын түздү. Согуш алааматын өз көзү менен көрүп келген жазуучу анын оор запкысын өзүнүн аңгеме, повесттеринде, романдарында абдан ачык, оригиналдуу түрдө таасын көрсөтүп берди. Ж. Мавлянов өзүнүн каармандары менен аралаша жашап, алардын кулк-мүнөзүн, кайгы-муңун, кубанычын жакындан билет жана алар жөнүндө терең, ишенимдүү айта алат, ал дал ушунусу менен көрүнүп турат. Ошону менен катар башка калемдештеринен өзгөчөлөнүп турат. Айрыкча «Ачык асман» романында айылдык интеллигенциянын, мугалимдердин турмушун, алардын жашоо, иштөө шарттарын биринчилерден болуп ичикойнунан көрсөтүп, жаш балдардын камкор, ойчул тарбиячысынын жаркын образын түзүүгө жетишкен.

Согуштун жана эмгектин чыныгы каарманы Ж. Мавлянов кан күйгөн жылдардын: азап-тозогун, күйүтү, өксүгү, кайгысынын Жер энеге, адамзатка тийгизген кесепети жөнүндө кийинки муундарга көркөм чыгармалары аркылуу өз деңгээлинде ачып жеткизе алды.

ӨМҮРБАЕВ САГЫНДЫК
(1930—1999)

С. Өмүрбаев – Кыргыз Эл жазуучусу, кыргыз прозасынын көрүнүктүү чебери. Ал өзүнүн чыгармачылыгын Кыргызстан мамлекеттик педагогика институтунун тил жана адабияты факультетинде окуп жүргөн кезинде баштаган. Алгачкы ырлар жыйнагын жарыялайт. Көп убакыт өтпөй ал өзүнүн күчүн аңгеме, повесттерде сынап көрүп, анан «Телегей» аттуу романын жазууга киришет. Ага удаалаш эле «Бороондуу күндөр», «Көк жайык» романдары жаралып, булардын үчөө тең окурмандар арасына кеңири белгилүү болуп, анын кадимкидей жазуучулук аты чыгып, мындайча айтканда, «тушоосу кесилет».

Согуштан кийинки мезгилде «өндүрүштүк» деп аталган чыгармалар кыргыз адабиятында бир топ арбын жаралды. Алсак, Н. Байтемировдун «Салтанат», «Жаш жүрөктөр», К. Жантөшевдин «Жалындуу жаштар», К. Баялиновдун «Көл боюнда», С. Сасыкбаевдин «Фабрика кызы» ж. б. у. с. Чын-чынына келгенде бул чыгармаларда өндүрүштүк проблемалар көбүрөөк коюлуп, ал эми адабияттын негизги предмети болгон адам проблемасы чечилбей калган деп айтсак жаңылышпас элек. Аталган жазуучуларыбыз өндүрүштү үстүртөн, көбүнчө чогулуштар, ар кандай жыйындар аркылуу, кезегинде «протоколдук тактык» менен да деталдаштырып жазып, каармандарын «өндүрүшкө бастырып» ташташкан. Ошол фондон алып караганда С. Өмүрбаевдин өндүрүштүк темада, б. а., чабан жөнүндө жазылган алгачкы «Телегей» романы бир топ айырмаланат. Андай дегенибиз, жаш жазуучу негизги көңүлүн башкы каармандын психологиясын, татаал адамдык тагдырын ачып берүүгө бурат. «Ураандуулук»,

«плакаттуулук» анча сезилбейт. Алардын ордунда психологиялык башталмалар көбүрөөк байкалат. «Телегей» «Эмгек баатыры» ардак наамына оңой-олтоң эле жетише койбойт. Ал өз башынан бир топ катаал турмушту кечирет. Мына ошол процесстердин бардыгы романда окурман ишенээрлик деңгээлде чагылдырылган.

С. Өмүрбаевдин «Бороондуу күндөр» романы дагы ушул эле психологизм багытында жазылган деп айтсак болот. Анда каармандардын арасында айыгышкан күрөш жүрөт, анткени колхозду тап күрөшү жылдарында кой терисин жамынып, эл ичинде калып калган Тынай деген адам башкарат. Анын тымызын колдоочулары ошол жердик Чомор жана Карач деген адамдар. Алар ак ниет Жанчар, Бердиш сыяктуу белдүү кишилердин жолдоруна капкан коюп, ал эми Түкө өндөнгөн карапайым түшүнүктөгү адамдардын баккан жылкысын уурдап, бир топ азапка салат. Романда Баалы кемпир, Алмаз деген өспүрүм баланын образдары да дурус ачылган.

Чыгарманын «Бороондуу күндөр» деп аталышы символикалуу. Муну менен ал Ата Мекендик согуштун оор жылдарын элестетип берет. «Бороон» ошол каргашалуу күндөрдү туюнткан чыгарманын атына сиңирилген символ-подтекст. Финалда бороондун соккону басылып, кандайдыр бир мээримдүү жылуулук келе баштайт. Муну менен да символикалуу түрдө жеңиштин элеси тартылат.

С. Өмүрбаевдин кийинки көлөмдүү романы «Көк жайык» деп аталат. Бул согуштан кийинки майда колхоздорду ирилештирүү, башкаруу системасын жаңыртуу сыяктуу проблемаларга арналып, мында да ак ниет колхозчулар менен жатып ичер ууру-кескилердин ортосундагы кармаш, күрөш сүрөттөлөт. «Көк жайык» деген ат да подтекст маанисинде, ал согуштан кийинки оор жылдардын кесепеттери жоюлуп, элдин турмушу жакшырып, колхоз талаалары гүлдөй баштаган мезгилди туюнтуп турат.

С. Өмүрбаевдин эки романынын башкы каарманы болуп эсептелген Телегей Сагымбаева менен Корчубек Акназаровдор менен жазуучу тыкыс карым-катнашта жүрүп, алардын психологиясын терең үйрөнүп, «Телегей» жана

«Өзгөргөн өрөөн» деген чыгармалары башкы каармандардын прототиби катары пайдаланган.

Төмөндө С. Өмүрбаевдин романдарында эмгек адамдарынын образдарынын чагылышы жөнүндө сөз жүрмөк.

Он баланы тарбиялап өстүрүп, анан да талыкпаган эмгеги менен жалпы журтка маалым болуп, Социалисттик Эмгектин Баатыры деген ардактуу наам алган Телегей апанын өмүр жолу ошол турмушунда эле далайлар үңүлүп окуй турган кызыктуу материал болмок, ал эми ал жөнүндө көркөм чыгарманын жазылышы айрыкча мааниге ээ. Бул аркылуу аялдардын коомдо алган ордун, эмгектин жаратуучулук ролун көркөм жана маңыздуу туюнтуу менен эң чоң тарбиялык идеяны турмушка ашыруу мүмкүнчүлүгү туулган.

Романда 60–70-жылдарда кыргыз прозасында өзүнчө бир стилдик агымга айланып калган биринчи жактан баяндоо ыкмасы колдонулат. Өмүрү түрдүү-түмөн драмалык кагылыштарга толгон адамдын жандуу аңгемесин өз оозунан угуп, бирде эргип, бирде кейип өзүбүз ошол чөйрөдө жүргөндөй татаал эмоциялык толкундун кемесинде чайпалабыз. Мунун өзү чыгармалык баяндоонун таасирдүүлүгү.

«Телегей» романында башкы каарман Телегейдин энеатасынан эрте ажырап, турмуштун ачуу-таттуусун балалык мезгилинен бери татканын көрсөтүү менен эмгекчилдик, күрөштө туруктуулук мүнөзүнүн калыптаныш эволюциясын ачмак болот. Телегейге жалгыз эле турмуш сабагын алуу жетишмек эмес, андан сырткары да акылдуу, боорукер адамдын кеңешин угууга туура келди. Ушундай адамдардын бири Алексей эле. Орус адамдарынын өкүлдөрүнүн образдары көп эле чыгармаларда орун алган. Алардын айрым бирлеринде мындай образдар дөстүкту көрсөтүүчү жөнөкөй гана иллюстрациялык милдет аткарып калса, кээ бирлеринде чыныгы типтик даражага ээ болуп, зор тарбиялоочу роль ойнойт. Мисал үчүн, революциянын алдыңкы жылдарын сүрөттөгөн чыгармалардан ошондой эле каармандардын катарына Антон («Таң алдында») жана Алексейди («Телегей») кошсок жаңылыш-

пас элек. Булардын экөө тең кыргыз жеринде көп жылдар бою жашап, алардын тилин, дилин гана эмес, динин да билген адамдар. Бирок кыргыз кедейлери «Орустун да орусу бар экенин» тез эле баамдай коюшкан жок. Бул үчүн бир кыйла убакыт, турмуштук сыноолор талап кылынды. «Телегей» романында сүрөттөлгөн батрак Дүйшөнаалынын алгачкы кездерде ал: «Адам акысын жебеген орус жакшы» – деп, орус аттуунун баарын эле бирдей көрөт, алардын ичинде да бай, кедейи болорун карыя байкаган эмес. Бир күнү ал кызыл чиедей балдарын ээрчитип орус айылына жалданып иштемекке жөнөйт. Жолдо катар балдары ар кайсынын башын сурап отурушту:

– Ата дейм, а орустуку бизге нан береби? А орустун балдары бизди урбайбы?» Анда атасы чочуп кетет: «Кой, орус дебегилечи! Жаман көрүп жүрбөсүн. Ата дегиле, ал деле мендей кары киши. Анын да балдары бар силерге окшогон. Ыстыпан деген анын аты, Ыстыпан ата дегиле». Карыянын этикалык көз карашы боюнча адамды улуту боюнча эмес, өз атын атап чакыруу керек. Бир адамдын ордуна бүткүл элди атоо одоно. Бирок Степандын «көчкүдөй болгон кемпири» чалдын балдарын көрөрү менен эле: «Булардан оору жугат» – деп, кубалап жиберди. Жетимдердин бактысына ошол күнү Алексей жолукту: «Бул үйдөн курсагыңар гана тойбостон, асыл энекебиздин жытын таап, пейлибиз да тойду» – дейт өзүнүн балалык мезгилин эскерип сүйлөп жаткан Дүйшөнаалы. Кийинчерээк бул эки үй-бүлө ата-баладай абдан ынак өмүр сүрдү. Алексей ошондон тарта Дүйшөнаалыга гана эмес, Телегейге да экинчи ата болуп, анын эмгектик жолунда көп жакшы иштерге жол баштап берди. Кырчылдашкан тап күрөшү жылдарында Алексей душмандардын колунан каза таап, анын уулу Васяны Телегей асырап алат, анткени Алексей Телегей жана анын кайнатасы үчүн «кудайындай көргөн» адам эмес беле!

Боор көтөргөндөн адал эмгекке үйрөнгөн Телегей совет өкмөтү убагында бийлик жана байлык эл колуна тийген кезде ого бетер жанын үрөп иштеди. Эмгек ал үчүн бакыттын жана ар-намыстын булагы болуп калды. Кара-

пайым койчу партия берген ошол кубанычтан, ыракаттан, жемиштен ажыратууга аракеттенген душмандар менен айыгышкан кармашка чыкты. Мунун баары драмалуу курулган сюжет, колориттүү даана образ, элестүү көркөм тил менен ишке ашырылган.

Коммунисттик партия, анын ишмерлери, карапайым мүчөлөрү жөнүндө көптөгөн чыгармалар жазылган. Мунун бир мисалы 1982-жылы жарык көргөн С. Өмүрбаевдин «Өзгөргөн өрөөн» романы. Анын башкы каарманы Адыл Акбаевдин прототиби катары Социалисттик Эмгектин Баатыры, Кочкор райкомунун биринчи секретары болуп иштеген Корчубек Акназаров алынган.

Прототип маселеси окуучуларга маалым. Көркөм адабияттагы тигил же бул образдын жаралышына турмушта жашап өткөн айрым бир адамдардын турмушу, мүнөзү негиз болот. С. Өмүрбаев К. Акназаровдун эмгек жолун, адамдык мыкты сапаттарын башкы таяныч катары алуу менен бирге өзү тарабынан да көп кошумчаларды киргизип, коммунисттин эсте каларлык жаркын образын жараткан.

Чыгарманы окуган кезибизде биз К. Акназаровдун өмүрүндө кездешпеген айрым фактыларды, мүнөз белгилерин учуратышыбыз ыктымал, анткени «Өзгөргөн өрөөн» роман-хроника эмес, ал көркөм ойлоонун жана жалпылаштыруунун жемиши.

Адыл Акбаев өзү фронтовик. Ал согуштун эмне экендигин, анын советтик адамдардын жүрөгүнө салган кара тагын жакшы түшүнөт. Бул анын жалгыз бой эне Шаанага жасаган мээримдүү мамилесинен көрүнөт. Жалпы эле элге карата А. Акбаевдин мамилеси мына ушундай илбериңки. Ал ар бир адам менен сүйлөшө, шарты келсе, сырдаша билет. Бул аркылуу ал эл ичинде болуп жаткан окуяларды алардын маанайын, ишке, колхозго, жетекчилерге карата ой-пикирин билип турат. Райкомдун секретарынын карапайымдыгы, айрыкча анын кара жумуштун баркын билгендиги элге жагат. Адыл Акбаевич кезегинде сугатчылар менен аралашып сууга кирип кетет, кетмен, күрөгү, өтүгү дайыма машинада. Түн уйкусу аз. Ар дайым саат 4төө ойго-

нот да, эртең мененки тамактан кийин колхоз талааларын, мал жайыттарын кыдырып кетет. Советтик доордогу Адыл Акбаевге окшош мыкты жетекчилер болгон. Кабинетте отуруп сводка алып, буйрук бергенден көрө эмгек үстүндө жүргөн он эсе жакшы экенин романды окуган адамдар сезип, туюп турат.

А. Акбаев малдын тоютун камдоодон, кашар салганга чейин, жөнөкөй колхозчулар башкармага чейин, б. а., бүткүл райондун камкордугун өз колуна алып, кайсы бир ырда айтылгандай «рулевой» ролун аткарат. Бирок жазуучу А. Акбаевди даяр «мүнөз» түрүндө көрсөтпөйт, автор анын жакшы сапат белгилери калыптанган балалык чагын, согуш мезгилин сүрөттөөгө бир топ орун берет. Кичинесинде жетим өсүп, эмгекке бышкан жеткинчек кийинчерээк балдар үйүндө тарбияланат. Ал жерде Адылдын эмгекчилдик сапаты андан ары бекемделет. Анан Улуу Ата Мекендик согуш башталып, Адыл майдандан жеңиштүү кайтат, мектептеги мугалим болуп иштеген жылдары аз-аз берилет. Автор Адыл Акбаевдин түштүк жергесинде көп жылдар эмгектенип, жетекчи катары ошол жактан такшалып келгенин кабарлайт, бирок алардын бардыгын чубуртуп айтып отурбаганы туура эле болгон. Себеби А. Акназаровдун таланты ташкындап, эмгек баатырына жетишкен мезгили Ак-Талаада иштеген жылдар. Ошол үчүн анын өмүрүнүн ушул этабына орчундуу көңүл бурулган.

Биринчи секретардын конокко барып, конок кабыл алып жана башка ушул сыяктуу көңүл ачуучу үлпөт жыйындарда жүрүүгө убактысы жок жана өзүнүн адамдык натурасы да андай иштерге туура келбейт. Бирок коммунист Адыл Акбаевич такыр эле «катып калган» сезимсиз адам эмес. Ал да жаш болгон, кыз сүйгөн. Өмүр бою Адыл Күлүмканды унута албайт. 20 жылдан кийин анын дүйнөдөн кайткандыгын угуп, көзүнө жаш алып, катуу кейийт. Жазуучу Адыл менен Күлүмкандын бирге өткөргөн күндөрүн кичине эле эпизоддо сүрөттөйт, бирок Адылдын эскерүүлөрүндө Күлүмкандын элеси дайыма жашайт. Алардын сүйүүсүнүн күчү мына ушул ыкма менен ачылат.

А. Акбаев кийин окшош аттагы кызга үйлөнүп, андан алты балалуу болот. Аялы да күйөөсүн түшүнгөн, анын мүнөзүнө, ишине карата шарт түзүп, мамиле эткен эстүү жан эле. Автор экинчи Күлүмкан жөнүндө көп сөз козгобойт, анын образы да бир-эки эпизоддо гана көңүлдө калгандай деңгээлде ачып берилет. Бирок Күлүмкандын күйөөсүнө ыгы келген жана келбеген учурларда деле «жаным» деп кайрылышы ыңгайсыз. Балким, Күлүмкан дайыма эле ошентип жалынып жүргөн немедир, бирок китепте анын мындай мүнөзүнүн шарты көрсөтүлбөйт.

Бул жерде сөз романдагы орун алган кемчиликтерге бурулуп бара жатат. Чебер уста жасаган жакшынакай кооз буюмду карап отуруп, «ата-а мобул жери мындай болсо кантет эле» деген ой-тилектер дайыма айтыла жүрөт эмеспи. Анын сыңарындай, биз да өзүбүз байкаган, купулга анча толо бербей калган бирин-эки мисалдарга кайрыла кеткибиз келди. Биринчиден, романда Адыл Акбаевдин акыркы иштеп жаткан жеринен мурунку эмгек ордуна көчкөн учурду сүрөттөгөн өткөөл анча даана эмес. Муну окуучу атайын аңдаса, байкашы мүмкүн, болбосо шар окуган адам сюжеттин жүрүшүндөгү «ойт берме», «буктурмадан» башы адашып калышы ыктымал. Кочкордон башталган сөз кайра Кочкор менен бүтүшү туура өңдүү го. Автор романдын аягын кандайдыр бир ыкма менен кыябын келтиргенде дурус болмок. Экинчиден, Самак Жумаевдин таржымалын айткан жерде кесип сала турган ашыкча өөндөр бар. Романдын финалындагы Орт-Сыртка жол курулушунун башталышынын сүрөттөлүшү, андагы ыр, шаң кандайдыр А. Акбаевдин мүнөзүнө, анын кызмат орduна анчейин шайкеш келе бербейт. Экинчи жагынан ал эпизод биз басып өткөн жолду, б. а., 50-жылдардагы эмгек темасындагы чыгармалардын финалын эске алат. Жол курулушу да тез эле аяктагандай элес берилет. Бул жерде автор колдонгон ыкма мурун урунган эски буюм сыяктуу сезилип турат. Бирок ушул эпизоддо жардан учуп кетип аман калган бульдозёрист жигит жөнүндөгү бир жакшы деталь бар. Ал аркылуу Акбаевдин мүнөзүнүн дагы бир кыры ачылат.

Жазуучу Өмүрбаевдин тили жөнүндө мурдатан эле жакшы пикир айтылып келе жатат. Романда автор ошол жолунан адашкан эмес, айрыкча каармандардын кебин жекелештирүүсү дурус ишке ашкан.

С. Өмүрбаевдин «Алтын жылдыз» аттуу повести адегенде «Ала-Тоо» журналынын 1968-жылкы 4-санында «Тоту» деген наам менен жарыяланган экен. Андан 6–7 жыл өткөн соң повесть өзүнчө китеп болуп жарыяланган эмес. Эмне, автор аны бастырууга мүмкүнчүлүк ала албай жүрдүбү? Жок. Биздин оюбузча, анын себебин бөлөк жактан издегенибиз жөндүү. Жазуучу повесттин үзүндүсүн жарыялап коюп, аны дагы жакшылап «бышыруунун» аракетинде жүрсө керек. Муну повесттин эки башка мезгилде жарыяланган эки үзүндүсү аз болсо да далилдейби деп ойлойбуз. Чыгарманын кийинки жарыяланган бөлүгү курулушу жагынан татаалыраак, бир аз башкача нукка өтүп, сүрөттөө-көркөм каражаттары жагынан да байый түшкөн. Албетте, биз муну менен эки бөлүктү эч качан кошулгус жарыш сызыкка отургузуп коёлу деп жатканыбыз жок. Алар бир эле чыгарма. Мурдагы бөлүктө башталган көркөм ыкмалардын көбү кийин деле улантылат. Биздин жогоркулардын негизинде айталы деген жыйынтыгыбыз бул: повесттин ушул жылкы («Ала-Тоо», 1974, № 3) басылган бөлүгүнө жазуучунун кийинки мезгилдерде такшалган курч калеминин изи аз да болсо түшкөн сыягы бар. Эми жалпы чыгарма тууралуу сөз сала кетели.

«Алтын жылдыз» – өзүнүн кажыбаган эмгеги менен калың элдин кадырлоосуна ээ болуп, Социалисттик Эмгектин Баатыры деген ардактуу наам алган жумушчу аял жөнүндө баян. Жазуучу окуяны Тотунун бала күндөрүнөн: анын кантип ата-энесинен ажырап, жетимчиликтин азабын кандайча тартканынан башталат. Бул окуялар повесттин биз айткан башта жарыяланган биринчи бөлүгүндө орун алган. Баяндоо сөз менен көркөм сүрөт тартуу, терең психологиялык талдоолор менен айкалышта жүрөт. Тоту катуу аварияга учурап, кабыргалары кыйрап ооруканада жатат. Мына ошол күндөрдө мээримдүү докторго өзүнүн балалык күндөрү тууралуу сүйлөп берет.

Тотунун жетимчилиги каардуу согуш жылдарына туш келет. Энеси байкуш өз ажалынан, атасы Алыбек бир бутун согушка берип, андан келгенден кийин күндүр-түндүр тыным албай иштеп жүрүп, катуу ооруга чалдыгат да, ошондон мерт болот. Тоту атасынын ал жылдарда жасаган залкар иштерине акыл токтотуп, толук баа бере алган жок, аны кийин-кийин гана эс тарткан мезгилде түшүндү. Ошентип, эки жетим – Тоту жана Эмил кошунасы Кыякчы чал менен алардын таэнеси Сайкалдын карамагында калды. Алар болбогондо жетимдердин күнү кандай болмок эле, ким билет? Мындай мээримдүү карыялар С. Өмүрбаевдин башка чыгармаларында да сүймөнчүлүк менен сүрөттөлүп келүүдө. Андай адамдар элибиздин илгертен бери келе жаткан жана совет доорунда ар тараптан кеңейип, байыган боорукердик, ынтымактуулук, өз ара күйүмдүүлүк сыяктуу эң сонун сапаттарын сактап, улантуучулар эмеспи!

Чыгармада баяндоонун баштан аяк бир ыкма менен эмес, бир канча ирет которулуштуруп берилиши, биздин оюбузча, иштин пайдасына чечилген. Адегенде окуя орто жеринен башталып, анан больницада жаткан Тотунун баяны иретинде анын балалык күндөрү сүрөттөлөт. Мындан кийин Суусардын элестөөлөрү менен окуя өнүгөт. Акырында Медердин «күндөлүгү» түрүндө берилген эпизоддор анын жана Сайкал апанын образдарын ачуу үчүн багытталган. Ушул жеринде эненин балага деген сөз менен айтып бүткүс чоң сүйүүсү, мээрими көңүлгө уюп кала турган деңгээлде жазылганбы деп ойлойбуз. Аракка сугарылып, эсинен ажырап бара жаткан Медер энесин да жек көрө баштайт. Эне байкуштун аны менен иши эмне! Ал энелик мээримин өлүп бараткан күндө деле тарата берет эмеспи. Ушул жерге чыгармадан кичине үзүндү кыстара кеткенибиз жөн болуп турат: «Капырай! Апам суук көрүнүп, анын баскан-турганын Суусар экөөлөп оордой бердик. Апам болсо адатынча маа шынаарлап... мына, эми да эскиздеримди карап отургам. Апам болсо мени ойготуп алчудай акырын кирип, өзүмү да, буюмдарымды да сонуркай карап турду. Бир оокумда стол үстүнөн бирдеме

аярлай кармады. Ал саат болчу. Жаңы сатып алгамын – «Победа». Кармап көрүп, анан чакылдаганын тыңшап, өзүнчө мулуң этип, балача кубанды: «Өзү кымындай, анан деле сонун жүрөт тура чакылдап!» «Анын баскан-тургандын ансыз да оордоп турган жаным азыркы жоругуна ого бетер итатайым тутулду. «Тыңшап коёт дагы! Саат менен иши эмне экен!» Ичимен ушинттим да, көзүм менен жеп жиберчүдөй карадым. Апам болсо мени караган жок. Дагы эле саатты колунан түшүрбөй, баягыдан да минтип коёт. «Эми муну жоготпой урун...» Кап! Кыжырым кайнаганынан оозума кеп кирбей калды. «Бу мени эмне ойлойт болду экен деги?» Кымындай баланын колуна оюнчук карматкансып, айтканын мунун!» Туруп бардым да, саатты колунан жулуп алдым: «Бар, барчы!.. Саат менен ишиң эмне?!» Мынакей контрасттык түрдөгү эки образ! Аны даана тартып берүүдө мисалдагыдай жазуучунун элпек тил менен берген ширелүү, көркөм сүрөттөөлөрүнүн мааниси чоң экенин айта кетсек ашык болбойт го деп ойлойм.

Повестти окуган адамдар эч бир мүдүрүлбөйт, такалбайт. Бул анын тилинин элпектиги, жатыктыгы, жазуучунун ар бир каарманды өздөрүнүн тилинде сүйлөтүп, окуяны, көрүнүштү таасын, таамай сүрөттөй билгендигинен улам пайда болгон сезим го.

«Алтын жылдызда» мына ошентип, совет мезгилиндеги эмгекчи адамдын, «Өзгөргөн өрөөндөгүдөй» партиялык жетекчинин эмес, карапайым жумушчунун эсте каларлык образы жаралган. Бул ошол доордун табиятынан келип чыккан каарман. Жазуучу өз доорунун үнү, акылы жана көзү, ал өзү көргөнүн, жүрөгүн козгогон темасын жазат. Өз мезгилинде анын чыгармачылыгы тууралуу оң маанидеги макалалар көп жарыяланган. Ал сөз кадырын өтө урматтаган Т. Сыдыкбеков менен жакын чыгармачылык карым-катнашта жүрдү. Союз бар кезинде анын «Бороондуу күндөр» романы баш болгон «Телегей», «Обновленная земля», «Буран» сыяктуу романдары орус тилине которулган. Өзү да К. Чуковский, С.Михалковдордун балдар үчүн жазылган чыгармаларын кыргыз тилине которгон.

КАСЫМБЕКОВ ТӨЛӨГӨН
(1931—2011)

Тарыхый романды жазуунун чебери, кыргыз Эл жазуучусу Т.Касымбеков чыгармачылыкка шыктуу экенин Кыргыз мамлекеттик университетинде окуп жүргөндө эле байкалган. Анын алгачкы аңгемелеринин бири «Жылкычынын уулу» 1952-жылы «Советтик Кыргызстан» (азыркы «Ала-Тоо») журналына жарыяланып, 1956-жылы өзүнчө китепче болуп басылган. 1958-жылы «Тууган жер», 1960-жылы «Адам болгум келет» аттуу китептери жарык көргөндөн кийин кара сөз жаатына дагы бир таланттуу жазуучунун келип киргенине жалпы адабий коомчулук күбө болгон эле. Анткени «Адам болгум келет», «Жетим» повесттери ал кезде адабий сында да, окурмандардын кабыл алуусунда да жакшы ой калтырган.

Аталган повесттер кандайдыр бир деңгээлде алыскы Жаңы-Жол районунун Ак-Жол айылында туулуп өсүп турмушка жана чыгармачылыкка умтулган, турмуштан өз жолун, өз ордун табуу үчүн күрөшкөн автордун өзүнүн алгачкы өмүр жолунан да кабар берет. «Адам болгум келет» повестинин баш каарманы Асыл жогорку окуу жайына өтөм деп келип өтө албай калып, кайра айылга кетип, атка минер актив болууга аракеттенет. Көптөгөн өйдө-ылдый убаракерчиликтен кийии ал актив болуудан мурда сөздүн толук маанисиндеги Адам болуу керек экендигин жакшы түшүнөт.

1966-жылы «Сынган кылыч» тарыхый романынын биринчи китеби жарыялангандан кийин автор «Ак Мөөр» телефильминин сценарийин жазууга катышып, ал боюнча тартылган телефильм көрүүчүлөргө тартууланды. Телефильмдеги айрым дурус жактарды эске албаганда бул чы-

гармада автор тарыхый инсандын көркөм образын түзүү маселесинде көптөгөн кемчиликтерге жол берген. Өзгөчө сценарийдин аяк жагы тарыхый чындыктан четтеп, кургак фантазиялоого өтүп кеткен. Ал эми сценарийдин бир катар тексттери Алыкул Осмоновдун «Ак Мөөр» драмасындагы тексттер менен коёндой окшош болуп калган.

Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» чыгармасы – кыргыз адабиятынын айдыңындагы алгачкы тарыхый роман. Мында 1842-жылдан 1876-жылга чейинки, же жалпылап айтканда, XIX кылымдын ортосу менен экинчи жарымындагы түштүк кыргыздардын турмушу, Кокон хандыгындагы ордо менен элдин коомдук-саясий, социалдык-экономикалык курч, карама-каршы мамилелери, орус падышачылыгынын колониячыл каратып алуу жүрүшүнүн ишке ашышы өңдүү тарыхый окуялар сүрөттөлгөн. Чыгармада катышкан каармандардын көпчүлүгү (Алымбек, Алымкул, Исхак, Шерали, Кудаяр хан, Абдырахман абтабачы, Черняев, Скобелев ж. б.) тарыхта болгон адамдар жана алар катышкан окуялардын баары тарыхта белгилүү.

Түштүк Кыргызстандын тарыхындагы эң бир катаал, карама-каршылыгы курч мезгилди ар тараптан туура чагылдыруу жазуучудан жалаң гана чоң талантты, көркөм сөздүн устаттыгын гана талап кылбастан, андан чоң тарыхчы окумуштуунун да деңгээлин күтүп турган эле. Жазуучу Т.Касымбеков дал мына ушул эки сапатты билгичтик менен айкалыштыра алган. Ошон үчүн «Сынган кылыч» романы толукталып жазылып (анын биринчи, экинчи, үчүнчү бөлүмдөрү 1966-жылы жарыкка чыккан) 1971-жылы жарыялангандан кийин (өзгөчө 1973-жылы орус тилине которулуп басылгандан кийин) адабий сында жогору бааланган. Орто Азия, Казакстан адабияттарын иликтеп жүргөн белгилүү адис З. Кедрина «Сынган кылычты» М. Ауэзовдун «Абай жолу», В. Яндын «Чынгысхан», С. Бородиндин «Самаркан жылдыздары» романдарынын катарына кошулат деп эсептеген.

Чыгарманын башталышында эле падышалык Россиянын генералы Черняевдин замбирек, мылтык менен куралданган машыгуусу, мыкты бир жарым миңдей солдаттарды

Кокон хандыгынын сыпайларына каршы багыттап, Ташкен дубалынын түбүндө урушуп жатканы жөнүндө кабар берилет. Кокон хандыгынын сыпайларын Алымкул аталык башкарат. Алар эптеп орус солдаттарына жакындашып, кылычташып урушуунун амалын ойлошот, анткени кылычташууда өздөрүнүн жеңишке жетишерине ишенип турушат. Бирок бул ой-максатка генерал Черняевдин жеткире коюшу мүмкүн эмес болчу. Ал замбирек менен куралсыз колду аткылап, анын огунан жанталашып ары-бери чапкылагандарды дүрбү менен карап отуруп, чыгышта жапан атчандар октун алдына жылаңач чабат деген сөз чын экен деп мыйыгынан жылмайып маашырланууда. Алымкул тарап тегерете курчап, эптеп жакын кирип келип кылычташуунун аракетинде, а Черняевдин куралдуу аскери аларды замбирек менен аткылап үрөйлөрүн учурууда. Аңгыча Алымкул аскер башыга ок жаңылып, о дүйнө кетип, аскерлери чегине баштады. «Буларга эмне болду?» – деп, Черняев кайра-кайра дүрбү салып таңдана карап турду.

Кыскасы, куралдуу жоого туруштук бере албаган Кокон аскерлери тарап кетүүгө аргасыз болгондо Бекназар баштаган кыргыз жигиттери өз айлына келишет. Кокон хандыгынын айыл жериндеги ишенимдүү бийлөөчүлөрүнүн бири Абил бий Бекназарды чакырып, аскер башчы кылып шайлаттырып, керек болгондо жигиттерди кайра чогултуп турууга аны милдеттендирет. Аңгыча тактыга келген Кудаяр хандын элчиси катары Мусулманкул аталыктын уулу Абдырахман келип, аны колдогон Абил бий эми ханга баш иели деп элди үгүттөө менен, Кудаяр ханга аскер берүү маселесин козгоп, мына мен өзүм баштап ханга барабыз, Черняевге каршы турабыз деген ойду айтат. Ошондо Бекназар баатыр: «Хандын бизге кылар жакшылыгы ушул беле! Эртең миңден айдап орус мылтыктын оозуна тосмокчу беле» – деп, Абил бийдин айтканына көнбөй, бир аз жигиттери менен кетип калат. Эл Бекназардын айтканын колдойт. Мына ушул жерде Абил бий, Кудаяр хан бир тарап, Бекназар жана эл бир тарап болуп бөлүнүшүп, ачыкка чыкканына жазуучу атайы басым жасаган. Тилин албай кетип калганына ызырынган Абил бий ачык эле: «Бек-

назар жакка ат бастырган киши менен кыркылышам» – деп, ага катуу нааразы болгондугун билдирет. Мына ушул кек жүрүп отуруп, кийин Абил бийдин Бекназарга уу берип өлтүргөнүнө башкы себеп болот. Жазуучу Бекназардын образы аркылуу чыныгы элдик мүдөөнү көздөгөн, ал үчүн керек болсо курман болууга даяр турган, акыйкатчыл, курч, туура сөздү бетке айтуудан тартынбаган, ичинде эч арамдыгы жок кыргыздын эр көкүрөк мыкты жигитинин турпатын элестеткен.

Чыгарманын биринчи бөлүмүндөгү жогорку окуянын уландысы бешинчи бөлүмдөгү Исхактын (Болот хандын) көтөрүлүштү басып, жазыксыз элди генерал Скобелевдин кырып-жоюуга өткөнүн көрсөтүү менен андан ары тереңдетилет. Нукура эркиндикти, элдин мүдөөсүн көздөгөн Исхактын көтөрүлүшү жеңиле баштаган кезде көтөрүлүштүн тамырын биротоло кыркуу үчүн Скобелев «Зимняя экспедиция» деген ат менен карателдик аскер түзүп, ага Кудаяр хандын уулу Насирдин жол көрсөткүч желдет болуп кошулуп, эптеп оокатын кылып тынч жаткан айылдарды четинен кырганга өтөт. Романда Найман кыштагын бүт кырып өрттөп, кылыч чабууну биринчи Насирдиндин баштагандыгы сүрөттөлөт. Сакалы белине түшкөн бир кары адамды Скобелевдин айтуусу боюнча аман калтырып, кыштактын бардык адамын тыптыйпыл жок кылышат. Көрсө, кырылып, өрттөлүп бүткөн кыштакка жалгыз чалды калтырып, кыйнамак экен. Андан кийин Маасы кыштагы кырылат. Алды он үч, арты сегиз жаштардагы үч бала кача бергенде аларды каратель Кривоносов артынан кууп ата баштаганда муну көрүп турган ориенталист чыдабай генерал Скобелевге кайрылып: «Михаил Дмитриевич, бул кандайча болуп кетти, куралсыз элди кыруу, жаш балдарды кууп атуу бу тарбия көргөн, цивилизация көргөн адамдын кылары эмес эле».

«Бүткүл цивилизациялуу калк алдында шерменде болуп көрүнөбүз. Жаш баланы илбесиндей кууп атуу эмне деген шумдук! Козак Кривоносов жоопко тартылсын, Михаил Дмитриевич... антпесе... Генерал Скобелев муздак күлгөн болду:

– Эмне деп турасыз, урматтуу Иван Васильевич? Россиянын эркине баш ийгиси келбеген, көнгүсү келбеген бир жапайы азияттын жазасын бергени үчүнбү? Козак крест тагынууга арзыйт, Иван Васильевич! Сиз ушуга макулсузбу?

– Макул эмесмин... – деп, ориенталист акырын күбүрөп, жүзүн үйрүдү. – Жергиликтүү калк эмне дейт? Төрт көздөп тиктеп турган Европа эмне дейт».

Бул эпизоддо эки башка көз караштагы, эки башка түшүнүктөгү орус адамдары бар экендиги даана көрүнүп турат. Ал эми генерал Скобелевге кыргыз кыштактарына барчу жолду көрсөтүп, өз кыргызын өзү биринчи болуп кырып, бул жагынан үлгү болуп, генералга берилгендикти жан дили менен билдирүүгө жандалбас урган Насирдиндин ыклас ниети, түшүнүгү кандай экенин да автор ушул эпизоддо ачыкка чыгарган. Колго түшүрүп келеке кылып жаткан кыргыз жигитинин ыштаны шыпырылып, абийири бүт көрүнүп калганда муну элге көрсөтүп Насирдин кыйкырат: «Көргүлө! Бизге кол көтөргөн, улук ак пашага кол көтөргөн мына ушундай болот! Көрүп алгыла!».

Ошентип, романды окуп чыккандан кийин бир тарыхый чындыкка окурмандын көзү даана жетет. Орус падышачылыгы кыргыз элин кырып-жоюп да, алдап да, өздөрүнө жакын бай-манаптарды көндүрүп, аларга таянуу менен да, кыскасы, бардык айла-амалдарды, ыкмаларды, жолдорду колдонуу аркылуу каратып алгандыгы даана түшүнүктүү болот. Ал эми колониячылар минтип биротоло орун-очок алып алганга чейин кыргыз коому, кыргыз турмушу кандай болду эле? Романда бул тарыхый чындыкты туура чагылдыруу жазуучу тарабынан абдан билгичтик менен ишке ашкан.

Романдын экинчи бөлүмү кыргыз элинин 1842-жылдагы турмушун сүрөттөөгө арналган. Бул бөлүмдө Нүзүптүн, Шералинин, Шадынын, Мусулманкулдун, Абдырахмандын, Алмамбеттин тегерегиндеги окуялар сүрөттөлүп, негизинен, ордодогу бийлик талашынын ырайымсыз жагдайлары чагылдырылып, аталган адамдардын көркөм образдарын түзүү аракети жүргүзүлүп, өзгөчө Нүзүп менен Мусулманкулдун образдарын ачууга көбүрөөк көңүл бөлүнгөн. Нүзүптүн кан-

дай адам экенин жазуучу анын портретин элестетүүгө арналган бир эле штрих менен туюнтуп коёт. Алсак, «курч бычактын учундай тик көздөрү» Нүзүптүн ырайымсыздыгынан кабар берип тургансыйт. Айткандай эле Шералини таап келип хан көтөрөрдө Нүзүп бир кемпирдин он беш жаштагы жалгыз баласын садага чапмак болот. Кемпир билип калып чырылдап келип баласын кучактап калганда Нүзүптүн «курч бычактын учундай тик көзү» бийлердин катарында турган Абилге кадалат. Ошондо Нүзүптөн ырайымсыздыгы кем эмес Абил жүзбашы өзүнүн карамагындагы жигити Ашырды көрсөтө берип, садагага Ашыр мууздалат. Бул сценаны окуган адам Нүзүптүн да, Абилдин да кандай адамдар экенинен кадимкидей кабардар болушат.

Дүйнөлүк тажрыйбада хандын тукуму гана хан, падышанын тукуму гана падыша болуш керек деген өтө зыяндуу өнөкөт жеке бийлик өкүм сүргөн нечендеген кылымдардын элдин мээсине зордоп киргизген натыйжасы экендиги тарыхка маалым. Мына ушул «эрежени» колдонууга жанталашып жаткан Нүзүптүн түпкү максаты – эптеп ордону башкарууга жетишүү. Ошон үчүн ал «ээн жайытта оттоп жүргөн мал сыяктуу бейгам» өзүнүн оокатын эптеп кылып жүргөн Шералини таап, анын Бабурдун уулу Алтынбешиктин тукуму экенин Ажыбай датка аркылуу далилдеп хан көтөрүп, анан он миң кол курап ордого кирип, бийликти тартып алып Шералиге «берип» отурат. Шерали ордодогу хан тактысына отургандан кийин Нүзүп анын оң колу болду да, Кокон хандыгын жалгыз өзү бийлей баштады.

Жазуучу Нүзүптүн мындай деңгээлге жетип алышынын кокустук катары эмес, законченемдүү табигый процесс катары ишке ашканын да ынанымдуу көрсөтө алган. Ал атасы менен араздашып топурак салышып кетип калып, Таласта жүрүп, андан Чүйдөгү бир чоң тойго барып, өзүнүн күлүк атын чаап, чатак чыкканда өзүнүн айлакерлиги, чечкиндүүлүгү, эр жүрөктүүлүгү менен баш байгени алууга жетишип, Талас өрөөнүнө чоң аброй менен келип, анан атасынын өлгөнүн угуп, кайра Аксыга келип, атасынын ордуна Аксы багытынын бийи болуп калган. Таласта Ажыбай датканын колунда жүргөн Шералинин дайнын билген Нүзүп

датканын айтканын, кеп-кеңешин куп пайдаланып, ошо кезде бошоңдой түшкөн ордо бийлигин учурду кетирбей тартып алыштын амалын ишке ашырууга жетишип отурбайбы. Бирок анын бийлиги да көпкө созулбады. Нүзүпкө каршы күчтөр топтолуп, акырындап Шералини ага каршы коюп тукурушуп (мында Шады ынак чоң ролду ойногон), анан Маргаланда жүргөн Нүзүптүн башын алдырууга үлгүрүшөт. Ошентип, өзү хан көтөргөн Шералинин жардыгы менен Нүзүп о дүйнө кетти. Өткөн күндөрүн жана азыркы хандыкка жеткирген ким экенин эстеп жүрсүн деп Нүзүп маңдайына илдиртип койгон Шералинин чокою да ага жардам кылбады. Шерали өткөнүн унутуп койду. Ошенткен Шерали да көпкө узаган жок, 1845-жылы Исфара вилаетинин беги Сатыбалды датка тарабынан Мусулманкул миңбашы ордодо жокто өлтүрүлдү. Мусулманкул Шералинин ордуна коюлган Мурадбекти талкалап, ордо башына Шералинин он төрт жаштагы уулу Кудаяр бекти койду. Эми ордодогу бийлик бүт бойдон Мусулманкулдун колуна өттү.

Мусулманкулдун бийлиги сегиз жылга созулганын, анын тушунда катаалдык өкүм сүрүп, өзгөчө кара чапандар көбүрөөк нааразы болгонун эскертет автор. Ошондой нааразычылык күчөп, акыры Мусулманкулдун ордодон качып кетишине себеп болгон. Кудаяр хан кыпчактарды кыра баштагандан кийин эл бөөдө кырылбасын деп Мусулманкул өзү колго түшүп берип, аны Кудаяр хан элдин көзүнчө башын жанчтырып өлтүрткөн. Ошентип, Мусулманкулдун да ордо ойну соңуна чыккан. Ошону менен ордодогу бийлик талашуу токтодубу? Албетте, жок. Мусулманкулдун образы бир топ карама-каршылыктуу образ түрүндө сүрөттөлгөн. Ал душманына каардуу адам, бирок караламан элге жан тарткан жагы да күчтүү. Кара чапандарга каршы күрөштү ал элдин таламы үчүн жүргүзүлгөн күрөш деп түшүнөт. Мусулманкулдун образы кандайдыр бир деңгээлде өзбек жазуучусу А.Кадыринин «Өткөн күндөр» романында мурда эле чагылдырылган. «Сынган кылычтагы» Мусулманкулдун турпаты ошол «Өткөн күндөрдөгүгө» үндөшүп да турат.

Караламан элдин мүдөөсүн көздөп көтөрүлүшкө чыккан Исхак (Болот хан) адегенде кыйла мыкты ийгиликтер-

ге жетишет. Ага Бекназар, Абдырахман жана башка колбашчылар кошулуп, жалпы эл колдоого алат. Исхактын хандын тукуму эмес экенин билгенден кийин Абдырахман парваначы ага чыккынчылык кылып, түрмөгө салдырып, Кудаяр хандын уулу Насирдин бекти хан деп жарыялап жиберет. Анан Насирдиндин абалы начарлагандан кийин Абдырахман кайра Исхакка келип кечирим сурап ага кошулат. Мына ушул окуялардын өзүндө эле Исхактын ички дүйнөсүнүн ырайымдуулугу, ак пейилдүүлүгү, ниетинин тазалыгы, ал эми Абдырахмандын эки жүздүүлүгү ачык көрүнүп турат. Исхак Коконго кирип, ордо бийлигин колуна алган кезде Россия падышачылыгынын аскерлери Коконго кысым жасай баштаган мезгили эле. Ошондуктан ал орус генералдары менен жалпы тил табышууга жакшы эле аракет жасайт. Бирок орус генералдары ага макул болбойт. Генерал Скобелев куралдуу армиясы менен Исхактын куралсыз аскерлерин артка сүрүп кыра баштайт. Исхактар качууга аргасыз болушат. Акыры Исхак колго түшүп, өлүм жазасына дуушар болду.

Исхак жетекчилик кылган көтөрүлүштү басып, аны ордо бийлигинен четтетип, көтөрүлүшчүлөрдү кырып-жоюп, куралдуу армиянын күчү менен Россиянын Кокон хандыгын өзүнө багындырып, кадимки баскынчылык жүрүштөрдү ишке ашырган эпизоддор романда кыйла ынанымдуу реалисттик дем менен сүрөттөлгөн.

Эгерде ордо бийлигинин тегерегиндеги кандуу карама-каршылыктар жана ал мансап оюнуна катышкандардын ар түрдүү айла-амал, куулук, митайымдык, кошоматчылык, арамдык, эки жүздүүлүк касиеттерин көрсөтүшүн элестетүү романдын негизги сюжеттик өзөгүн түзсө, ошого тете эле бийликтин куулук-шумдугунан жабыр тарткан карапайым калктын көргөн күнү, турмуш тиричилиги да чыгарманын бардык кан тамырын түзүп турат. Бийликтин кесепетинен элдин тарткан жабыры романда Сарыбайдын, Теңирбердинин, Мадылдын, Айзаданын, Сүйүмкандын, Эшимдин образдары аркылуу элестетилген.

Аялынан, кызынан, бир тууганынан ажыраган күйүтүнө чыдабаган Сарыбай «Сен дүйнө» деп күү чертип:

Сен, сен дүйнө, сен дүйнө...
Бир бетине күн тийген,
Бир бетине түн тийген,
Алды кызык, арты өкүнүч
Оомал-төкмөл кем дүйнө...
Бөдөнөнү кыргыйга
Жем жараткан, сен дүйнө
Эки эгиздин бирөөвүн
Кем жараткан, сен дүйнө –

деп зар какшаган бойдон кала берди.

Автор Сарыбайдын образын типтүү көркөм образдын деңгээлине чейин көтөрө алган. Бийликтегилердин эмне кылам десе өзү билип турган ошол теңсиздик өкүм сүргөн заманда жабыр тарткан, эзилген миңдеген эмгекчил карапайым калктын көргөн күнүн, жашоо тиричилигин биз дал ушул Сарыбайдын образы аркылуу элестете алабыз.

Романда эпизоддук каармандардын дээрлик баарынын өздөрүнүн көтөргөн жүктөрүнө ылайык образдары аз да болсо элестетилген. Алар: Камбар саркер, Шер датка, Алмамбет, Кара бай, Науман паңсат, генерал Вейнберг, Фон Кауфман, Абдылдабек, Атакул, Момун ж. б. Бирок кээ бир эпизоддук каармандар жөн гана кирди-чыкты менен чектелет.

Автор бул романына 90-жылдары кайрылып, жаңы мезгилдин мүмкүнчүлүктөрүнө жараша айрым бир алымча-кошумчалар менен 1998-жылы кайрадан жарыялады.

«Сынган кылыч» романынан кийин 1976-жылы жарыкка чыккан «Жетилген курак» романында Т. Касымбеков учурдагы турмуш чындыгын чагылдырууга аракеттенген. Эсен аттуу жигит окууну бүтүп өз айлына келип мугалим болуп иштеп калат. Ал окуучуларга жакшы билим берсем, адептүүлүккө, чынчылдыкка, адамкерчиликке тарбияласам деп, бардык аракетин жумшайт. Ошентип, ак ниети менен иштеп жүргөн Эсен мектепте, өзгөчө анын жетекчилеринде болуп жаткан кемчиликтерди көрүп туруп, чыдай албай аларды ачык көрсөтүп, бетине айтып, жалпы иш оңолсо деп тилек кылат. Тилекке каршы, анын бул «чалпоолугу» мектеп жетекчисине жакпай калып, ичтен кекенүүсүн күчөтөт. Директор Бийбала Эсенге каршы Баймат менен

Жорокулду тукуруп өз максатына жетмекчи болот. Бирок бул арада анын өзүнүн былык иштери ачылып, адилеттик Эсен тарапта экендиги айгинеленет. Романда Эсен менен Алыйманын сүйүү мамилелерин көрсөтүүгө да көңүл бөлүнгөн. Ошондой эле чыгармада мектепте орус тилин окутуунун маселеси да козголгон. Адабиятчы О. Ибраимовдун пикири боюнча бул чыгарманын мазмунун романдык формага эмес, повестке көбүрөөк ылайык, «ал эми Алыйма, Бийбала, Жорокул, атасы Жайнак окуучу тарабынан көбүнчө автордун мүнөздөмөлөрү боюнча гана кабылданат; биринин да өз мүнөзү, кайталангыс дүйнөсү, же индивидуалдуу жүзү жок». Мунун карама-каршысындагы пикирди адабиятчы К. Эдилбаев 1977-жылы айтып, «Жетилген курак» романы келечектин жаңы адамын тарбиялоодо али колго коюла элек комплекстүү проблемаларды козгогону менен эле эмес, белгилүү өлчөмдө ал проблемаларды сөз өнөрүнүн бүгүнкү талабынын деңгээлинде көркөм чечмелеп бергени менен жагымдуу деген экен. Бул эки ача пикирдин өз алдынча туура жактары болгон менен баары бир «Жетилген куракты» «Сынган кылычка», «Келкелге» салыштыруу мүмкүн эмес.

«Сынган кылыч» тарыхый романын жазып, бул жанрда өзүнүн жаркын талантын көрсөтө алган Т. Касымбеков он жылча окурмандарга жаңы чыгарма бербей кымгуут адабий процесстен оолактап кеткен өңдөнүп, анан 1976-жылы «Жетилген курак» аттуу чакан романын тартуулап, өзүнүн «Сынган кылычта» жеткен бийиктигинен саал ылдыйлап калгансып көрүнүп, анан дагы он жылча жаңы эчтеме бербей жүрүп, 1986-жылы гана «Келкел» аттуу көлөмдүү тарыхый романын жарыкка чыгарып, окурмандарына кайра кайрылып келди. Дардайган тарыхый романды (дардайган дегенде романдын 42 басма табак көлөмдө чоң китеп болуп чыкканы гана эске алынып жатат – К. А.) көргөн сергек окурманда дароо эле «бул чыгармасы «Сынган кылычка» салыштырганда кандай деңгээлде болду экен?» деген ойдун пайда болору да табигый иш эле. Өтө маанилүү бул суроонун түйүнүн чечмелеп туюндуруу үчүн «Келкелдин» эми ички дүйнөсүнө үңүлүп карап көрүү зарылдыгы туулат.

«Келкел» романын, бир сөз менен айтканда, улуу демократ акыныбыз Токтогул жөнүндөгү роман деп айтсак жаңылыштык болбойт. Ал эми Токтогулдун Токтогул болуп чыгышын көрсөтүү үчүн жазуучу ал жашаган коомдун турмуш тиричилигин, анын бийлик ээлери жана карапайым адамдар менен болгон ар кыл мамилелерин кеңири иликтеп сүрөттөп, эң башкысы – коомдук өнүгүш, аң-сезимдин агымы каякка баратканын, мындайча айтканда, типтүү кырдаалдардагы типтүү мүнөздөрдү ачып бере алууга тийиш болчу. Мына ушул аракет ишке ашканда гана XIX кылымдын экинчи жарымы менен XX кылымдын отузунчу жылдарына чейинки кыргыз элинин коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, тарыхый-маданий абалы тарыхый жактан туура чагылдырылган.

Токтогулду улуу Токтогулдун деңгээлине жеткирген коомдук кырдаал, турмуштук жагдайлар, таптык карама-каршылыктардын ар кыл көрүнүштөрү, адамдардын мамилелериндеги ар түрдүү учурлар кең-кесири сүрөттөлүп өттү. Тандап алган, аң-сезимин биротоло бийлеген туура жолунан эми Токтогул эч качан четтеп бузулуп кетпейт. Ал тандап алган ушул акыйкаттыктын жолу менен гана жүрүп өмүр өткөрөт.

Жазуучу кыргыз элинин улуу демократ акыны, чындык, акыйкаттык үчүн тайманбай күрөш жүргүзгөн даанышман инсаны Токтогулдун көркөм образын тарыхый жактан туура жана эстетикалык таалими күчтүү деңгээлде түзө алган. «Келкел» романынын бир жетишкен ийгилиги ушуну менен түшүндүрүлүүгө тийиш.

Ошондой болсо да Токтогулдун образынын тарыхый чындыгын дагы тагыраак көрсөтүүгө көмөк боло турган айрым фактыларды айта кетсек артыкбаш болбойт. Романда Токтогулдун Сибирден келгенден кийин экинчи жолу кармалып бошотулгандыгын сүрөттөгөн эпизоддор бар. Токтогулду камактан бошотууда жазуучунун сүрөттөөсү боюнча Жеңижок, Ниязаалылар эң башкы ролду ойногондой элес калат. Алардын мындай кызматына шек туудурбай туруп, бул иште эң активдүү аракетти жүргүзгөн атактуу акын Калык Акыевдин эмгегин унутуп коюу анча адилеттикке жатпас эле.

Ырас, романда «... Эл дүүлүгүп, кадырлуу кишилер аралашып, беш болуш Кетмен-Төбө, беш болуш Аксы элинин наамынан уездге «Прощение» жазылды. Жеңижок, Ниязаалы, Эшмамбет, Калык, Коргоол эл кыдырышып, муңканып ырдашып, арман, санат, күү чертишип, элден Токтогулду куткарып алууга керектеле турган каражат чогултушту» деген билдирүү бар. Калык жөнүндө мындан башка эч дарек жок. Жеңижоктун, Ниязаалынын активдүү иш аракеттери гана сүрөттөлөт, Токтогул түрмөдөн бошонгондо да тигил экөө тосуп алып, коштоп элге алып келишет.

Калык Акыев өзү жазып калтырган «Баскан жол» аттуу мемуарында эске алып коё турган бир катар маанилүү фактыларды баяндайт. Мисалы, Токтогул Наманган түрмөсүндө жатканда Калыкка кат жаздырып жиберген экен. Ошол каттын текстин келтирген Калык. Анда мындай деп жазылган экен: «Балам Калык, мен кармалып келип баштагы карыптык күндө жатамын. Аркамдан издеп келер кишим жок. Сенден башка жакшы ниеттүү кишилерге да кат жибердим. Көбүнчө мен үчүн аракет сенден болор эле». Чынында да Калык Токтогул менен ата-баладай болуп бирротоло жуурулушуп калган адамдар. Ошончолук сиңишип кеткендиктин эң башкы белгиси – Токтогулдун ырларынын көпчүлүк жана негизги бөлүгүнүн Калыктан жазылып алынышы. Калыктын Ниязаалы, Жеңижокторго караганда Токтогулга бардык жагынан көп эмгек кылгандыгын эске алган күндө да, жазуучу өз тарабынан тартып, Жеңижок, Ниязаалыларды эле жармаштыра бербей (ал экөөнүн образы жетишерликтей ачылып сүрөттөлгөн мурунку эпизоддордо) улуу акынды экинчи камактан бошотуудагы Калык Акыевдин жүргүзгөн аракетин көркөм элестетип, эпизоддук каарман болсо да Калыктын образын түзүүгө күч жумшап койгондо тарыхый чындык дагы толугураак жана тагыраак көрсөтүлүп калмак эле.

Токтогулдун образын ар тараптан ачуу максатында автор өзүнүн мурда 60–70-жылдары жарыяланган «Алымкан» драмасы менен «Талаштын башы» накыл сөзүн да чыгармага пайдаланууга аракет кылган экен. Драманын маалыматтары Алымкан менен Токтогулдун махабатын ачып

берүү үчүн жакшы кызмат аткарган. Ал эми «Талаштын башынын» романга «Даркан билги» икаясы болуп Токтогулдун айтып берген накыл сөзү катары киргизилиши адабий сында эки ача пикирди пайда кылды. Адабиятчы А.Эркебаев бул икаяны романдын сюжеттик-композициялык ыргагына анча коошпой турат десе, сынчы К. Даутов Токтогулдун тагдырын туура түшүнүү үчүн бул икая өтө керек жана өз ордун тапкан деп эсептейт.

«Келкел» романында дурус тартылган көркөм образдардын бири – айтылуу Курманжан датканын образы.

Көркөм адабиятта бул тарыхый инсандын көркөм образы ушул романда биринчи жолу түзүлдү десек аша чапкандык болбойт. Жазуучу бул инсанды коомдук ишмер катары да, жөнөкөй эле эне, жар катары да ачып берүүгө аракеттенген. Чыгармада Токтогул жолдошу Төрө экөөнүн учурашып, жүз көрүшүп кетели деп Курманжанга кайрылган учуру сүрөттөлөт. «Ирең суз, кабагын ойлуу бырыш баскан, бул дүйнөдөн көңүлү калган сыяктуу, мүңкүрөй карыган ушул алсыз кемпирдин» дагы эле датка аталып жер талаш, барымта, жетим акы, аялдын башын ачуу, күн сыяктуу илгертен эл ичинде боло жүрчү доолордун чатагын дагы эле чечип тургандыгы, эл аягы суюлбай күнүгө бул кемпирге келип кетип жаткандыгы, датканын даңазасы дагы эле эл арасында күчтүү экендиги романда эскерилет. Чыгармада көрсөтүлгөн алгачкы эле эпизоддо Токтогулдар менен маек куруп отурган Курманжан датка өзүнүн даанышмандыгын апачык эле байкатып коёт. Курманжан келгенге чейин эле Осмонбек, Дыйканбай, Суван, Керимбайлардан запкы жеп, өзү жашап жаткан турмушта акыйкаттыктын жок экенин өз башынан өткөрүп сезип калган Токтогул датканын алдында бу дүйнөнүн өйдө-ылдыйын (бирөө бай, бирөө кедей, бирөө чоң, бирөө кор экенин) элестетип келип, акыйкаттык деген маселени коргоп ырдап берет. Ошондо Курманжан датка: «Э-э, «акыйкат» ырдоочум, бу акыйкатың түшкүр же алмустактан бери эле изделип, эч убакта жанында турбасаң, кысталган чакта сыйпаласаң колуңа кире бербеген бир кайып, бирок бирөөгө болбосо бирөөгө кабылып, бир заманда болбосо бир заманда табылып, кудайдын гана каалоосу сыяктуу –

ошентсе да адам жолуна шам, дүйнөгө өзөк болуп келе жатканы анык...» – деп келип, анан акындын милдетин туюнтат: «Ыр, күү – акын өнөрү, чиркин. Кудай муну миңдин бирине берсе берет, бербесе жок. Жакшы ырдоочу элдин даңкын көтөрөт. Кара кылды как жарган тике адилет сөздөн ар качан тайбоо, элдин жакшы салтын, азаматын дастан кылмак бирден бир парызы. Бирок бир «аттиңи» бар. Кара кылды как жарган адилет сөздү айтуу өтө кыйын иш, аттиң ай. Күчү барга, мансабы барга, аларды жандай чапкан көр оокаттын көйүндөгү кошоматчыга жакпайт, былыгына тиет. Ошон үчүн душманы көп, ошон үчүн адилеттин жолу катаал... Бул коркунучтуу эмес эскертүү, жараным. Эми кайыл бол, катуу багыт жолуңда жакшылык көрсөң көппө, жамандык көрсөң ноюба...» Датканын ушул акыл сөзүнөн улам Токтогул биринчи жолу акындыктын улуу парзын жеткире туюнуп, мындай оор милдетти аткаруудан жүрөксүп нес болот. Токтогул менен болгон маегинде Курманжан датка дагы бир маанилүү маселени козгойт. Миң-Дөбө кыштагында бир эшендин пайда болуп, мусулмандарды орус акимиятына каршы күрөшкө чыгууга үндөп, элди уюштуруп жүргөнүн айтып келип, Курманжан анын туура эмес экенин, куралсыз элди куралдуу аскерге кырдыруу акыйкаттыкка жатпасын эскертет да, ошол эшенден оолак болууну Токтогулдарга сунуш кылат. Чыгармада сүрөттөлгөн алгачкы эле эпизоддо Курманжан датка мына ушундай көптү түшүнгөн, туура позицияда турган, ынандыра акыл-кеңеш айтууга кудурети жеткен адам катары көз алдыга элестейт. Андан кийинки эпизоддордо Курманжандын аталган касиеттери ар тараптан тереңдетилип, толукталып жүрүп отурат. Уулу Камчыбекти даргага асып жаткандагы Курманжандын ашкере кайраттуулугу, сабырдуулугу ченен менен таң кала тургандай көрүнүш. Кандай эне уулу даргага асылганы турганда: «Уулум! Кайратыңдан жанба, уулум! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Карызыңды төлөрүң жокпу артыңда?! Калдайган калың тууганың турбайбы?! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Өлүм алдында майышты дебейби?! Таба кылбайбы душманың?!» – деп кайрат берип, байыртан берки ата-бабадан келаткан бийик ар-намысты сактоого, эрдик кайраттан жанбоого үндөп, ичиндеги күйгөн жалындын

жигин билгизбей солк этпей тим турат. Камчыбек дарга асылып, жаны чыккандан кийин карап тургандар өкүрүп жибергенде: – Токто! – деп элге кайрылат Курманжан, – Токто... Экөөнүн тең сөөгүн арабага салып Мадыга алпаргыла, ариетин кылып аласыңар ошол жерде. Кыңдебе азыр бириң да!» Курманжандын жогоруда келтирилген сөздөрүндө эки чоң касиеттин – элдин ар-намысын ойлогон коомдук ишмер менен кайраттуу эненин жуурулушуп турган касиети ачык көрүнүп жаткандыгын байкайбыз.

Кадимки Шабдан баатырды майор Ионовго кошуп Курманжан менен сүйлөшүүгө жибергенде генерал Скобелев: – Келишим маселеси бат эле чечилет – деп ойлогон болуу керек. Бирок мында да Курманжан коомдук ишмер катары өзүнүн бийиктигин даана көрсөттү. «Датка» деген наам «генерал» деген наам менен бирдей даражада экенин билген Курманжан майор менен сүйлөшүү өзүн кемсинткендикке жатарын сезип, Ионовду жылуу-жумшак кабыл алып, бирок келишимге генерал Скобелевдин өзү менен гана кол коюшарын билдирип, жылуу-жумшак узатып коёт. Анан генерал Скобелевдин өзү менен сүйлөшүп, өз тарабына ылайык келишимге макулдашат. Мына бул окуя Курманжандын коомдук ишмер катары бийик адам экендигин дагы бир жолу айгинелеп турат.

Романда дагы бир ачык түзүлгөн образ бар. Ал – баарыбызга белгилүү жердешибиз М. В. Фрунзенин образы. Фрунзенин көркөм адабияттагы элеси Т. Касымбековго чейин эле К. Маликовдун «Бийик жерде» драмасы, К. Баялиновдун «Боордоштор» романы сыяктуу чыгармаларда азыноолак чагылдырылган болчу, мындайча айтканда, окурмандарга тааныш образ. «Келкел» романында да Фрунзенин башкы милдети Орто Азияда Совет бийлигин чыңдоо, басмачылар өңдүү душмандардан арылтуу, ошону менен эркиндик, теңдикке жетпей эзилип келген Орто Азиянын карапайым элдерин азаттыкка чыгаруу экендиги ачык көрсөтүлөт да, анын бул элдик таламды көздөгөн аракети падышалык генералдар Калпаковский, Скобелев, Черняевдердин баскынчылык саясатына карама-каршы коюлат. Фрунзенин өтө сезимтал, аяр, кыраакы, иштин көзүн билген эр жүрөк колбашчы экени Мадаминбек корбашыны

ыкка көндүрүп, жаңы көз карашка ынандырып, бүт аскери менен өз тарабына кошуп алган ишмердигинен даана байкалат. Ошондой эле анын Токтогулга кылган мамилесинен да бийик адамкерчилиги, терең түшүнүгү, кырдаалга жараша бардык мүмкүнчүлүктөрдү толук пайдалана алууга ашкере жөндөмдүү экендиги ачык билинип турат. Кыскасы, жазуучу Фрунзенин образын жаңы фактылардын негизинде бир кыйла конкреттүү жана жеткиликтүү деңгээлде түзө алган.

«Келкелде» дагы бир тарыхый чындык реалисттик билгичтик менен дурус сүрөттөлгөн. Бул – Совет бийлиги орногондон кийин ага басмачылык кыймылдын каршылык көрсөтүшү. Кыргызстанда басмачылардын Мадаминбек, Мойдун, Аман палван, Калкожо, Көр Шермат сыяктуу корбашыларынын болгондугу, аларга каршы Совет бийлигинин күрөш жүргүзгөнү да чындык. Романда жогоруда аталган корбашылардын ар биринин өзүнө таандык мүнөз өзгөчөлүктөрү, кылган иштери, түркөйлүк жоруктары бир кыйла дурус ачылып көрсөтүлгөн.

«Сынган кылыч» романы боюнча запкы жеген Төлөгөн Касымбековдун «Келкел» тарыхый романы да беш-алты жыл атайы кармалып жарыкка чыкпай жатты. Буга кабатыр болгон аксакал жазуучубуз Түгөлбай Сыдыкбеков ошол 1985-жылы Кыргызстан КП БКга минтип кат жазган экен: «Т. Касымбековдун «Келкел» аттуу жаңы романын окуп көрүп мен СССР Жазуучулар союзунун биринчи катчысы Г. М. Марковго бул китептин кыргызчасы кармалып жатканына карабай Москвадан орус тилинде чыгарыла берүү керектиги жөнүндө кат жазган элем.

Китептин орусча котормосу даяр болгон соң «Советский писатель» басмасына автор тарабынан тапшырылып, романга оң баа берилип, басманын планына киргизилген.

Тилекке каршы, бизде кыргыз шартында жакшы чыгарманы токтотуу, шек туудуруу, карасанатайлык кылуу, жогорку тийиштүү мекемелерге терс түшүнүк берүү айрымдар тарабынан боло келген иш. Акыры акыйкатына жетилет, бирок убакыт өтүп, авторлор бөөдө жапа тартып калмайы гана болуп жүрөт.

Кимдер тарабынан болсо да беш жылдан бери бул романдын ушул убакка дейре кармалып жатышы өтө өкүнүчтүү көрүнүш».

«Келкел» романынын масштабдуу, панорамалуу роман экендигинде талаш жок. Бул жөнүндө романдын биринчи жолу басылышына соңку сөз жазган сынчы, адабиятчы А. Эркебаевдин пикирин айта кетүү орундуу болот деп ойлойм. «Келкел», – деп жазган А. Эркебаев, – тек «көптүн арасында, көчтүн карасында» пайда болгон катардагы бир чыгарма эмес, проблематикасы көп сайлуу, идеялары менен каармандары да көп, окуяларга жана маани-мазмунга бай, кыскасы, идеялык-эстетикалык курулушу бир кыйла татаал көркөм туунду... Кыргызстандын XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башындагы тарыхынын объективдүү логикасына ылайык романдын идеялык уюткусун, сюжеттик кыймылы ошол мезгилдин социалдык-экономикалык, саясий жана көркөм-руханий турмушунун, коомдук мамилелеринин орчундуу окуялары: кыргыздардын Россиянын карамагына өткөндөгү турмушу, эмгекчил элдин кош эзүүгө учурашы, анын алдыңкы өкүлдөрүнүн таптык аң-сезими ойгонуп, адилеттикти жана теңдикти издеши, акыры келип, кыргыз жергесинде Совет бийлигинин орношу, тарыхый аренадан кетчү таптардын куралдуу жана идеялык каршылыгын жоюу үчүн айыгышкан күрөш түзөт».

Төлөгөн Касымбековдун 2000-жылы жарык көргөн «Баскын» романында «тынчтык жана илим экспедиция» деген шылтоо менен падышалык Россиянын бийликтеринин тыңчыларды жибергендиги, алардын келип акырындап жергиликтүү уруу башчыларын колго алып, алардын Шабдан өңдүү таасирдүү, кадырлуу адамдарынын жардамы менен кайтарып алуу максаттарын ишке ашыргандыгы бир кыйла кеңири сүрөттөлгөн. Ал эми Шабдан өңдүү адамдардын Россия бийликтерине кызмат кылбаска чарасы да жок болчу. Алар кааласа, каалабаса да бийликтен, куралдуу аскер күчүнөн кутулуп кете алмак эмес. Ошондуктан, алар тескерисинче, бир чети элди кыргынга учуратпай аман сактап калыш үчүн, экинчи чети

өздөрүнүн уруу башчысы катары мансабын сактап калыш үчүн Скобелев сыяктуу аскер башчылары менен кызматташ болууга аргасыз болушкан. Ушул чындыкты 1932-жылы театр студиясына коюлган «Көз көргөндөрдөн» деген пьесасында Касым Тыныстанов да абдан туура элестеткен болчу. Анда Шабдандын «дворян» деген ак сөөктүк аталышка ээ болуш үчүн орус бийликтерине өтөгөн кызматы реалдуу жана ынанымдуу көрсөтүлгөн эле.

Ошентип, кыргыз элинин башынан өткөн эң орчундуу тарыхый мезгилин – Россиянын кыргыз жергесин каратып алуу учурун жана ошол тарыхый кырдаалдагы эл турмушунун нукура чындыгын алгачкы жолу тарыхый роман түрүндө көркөм чагылдыруу менен жазуучу Төлөгөн Касымбеков кыргыз адабиятынын масштабында тарыхый роман жазуунун классикалык үлгүсүн жакшы баштап берүүгө жетишти. «Сынган кылыч», «Келкел» тарыхый романдары менен Төлөгөн өлбөстөрдүн катарына кирди. Түйшүктүү, жемиштүү жана коогалаңдуу жолду басып өткөн бул эмгек кийинкилерге баа жеткис үлгү болуп кала бермек.

САРНОГОЕВ БАЙДЫЛДА
(1932—2004)

Кыргыз элинде тубаса акындык таланты бар жана өзүнүн поэзиясы менен калың элдин катмарына бирдей сиңип, жалпы элдик сүймөнчүлүккө арзыган акындар аз эле. Ошондой орошон акындардын бири – Байдылда Сарногоев.

Кыргыз Эл акыны, «Манас» орденинин ээси, чыгаан акын Байдылда Сарногоев азыркы Талас районуна караштуу Буденовка айылында 1932-жылы туулган. Акын өзүнүн туулган жылы, күнү болжолдуу экендигин «Элүү жаш» деген ырында төмөнкүдөй берет.

Метиркам жок, так чыктымбы элүүгө
Мезгил өтүп калп чыктымбы элүүгө.
Айтор, билбейм... атам, энем өлбөсө
Айтып бермек менин жашым жөнүндө.

Кайсыл жылы, кайсыл айда төрөлгөм,
– Билбеймин, – дейт сурап көрсөм жеңемден.
Кайдан билсин, мен оозанып жатканда
Он бештеги келин экен кедейген.

Не болсо да жашсыз адам болобу...
Мен өзүмдү байкап көрсөм оболу,
Болжоп туруп коюп алгам датасын
Же төмөндүр, же кеткендир жогору.

Байдылда илгертеден далай чыгаан төкмөлөрдү берген ыр киндиктүү Талас жергесинен кат-сабатын ачып, өз теңтуштары сыяктуу эле мектептен билим алды. Барабара китеп дүйнөсүнө азгырылып, таңшыган таланттар-

дын ырын угуп, канында жашаган поэзия удургуп, учкунга айлана баштады.

Орошон жөндөм-шыкка, тубаса табигый талантка эгедер Б. Сарногоевдин поэзиясы – XX кылымдагы кыргыздардын көркөм-поэтикалык ойлому жана анын улуттук-психологиялык өнүгүшү жөнүндө терең да, көп жактуу да маалымат берет. Анткени акындын поэзиясы – кылымдардан бери келаткан элдик поэзия, төкмөлүк өнөр менен профессионалдык поэзиянын өз ара ширелүүсүнөн жаралган уникалдуу көрүнүш. Анын поэзиясынын калктын бардык катмарына бирдей жагып, ыр саптарындагы учкул сөз, афоризмдеринин, таамай айтылган көркөм табылгаларынын элдин жан дүйнөсүнө сиңип, жашап жатышынын негизги сыры, касиети – анын элдүүлүгүндө.

Чыгармачылык тагдыр – бул таланттын бийик деңгээлге көтөрүлүшүнө чейинки баскан жолу, калыптанышы, чеберчиликтин эволюциясы катары каралат. Акындын поэзиясындагы жанрдык-тематикалык көп түрдүүлүк, адам сезимдеринин эң майда спектрине чейин чагылдыруу, жан дүйнөсүндөгү гармониянын ачылышы да көп жагынан өмүр жолуна, турмушуна түздөн-түз байланыштуу. Бул жагынан алып караганда Б. Сарногоевди табигат-тагдыр Эсенаман, Чоңду, Эшмамбет, Жеңижок, Барпылар баш болгон чыгармачыл дайрадан агызыптыр. Ошолордун ыр-күүлөрү тараган абадан дем алып, ошолордун ыргактарынын шаңын угуу, сезүү, туюу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болуп, энесинин оозунан эл жомокторун угуп, кулагына сиңирет. Мектепте окугандан тарта «Эр Төштүк», «Кедейкан» сыяктуу эпостордон азыктанып, рухий чаңкоосун кандырып, жан дүйнөсүндө эргүү пайда болот. Ошентип Б.Сарногоевдин чыгармачылык башатында, акындык көрөңгөсүндө элдик оозеки чыгармачылыктын уюткусу жаралат.

Б. Сарногоев өзү да маектеринде Жеңижок, Осмонкулдар өзүнүн аздектеген ички ориентири болгондугун жашырбайт. Ошондуктан: «Бала кезде төкмө ырчылардай төгүмүш эткен учурлар болгон», – деп айтат.

Байдылданын акындык калыптануу мезгилиндеги төмөнкү үч факторду атайы бөлүп көрсөтүүгө туура келет.

Биринчиси, ата-энесинен эрте ажырагандыгы, жокчулук турмуш, кыйынчылыкта өткөн балалыгы болгон. Бул кезде турмуштун ак-карасы, өйдө-ылдыйын эрте көрө билип, акыл калчап, жекече түшүнүккө ээ боло баштайт. Дээринде акындык шыгы бар Байдылда үчүн бул кырдаал анын талант учкунунун ойгонушуна жөлөк болгондугу калетсиз. Элдик оозеки поэзия менен да ушул кезде оозанып, улуттук рухту жан дүйнөсүнө сиңире баштаган.

Экинчиси, таасирдүү адамдардын жардамы менен Фрунзеге келип, № 5-орто мектепте окуп калып, кыргыздын акын-жазуучуларынын чөйрөсүнө аралашып, ырын угуп, сөзүн тыңшап, чоң нускаларын алды. Ушул мезгилде эл акыны А. Токомбаев, залкар акын А. Осмонов, Р.Шүкүрбеков, М. Алыбаевдер менен жакын мамиледе болгондугун акын өзү эскерет. Бул акындар бири-экинчисин толуктаган таланттар болгондуктан, алар менен бирге жүрүү акын үчүн чыгармачылык жактан да, адамгерчилик жактан да чоң олжо болуптур. Анткени Райкан, Мидиндер менен жакшы байланышта болушу чыгармачылыгындагы курч сатирдын, таамай юмордун жаралышына, сатиралык-эпикалык ой жүгүртүүгө көтөрүлүүсүнө себепкер болгон.

Үчүнчүсү, 50-жылдардын биринчи жарымында Москвадагы М. Горький атындагы адабият институтунан билим алуусу. Атайын адабият окуу жайынан билим алуу, бийик маданияттуу, интеллектуалдуу чөйрө менен бир нече жыл аралашып жүрүү, дүйнөлүк жана орус классикалык адабияты менен таанышуу, жаш акындын билиминин, жалпы маданиятынын, дүйнөтаануусунун, акындык чеберчилигинин өсүшүнө өбөлгө түзөт.

«Ак калпактан» «Сүйлөшүүгө» чейинки жыйнагында акын бир поэтикалык чөйрөдөн, экинчи бир поэтикалык бийиктикке көтөрүлгөндүгү айдан ачык.

Сен чыныгы уулу болсоң элиңдин,
Элиң үчүн баарын өтөп өмүрдүн.
Булуттардын арасына жашынбай,
Бүркүт болуп чокулардан көрүнгүн.
(«Чокулардан көрүнгүн»)

Акындык чеберчиликтин дасыккан мезгилинде «Ашуудан берген отчетум» жаралып, тез эле элге тарап кетти. Жыйнакта чыгыш поэзиясынын салттарына мүнөздүү болгон адамдын купуя сырын алдыңкы планга алып чыгуу, турмуштун түпкүлүктүү татаал кубулуштарына кайрылуу менен реалисттик поэзиянын салттарын өзүнө тиешелүү ыраң, түс, боёк, мазмун менен ачып берген.

«Чеберчилик деген кандайдыр бир чекитке чейин өсүп жетип, андан ары бир калыпта жүрө бере турган көрүнүш эмес. Ал дайыма өсүп, улам жаңы табылгалары менен адамды суктантып туруучу картайбас көрүнүш», – дейт адабиятчы К. Артыкбаев.

Ошентип, Б. Сарногоев изденип, түйшүктөнүп олтуруп, өзүнүн үнүн, өзүнүн поэзиясын таап, чеберчиликке жетүүдө чыгармачылык толгонууларга учурады. Б. Сарногоевдин көркөм-поэтикалык башаттарына кайрылган изилдөөчүлөр баары анын акындык чеберчилиги элдик поэзия менен органикалык биримдикте экендигин белгилейт.

«Б. Сарногоев – биринчи иретте профессионал акын, кыргыз профессионал поэзиясынын эстетикалык тажрыйбасын өзүнө сиңирген, дүйнөлүк адабияттын салттарынан да таалим алган акын. Ал – оозеки поэзияга да перзент. Ошол себептен нукура элдик духтагы ырлар андан ый менен күлкү сыңары эркин чыгат», – деп С. Жигитов эң туура анализ берет. Анын оюн андан ары улап, илимпоз А. Садыков: «Б. Сарногоев чыгармачылыгын төкмө ырчы катары баштаган. Ушул күнгө чейин ал акындык поэзия менен кол үзүшө элек. Бул эч качан анын кемчилигине жатпайт, биз ага мүнөздүү болгон өзгөчөлүктү гана айтып жатабыз... Таланттуу адамдардын баары өсүп чыккан кыртыш менен түркүн тамырлар аркылуу байланышта жашайт» деген адилеттүү пикирин колдоого туура келет.

Б. Сарногоевдин чыгармачылыгына карата кыргыз адабиятында азыркы кезге чейин эки түрдүү көз караш бар.

Биринчи топтогулар – элдик поэзия менен жазма поэзиянын синтезинен турган уникалдуу көркөм дүйнө катары (К. Даутов) баа беришсе, экинчи тараптагылар – интеллектуалдык деңгээли төмөнүрөөк окурмандын табитине

ылайыкташкан поэзия (М. Борбугулов, А. Эркебаев) катары көрсөтүшөт. Эң башкысы, эки тарап тең Сарногоевдин тубаса таланттуу лирик акын экендигин бир ооздон белгилешет. Автордун лирикаларын талдоодо ар түрдүү жылдарда жарык көргөн «Шумкар», «Досторума», «Баяс», «Ак калпак», «Тоолор жана тоолуктар», «Үзүлбөгөн үмүттөр», «Менин батпас күнүм», «Сүйлөшүү», «Тандалган чыгармалар», «Ашуудан берген отчетум», «Байдылда» сыяктуу жыйнактары хронологиялык тартипте пайдаланылды. Маселенин мындай коюлушу акындын лирикасындагы поэтикалык эволюцияны ачып берүү ниетинде болду. Б. Сарногоевдин поэзиясынын өзгөчөлүгү – тематикалык диапазонунун кенендигинде гана эмес, башка эч кимге окшобогон ички лирикалуулугунда.

Акындын «Досторума» (1955) жыйнагындагы «Кыргыз калпагы», «Ала-Тоого», «Жылдыз көргөндө», «Көл соолбойт», «Кайсы сенин терезең», «Жайдын бир түнү» сыяктуу ырларынан ойдун ыкчамдыгы, татаалдашпаган айкындыгы, сезимдин сергектиги, ички сөз кудуретине болгон баёолук, таза ишеним, анын ошол алгачкы эки жыйнагында эле даана көрүнө баштайт. Акындын бул куралтагы поэтикалык көрөңгөсүн сүйүү, махабат темасындагы ырларысыз элестетүү кыйын. Мындай ырларды жаратууда акындын авторлошу болгон жигиттик курагынын арзуусу, ашыктыгы улам жаңы кереметтерди ачып олтурган десек оң болор.

Б. Сарногоевдин ырларындагы фольклордук мотивдер жана анын көркөмдүк маанисинин жогору эместиги жөнүндөгү А. Эркебаевдин пикири бир жактуу угулат. Анткени акын кыргыз жеринин кооздугун улуттук, стихия, тубаса канына бүткөн патриотизм, ак дил менен сүрөттөп берет. Б.Сарногоевдин өмүр жолу, ички рухий дүйнөсү, инсандык сапаттары канчалык жөнөкөй жана татаал болсо, чыгармалары да ошондой жугумдуу жана оригиналдуу.

Талант элди, эл талантты даңктай келет. Дүйнөнүн түпкүрүнөн бери адам үчүн киндик кан тамган жерге, Мекенге болгон сүйүү эр жигитке кайрат, күч берет.

Сенде туулгам, сен жүрсөң да ойдогу,
Көп жыл өттү, көрүүгө шарт болбоду.

Сагынамын, сагынамын аябай,
Салам сага, Сарногойдун коргону.
(«Тоодогу коргон»)

Бул ырында акын өзүнүн балалыгы калган кичи мекенине чексиз берилүүсүн лирикалык чабытта сүрөттөйт. Тууган жер темасында акын поэтикалык эпитеттин эстетикалык, эмоционалдык жагын өнүмдүү пайдаланганды-гын дагы бир жолу белгилей кетишибиз керек.

Акындын өнүгүү, калыптануу процессинде сүйүү ырлары алгач элдик мотивдеги күйгөн ырлар сыяктуу болгон. Бара-бара сүйүү сезимин, назик, аруу мамилелерин кыска, так, конкреттүү көркөм деталдар аркылуу берет. Акындын стилине мүнөздүү лиризм менен юмор айкалыша келип, лирикалык каармандын жан дүйнөсүн, кумарын кайгы-арманын даана чагылдырат.

Гүлсүңбү, күлүп турган кең өзөндөн,
Күнсүңбү тийип турган тереземден.
Карашың кандай сүйкүм, кандай назик,
Кагылам сени тууган энекеңден.

Караса каректериң мөлтүлдөшүп
Өзүмдү кармай албай эрким жетип,
Махабат магдыратып кучагыңда
Баратат коргошундай көлкүлдөтүп.
(«Кейибеймин»)

Акындын өзү сүйүүгө чалдыккан учурдагы ырлары ошол мезгилдин куракту илебинде жүрөккө жетерлик жагымдуу жаштык кезде сүйүүгө мас болуп, куру дегенде тамчы сүйүү берчи деп ашыккан бой жеткен чак ар бир адамдын башынан өткөндөй деңгээлде берилет. Дал ошол ары психологиялык, ары лирикалык кырдаалды:

Карап эле тургум келет талыкпай,
Сенин колуң аппак жумшак мамыктай.
Жүрөгүң да жумшак болуп мамыктай,
Жүрсө боло сүйгөндүгүн аныктай.

Дагы өкчөгүн, мага ыраазы болбосоң,
Бара-бара машыгаармын, көнөрмүн.
Келечек ой, кебез колуң кубантып,
Акырында алчы конуп берермин.
(«Алчы конуп берейин»)

Негизинен, акын сүйүүдөгү максаттуулукту, оптимизмди, кубанычты ал тургай санаркоону ырды бүтүндөй турпатына сиңирип, ар бир сап, ар бир куплет негизги ойду ачуунун ырааттуулугу, баскычтары катары улам бийиктеп олтурат. Ошентип ырдагы чакан сюжет, конкреттүү образ – предмет негизинде өнүктүрүлүп, эң акыркы эки сап менен жыйынтыкталат.

Жакшы ыр өзүнө ылайык обон чыгарууга көмөкчү болот. Андай ырлар композитор-обончулардын көңүл кушуна түшүп, обон болуп созолоно ырдалып эл арасына тарап кетет. «Суусап жүрүп өтөйүн», «Айнаш», «Ак чыны», «Селкинчек», «Ош», «Кыздар жана көйнөктөр», «Жашасын аял», «Эсен бол», «Эрке кыз», «От койгун махабаттын милтесине» ж. б. элүүгө жакын ырларына обончулар музыка жазышып, эл оозунан түшпөгөн ырларга айланып кетти. Бул ырлары аркылуу акын песня жанрына жаңыча өмүр берген талант катары белгилүү болду. Чыныгы лирикада мазмун менен форма айкалышып, бирин бири ичкертен таап, бирине бири жуурулушуп бир гармонияда жандуу таасир берүүгө өтөт. Реалдуу дүйнөнүн конкреттүү көрүнүштөрүн туңгуч келбетинде, биринчи алган таасирдин күчүндө берүү абдан терең. Ал өзү кайрыган объектини ошондой бала чактык башталмада кабылдап, ошол түп нусканы лирикалуу образ менен берет.

Эр жеткенде бешик болуп Мекени,
Бейкуттукта анда жатат өз эли.
Түн күзөтүп энесинин ордуна,
Сакчы болуп, чекте турат өзү эми.
(«Кош бешик»)

Ырдын идеясында Мекенге, ата-эненин эмгегине урматсый менен мамиле жасап, келечекте алар сени таптап өстүргөндөй, сен да Мекениңе ак кызмат кылгын деген ойду айтат.

Ага патриоттук «Ура-ура» деген кургак кыйкырык же башкалардай сырттан ээрчип, сөз жүзүндөгү көнүгүүлөр эмес, нукура патриоттук, адамга жаратылыш берип койгон акындык ышкы сыяктуу эле өзүнчө бүткөн талант.

Эне тилин билбеген,
Эси жогун аныктайт.
Эне тилин сүйбөгөн,
Элин сүйүп жарытпайт.
(«Эне тилин жакшы бил»)

Бул ыр – орус тили экинчи эне тилибиз деп ураан чакырып чыгышкан айрым «кыргыз патриотторго» каршы жазылган ыр. Анын маани-маңызы эч качан өчпөйт, кемибейт. Минтип ойлогонун түз, коркпой бир гана Б. Сарногоев айта алмак.

Дегеле табият кооздугун сүрөттөөдө лирикалык каарман ошол сулуулукка суктанган, ага ашык болгон катары айтылат. Ал ушунчалык табигый жана кулакка жагымдуу. Анда бир жагынан лирикалык каармандын образы, бир жагынан жаратылыш көрүнүшү көзгө тартылат. Ушул жерде С.Есениндин туулган жери, өз үйү, өлөң төшөгү жөнүндө каңырыгы түтөп сүрөттөп келип, «как все это прекрасно, как жаль там меня нету» деген эл оозунан түшпөй айтылып жүргөн саптары эсиңе түшпөй койбойт.

Көк орой чалгын бетеге,
Төрүң төр эмес бекен ээ!
Ыксырап жаткан тиги көл,
Ырыс бейм бүткөн чекеге.
Ушундай төрдө туулган,
Ушундай көлгө жуунган,
Ырыстуу кыргыз экем ээ!
Мезгилдин өткөн баттыгы ай,

Жашармын аз жыл, аз күн ай.
Калдың го чөгүп карекке,
Кашка суу аккан жакшы жай.
Түбөлүк сенде жүрүүгө,
Түбөлүк көлдү сүйүүгө,
Өмүр көп болсо аттиң ай!»

(«Соң-Көл жайлоосу»)

Дегеле, табигат кооздугун сүрөттөөдө лирикалык «Мен» сырттан байкоочу эмес, ошол сулуулукка суктанган, ал үчүн күйүп-жанган, ага ашык болгон адам катары айтылат.

Акын бир ырында акындык өнөр жана ырлары жөнүндө мындайча так, чукугандай баа берет:

Сезимиңе алып келер жылуулук,
Сен акындын ырын окуп, ырын ук.
Өзүн көрсөң карапайым бир адам,
Көргөн жерден кеткиң келер бурулуп.
Ар ким айтар окуп, угуп көргөнүн,
А мен болсо минтип айтам жөн-жөнүн.
Акындардын халтурщигин көрсөм да,
Мен булбулдун халтурщигин көрбөдүм.

(«Булбул жана акындар»)

Б. Сарногоев форма жагынан жаңылыкка умтулбай салттуу ыр курулуштарын пайдаланып, жаңы көз караштагы ой-туюмдарын айтып берет. Акындын «Үзүлбөгөн үмүттөр» жыйнагындагы «Имере тарт», «Билбедим кандай күч барын», «Менин оюм», «Каалоо», «Кубануу» сыяктуу ж. б. көптөгөн лирикаларында публицистикалык боёктор басымдуу. Дегеле акындын орундуу дидактизм, акыл-насаат мотивиндеги ырлары арбын. «Табигат», «Ден соолук болсо болгону», «Сага айткан бир сөз», «Бакыт жана сый» сыяктуу ырларында турмуштук тажрыйбаларга негизделген философиялык ойлор алдыңкы планда берилет.

Турмушка туткун болсоң чабалдыгың,
Көрө бил жакшылыгын, жамандыгын.

Адамга кылча болбой арамдыгың,
Заманга тоодой болсун адалдыгың,
Дүйнөдө тирүү өлүктөй жүрө берсең,
Сөз эмес, адамдыгың, амандыгың.
(«Сага айткан бир сөз»)

Мындай тематикадагы лирикаларында Б.Сарногоев тирүүлүктүн бир ырахатын өлүм менен салыштыра карап, бул дүйнөдө эч нерсеге умтулбастан жашабай, чоң максат коюп, элге кызмат кылып жашоону уккулуктуу ыр саптары аркылуу берип, окурман менен сыр чечишет. Акын доордун чалкеш проблемалары жөнүндө көз карашын айтып, ыр аркылуу өз пикирин билдирүүгө тийиш. Ошол окуялардын борборунда акын өзү тургандыктан, лирикалык каармандын ой-жүйөсү катары калыптанып, таасирдүү чыгат.

Бар да болдум, бай да болдум акчага,
Жүз сомдуктар жүздөп жатты кассада.
Барпаландап аламын деп жүрүпмүн,
Машина эмес, паровозду сатса да.

Кетти байлык кеткен жагы билинбей,
Кош колумдун жууп салган кириндей.
Кедей болуп, үмүт менен жашадым,
Келер күндүн насибинен түңүлбөй.
(«Менин оюм»)

Адам болгондон кийин жокко жоктой, барга бардай каниет кылып жашаш керек экендигин билебиз. Бирок жашоодо үмүт, ишеним, ниет гана адамды алдыга жетелерин эстен чыгарбаш керек. Жокчулукка кейигенден майнап чыкпайт. Кедейлик кемтик эмес. Бул дүйнө бирде бар да, бирде жок дегендей элдик идеяга сугарылган ой корутундуланып, кең пейлиң, маңдай териң менен иштесең байлык өзү келет деген ой берилет.

Адамдыгың, ак эмгегиң арзыса,
Атак сага өзү келет ийилип.

Жамандыгың, жалкоолугуң кармаса,
Мазак сага шашып жетет сүйүнүп.
(«Өзү келет»)

деген саптар окурманды ойлондурбай койбойт.

Б.Сарногоевдин үй-бүлөдөгү аял-эркектин мамилеси тууралуу көптөгөн чыгармаларын окурмандар жатка билишет. Сатиралык маанайдагы саптарынан, афоризмге айланган мындай тематикадагы ырларынан да акындын оригиналдуу үнүн, ыктуу тамашасын, образ түзүүдөгү чеберчилигин көрө алабыз. Үй-бүлөлүк мамиледе болбогон өйдө-ылдыйды жеңе билип, адамгерчиликти таза сактап, абийирдүү жашоого чакырган ырлары арбын. «Кала берди» деген ырында:

Ал мени – итсиң – деди,
– Итмин – дедим...
Тек гана терикпестен күлүп туруп,
Не кылам жаман айтып жаакташып,
Мен анын ит экенин билип туруп.

Ал мени – эшек – деди,
– Ооба – дедим.
Болбосо шылдыңдоого жетет тилим,
Не кылам ажылдашып, кажылдашып,
Мен анын билип туруп эшектигин.

Ал мага албууттанып жана берди,
Сөздөрү жийиркентип кара жерди.
Ролун эки айбандын бир аткарып,
Артымдан ээрчип басып кала берди.

Бул ырда күчтүү психологизм, таамай айтылган орундуу сарказм, кечиримдүүлүк, даанышмандык да камтылат. Акыры өзү «эшек» менен «иттин» ролун аткарып калгандыгын тымызын сездирген курч, бирок жөнөкөй сөздөр менен эле карикатуралык моментти көз алдына тартат. Бул жөнүндө сынчы А. Токтомушев «Эл сыйы жерде жатыппы» аттуу («Ала-Тоо», 1992, № 7) макаласында: «Сар-

ногоевде баяндап берүү, төгүп салуу куштарлыгы ал кудум суу сыяктуу эркин ага берет, ошол эле учурда сөз касиетине болгон бийик ишенимдин илеби уруп турат.

...Сарногоев ачып берген ошол көлмөдөн өз жүзүңдү көрүп турасың» – деген. Чындыгында эле Сарногоевде көркөм сөздү ушунчалык кастарлап, ага аябагандай жоопту мамиле кылып, үлгү катары көрсөтчү ырлары менен гана сабак бербестен, өзүнүн кетирген кемчиликтери, жетсе болчу туруп, жетпей кеткен жактары менен да кийинки калемгерлерге сабак болчу акын.

Б. Сарногоев аялзатынын сулуулугу, ажайып дүйнөсү сүйүүнүн мүрөгү экендиги жөнүндө төмөнкү ырларды жазган. «Аялыма», «Аялдардын ачуусу», «Аял, аял», «Жашасын аял», «Кыздар жана көйнөктөр», «Акын кыз», «Акинайга», «Карындаш», «Дилбар», «Гүлбү же кызбы», «Аялдарды куттуктоо» жана башка ырларында аялдарды сүйгөн жар, мээримдүү эне, татынакай селки катары өзгөчө эргүү менен азилдешүү мотивинде сүрөттөйт.

Аял, аял... айтар сөзүм менин миң,
Сенсиз секунд жашай албайм көрүндүм.
Элжиретип, эркелетип назыңа,
Эркек болбой таш болсо да эрирмин.

Көңүл ырларында Б. Сарногоев өзгөчө сезимтал, өзгөчө эргүүгө ээ, ырларды жылуу эмоция коштоп, алар туюмдуу да, жугумдуу да көрүнөт.

Бакытым сенин чолпон көздөрүңдө,
Байлыгым сенин наздуу сөздөрүңдө.
Жүз жылдык ырахатты алгансыймын,
Жүзүңдөн бир нур чачып өткөнүңдө.
(«От койгун махабаттын милтесине»)

Ырдын жалпы структурасында, пафосунда мурда айтылып жүргөн ойлордун ассоциациясы бар, бирок ал акындын оригиналдуулугуна сиңип, жаңы түскө ээ болуп кетет. Б. Сарногоевдин поэзиясында интим лирикасы ба-

сымдуулук кылат. Бул типтеги ырлары өзүнчө изилдөөнү талап кылат.

Б. Сарногоевдин дагы бир ырынан ассоциативдик моментти кездештиребиз.

Мен көргөн түрлүү көйнөк эскиришип,
Туш келди көмүс жерде калышат ээ.
Мен көргөн сулуу кыздар бир кездерде,
Чын эле кемпир болуп карышат ээ».
(«Кыздар жана көйнөктөр»)

Б. Сарногоевдин лирикалык чыгармаларындагы өзүнчө бир тарам катары арноо жана каалоо ырларын айтууга болот. Акындын бул жанрдагы ырларын үч багытта бөлүп карайбыз. Биринчиси, дүйнөдөн көзү өтүп кеткен кыргыздын залкар таланттарын жоктоо, эскерүү, таазим кылуу, экинчиси, эмгеги менен элге таанылган замандаштарынын эмгегин, талантын баалоо, үчүнчүсү, өзүнүн жакындарына, уул-кыздарына, досторуна карата жазган ырлары. Өзүнүн талант жагынан устаты, тагдырлаш, сырдаш акын агасы, калемдеши М. Алыбаевге жазган ыры бир дем менен жазылып, өтө эмоционалдуу, образдуу чыккан.

Талантың таңкы Чолпон жылдыз эле,
Таптаган мүнүшкөрүң турмуш эле.
Аялдар акын төрөйт, баатыр төрөйт,
Сендейди сейрек төрөйт кыргыз эне.

Төрт куплеттен турган ырда Мидиндин жалпы тагдыры, кайталангыс акындык кудурети, «Сендейди сейрек төрөйт кыргыз эне» деген сапта ачылып турат. Ушундай күчтүү эмоционалдуулукта жазылган ырларга «Барпы ырчыга», «Коштошуу», «Токтогулдун эстелигине», «Хирург жөнүндө», «Иним Курбанбайга» сыяктуу өтө таасирдүү жана эргүү менен жазылган ырлары кирет.

Кыргыздын атактуу төкмө акыны Б.Алыкуловго арнап, «Барпы ырчыга» деген жакшы ырын жазган.

Көр болгон менен ыр жактан,
Көздүүнү артка калтырчу.
«Мөлмөлдү» андай айта албайт,
Жыйылып келсе жалпы ырчы –

деген саптар Барпынын талантына берген автордук баасы, ызааты деп айтсак болот.

Жол кырсыгынан каза болуп, дүйнөдөн эрте кеткен кыргыздын таланттуу хирургу, чоң окумуштуу Иса Ахунбаевге жазган арноо ырынын таасирдүүлүгү маркумдун адамдык сапатынын, дабагерлик өнөрүнүн кайталангыстыгы боюнча образдык салыштыруулары жагынан бөлүнүп турат. «Жүрөктөн чыккан сөз, жүрөккө жетет» дегендей бул ыр аркылуу акын кыргыздын дагы бир кайталангыс уулунун жаркын элесин, образын көз алдыга ишенимдүү тартып бере алган десек болот.

Көбөйдү ыйдын ыйга кошулганы,
Көбөйдү көз жаштардын жошулганы.
Бир кезде ал сакайткан жүрөктөр да,
Биригип ээси менен кошо ыйлады.

Ажалды нечен жолу жеңди врач,
Акыры бир жеңилип өлдү врач.
Кыйла жыл асман тиреп келе жаткан,
Кыргыздын бир чокусу болду жылас.
(«Хирург жөнүндө»)

Бул ырлар белгилүү инсандардын жеке өзүнө гана таандык эмес, кыргыз адабиятындагы эпистолярдык, исповедалдык деп аталган жанрдын фактысы катары мааниси чоң. Байдылданын Ч. Айтматовго арнаган ыры көркөмдүгү, автордун байкоосунун кенендиги, табигыйлуулугу менен айырмаланып турат.

– Чыңгыз кайда?
– Москва, Берлин, Лондондо.
– Эмнеге кетти?

– Бир маанилүү маселе болгон го.
– Байдылда кайда?
– Мал жайылган тоолордо.
– Эмнеге кетти?
– Туз берип жүрөт койлорго.

Мында даңктоо, куру кыйкырык деле жок. Бирок адабияттын алпы Чыңгыздын орду көрсөтүлөт. Аны өзү менен салыштырып тамаша, азил түрүндө жазат.

Б. Сарногоевдин жалпы чыгармачылыгы жөнүндө сөз болгондо, анын кыргыз адабиятындагы сатира жана юмор жанрынын бай салтын уланткан жана аны белгилүү көркөмдүк деңгээлге көтөргөн акын экендигин белгилешибиз керек.

Сатиранын ирония, сарказм, гротеск, какшык-кайманалуулук сыяктуу көркөм каражаттары бар. Акындын бир эле сатиралык чыгармасында күлкү да, күйдүргү да, сарказм да, орундуу гротеск да бирин бири толуктап турат. Байдылдада табият берген куудулдук, тапкычтык, куйкум сөздүүлүк, жан кашайткан чымчыкейлик күчтүү өнүккөн. Акын сатира-юмордук ырларында ойду жеткиликтүү, даректүү туюнтуу үчүн көркөм сөз каражаттарын орундуу жана образдуу кылып, элдин бардык катмарына текши жеткидей жөнөкөй тил менен ишенимдүү берет. Кошоматчылыкка белчесинен батып, бул өнөкөт жашоо образына айланып кеткендерди «Сенди унутуп коюптур» деген ырында өзгөчө юмор менен сатиралык мүнөздө мыскылдайт.

Көрсө кайран курбалым,
Кошоматчы болуптур.
Кол куушуруп чоңуна,
Коюн, тоогун союптур,
«Сиз» деп жүрүп дайыма,
«Сенди» унутуп коюптур.

Ашкере кошоматчылыктын айынан «сен» деген сөздү унутуп, «сиз» деп бажаңдап жүрүү адат болуп калган адамдын жандуу, мыскылдуу элеси көз алдыңа тартылат. Жа-

ңычылдыкты жапайы эркиндик менен алмаштырган, улуттук рухий баалуулуктардан куру калган замандаштарга боор ооруп жакшы болууга үндөйт. Профессионал жазма адабиятыбыздын сатира жанрындагы ири өкүлдөрү Р. Шүкүрбековдун, М. Алыбаевдин салтын, чыгармачылык изденүүлөрүн Б. Сарногоев көрөңгөлүү улантат.

Сатирасы аркылуу турмуштагы керексиз, ашыкча, же жетишсиз көрүнүштөрдү издеп таап, ага каршы күрөш ачып, эл алдында талкууга алып мыскылдайт. Калк ырыскысына кол салган жегичтерди «Башкарма», «Башкарманын аялы» деген ырларында курч сөз, таамай, таасирдүү салыштыруулар менен сындаса, чет элдик буюм менен ооруп калгандарды «Импорт оорусу» ырында, маңызсыз жашап, элге кереги жок жүргөн адамдарды «Сүйлөшүүлөр» аттуу ырында, ашкере ысырапкерчиликти, ашынган төгүп чачууну, ашыкча каада-салтты, сокур намысты «Аш жана эстелик» ырында ачык сынга алып, окурманга жеткиликтүү тилде ашкерелейт. Окурмандарды ошондой жагымсыз көрүнүштөрдөн оолак болууга чакырат.

Байдылда көөнө доордон ата-бабаларыбыз аздектеген сөз күчүн, сөз салмагын баалаган акын. «Сүйлөшүүлөр» аттуу азилинде акылман сөз менен адал эмгек, аны жараткан адам да өлбөй, эл арасында эскерилип жашай бере тургандыгын айтат. Ошондой эле «өлүүнүн тирүүсү», «тирүүнүн өлүүсү» болгон пенделер боло тургандыгын төмөнкү диалогдо чагылдырат:

– Эй, Ормонбай, кайда бара жатасың?
– Жатып ичер Жантакбайды көмгөнү.
– Ал тирүү да...
– Ал эмеспи тирүү жүрүп өлгөнү.

Бул саптар аркылуу акын ар түрдүү адамдар аралаш жашагандыгын, жалкоо, коомго пайдасыз адамдардын өлүүдөн айырмасы жок экендигин айтат.

Б. Сарногоевдин поэзиясында юмор өтө күчтүү өнүккөн. Юморлорунда адамдар арасындагы обу жоктук, нравалык кешпириндеги бейадепсиздикти күлкү, шылдың, азил менен

берет. Андай чыгармаларына «Аксакалдын таарынычы», «Акыл жана чач», «Чал кемпирин азилдейт», «Чыдай түш», «Кетпесе экен жаңылып», «Тооктор жатты какылдап», «Алтын тиштүү Алмакан», «Сакал жөнүндө сөз» сыяктуу ырлары кирет. Акын сатира, юморлоруна окуяны азыркы турмуштун өзүнөн, анын көп түрдүү бүктөмдөрүнөн алат. «Аксакалдын таарынычы» аттуу ырында кыздар менен жигиттердин айырмасын билбей, артынан чачына карап аңдаштырып алган абышканын монологу берилет.

– Баягыда шаарга барып,
Барар үйүмдү таппай калып,
Кызым! – деп коюп бирөөнү
Тумшукка жегем.
Көмөлөтө бир койду,
Көлтөйгөн муштуму менен.
Көрсө эркек экен,
Кыз деген немем.

Улуу муундардын өкүлдөрү жаштардын нравалык өзгөрүүлөрүн оңойлук менен кабыл албагандыгын ушул ырында көрсөтөт. Автор көөнүнө толбогон адеп-ахлак, жүрүм-турумду ачык сындайт. Кээде жибектей жумшак кытыгы сөз менен маселени кабыргасынан коёт.

Б. Сарногоев юмор азилди күнүмдүк турмуштан курап, күлбөстү да күлдүрөт. «Чал кемпирин азилдейт» аттуу ырында лирикалык «Мен» өзү каарман болуп, өзү жылгындай жаш чактарын эскерип, кемпирине айтып берет. Эми карылык турпаты кире баштагандан бери: «Бери жатың азайып, ары жатың көбөйдү» – деп келип:

Бармактайдан баш кошкон,
Абышкаңмын аны бил.
Айтсаң сотко беремин,
«Ары жат» – деп дагы бир, –

деп абышка кемпирдин азилин тамашалуу, табигый юмор менен чагылдырат.

Б. Сарногоевдин юморлорунда жеңил күлкүлөр да басымдуулук кылат. Буга мисал катары «Тооктор жатты какылдап» аттуу ырын келтирүүгө болот. Жалгыз коро-зун союп, мейманын коноктоп жаткан Саткынбайдын үйүнө Качкынбай шып кирип келет да, короздун төшүн жалгыз жеп тамшанып турганда:

Телмире карап сырт жактан,
Терезе жакка жакындап
Топтошуп жесир калдык – деп,
Тооктор жатты какылдап –

деп күлкү жаратат жана сугалак Качкынбайды шылдыңдайт.

Поэзиясында сатираны өңүнө чыгарып, ажарын ачып, көңүлгө уялап, сезимди селт эттирчү саптары көп.

Акын Байдылданын чыгармачылык куржунунда бешалты поэмасы бар. Бирок анын айрымдары поэманын жанрдык табиятына туура келбейт. Демек, көрүнүп тургандай, ал поэзиянын бул чоң жанрына башка курбалдаш калемдештерине караганда аз кайрылган.

Б. Сарногоев хронологиялык тартипте төмөнкү поэмаларын жазган. «Баяс», «Ачык кат», «Үзүлбөгөн үмүттөр», «Борборум сенин жүз жылың, Болсун деп тилейм миң кылым», «Чаткал баяны», «Мидинге кат», «Көк-Арык», мындан сырткары «Аялдар жөнүндө терме», «Эркектер жөнүндө терме» деген эки сатиралык дастаны бар. Аталыштарынан эле көрүнүп тургандай акындын поэмалары – тематикалык багыты, жанрдык, формалык өзгөчөлүктөрү боюнча бири экинчисинен айырмаланган чыгармалар.

60-жылдары драма, проза, ошону менен бирге эле поэма жанрында адамдын личносттук калыптануусу, анын социалдык-нравалык маңызын чагылдыруу активдешкен.

«Ачык кат» поэмасы жанрдык формасы боюнча традициялуу эмес. Окуянын баары лирикалык баш каармандын эскерүүсү, сыр ачуусу катары берилет. Анын ой корутундусу менен тыянакталат. Сюжеттик-композициялык курулушу да ушуга негизделген. Поэманын алты бөлүмү каармандардын турмушуна тиешелүү алты кырдаалды камтыйт. Поэмадагы

башкы идея – өткөн өмүрдү унутпай, келечекти ойлоп, туура жашоого үндөө. Кыскасы, адамдагы абийир жана өз өмүрүнүн алдындагы жоопкерчилик поэманын өзөктүк мазмунун түзүп, дурус лиро-эпикалык поэма жаралган деп ишенимдүү эле айтсак болот. Б. Сарногоевдин жеке чыгармачылыгындагы этаптуу чыгарма катары «Көк-Арык» поэмасын белгилөөгө болот. Бул поэма жанры боюнча нагыз лиро-эпикалык чыгарма. Бирок айрым сынчылар (О.Ибраимов) белгилеп жүрүшкөндөй ырга айландырып жазылган автордун өмүр баяны гана катары кароо жетишсиз. Анда лирикалык каармандын кейиштүү да, күлкүлүү да турмушунун бир учуру бар. Чыгарма личносттук калыптануунун татаал социалдык жактарын көркөмдүктө ачып берген лиро-эпикалык поэма болуу менен бирге эле, автордун өмүр баянынын көркөм летописи катары баалуу. «Жүз жылың болсун жүз кылым» деп аталган поэмасын социалдык-публицистикалык чыгарма катары карасак болот. Демек, шаардын өткөнү менен бүгүнкүсүн салыштыруу, дүркүрөп социалдык-маданий, экономикалык жактан өсүп жаткан борбор шаарыбыздын бүгүнкүсүнөн кабар берүү поэманын мазмундук өзөгүн түзөт. Маселени көрө билүү, аны айта билүү өзүнчө искусство экендигин эске алсак, аталган поэмада автор белгилүү өлчөмдө өз максатына жеткен деп ойлойбуз. «Чаткал баяны» поэмасында жаратылыш көрүнүшүн, кооздугун сүрөттөгөн жылт эткен саптар бир кыйла образдуу берилген. Сырттан караган адамдын көзү менен байкоочунун статикалык сүрөттөөсү аркылуу жазууга ниет кылган. Ошондуктан муну биринде-тип талдап олтуруунун зарылдыгы жок деп ойлойбуз. Б. Сарногоевдин «Мидинге кат» поэмасы окурмандардын арасында зор кызыгууларды пайда кылды. Ал өзүнчө оригиналдуу формасы менен айырмаланган нагыз жаңычыл чыгарма, автордун жекече чыгармачылыгында буга чейин жетип көрбөгөн бийиктиги катары каралууга тийиш. Оо дүйнө кеткен таланттардын ар бирине мүнөздүү болгон белгилерди сүрөттөө менен тирүүлүк жана өлүмдүн ортосундагы жалпылыктын чеги ажыратылат. Поэма бирин бири толуктаган эки бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүктө көзү өтүп кеткен таланттардын образдарын ачып берсе, экинчи бөлүктү элдин социалдык-ма-

даний турмушунун өзүнчө бир поэтикалык очерки деп койсок болот. «Үзүлбөгөн үмүттөр» поэмасын 60-жылдардагы кыргыз поэмаларынын мыкты үлгүсү деп айтууга негиз бар. Жесир аялдын, жаш баланын азаптуу турмушу поэманын сюжеттик негизин түзөт. Ошондой болсо да үзүлбөгөн үмүт менен келечекке умтулуп жашоонун зарылдыгы негизги концептуалдуу идея катары берилет.

Б. Сарногоевдин «Сүйлөшүү» жыйнагына кирген «Аялдар жөнүндө терме», «Эркектер жөнүндө терме» деген эки сатиралык чыгармасы эл оозунда айтылып жүрөт. Мында тубаса акындык талант, сынчыл байкоо, сатиралык тереңдик, аналитикалык бекем ой жүгүртүү, чоң чеберчилик жатат.

Бул эки термеси менен Б. Сарногоев сатиралык эпикалын өзүнө гана таандык улуттук мүнөздөгү жаңы мүмкүнчүлүгүн, жаңы жээгин тапкан. «Аялдар жөнүндө термесинде» аялдардын 17, кыздардын 12 адамгерчиликке сыйбаган жоругун таап, ошолордун ар биринин өзүнө гана төп келген сапаттык мүнөздөрүн ачып берген. «Акылсыз көпкөн аяш», «апыртма аяш», «жел көйрөң», «урушчаак», «билимсиз», «ыпылас», «аракеч», «ач көз», «тар пейил», «ушакчы», «кызганчаак», «болжурак», «аягы суюк» деп келип, булардын жосунсуз жоругунан үлгү алган «чунайган», «билимсиз», «жел таман», «жалакор», «ойсоке» кыздардын кыял-жоругун айтып сынга алат. «Аялдар жөнүндө терме» – аялзатына тиешелүү болгон мыкты сапаттарга антиподдук жоруктарды ойлоп тапкан акындык фантазия. Аялдарды адамгерчиликке сыйбаган акылсыздыктан оолак болууга чакырган лирикалык кайрылуу.

«Эркектер жөнүндө термеде» болсо, эркектердин кемчиликтерине карап, «ачуубай», «уятсыз», «сараңбай», «бузукбай», «кытмырбай», «бойдокбай», «залимбай», «жанбакты», «кызганчаак», «аракеч», «каңгы баш», «кошоматчыл», «арызчыл», «көпкөнбай», «ыймансыз», «жаш бойдок», «эркебек», «селсаяк», «адепсиз» ж. б. деп бөлүштүрөт. Терс сапаттар боюнча сатиралык ырлардын биримдигин түзөт. Өзгөчө «жердешчил», «тууганчыл» эркектерди келишкис мамиле менен сындайт. Бул термелерде чукугандай табыл-

ган сөз айкаштары, ийгиликтүү көркөм табылгалары айтылуучу ойдун поэтикалык көркөмдүгүн тереңдетип турат.

Акын адамдардагы психологиядык ньюанстарды кылдат байкай алат жана аларга терең психологиялык мүнөздөмө берет. Эки термени акындын моралдык-этикалык, адеп-ахлактык темада жазылган сатиралык жанрдагы көркөм шедеврлеринин бири деп тайманбай айтсак болот.

Анын дээрлик бардык ырларын эл сүйүп окуйт жана жатка билет. Анткени анын лирикасында – сатиранын, сатирасында – лириканын, эпикасында – лириканын, лирикасында – эпиканын элементтери жуурулушуп, синтезделип, айкашып келип, өзүнчө сарногоевдик менчик өзгөчөлүктү жаратып турат. Б. Сарногоевдин поэзиясы улуттук-психологиялык көркөм башаттан өнүп чыгып, ошол алкактын көркөмдүк-эстетикалык горизонтун кеңейтип келе жатат. Акындын поэзиясынын нукуралыгы – элге жакындыгында.

САДЫКОВ ЖАЛИЛ
(1932—2010)

Сөздүн бар мөлтүр таза тунуктары,
Сөздүн бар мөмө берер уруктары.
Сөздүн бар албарс мизи жана дагы
Жараксыз кирпич өңдүү сыныктары.

Калетсиз айтылган сөз. Ойго терең, мазмунга бай, көрөңгөсү бөксөрбөй ашып-ташып турган көркөм сөздүн автору болуу бактысы ар бир эле калем кармаган адамдын тагдырына туш боло бербесе керек.

Көрүнүктүү акын жана драматург, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын ээси, кыргыз Эл акыны Ж. Садыков жашынан эле сөз өнөрүнүн ыйык кудуретине өтө жоопкерчилик менен мамиле жасап, көркөм сөздүн «мөлтүр таза тунуктарын» жаратуу машакатында чымыркана эмгектенип, көрөңгөлүү жана мазмундуу чыгармачылык жолду басып келатат. Ал өзүнүн алгачкы ыр китебин «Убада» (1958) деп атаган. Чынында да бул китеп автордун келечекте чыгармачылыктан майнап чыгарарын эскертип, эл алдында, окурмандар алдында берген убадасы болучу. Атүгүл жыйнакка бет ачар катары жазган ырында ал алгачкы китебин бир тамчы катары гана эсептеп, келечекте поэтикалык булак агыза тургандыгына бизди ишендирген эле. Акындын чыгармачылык түшүмүн бир сыйра жоруптап көргөндө «автор берген убадасын абийирдүүлүк менен аткарды» – деп айтууга эми бизде толук негиз бар.

Жыйырмага жакын ыр китептерин жарыялап, жыйырмага жакын көп актылуу пьесаларды театрларга койдуруп, элдин алкоосуна ээ болгон Жалил Садыковдун поэтикалык жана драмалык чыгармалары идеялык-эстети-

калык салмактуулугу менен бүгүнкү күндө кыргыз адабиятынын, театр искусствосунун тарыхына кошулган маанилүү салым болуп калды.

Ж. Садыковду биз кыска, бирок терең ойлуу лирикалык ырларды жазуунун чебери катары билебиз. Бир катар акындар уйкашсыз «эркин ыр» түрүндөгү ыр жазууга, ошону менен жаңылык киргизүүгө аракеттенип жатышкан кезде Ж. Садыков традициялуу эле форманы өркүндөтүү менен көркөм ойлоонун жаңы үлгүлөрүн табуунун, изденүүнүн түйшүгүндө болду. 3–4 же 5–6 строфадан ашпаган кыска ырларда масштабдуу терең ойлорду айтуу аракети көп учурда оңунан чыгып отурду.

Архимед нечен кылым мындан мурун
Айтыптыр: – Жер борборун эгер тапсам,
Таманга болсо башка таканчыгым,
Көтөрүп ыргытмакмын кыйналбастан.

Борборун жердин тапсам, бир айткан кеп
Ыргытпай Архимедче аны таптак,
Коймокмун кайра ордуна: – Жырга адам! – деп,
Үстүнөн кара нээтти силкип таштап.

Бул эки строфадан турган ырдын аты жупуну гана «Бир айткан кеп» деп аталат. Бирок анда анчейин эле айтылган бир кеп эмес, жалпы адамзат жамаатына тиешеси бар терең поэтикалык ой айтылып отурат. Акын көп учурда жөнөкөй, жалпыга жеткиликтүү тил менен жазат да, ошол жөнөкөйлүккө терең маанини, «татаал» ой жүгүртүүнү сыйдырат. Ар кимдин ооз учунда тургансыган ой-пикирди элестүү, таасирдүү айта салуу Ж. Садыков сыяктуу поэтикалык чеберчилиги бийик акындарга гана көбүрөөк мүнөздүү көрүнүш. Буга мисал катары анын дагы бир «Таяныч» деген ырын окуп көрөлү:

Боорунда тоонун баратып,
Басканда жаза бир жерин,
Кайрадан тоого таянат,
Жыгылар болсо кимде-ким.

Дал эле ошол сыңары,
Кокустан жаздым басканда,
Элим-тоо, тоомо таянам,
Жыгылып бара жатканда.

Эл, коом жана жеке адамдын диалектикалык биримдигин акын өз алдынча жаңыча элестетүү аркылуу көңүлгө сүрөт кылып тарта салды.

Ж. Садыковдун лирикаларына көбүнчө граждандык күчтүү дем, бийик пафос мүнөздүү. Бирок акын граждандык бийик сезимди кыйкырык сөздөр, кооз фразалар аркылуу эмес, көрүнүштүн, предметтин, кубулуштун, турмуштук чындыктын бир үзүмүн, же пейзаждык көрүнүштү сүрөттөө менен ыгы келе калганда табигый түрдө айтыла калган жыйынтык катары жөн-жай гана билдирип коёт. Чынында чоң акындар үчүн теманын майда, чоңу болбойт. Кандай майда өңдөнгөн нерсе болсо да, чоң акын андан чоң маанини, чоң мазмунду көрө билет. Капыстан табылган беш сомдун тегерегинде Ж.Садыков узун сабак сөз козгоп, («Табылган акча жөнүндө» деген ырында) адамдын туйгудагы ички сезимдерин ойготуп, дегеле бул жашоодогу өйдө-ылдыйлыктардан өйдө турган бийик адамкерчиликтин асыл жышааналарына чейин терең ой жүгүртүүгө бизди мажбурлап коёт. Дагы бир ырында кадимки эле биз көрүп жүргөн шахматтын пешкасынын монологун айттырып, пешканы символдоштуруу менен жөнөкөй адамдын тарыхты алга жылдыруучу улуу миссиясын көз алдыга келтирет.

Акындын махабат лирикалары өзүнчө бир керемет дүйнө. Адамзатты толкундаткан ушул улуу сезимдин ар кыл жагдайларын автордун «Убада», «Жайкы таңда», «Сары өзөн», «Кылымдын баректары», «Менин ырым мекеним», «Сырдашуу», «Унутулгус обондор», «Жоогазын», «Топ жылдыздар», «Тууган эл» сыяктуу ыр китептеринин баарынан тең мол кездештирүүгө болот. Автобустун ичинде жанаша туруп туткадагы колдору кармаша калган бейтааныш сулуу кызды эт жүрөгү менен жактырган лирикалык каарман анын ысык илебине жалынып: «Ошол бойдон токтобосо автобус, жердин үстүн чыккым келет айланып» – деп, чексиз махабатка кабылгандыгын эмоция-

луу билдирет. Акындын бул өндөнгөн көптөгөн ырлары поэзия сүйүүчүлөрдүн чөнтөк дептерине жазылып, жатталып, ырдалып да кетти. Ал эми «Ысык-Көлдө», «Ырдайлы, достор, ырдайлы», «Айтылбай ичте сыр жүрөт», «Өзүндү күтүп жүрөмүн», «Айттырбай билер болсоңчу», «Унутпассың», «Сүйөмүн моокум канбастан», «Жүрөк эңсейт», «Эл жөнүндө терме» сыяктуу ондогон ырлары композиторлордун, обончулардын обондоруна салынып, элдин сүйүктүү ырларынан болуп калды.

Акын өзүнүн бир катар лирикалык ырларында Улуу Ата Мекендик согуш учурунун катаал мезгилин конкреттүү турмуштук деталдарды сүрөттөө менен көз алдыга келтирет. Ачкачылык, күнүгө айылда болуп жаткан ый-муң, айылда эр бүлөнүн жетишпей, колхоз жумушун өспүрүм балдар, кыз-келиндер аткарууга аргасыз болгон кырдаал, өспүрүмдүн турмушка аралашып акты, караны, жамандык, жакшылыкты эрте түшүнө баштаганы – мына ушул өндүү чындыктарды акын болгонун болгондой көркөм элестетип, келечекки муундарга жеткирүүгө аракеттенет. Дегинкиси согуш мезгилинде балалык дегенди билбей, оор турмуштун казанында кайнап эр жеткен муундун образын кеңирээк ачып берүү жагынан акын Ж. Садыковдун ырлары башка акындардан бир кыйла өзгөчөлөнүп турат. Алсак, «Уулум жана мен» деген ырында акын өтө маанилүү бир ойду айткан. Согушка барып келгендерге азыр өкмөт бардык жагынан жеңилдик берүүдө. Бул абдан туура. Бирок согуш учурунда фронтко тылдан жардам болбосо, эч качан жеңиш болмок эмес. Демек, ошол мезгилдин оор шартында бир тыйын эмгек акы албай суткасына он төрт саатка чейин кайышып иштеп, фронтту жабдып турган эмгек каармандары ал кезде өспүрүм балдар, кыз-келиндер, аялдар болгон. Мына ошолорду да тылдын коргоочулары катары эстен чыгарышпаса деген ойду автор төмөнкү куплеттерде кыйытуу менен минтип айтат:

Согуш курсун, согуш – апаат оңбогон...
Мен согушка барбаганмын, болбогом.
Анткен менен он жашымда соко айдап,
Тылда жүрүп, тылдын өзүн коргогом.

Аяздарда, окоптордо жатпагам,
Автоматты, мылтыкты да атпагам.
Анткен менен жоокерлерге дан ташып,
Тылда жүрүп, тылды бекем сактагам.

Акындын «Күлкүм келет», «Эсен бол», «Тирүүлөргө», «Уулума», «Эчки жөнүндө ыр» сыяктуу бир катар ырлары жана айрым поэмалары согуш мезгилиндеги турмуштук оор кырдаал жана тылды коргоп тынымсыз иштеген эмгек каармандары жөнүндө жазылган.

Кыргыз жеринин керемети Ысык-Көл жөнүндө ыр жазбаган акын болбосо керек. Ж. Садыков да көл жөнүндө көп ырларды жазган экен. «Ысык-Көл», «Окшоштук», «Байкачы», «Керемет», «Моокуң канат», «Түнкү көлдүн жанында», «Көлдөгү бир күн», «Кечиргин», «Айткылачы» ж. б. у. с. Булардын ичинен «Ысык-Көлдө», «Көл толкуну» аттуу ырларына обон чыгарылып, популярдуу ыр катары көп жылдардан бери аткарылып, радиодон үзбөй берилип келаткандыгы жалпыга маалым. «Ысык-Көлдө» деген ырдын эки-үч строфасын окуган адам дароо анын обонун да кошо эстеши мүмкүн:

Тиктесем көлдөн өңүмү,
Тийишип көлдүн көбүгү.
Кыйлага турдум кеталбай
Кыйын иш болду бөлүнүү.

Көзүмө тааныш күндөгү
Толкундун сансыз түрмөгү.
Сүйлөшүп «кош-кош» дегенсийт,
Сүрүлүп жээкте жүргөнү...

Көл жөнүндөгү акындын ырларында анын ажайып кооз көрүнүшү, адамды өзүнө тартып турган сыйкырдуу күчү, өмүргө кубат берген ыйык касиети эргүү, берилүү менен ырдалат да, анан көлдүн кыргыз адамы менен боор эти бир ажыралгыс биримдиги, көлдүн эне катары дайыма кам көрүп турган улуу мээрими бийик үн менен, поэтикалык көркөм жагымдуу тил менен даңазаланат.

Лирикалык ырларды сюжеттик элементтерди колдонуу менен турмушта болуп жаткан окуя түрүндө элестетип жазуу чындыкты толугураак, тагыраак чагылдырууга жакшы өбөлгө түзөрү баштатан белгилүү. Ал эми андай ырларга психологизмдин айрым белгилери жуурулушуп сүрөттөлсө, ырдын реалдуулугу ого бетер бекемделип, адамга жугумдуулугу күчөмөкчү. Ж.Садыковдун «Байкап көрсөм» деген ыры ушундай багытта жазылган. Үч жүздөй адам чогулуп, заводдун маселелери козголуп, жыйналыш өтүп жатат. Бир адам чындыкты бурмалап сүйлөөдө, калгандары аны туура эмес экендигин айтышпай, дудук сыяктуу унчукпай отурушат. Буга караганда сүйлөп аткан бирөө заводдун жетекчиси болуш керек. Лирикалык «мен» да тигинин жалган сөздү айтып жатканын көрүп туруп «чындык андай эмес, мындай» – деп айтып, ашкерелегиси келет. Бирок тигинде чалкалап отурган кара көз айнекчен бирөө сүйлөп жатканды коштоп жатат. Отургандардын баары калтаарып, сын айталбай, тескерисинче, чыгып сүйлөгөндөрү мактоого өтүштү. Муну көрүп турган лирикалык «мендин» да сези кайтып, жалгыз айтып чыккандан майнап чыкпасын түшүнүп, өзүнчө бушайман болот. Үйүнө келгенде да оюнан кетпейт:

Не тартындым айта турган сөзүмөн
Баарысынын неге бетин ачпаймын?..
Ойлоп, ойлоп үйгө келип өкүнөм,
«Качан ушул жоругумду таштаймын?»

Айтаар сөздү айтпай калдым эмнеге?
Не жалтанам кара айнекчен кишиден?
Байкап көрсөм, коркок экем мен деле
Түшпөсөм деп жүрөт экем ишимен...

Автор бул ырда уюшуп алган бийлик ээлерине каршы туруу бир адамдын колунан келе бербесин эскертип, мындай коррупциялык, мафиялык күчтөргө каршы жалпы элдин, көпчүлүктүн биримдикте туруп күрөшүүсү гана натыйжа берерин туюнтуп жатат. Акындын бир катар ырлары ушундай сюжеттик элементтерди колдонуу менен чындыкты айтуу багытында жаралган.

Токсонунчу жылдары Ж. Садыков рынок экономикасы деп жымсалданып аталган капиталисттик коомго өткөн кезибизде мурда топтолгон жалпы элдик, мамлекеттик менчиктеги завод-фабрикаларды, өнөр жай ишканаларын, соода-сатык жайларын, ашкана, ресторандарды, ар түрдүү имараттарды, машиналарды, техникалык жабдууларды, санатория, курорттторду, бала бакчаларды, дүкөндөрдү, китепканаларды жана башка толуп жаткан байлыкмүлктөрдү, ошондой эле айыл-кыштактардагы бардык жерди жеке менчикке өткөрүп, аларды колунда бийлиги бар адамдардын гана менчиктештирип алып ээлеп калганын, ал эми көпчүлүк элдин, карапайым адамдардын «купон» аттуу алдама кагазды кармап куржалак калганын өз көзү менен көрүп, өзү аралашып билгендиктен мунун арты эмне болуп кетер экен деп, көпкө байкоо жүргүзүп, акыры андай реформа республиканын элинин жакырланышына алып келгенден кийин бул чындыкты 1996-жылдын аяк ченинен баштап поэзиянын тили менен таамай, таасын, курч айта баштады. Атүгүл бир ырын акын: «Түз сөздү түз айтуучу учур келди» – деп да атады. Бул багытта жазган «Ач бөрүнүн арманы», «Жан күйгөндө айткан сөз», «Китептердин ыйы», «Ойгонгула, кеч эмес!» деген көлөмдүү ырлары гезиттерге жарыяланар менен, окурмандардын жылуу кабыл алуусуна ээ болду, анткени бул чыгармаларда жалпы элдин оюнда турган, бирок түз айта албай ийменип ичте бугуп жаткан ойлор ачык айтылды. (Бул ырлар жөнүндө обзордук бөлүктө кеңири айтылгандыктан, мында кайталап отуруунун зарылдыгы болбоду.)

Ж. Садыков эпикалык поэзияда да ийгиликтүү эмгектенди. Акын согуш мезгилине туш келген өзүнүн балалык кезин жана шартка жараша эрте жетилген ошол балалык куракты эртелеп эле Мекен жүгүн көтөрүшүүгө бел байлаганын «Сагыныч» аттуу поэмасында элестүү баяндаса, «Калча» аттуу поэмада өтө эле жоош, эч нерсеге эби жок энөө Калчанын фронтко баргандан кийин мүнөзү кыйла өзгөрүп, эрдик көрсөтүүгө чейин өсүп жетилгендигин ишенимдүү сүрөттөгөн. Дегинкиси лирикалык каармандын ой дүйнөсүн ачуу багытында жазылган лирикалык поэмалар менен бирге («Саякбай», «Унутулгус обондор», «Кездешүү»,

«Аккан суу»), сюжеттүү планда жазылган эпикалык поэмалар да («Каргашалуу көпүрө», «Соңку керээз», «Жер керемети») акындын эпикалык поэзиясынын масштабдуулугун айкындайт.

«Саякбай» аттуу поэма көлөмү жагынан чакан болгон менен мазмуну боюнча бир кыйла терең жазылган. Мында кадимки улуу манасчы Саякбай Каралаевдин образы элестетилген. Саякбайды көрүп, бирге аралашып жүргөндөр үчүн поэмада баяндалгандар кадимки эле көндүм болуп калган чындык катары кабыл алынышы мүмкүн, ал эми Саякбайды көрбөгөндөр үчүн таң калыштуу ойду туудурушу да ыктымал. Саякбай Каныкейдин Тайбуурулду чапкан учурун айтканда угуп отурган адамдардын көбү көздөрүнө жаш алчу. Бул чындык кийинки жаштар үчүн кызыктуу да, күмөн саноо менен да кабыл алынышы ажеп эмес. Ал эми улуу манасчынын адам катары өтө жөнөкөйлүгү, улуу менен улуудай, кичүү менен кичүүдөй «теңтуш» болуп, керек болсо интимдүү ички сырларды да бөлүшүүгө даяр экендиги, балким, көптөрдү таң калтырбас. Бирок анын бүркүт таптап, аны менен ата-баладай жакын болуп, аз убак көрүшпөй калса сагынышып турган эң чебер мүнүшкөр болгондугу мындайды көрбөгөндөр үчүн аябагандай эле таң калыштуу болушу мүмкүн. Поэмада дал ушул эки кыраандын (Саякбай менен бүркүттүн) үч айдан кийин көрүшкөн учуру сүрөттөлөт. Саякбай кызматына, үй шартына байланыштуу көпкө борбордо болуп, анан жазуучулардын тобу менен Ак-Өлөңгө (Саякбайдын таптаган бүркүтү багылып турган айылы) келип, бүркүтү экөө көрүшкөндө бүркүт Сакеңди таанып, бүрүшүп келип анын кучагына ыктаганда Сакең токтоно албай ыйлап, бүркүтүнүн көзүнөн чопулдатып өпкөн жерин окуган адам кайдыгер кала албайт болуш керек. Акын улуу манасчынын улуулугун айгинелей ала турган чакан гана эки эпизодду баяндоо менен, чоң адамдын образын дурус чагылдыра алган.

«Унутулгус обондор» поэмасында Ж. Садыков чыныгы таланттын жараткан нукура мыкты чыгармасы эч качан өлбөй, эл арасында жашай бере тургандыгын тастыктап, конкреттүү фактыларды сүрөттөө менен бекемдеген. Атактуу «Үкөйүм» аттуу ырды эл сүйүп, кастарлап, аткарып,

көңүл ачуунун куралы кылып жүрүшкөнү поэмада ынандырарлык сүрөттөлгөн. Боогачы арып-азып Балыкчыны көздөй жөө-жалаңдап келатып, жолдо бир үйгө кайрылууга мажбур болот. Ал жерде той-тамашанын үстүнөн чыгат. Боогачыны эч ким тааныбайт, аны жолоочу жүргөн карыя катары кабыл алышат. Тамаша башталып, Боогачынын атактуу «Үкөйү» мукам аткарылып, анын бир эсе этжүрөгүн элжиретсе, бир эсе муунун бошотуп, жүрөгүнүн бир жеринде жашыруун жүргөн өткөндөгү сүйүүсүн козгоп, алоолонтуп, акыры Боогачы өзүнүн ким экенин билдирбей чыгып кетет. Анын минтип чыгып кетишинин да себеби бар эле, анткени ал сүргүндөн келаткан, ак эткенден так эткени эптеп өзү туулуп өскөн, Үкөйүнүн сүйгөн жери Ат-Башыга аман-эсен жетүү. Сүргүндөн келаткан адамдын өз сырын ар жерге айта бербеси айтпаса да түшүнүктүү эмеспи. Боогачы өзүнүн обондорунун унутулбас болуп эл арасында жашап калгандыгын көрүп, ошонун деми менен андан ары алга кадам шилтейт. Акын Ж. Садыков Боогачынын «бактысы» ачыла элек жетимишинчи жылдары жүрөксүнбөй, жалтайлабай ушул поэманы жазып, 1971-жылы «Унутулгус обондор» ыр китебине киргизип жарыялаган. Албетте, мунун өзүн да акындын поэтикалык эрдиги деп эсептөөгө болот.

Акындын 1984-жылы чыккан «Аккан суу» ыр китебине анын «Кездешүү», «Аккан суу» аттуу эки поэмасы киргизилген. «Кездешүү» поэмасында сүйүүгө болгон этибарсыздык мамиле жөнүндө сөз болот. Лирикалык каарман көп жылдан кийин капыстан студент кезинде сүйүп, сүйлөшүүгө аракет кылган кызын келин болгон учурунда кездештирет. Көзүнүн алды көгөргөн так болгон бул келин тик карай албай бурулуп, анан келе калган автобуска түшүп кетип калат. Лирикалык каарман андан кийин поэмада кыз кезинде бул келинди эт-бетинен кетип сүйгөндүгүн, бирок тиги кыз аны кийими начар, жоош студент катары эсептеп теңсинбей койгондугун баяндап берип, эми анын жоош эмес күйөөсүнөн көзгө муштум жеп жүргөнүн баамдап, баары бир аны сүйгөн сезиминин биротоло жоголбой сакталып калгандыгын айгине кылат.

«Аккан суу» поэмасында акын кыргыз жеринин кооздугун, мында өмүрлөр тоодон башталарын, ал эми тоодогу

өмүрдү аккан суулар берерин лирикалык ой толгоолор иретинде дурус элестетип сүрөттөп келет да, эми ошол тоо суулары жалпы элге, өлкөгө өмүр берип жатканын, ал өмүрлөр Токтогул гидроэлектростанциялары өндүү курулуштан келип жатканын баяндап, ошол Токтогул ГЭСи куруучу атактуу аскага чыгуучу Мамасалы Сабировдун көркөм образын түзгөн.

Кийинки отуз-кырк жылдын аралыгында совет өлкөсүндө, анын ичинде Кыргызстанда жүрөк оорулуу адамдардын көбөйгөндүгү жалпыга маалым. Ырас, учук, безгек, келте, чечек, жыныстык оорулар өндүү жугуштуу ооруларды жоготууда советтик медицинанын чоң эмгек кылгандыгы ырас. Бирок жүрөк ооруну жоготуу мүмкүн эместей, анткени бул ооруга турмуш-тиричиликтик, өндүрүштүк, кызматтык мамилелердин татаалданышы, цивилизация деп аталган прогресстин күргүштөп кириши, акыл-билим ашынган сайын кытмырлык, эки жүздүүлүк, кошоматчылык, арамдык, митайымдык, куулук-шумдук күчөп, ушулардын баары адамдардын аң-сезими, жүрөгү аркылуу өтүп, жүрөк оорунун көбөйүшүнө ушул жагдайлар себеп болуп жаткандыгы да талашсыз чындык. Мына ушундай шартта жүрөк ооруну азайтуунун бир гана жолу бар. Ал – адамдардын бирин бири аяп, адамкерчилик менен урматтап мамиле кылууларына жетишүү. Ж. Садыковдун «Жер керемети» аттуу көлөмдүү поэмасы дал ушул маселени көркөм чагылдырууга арналган. Жаныш аттуу жигит жүрөгүнөн катуу ооруп, эс-учун билбей ооруканага түшүп, анан аман калып, бир аз жакшы болгондон кийин жүрөк оорусуна себеп болгон, өзү көрүп аралашкан ыплас окуяларды улам бирден эстеп, анан автор да өзүнүн баяндоолорунда аларды толуктап жүрүп отурат. Согуш мезгилинде агасы фронтко кетип кайтпай, жеңеси Жамал жесир калат. Ошондо Жамалды зордуктамак болуп эки жаш жигит түн ичинде келип, алек кыла баштайт. Жеңесине караан болуп турган он бир жаштагы Жаныш, жеңесин куткарып калуу үчүн болгон аракетин жумшап, тигил экөөнү кетүүгө мажбурлайт. Жаныштын алгачкы жолу жүрөгү мына ушул зордукчул аракеттен жараланат. Андан кийин ал өндүү жүрөккө так кетирер окуялар канча жолу Жаныштын башынан өтпөдү. Поэмада ал

окуялардын баары элестүү сүрөттөлүп көрсөтүлгөн. Кыскасы, поэма жүрөк ооруну пайда кылуучу орунсуз иштерден арылууну адамдардын эсине салат.

Советтик көрүнүктүү акындардын бири Е. Исаев өзүнүн бир макаласында чоң турмуш чоң жазуучуну жаратат деген эле. Ырасында да өз элинин басып өткөн тарыхый жолунун бир келкисин кең-кесири көркөм элестетип бермейин жазуучунун чыгармачылыгы кантсе да комсоороок тартып турары өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ж. Садыков ушул зарылдыкты эртерээк сезип, эл турмушун масштабдуу көрсөтүүгө көбүрөөк көңүл бурду. Драманын тарыхый-биографиялык жанрына кайрылып, кыргыз элинен чыккан биринчи профессионал революционер Жукеев-Пудовкиндин, улуу демократ акын Тоголок Молдонун өмүр жолдору жөнүндө «Жукеев-Пудовкин», «Боз торгой» аттуу пьесаларды жазды. Атактуу эл куудулу Шаршен Термечиковдун укмуштуу өнөрүн элестеткен «Күйөө жолдош» аттуу комедиясы да тарыхый-биографиялык планда жазылып, театрларда ийгиликтүү коюлган эле.

Өзгөчө драматургия жанрында эмгектенгенде Ж. Садыков көбүнчө кыргыз элинин өлбөс-өчпөс инсандарынын көркөм образдарын түзүүгө кайрылып, «жыгылсаң нардан жыгыл, буйласын кармай жыгыл» деген принципти бекем карманды. Анын калеминен Манас, Семетей, Сейтек, Эр Төштүк, Жаңыл Мырза, Толубай сынчы, Ак Мөөр, куудул Шаршен, Тоголок Молдо, Жукеев-Пудовкин, Шабдан, Ормон хан өңдүү улуу инсандардын образдары жаралды. Кыскасы, кыргыз топурагынан чыккан улуу адамдардын көркөм образдарын түзүүгө көбүрөөк көңүл бургандыгы менен Ж.Садыковдун башкалардан кескин айырмаланып тургандыгын жана ушул аракетинин акыбети кайтып, классикалык деңгээлдеги чыгармачылык иштин үлгүсүн көрсөтө алгандыгын бул жерде атайы баса белгилеп көрсөтүүгө туура келет.

Драматург республикабыздагы куурчак театрынын өнүгүшү үчүн да эбегейсиз чоң эмгек сиңирди. Азия, Африка өлкөлөрүнүн куурчак театрларынын Ташкент шаарындагы кароосунда анын «Эр Төштүк» драмасы боюнча коюлган спектакль биринчи даражадагы диплом менен сыйланган эле. Драматургдун «Жаңыл Мырза» драмасы

боюнча даярдалган куурчак театрынын спектакли 1982-жылы Алжир Республикасында көрсөтүлдү.

Улуу «Манас» үчилтик эпосунун кучак жеткис бай мазмуну эчактан бери эле кыргыз жазуучуларын кызыктырып келген. Отузунчу жылдары Ж.Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов «Семетей» эпосунун материалдарынын негизинде «Айчүрөк» операсынын либреттосун биргелешип жазышкан. К. Маликов «Сейтек», Ж. Бөкөнбаев «Семетей» либреттолорун жаратышып, бирок бул эки либреттого музыка жазылбаган соң театрларда коюлган эмес. Кыркынчы жылдары «Манас» операсынын либреттосу А. Токомбаев, К.Маликов тарабынан биргелешип жазылып, опера театрына коюлган. Бул опера кийин 60-жылдары дагы бир сыйра каралып, оңдолуп көрүүчүлөргө тартууланган. Ошентип, 80-жылдарга чейин «Манас» эпосунун трилогиясынын негизинде биздин опералык искусствобуздун туруктуу репертуарлары катары «Айчүрөк» жана «Манас» операларынын жашап келгендиги белгилүү.

Сексенинчи жылдардан баштап бул эпостун драмалык театрлардагы экинчи өмүрү башталды. «Жукеев-Пудовкин», «Күйөө жолдош», «Табышкандар» сыяктуу бир катар дурус драмалык чыгармалары театрларда коюлуп, драматург катары да таанылып калган белгилүү акын Жалил Садыковдун «Манастын уулу Семетей» аттуу драмасы боюнча коюлган спектакль көрүүчүлөрдүн да, адабий-театралдык сындын да алкоосуна арзыды. Драманын автору жана бул спектаклде негизги ролдорду ойногон артисттер Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаттары болушту.

1987-жылдын аяк ченинен баштап Ж. Садыковдун «Сейтек» драмасы боюнча коюлган спектакль сахнада көрсөтүлдү.

«Манастын уулу Семетей», «Сейтек» драмаларынан кийин гана драматург Манастын өзүнө кайрылып, «Айкөл Манас» эпикалык драмасын жаратты. Драмада теңдешсиз баатыр, сөздүн толук маанисиндеги айкөл Манастын ири эпикалык образы түзүлгөн. Драматург Манастын образын түзүү үчүн эпостогу бардык окуяларды камтууга аракет кылбайт. Антип отуруу, бир пьесага бүтүндөй эпосту сыйдыруу мүмкүн эмес экендигин айтпасак да ар кимге түшүнүктүү. Ошон үчүн

драматург эпостогу Көкөтөйдүн ашына жана Чоң казатка аттанууга байланыштуу окуяларды гана алат.

Манастын айкөлдүгүн, элдик салт-санааны урматтап, элдин мүдөөсүн көздөп, анын кызыкчылыгын ойлоп, ошол үчүн күрөшүп, ошол үчүн керек болсо жанын курман кылууга даяр экенин, кыргыз журтунун гана эмес, бардык элдердин ынтымагы үчүн болгон аракетин жумшап, айкөлдүктүн аркасы менен ага жетишкендигин «Айкөл Манас» драмасы аркылуу да ачык көрөбүз. Көкөтөйдүн ашына келген Коңурбай, Нескара, Жолой Манас жокто дөөгүрсүп, Бокмурун менен Кошойго күч көрсөтүп: «Каркыраны алабыз, Мааникер күлүктү бересиң» – деп опурулуп турганда Манас ашка келип, алардын демин басат. Басмак гана түгүл, аштын шаан-шөкөтүндө бардык байгени кыргыздар алып, Кошой Жолойду күрөштө жыгып башынан аттап кеткенде Коңурбай муну шылтоо кылып чыр чыгарып, баары бир Манас менен салгылаша турганын билдирип опурулганда, Манас:

Кыргызым оңой эл эмес,
Чаап алчу сен эмес
Чаптырып койчу мен эмес!
Бар!
Билгениңди кылып ал! –

деп, аштан кетүүгө мажбурлайт. Ачуусу келип жинденип кеткен Коңурбай кол курап кыргызды чапмак болгонун уккан Манас буга каршы өз камылгасын кылууга аракеттенет. Эң алды менен ыркка келбей жаткан алты ханды (Эштектердин Жамгырчысын, казактардын хан Көкчөсүн, кызылбаштардын Музбурчагын, кыпчактардын Үрбү ханын, Анжияндын Санжыбегин, Эламандын Эр Төштүгүн) ынтымакка келтирип, анан жалпы башкара турган ханды шайлап алалы, сунушуңарды айткыла деген маселени коёт. Хандыкка Бакай көрсөтүлүп, баары макул болушат. Мына ушул жерде бир маанилүү деталды эскерте кетүү ашык болбойт. Көкөтөйдүн ашындагы жамбы атуу мелдешинде Манас жамбыны өзү атып түшүрүп, ак сакалдуу карыя Кошойго белек кылат, ага берилген байгени – сандыгы толо сары алтынды Кошой абам, көмүркөй толо сары алтынды

Бакай агам алсын деп жарыя кылат. Мына ушунун эле өзүнөн байыртан кыргыз элинде келаткан улууну сыйлоо салтынын Манас тарабынан ыйыкталып, кастарланып жатканын толук сезүүгө болот. Дал ошол салт боюнча ал Коңурбайга каршы күрөштү жетектөөгө жалпы элдик кан шайлоо учурунда да элдик демократиялык, калыстык принциптерден тайбай, ханды шайлоону көпчүлүктүн кароосуна коёт, ал эми көпчүлүк да улууну урматтоо салтын улантып, Бакайды хан шайлап алышат.

Манас баш болгон колдун жоого аттанар учурун көрсөткөн эпизоддордо Каныкейдин камкор, акылдуу образы бийик деңгээлде ачылган.

Мына ушул коштошуу, узатуу сценасында Каныкей Алмамбетке кайрылып, байкоосуздан Манаска көз кырың салып жүр, ал жалгыз эмеспи деген оюн айтат. Алмамбет Каныкейге кайрылып, өзүнүн жалгыз экенин, арманын айтып, Манасты жалгыз дебе, анын эли бар, журту бар, Абыке, Көбөш инилери бар, бул айтканың туура эмес – деп каяша билдирет. Каныкей: «Кечир! Жалгыз деген сөзүмдү жаман санаба» – деп алдынан өтөт. Аңгыча Алмамбеттин жары Аруuке Алмамбеттин жалгыз эмес экенин эскертип, боюнда бар экенин билдирет. Ошондогу Алмамбеттин:

Жеңе-е! Эне-е!
Уктуңарбы?!
Балам бар турбайбы менин!
О, кырк чоро, берендерим!
Балам бар экен да менин!
Оо, Мана-ас! Айкөлүм! Арка-белим!
Балам бар турбайбы менин! –

деп сүйүнгөнүн сахнадан көргөн көрүүчү да, тексттен окуган окурман да толкундануу менен кабыл алат.

Драмада Манастын акылмандыгы, айкөлдүгү андан аркы эпизоддордо улам тереңдеп, улам бийиктеп жүрүп отурат. Элдин биримдигин чыңдап, баатырлардын ынтымагын бекемдеп, мамлекеттик чоң иштерге багыттоодо Манастын билгичтиги, чечкиндүү иш аракеттери пьесада ар тараптан ынандырарлык деңгээлде ишке ашкан. Ошон-

дой эле бул драмада Кошой, Бакай, Алмамбет, Сыргак, Чубак, Канықей, Кыргылчал өңдүү каармандардын да жаркын элестери даана чагылдырылган.

Драматургдун бул пьесаны жазууда эпостук сюжетке өзүнүн кээ бир алымча-кошумчаларын киргизгенин элестетүү үчүн бир эле мисалды келтирсек толук жетиштүү болот. Эпосто колго түшүп келип ордо кызматчысы болуп калган Шуйкучу деген адамдын Коңурбайга билдирип жазган каты жөнүндө сөз болот. Катта ал Манастын ар жума күнү жерге жарык кирерде туруп, даарат алып, ич кийимчен жалаң чапан жамынып, мунарага чыгып азан айта турганы билдирилет. Манасты жайлайм деген адам ушул учурду пайдаланбаса, башка айла жок, анткени Манаска алышкан адамдын алы жетпейт, атса ок өтпөйт, чабышса кылыч кеспейт, сайышса найза тешпейт. Мына ушул «жашыруун сырды» билип алган Коңурбай аңдып отуруп, азан айтып жаткан Манасты айбалтасы менен шилиге чабат. Экинчи жолу Коңурбай Манастын кыр аркасына найза саят. Ал эми драмада мындай сюжеттик өнүгүү жок. Анда Манастын ордосунда жүргөн Бүкүр (Шуйкучу) Чыйырдынын сөзүн тыңшап уккандыгы көрсөтүлөт. Чыйырды Манасты төрөгөндө мүрөктүн суусуна кириптенин, ошондо эки такыр колтукка суу тийбей кургак калганын (кол кармаган жерге суу жетпей калганын) эскертип, ошол суу тийбей калган жерлерден гана коркоорун, калган денеси бардык кырсыктарга туруштук берерин айтат. Муну угуп алган Бүкүр Коңурбайга ушул «жашыруун сырды» жеткирет. Коңурбай ошол талылуу жерге найза саюуга үлгүрөт. Эпостук сюжетке бул өңдүү алымча-кошумчаларды киргизүү аракетин драматургдун «Манастын уулу Семетей», «Сейтек» драмаларынан да көп эле кездештиребиз.

«Сейтек» драмасы эки бөлүктөн туруп, биринчи бөлүгүндө сөз негизинен Сейтек төрөлүп эрезеге жеткенге чейинки мезгилдеги кыргыз элинин душмандарга көз каранды болуп эзилгендиги жөнүндө болот да, экинчи бөлүгүндө Сейтек чоңоюп, Күлчоро, Айчүрөктөр менен душмандарды талкалап, элдин көз каранды эместигин камсыз кылган эпизоддор сүрөттөлөт, тагыраак айтканда, драмада «Сейтек» эпосунун бардык окуялары эмес, анын баш жагындагы мерчемдүү окуялар гана камтылган. Бул туура. Анткени автор өзүнүн алдына траге-

диялуу абалга келип капталган элдин ал-абалын элестетүү менен, анын бул абалдан чыгышынын негизги жыйынтыктарын көрсөтүүнү гана максат кылып койгон.

Албетте, бир караган адамга «Манастын уулу Семетей» драмасындагы кээ бир жагдайлардын «Сейтек» спектаклинде кайрадан кайталанып жатышы өңдөнгөн ой-пикирдин пайда болушу да мүмкүн. Бул табигый көрүнүш. Себеби «Семетей» эпосунда да өзүнүн баатырларынан ажырап, кандуу кагылыштан жолу болбогон эл мүңкүрөп, Каныкей Букарга алып качып кеткен эмчектеги Семетейдин чоңоюп, эр жетип кайра келишин күтсө, «Сейтек» эпосунда да душмандар туткун кылып алып кеткен Айчүрөктүн боюнда кеткен баласынын аман-эсен төрөлүп, чоңоюп, кайра элине келиши чыдамсыздык менен күтүлөт. Бирок бул окуялар кептин чынына келгенде эпостогу традициялуу сюжеттик мотивдин сырткы гана кайталанышы болгонуна карабастан, эки башка эпосто (эки башка драмада да) таптакыр эки башкача чындыктардын негизинде өсүп-өнүгөт жана чечилет.

«Манастын уулу Семетей» драмасында да, «Сейтек» драмасында да баатырлар башка жерде чоңоюп эрезеге жетишет, тагыраак айтканда, Семетей бешикте кезинде кетип, таякеси Ысмайылды өз атам деп чоңоёт. Сейтек болсо Айчүрөктүн боюнда кетип, энесин зордоп аялдыкка алган Кыязды атам деп жүрөт. Эки баатыр тең өздөрүнүн нака аталары ким экенин, ата-бабасы мекендеген жери кайсы жер экенин билгенден кийин дароо өз жерибизге, өз элибизге кетебиз деген маселени энелеринин алдына өтө курч түрдө коюшат. Эмне үчүн мындай болду? Эмне үчүн алар өздөрү эс тартканга чейин балалык доорун өткөргөн, суусун ичип, шиберине оонаган жерди өз жерибиз, өз элибиз деп айта алышпайт? Эпосто жана драмада даана көрсөтүлгөндөй, Сейтектин эс тартканга чейинки турмушунда эле аны курчаган айлана-чөйрөнүн, өзгөчө атасы деп аталган Кыяздын ага болгон салкын мамилеси билине баштайт, атүгүл Кыяз аны кандайдыр бир деңгээлде ачык эле өгөйсүнтөт.

Мына ушундай кырдаалда өзүнүн чыныгы атасы ким экенин, эли-жери кайсы жер экенин билген Сейтек үчүн эми Кыяздын жеринде калып, андан ары жашап кетүү да мүмкүн эмес эле. Анын үстүнө Канчоронун кандуу тырмагы алдын-

да көрбөгөн кордукту көрүп эзилип жаткан өз элинин абалын укkан соң, азапты көрүп жаткан Күлчоро абасын өз көзү менен көргөн соң, Айчүрөктүн тозок отунда тургандыгын өзү аралашып билген соң, дилинде эрдик, баатырдык угуту бар, ардуу, намыстуу Сейтек жөн жатып кала албайт болчу. Дал ушунун өзүн Семетей жөнүндө да айтууга болот. Чоң энеси Чыйырды менен энеси Канықейди кордогон Көбөш, Жакыптардын дайнын билген соң, ал жакта каңгып азап чеккен Бакай сыяктуу журт атасы болуп калган карыялардын мүңкүрөп турушкандыгын, эң башкысы Манас атасын баш кылып Алмамбет, Чубак, Сыргак өңдүү баатырлардын каза болушуна себепчи болуп, эми кыргыз элин кың дедирбей башкарып, алык-салык алып эзип жаткан Коңурбайдын жайын укkан соң, Семетей кантип таякелеринин белен тамагын ичип тайраңдап жатып алат эле? Мына ушул психологиялык көңтөрүш эпосто да, драмада да эң ишенимдүү жана таасирдүү деңгээлде сүрөттөлгөн.

Кыргыз элине мүнөздүү болгон салабаттуулук, токтоолук, чыдамдуулук, даанышмандык, акылмандык, кечиримдүүлүк, боорукерлик сыяктуу касиеттерди биз бүтүндөй Бакай менен Канықейдин образдарынан көрөбүз. Чет жерде жүрүп эрезеге жетип чоңоюп, өз элин, өз жерин издеп келишкен Семетейди да («Манастын уулу Семетей» драмасында), Сейтекти да («Сейтек» драмасында) Бакай тосуп алат. Бул эпизоддор «Семетей» эпосунда да, «Сейтек» эпосунда да ушундай жана алар менен бирдикте караганда ар бири өз ордунда тургандай дурус эле элес калтырат. Драматургдун эки драмасын өз-өз алдынча алып караганда да ал окуялар өз ордунда эле тургандай жакшы пикирди пайда кылат. Бирок эки драманын бир драматургдун чыгармалары, бир автордун чыгармачылык изденүүлөрү катары карасак, эки драманын финалындагы Семетей, Сейтектин Бакай менен жолугушуулары белгилүү деңгээлде бирин бири кайталоодон алыс чыга албай жатат. Ар бир драманын өз алдынчалыгын, оригиналдуулугун сактоо максатында автор эпостогу сюжеттик нуктун аякталышына кандайдыр бир өзгөртүүлөрдү киргизүүгө толук укуктуу эле. Бул мүмкүнчүлүктү пайдаланып, ушул сыяктуу кайталоолорго жол бербей койгондо эки драманын өз алдынчалыгы, оригиналдуу-

лугу артып, идеялык эстетикалык деңгээли мындан да бир кыйла жогорулайт беле деген ой пайда болот.

Албетте, эпостук сюжетке киргизилген айрым өзгөртүүлөр драматургдун изденгендигин, белгилүү деңгээлде реалисттик драманы жазуу принциптерине баш ийдире алгандыгын гана айгинелейт жана даяр эпостук сюжетте драмалык чыгармаларды жазуу кандайдыр бир оңой-олтоң иш өңдөнтүп элестеткендердин туура эмес пикирде экендигин ырастайт.

Ж. Садыковдун «Адам жана азезил» драмасы 1997-жылы ноябрь айында Кыргыз мамлекеттик академиялык драма театрында коюлду. Спектаклди көрүүчүлөр жылуу кабыл алышты. Драмада адамзат жаралгандан берки мез-гил камтылгандай элес калат. Анткени биринчи эле сүрөттө Адам ата, Аба эненин бейиште жүргөнү көрүнөт. Жараткан Алла Жебирейил периштени жиберип, ал экөөнүн жашоо турмушуна байкоо жүргүзүлөт. Аба эне атүгүл алма бактагы жемишке сугу түшүп турганын жашырбай, Жебирейил периштеге бир алма үзүп жесем эмне болмок эле деген маселени коёт. Муну уккан Азезил ичинен кым этет, себеби адамды напсиси боюнча азгырууга болоруна көзү жетет. Азезил да периште, бирок анын өз билгенин кылып эсирип, Алла менен эрегише калып жүрүшүнүн туура эмес экендигин Жебирейил периште эскертип да өтөт. Акыры Азезил Аба энени азгырып, Алла Таала чектеген бейиштин тартибин бузуп, ошонун айынан бейиштен куулуп, Азезил да периштелердин катарынан чыгып, жер үстүнө келгенде шайтандын кейпине өтөт. Ал ошол шайтандыгы менен адамдарды азгыруучу күч катары кала берерин да билдирет.

Драманын калган бөлүктөрүндө кадимки эле жердеги турмуш-тиричилик, бүтпөгөн түйшүк, жакшылык менен жамандыктын кагылыштары сүрөттөлөт, тагыраак айтканда, биринчи сүрөттө колдонулгандай мифтик мотивдер дээрлик жокко эсе. Адам ата, Аба эне көп балдарлуу болушту. Азезил да Ханназ деген уулдуу болду. Анын азгыртмалуу өнөрү атасынан да ашып түштү. Адам ата, Аба эненин балдары чоңойгон сайын бири-бирине атаандашып, бири-бирине ичи тарып, ошол негизде бирин бири жек көрүү, өзүмчүлдүк сезимдери күчөп, анан ушул жагдайды куп пай-

даланып, Азезил уулу экөө азгыргандан азгырып отуруп, акыры Абылды Кабыл өлтүрүп, Адам ата, Аба энени кайгыга салып, адам жамаатындагы кан төгүшүү мына ошондон башталгандыгына пьесада өзгөчө басым жасалат. Кайгынын катуулугунун таасиринен улам Адам ата Азезилдин уулу Ханназды өлтүрдү, көксөм суусун дедиби, анын боорун куурутуп жеп алды. Мына, адам турмушундагы дагы бир балээ мына ошондон башталды. Мурда азгырма шайтан адамды акмалап сыртынан аңдып жүрсө, эми Ханназдын боору менен кошо канга сиңип адамдын ичине бекем отурукташып алды. Ошентип, адам бечараны шайтан эми тыштан да, ичтен да азгырып туруу мүмкүндүгүнө жетишти.

Драманын кийинки бөлүктөрүндө Адам ата, Аба энеден тараган кийинки эле урпактардын жашоо турмушу, күрөш аракети, ар кыл тагдырлары көрсөтүлөт. Ач көз, сараң, Карынбай бай жөнүндөгү элдик уламыш да бул пьесадан өзүнүн ыктуу ордун ээлептир. Андан кийинки сценаларда бүгүнкү эле көйгөйлүү турмуш чындыгы элестетилген. Бүгүнкү күндөгү адам турмушунда кездешүүчү ыймансыздык, акмакчылык, ач көздүк, ич тардык, көрө албастык, киши өлтүрүү, мыкаачылык, уурулук, алдамчылык, арамзалык сыяктуу жан кейитер көрүнүштөрдүн көбөйүп жатышына шайтандын ичтен, тыштан азгырып жатышы, ошондой эле адамдардын өздөрүнүн адамдык деңгээли күнөөлүү экендигин эскертүү менен драматург коомдук турмуштун күчтүү таасир этерин да конкреттүү эпизоддор аркылуу дурус чагылдырган.

ДАНИКЕЕВ ӨСКӨН
(1934)

Кыргыз прозасында башкалардан айырмаланган сүрөткерлик чеберчилиги, стилдик өз алдынчалуулугу менен адабий чөйрөдө өз жүзүн көрсөтүп келген көрүнүктүү жазуучулардын бири – Ө. Даникеев. 60-жылдардан тартып бүгүнкү күнгө чейин ал чыгармачылыктын түйшүктүү өр жолунда талыкпай эмгектенип келет.

Ө. Даникеевдин чыгармачылыгынын башаты 60-жылдарга таандык. Ал мезгилде адабият ышкыбоздорунун көңүл кушун өзүнө буруп, жазуучунун ысмын таанымал кылган «Кыздын сыры» повести окурмандар арасында жылуу пикир калтырып, келечегинен көптү үмүттөндүргөн эле.

1961-жылы эң алгачкы «Бакир» аттуу аңгемеси жарык көрөт. Андан соң 1963-жылы Ө. Даникеевдин «Кыздын сыры» повести басылып чыгат.

Дал ошол «Кыздын сыры», «Кызыл аска» повесттери 1960-жылдардагы кыргыз повесттеринин ичинен нравалуулук, адеп-ахлак, үй-бүлөлүк турмуштун оош-кыйыш проблемаларын автор курч драматизм, чыңалган психологиялык талдоолор менен көркөм чечмелей алгандыгы менен айырмаланат. «Кыздын сыры» повести жазуучунун алгачкы саамалыгындай эмес, чыгармачылыкта бир топ такшалууну башынан кечирген, көркөм өнөрдүн оош-кыйышынын ачуу-таттуусун сезген калеми төшөлүп калган сүрөткер жазгандай маанай жаратат. Чынында, алган билими, иштеген кесиби боюнча адабиятка жакындашпаган тоо-кен инженеринин калем алды «Кыздын сыры» аттуу повести жөнөкөй окурмандан тартып, залкар жазуучу, адабиятчыларга чейин жылуу пикир калтырат. Ал журналдык варианты боюнча эле коомчулуктун көңүлүн өзүнө бурууга жети-

шет. Ал тургай Ч.Айтматов да жаш жазуучулардын республикалык семинар-кеңешмесинде жасаган докладында аталган повестке жогорку баа берип: «Ө. Даникеевдин «Кыздын сыры» повести быйылкы жылдын прозасында көрүнүктүү окуя десек болот. Кадимкидей такшалган реалисттик жазуу, психологиялык сүрөттөө. Сөзгө да сарап. Бу да жакшы белги. Повестъ чакан болгонуна карабастан, анда адамдын өзүнчө бир тарыхы берилген. Жетимсиреп бирөөнүн үйүндө жүргөн кыздын басып өткөн жолу инженер-геолог болуп институтту бүтүрүп чыкканга чейинки кызыктуу, мазмундуу турмушка толгон тагдыры берилген. Кээ бир жолдоштор, ушундай эле мезгилди берүү үчүн трилогиялар жазып, ошого батпай, эси ооп жүрүшөт. Демек, чеберчилик деген тегин нерсе эмес экен го. Бул повесттин дагы бир касиети кыргыз адабиятында биринчи жолу жумушчулардын турмушун билгичтик менен сүрөттөгөн көркөм чыгарма экендигинде» деген оюн билдирет. 60-жылдардын ичинде «Кыздын сыры» повести чынында эле ушундай өзүнчө бир көркөм-эстетикалык касиетке эгедерби, же жөн гана ооз учунан айтылган мактоо кеппи? Ч. Айтматов жана башка жазуучулардан турган адабий коомчулуктун көңүлүн буруудагы повесттин башкы өзгөчөлүгү эмнеде?

«Кыздын сырында» эң башкы маселе адамдын ички дүйнөсүн ачып көрсөтүү, көп кырдуу адам психологиясына кылдат көркөм анализ жасоо мурдатан анчейин сүрөттөлбөй келген кенчилер турмушун чагылдыруу. Повестте жетим чоңойгон, жетимчиликтин айынан таякесинин колуна келип кенчилердин турмушу менен таанышкан, ал кийин өз кесибине айланган Жамал аттуу кыздын турмуш тагдыры сүрөттөлөт. Ө. Даникеев биринчи эле чыгармачылык кадамында сүрөттөөнүн реалдуулугуна, турмуш чындыгын кылдат ачып берүүгө, каармандын жан дүйнөсүнө көркөм анализ жасоодо анын психологиялык өнүгүшүнө басым коёт. Ошол себептен ал лирикалык каарманды турмуштун айрым көрүнүштөрүн баалап, оң менен терсти ажыратып, жакшы менен жаманды айырмалоочу куракка келип калган «даяр» учурунан баштап сүрөттөйт. Чыгармада окурманды тажаткан созулган окуялар деле кездешпейт. Болгону повесть реал-

дуу турмушту сүрөттөп бергени менен көңүлгө толот. Жамал – энесинен эрте ажырап, өгөй эненин колунда чоңоюп турмуштун оор запкысынан зааркanып чоңойгон кыз. Кийин атасынан ажырайт. Бул мурдагысынан да оор мүшкүлдү башына үйүп, өз мезгилине өзү теңдүү жаштарга мүнөздүү болгон көз караштын таасиринде болуп, окуусун андан ары улантууну каалайт. Бирок ою ордунан чыкпайт. Себеби ал айылдан алган билим, өзгөчө орусча окубаганы бул жерде суу кечпей калат. Орус тилин билбегендиктен, эки ай окуган болуп, акыры таштап коёт.

Мына ушундан кийин каармандын ички толгонуулары башталат. Атайы келип окубай калгандан кийин кайра айылга кетиш керек, бирок айылга кеткиси жок, биринчиден, окубай калганына уялат, экинчиден, аны айылда деле жакшы турмуш күтүп жатпаганын сезип турат. Аны лирикалык каарман төмөнкүдөй түшүндүрөт: «Азыпкан апам... Ал жөнүндө айтсам оо сөз көп дечи. Курусун, жоругу жомок. Баарын терип-тепчип отурганда не. Азыпкан менин өгөй энем». Окурман мындан көп нерсени түшүнөт.

Бир мезгилде тааженеенин ар бир кыймылынан коркуп жүргөн секелек акырындап селкиге айланат. Анын жан дүйнөсү үй ичиндеги майда көр тирликке алымсынбайт, көптү билгиси, көптү көргүсү келет. Жамалдын жан дүйнөсүндө болуп жаткан андай психологиялык өзгөрүүлөрдү тааженеси да түшүнөт, сезет.

Таякеси менен тааженесинин Азимге карата болгон жылуу мамилеси таасир этет. Таякеси айтып жаткандан кийин ал тегин бала эмес. Мына ушинтип, башталган сезим акырындап өөрчүп жүрүп отурду. Өзгөчө Жамал таякесине шахтага тамак жеткирип баргандан, экөө биринчи жолу бетме-бет сүйлөшкөндөн тартып жаш селкинин жан дүйнөсү улам «инженер балага» тартыла баштады. Бул жерден да жазуучу Жамалдын жан дүйнөсүн ача турган көркөм деталдарды туура тандап алат.

Азим Жамалдын кенде иштеп калуусуна көмөктөшөт. Шахтада иштеп калышы Жамалдын «көзүн» ачат. Адамдардын көп кырдуу чөйрөсүнө кабылып, андан адам пси-

хологиясын үйрөнүп, жакшы менен жаманга өз алдынча баа берет.

Чындыгында, «Кыздын сыры» кирсиз алгачкы сүйүүнү гана көрсөтүү эмес, чыныгы адамкерчиликти, адамды даңазалоого арналган. Минтип акырындап бышып жетилип келе жаткан изденүү ага таяныч болуп, сөз өнөрүндө дагы бир «секирик» жасаганга мүмкүнчүлүк түзөт. Ө. Даникеевдин 70-жылдардагы жазылган чыгармаларынын ичинен көзгө толумдуу, өзүнчө сөз айтууга мүмкүн болгон чыгармаларынын бири – «Кызыл аска». Повесть Ө. Даникеевдин калеминин такшалып калганын дагы бир жолу ырастап, адабий коомчулукта орун таап, каармандын ички дүйнөсүн ачууда бир топ ийгиликтерге жеткишкенин көрөбүз.

«Кызыл аска» ошол учурдагы повесттердин ичинен өз мезгили үчүн актуалдуу темалардын бири – өндүрүш темасына арналган. «Чындап баамдаган зирек окуучуга повесттин алган окуясы анча татаал эмес. Колхоздун жылкычысынын жолдун ыңгайсыздыгынан коңторулуп жаткан машиненин, андан апат болгон өз үй-бүлөсүнүн үстүнөн чыгышы аны катуу кайгыга салат. Көрүп турууга мүмкүн болбогон мындай кайгылуу окуялар повестте өтө көп. Бирок чыгармада эң негизгиси Камбардын жылкычылык кесибин таштап, кийин жол курулушуна өтүп кетиши баяндалат» – деп Ж.Абдраимов баяндагандай, мында эң башкы маселе «жөнөкөй адамдын» тагдыры, жашоо тиричилиги, дүйнө таанымы, турмушка карата мамилеси, дегинкиси адамдын тагдыры анын жашоосун, көз карашын, психологиясын өзгөртө турганын көркөм чечмелөө экендиги ачык көрүнөт. Ырас, повестте учкай болсо да көптөгөн проблемалар көтөрүлөт, бирок анын баары социалдык-психологиялык аспектиде чечилгендиктен, чыгарманы мына ушул багытта анализдөө өтө маанилүү болуп эсептелет.

Чыгарманын башкы каарманы – Камбар. Окуя ушул каармандын тегерегинде өнүгүп, проблемалар да ушул каарманга ылайыктуу коюлуп, маселе да ошол каармандын тегерегинде чечилет. Ырас, повесттин мазмуну көп катмарлуу татаал эмес, бирок окуялардын өнүгүшү ички динамикага ээ.

Ө. Даникеев роман жанрына 80-жылдары кайрылат. Бул мезгилде кыргыз адабиятында социалдык, тарыхый, тарыхый өмүр баяндык, мемуардык романдар жарыкка келген кез.

Ал эми Ө. Даникеев өзүнүн алгачкы «Көз ирмемдеги өмүр» аттуу романында кыргыз элинин XIX кылымдагы социалдык турмушун, коомдук-саясий, экономикалык жактан басып өткөн жолун көркөм жалпылаштырууга, тарыхый баасын берүүгө аракеттенет. Бул роман тууралуу «Айрым тарыхый адамдардын катышканына карап, «тарыхый роман» деп аташ туура болбойт. Ал окуясы тарыхый фондо өнүккөн социалдык роман «Көз ирмемдеги өмүрдө» таптык эзүүчүлүк коом, анын ички карама-каршылыктары, эмгекчи элдин эзилиши эзүүчү төбөлдөрдүн зулумдугу көрсөтүлөт» деген пикир өз мезгилинде айтылган. Ал эми бүгүнкү күндө бизге чейин айтылган пикирлерге таянуу менен чыгармага кайрадан анализ жасоо зарылдыгы турат.

Романда окуялар социалдык негизде сүрөттөлүп жатканы менен анда башкы орунда тарыхтын өзү бир элдин башынан өткөргөн тарыхый басып өткөн жолунан бир үзүм катар берилет. Чүй боорундагы кыргыздардын социалдык турмушу, саясий иш-аракети менен мүлдө кыргыз журтунун, ал тургай Орто Азиядагы XIX кылымдагы саясий абалы көркөм жалпылаштырылат. Чыгарманын баш каармаңы карапайым калк арасында бир чырпыктын өмүрүндөй аз жашаган, бирок ошол кыска өмүрүндө эли үчүн татыктуу иш аткарып, артына легендарлуу из калтырып кеткен Кутуйан аттуу жаш бала. Ал өзүнүн акылдуулугу, өткүрлүгү менен калайыктын кадырлоосуна ээ болгон, кылган эмгеги аркылуу уламыш кепке айланган XIX кылымда Чүй боорунда жашаган тарыхый адам. Ырас, анын тарыхый инсан экендигин далилдеген даректер бүгүнкү күндө жетишсиз. Бирок кыргыз эли башкалардан айырмаланып, бүгүнкү күнгө чейин маданиятын, адабиятын ал тургай тарыхый оозеки традициясын сактап жана өнүктүрүп келгендиктен улам, анын тарыхый инсан экендигин далилдөөчү башкы материал – эл арасында айтылып жүргөн маалымат экендиги талашсыз. Мына ошол XIX кылымдан бери айтылып

келаткан аңыз-улама, ал тууралуу айтылган карыялардын, сүрөткердин чоң ата-бабаларынын айткан санжыра сөздөрү Ө.Даникеевге таасир берип, аталган романдын жазылышына негиз түзгөн. Романда автор Түндүк Кыргызстандагы коомдук саясий түзүлүштү, бийликтин басып тартып алуучулук аракетин социалдык фондо жөнөкөй карапайым адамдардын чарбачылык тиричилиги менен чечмелеп берүүгө аракеттенет. Романда окурман Кутуйан менен эне сүтү оозунан кете элек наристе кыялкеч кезинен жолугат. Анын зирек ар нерсеге баамчыл экенин сүрөткер чыгарманын алгачкы эле баракчарынан кабардар кылат. Ал чындык үчүн ошол наристе кезинен тартып эле күрөшө баштайт. Кутуйандын жан дүйнөсүндө актык үчүн болгон күрөш улам өркүндөп, күн өткөн сайын толукталып отурганын автор ар бир окуянын өнүгүшү аркылуу эволюциялык мүнөздө ачып берүүгө аракеттенет. Баладай кыялы, балалык таанып билүүсү менен ал чоңдордун турмушуна аралашат. Тээ ой тереңинде алда бир нерсеге акылы жетпей өз алдынча күдүк санайт. Ал тургай апасы «Кутуйандын «Кудай калыспы ыя?» деген суроосуна жооп издеп таба албайт. Бул суроолор Кутуйандын жөн салды кызыкчылык менен берилген суроосу эмес, анын максаты андан да терең. Романдын саясий багытын айкындап, сюжеттик өнүгүшүн логикалык жактан жетекчиликке алууга карата окурманга нук салып, дегеле мындан ары сөз болуучу ойдун багытын көрсөтүп турган башкы идея мына ушул суроолордо. Ал эми чыгарманын башкы максаты ушул суроолорго жооп табуу. Негизинен, Кутуйандын айланасында өнүккөн окуялар, романдагы сюжеттик өнүгүш мына ушул суроолордун маңызын таап, чечип жүрүп отурат. Өзгөчө тарыхка таптык позициядан кароого таптык кызыкчылыктан мамиле кылууга басым коюлат. Ошондой эле окуялардын өнүгүшү менен Кутуйандын дүйнө таанымы кеңийт, элдин турмушу менен таанышат, жакшы менен жаманды ылгай баштайт, байды көрөт, кедейди көрөт. Бирок Кутуйандын жан дүйнөсүндө баягы суроо баягы бойдон кала берет. Ал эми автор аны менен баш каармандын иш аракетин, ага байланыштырылган ички идеяны айкындоонун аракетин көздөйт. Ал эми анын чечилиши адат-

та сюжеттик окуялардын өнүгүшү аркылуу бекемделээри бышык. Аны биз Кутуйандын Асейин атасын ээрчитип Саты бийдикине барышынан, андан келатканда өз көзү менен көргөн, Мүсүралы баш болгон желдеттердин сактап койгон аштыгын тартып кетишинен, зордук менен Асейинге Саты бийдин боз үй жасатышынан, Байтиктин солто элинин бир бутагы – Күнтууну көчүрүшүнөн, ал кордукка чыдабай бир үйүр жылкыны өз элин көздөй айдаган Казаттын тирүүлөй жерге көмүлүшүнөн, Асейин атасынын азиз болуп дайынсыз тентип кетишинен эң башкысы кара жандын азабынан өзүнүн Афанасийге малай болуп жүрүшүнөн көрөбүз. Мына ушул окуялардын баары XIX кылымдын экинчи жарымындагы жашоонун тапчыл мүнөзүн айкындоо эки таптын ички карама-каршылыгынын жүзүн ачып көрсөтүүгө негизделген. Жазуучу Кутуйандын өзгөчөлүктүү жактарын пендечиликтен эч ажыратпай ошол замандын руханий деңгээлинен ашырбай реалдуулукта сүрөттөйт. Бирок автор баш каармандын канчалык коргоп, ар бир иште, окуянын жүрүшүндөгү ар кандай аракетинде канчалык идеализацияласа ал ошончолук ишенимден кыйла алыстап кетет. Маселен 15 жашка жетип-жетпей Саты бийге каршы турушу, ал тургай керектүү учурда аны сөзгө сындырышы, Базаркул менен Байтикке акаарат айтып, тике сүйлөгөндөн тайманбастыгы, не бир айла-амалга ээ Саты бийдин Кутуйандан жеңилиши белгилүү өлчөмдө чындыкка коошпойт. Болбосо, бир уруу элдин башына турам деген ою бар далай белдүү адамдар менен алака-катыш түзүп, жүргөн жакшылардын бири Саты бийдин Кутуйанга майтарылып берилиши чыгармада Кутуйандын образынын идеялизацияланып кетишинен кабар берет. Роман совет мезгилине таандык болгондуктан, автор өзү сүрөттөгөн XIX кылымдагы Чүй боорунда болуп өткөн тарыхый бир үзүм окуянын кыймылдаткыч күчү таптардын күрөшү экендигин көркөм образдардын мисалында чечмелөөгө аракеттенет. Ал эми таптардын ички карама-каршылыктары ырааттуу жана ишенимдүү чечилгендигин баса белгилей кетүүгө болот. Ошондой эле эл тарабында турган карапайым образдарга да автор терең маани бергендиктен, аларды ар тарабынан иштелген. Байтиктин

образына келгенде Ө. Даникеев Байтиктин кылган ишин документалдуу мынчанчы жылы деп конкреттүү айтпаганы менен ошол мезгилге мүнөздүү тарыхый баскан жолун өз заманына карата таасирдүү аракетин, коомдо ээлеген ордун дал ошол тарыхый негизде караштырат. Дегинкиси, романда Байтиктин аткарган иштери аркылуу кыргыз элинин XIX кылымда көргөн күнү, коомдук түзүлүшү саясий бийлиги көрүнүп, ошол мезгилдин тарыхый жүзү ачылат. Ырас, Ө. Даникеевдин «Көз ирмемдеги өмүр» романында тарыхый-социалдык маанай сүрөткердин көркөм ойлоосу менен гана чектелбестен, тарыхый инсандын аракети менен толукталып, тарыхый мүнөзгө өтүп отурат. Социалисттик идеология мезгилинде тарыхый инсанды тарыхка киргизүү керек болсо, анда сөзсүз алардын терс, коркунучтуу жагдайларына басым коюп сүрөттөөнү жазуучуга милдеттендирген. Ө. Даникеевдин аталган романынын өз мезгилинде тарыхый болбой калышы советтик саясатка туура келбеген тарыхый инсан Байтиктин образы маанилүү орунга коюлуп сүрөттөлүшүнө байланыштуу караса болот. Идеологиянын таасиринде каралып, аткарган иштери реакциячыл, тетири деп эсептелинген. Ошондой эле Байтикти тарыхта маанилүү орун ээлеген тарыхый инсан деп айтууга да толук эркиндик берилген эмес.

Ал эми бүгүнкү күн ал мезгилден таптакыр айырмалуу экендигин эстен чыгарууга болбойт. Тарыхый инсан катары эсептегенге мүмкүн болбогон Байтик сыяктуу көптөгөн XIX кылымдын тарыхый инсандары тарыхтан өз ордун тапты. Бүгүнкү эгемендүүлүк алардын тарыхтагы ордун кабыл алып отурганда, адабият таануу илими мурдагы көз караштардын алкагында туруп Байтикти мурдагыдай эле аны тарыхтан алып салууга аракеттенүүсү акылга туура келбеген көрүнүш. «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» академиялык басылышында романдагы Байтиктин образына төмөнкүдөй мүнөздөмө берилет: «Зулумдардын бири – Байтик. Автор Байтиктин деспоттук, эгоисттик сапаттарын терең ашкерелейт, бирок аны баштан аяк эле кара боёк менен боёштон качат, анын кээ бир оң жактары көрсөтүлөт. Чындыгында эле үстөмдүктөгү таптын өкүлдөрү да адам катары кандай-

дыр бир алгылыктуу мүнөзгө ээ болууга тийишпи? Азыркы мезгилдеги адабий табити өсүп жетилген окуучу эч качан кургак схема менен түзүлгөн образды кабыл албайт. Ошондуктан, Байтик же Базаркулдун айрым жакшы сапаттары көрсөтүлүп калса, ал жаңылыштык эмес. Негизгиси, аларга карата автордун позициясынын ачык тактыгында». Ал эми «Көз ирмемдеги өмүрдө» – дейт адабиятчы А. Акматалиев, – Байтик алдыңкы катарга чыгып маанилүү орунда көрүнбөйт. Бирок анын орду дал экинчи орунда болсо да белгилүү басымды ээлейт. Айрыкча романда Байтиктин бекти өлтүрүү жөнүндөгү ой толгоосу кеңири сүрөттөлөт» – дейт.

XIX кылымдын экинчи жарымындагы саясий туруксуздук, бийликтин байма-бай алмашышы, бирде кокондуктардын, бирде орустардын Пишпек чебине келиши ар бир келген бийлик өзүнүн диктатурасын орнотууга кылган аракети, карапайым калктын кайсы багытты көздөөрүн билбей айыл башы, аксакалдарынын оозун карап, эл көргөндү көрөбүз деши, ал эми айыл аксакалдары, уруу башчылары өз ара ынтымакташпай, ар кимиси өз бет алдынча жергиликтүү бийликке умтулуусу, өз таасирин тууган арасында күчөтүү максатын көздөө сыяктуу объективдүү себептер ошол мезгилде тарыхый инсан катары маанилүү чечим кабыл алып, прогрессчил ой жорумду туура тандаган Байтиктин аракетине түздөн-түз алып барат. Саясий бийликтин байма-бай өзгөрүшү менен катар, минтип элдин оор зордукчулукка туш келиши Кокон хандыгына карата ишенимин жоготту. Асейин сыяктуу каратамандарга чейин өз жашоосун, келечегин ойлонуп жатканда өз уруусунун башында турган Байтик, Базаркул сыяктуулар тынч жатмак беле, муну автор ынанымдуу сүрөттөйт.

«Көз ирмемдеги өмүр» романынан кийинки жаралган Ө. Даникеевдин экинчи романы – «Көкөй кести». Романда автор адаттагы эле традициялуу темалардын бирин козгойт. Ал – согуш темасы. Коогалаңдуу ал күндөрдөн бери адабиятыбызда канчалаган гана чыгармалар жаралбады. Адатта бир эле проблеманын үстүнөн бир нече жазуучу чыгарма жазса дагы ар бир чыгарманы жазууда жазуучунун өзүнүн чыгармачылык фантазиясы, көркөм ойлоосу басымдуулук

кылаары аныk. «Көкөй кести» романынын сюжетин курууда жаңыча ык формада көркөм чечмелөөнүн аракети жасалгандыгы тууралуу адабиятчы А. Эркебаев мына буларга токтолот: Азыркы кыргыз романынын активинде тарыхый турмуштун түрдүү темалары менен проблемаларын жаңыча аңдоо, түшүндүрүү менен бирге традициялуу форма жана стилден кескин айырмаланган стандарттуу эмес чечилиштер, оригиналдуу көркөм изденүүлөр да бар. Ө. Даникеевдин «Көкөй кести» романы ушуга ачык күбө боло алат».

Романда окуя согуш темасын чагылдырганы менен анда майдан окуялары түздөн-түз баяндалбайт. Негизинен, окуя тылдагы жайчылык турмуштан алынып, анда ооруктагы турмушка тиешелүү көрүнүштөр да толугу менен ырааттуу сүрөттөлбөйт. Бирок согуштун кээри, кесепети романдын биринчи барагынан тартып эле сезилет. Мисалга, үч жигиттин экөө – Дубаш сүйгөн жарын тоо башына жалгыз калтырып, эл башына түшкөн мүшкүлгө багынып, согушка аттанса, Тургунбек карылыгы жетип турган энесин, медер туткан карындашын, жаңы эле баш кошкон сүйгөнүн калтырып, эр-азаматтардын катарынан калбай фронтко жөнөйт. Мурат болсо оорусунун айынан чала сабат экенине карабай метеорологиялык станцияны иштетүү үчүн буйрук алып, үч үйдүн ортосунда жалгыз калат. Ар биринин эл башына күн түшкөн мезгилде көтөргөн жүгү, аткаруучу милдети бар.

«Көкөй кестиде» экстремалдуу кырдаал романдын сюжеттик өзөгүн түзүп, чыгармада окуя каармандар ошол ал-акыбалга туш келгенден, борбор менен станциянын ортосундагы байланыш үзүлгөндөн жана Мурат баш болгон үч үй-бүлөнүн адамдары чоң дүйнөдөн бөлүнгөндөн баштап психологиялык чыңалууда өнүгөт. Көркөм чындыкка анча шайкеш келбеген мындай кырдаал окурмандар арасында ишенүүнү да, ишенбөөнү пайда кылат. Мындай эки анжы ойду жараткан касиет романга карата тандалып алынган экстремалдуу кырдаал адабий чыгармада мындай турсун турмушта да сейрек кездешүүсү мүмкүн. Сүрөткердин чеберчилиги дал ошол экстремалдуу кырдаалды «таап» алгандыгында эмес, аны окурман ишенгендей кылып, логикалык көркөм шарттуулук менен чечмелеп бере алгандыгында. «Романдын парадокстуулугу дейт,

– адабиятчы А. Эркебаев – автордун устаттыгы дал ушунда: адаттан тыш кырдаалда калган советтик адамдардын тагдырын, ички дүйнөсүн адаттагыдай, демейдегидей эле ишенимдүү сүрөттөп бергендикте. Ушул мааниде «Көкөй кестини» «экспериментик роман» же «роман эксперимент» деп атоого болор эле. Мындай тажрыйбалар дүйнөлүк адабиятта, айрыкча батыштын экзистенциялисттик романдарында кездешет, бирок алар көбүнчө песимисттик маанайда, адамдын жарык келечеги жок катары чечмеленет. Ал эми Ө. Даникеевдин романы баарынан мурда тарыхый оптимизмге жаркын идеяларга сугарылган».

Чыгармада бийиктен караган патриотизм да, ураалаган урааңга жашынган чакырык да жок. Баары пендечиликтин алкагында каралат. Пендечиликтин өзү нукура реалдуулук болгондуктан «эл менен бирге көрүү» эл башына түшкөн мүшкүлдү колдон келишинче көтөрүшүү, кол кабыш кылуу сыяктуу нерселер «уят» деген кичине чен-өлчөм менен зор милдеттүүлүктү башына көтөргөн, өзгөчө кырдаалды түзүп, өтө ыңгайлуу жерден тандалып-табылып алынган.

Ошол станция менен борбордун ортосундагы байланыш үзүлгөндөн тартып, метеостанцияны пааналагандардын өз майданы андагы жеңиши жана жеңилиши башталат. Тагдырдын буйругу менен башка түшкөн кыйынчылыкка Мурат жубайы Сакинай экөө, күйөөлөрүн майданга узаткан Дарийка, Гүлшан, ал тургай кичинекей Изат, жада калса күүдөн-күчтөн тайыган Айша апа да моюн сунбай күрөштү. Колдон келишинче тагдыр жазмышына мындагылар сабырдуулук менен карап, каршы турушту, аракеттеништи. Ырас, аларга «арналган» турмуштун катаал сыноолору байланыштын үзүлүшү менен эле токтоп калган жок. Буга табияттын кырсыктары, эч бир болжоп таба албай тургандай мезгилдин өзгөрмөлүү климаты кошул-ташыл болуп турду. Алар тышкы дүйнөдөн канчалык обочо калса да, алардын турмушу, ой-тилеги эч качан жалпы адамзаттык проблемадан бөлүнбөй турганын көрсөттү. Алардын эл жашаган чоң дүйнө менен сырткы карым-катышы үзүлсө да, жалпы эл, мүлдө журтчулук менен болгон ой-тилектердин ишенимдин байланышы улам барган сайын чыйралып отурат. Ар бир пенде-

нин орду жалпы адамзаттык проблемада канчалык экендиги мына ушинтип өз алдынча караганда даана көрүнөт. Согуштук кырдаал Мураттын жоопкерчилигин кандай көтөрсө, Айша апа баш болгон аялдардын жоопкерчилигин да дал ошондой көтөрдү.

Ө. Даникеев ушул жерден Мураттын психологиясын зор чеберчилик менен берген. Өзүнүн башкалардын катарына жеткириш үчүн Мурат бөлөктөрдөн арбын эмгек кылышы керек. Аны өзү да сезет. Ушул сезим аны дайыма башкарып, жакшылыкка үмүттөндүрүп келет. «Жеңиш биздики болот». Мураттын ишеничи, тумар туткан ыйык сөзү тоол кылганы мына ушул. Ушу менен жүрбөйбү, баарын мойнуна алып, баарына кайыл болуп. Өкмөттүн жумушу. Жалгыз мен каягына жетишем деп таштап салмак беле. Эртең эле тиги аскерге кеткендер кайтып келсе, алардын бетин кантип карайт? Эмне деп жооп берет?» Мына ушул суроолорго берилүүчү жооптор Мураттын адамдык жоопкерчидигин арттырып, өкмөттүн жумушу менен катар үч үйбүлөнүн жүгүн көтөрүүгө аргасыз кылып отурат.

Автор бул романда согуш маалында алыскы тоо арасында айласыз абалда калган алты адамдын турмуш тагдырын көркөм чечмелөө менен бирге адам менен табигаттын ажырагыс биримдигинин түбөлүктүү философиясынын бир учугун дагы ачып берүүнүн аракетин көздөйт. «Романда ошондой эле, – дейт адабиятчы К. Ибраимов «адам-табият» антиномиясынын дагы бир маанилүү жагы – турмуш аттуу орошон феномен алдындагы ортоктош тагдыр-тарткылыгы жана органикалык биримдиги бийик трагедиялык пафос менен туюнтулат. «Көкөй кести» романында табият бир туруп ашуу бербей боройлогон бороон чапкыны менен, ак кар-көк муздуу аязы менен, аштыкты майкандап, приборлорду кыйраткан тилсиз макулугу менен туш-туштан кысмактап, адамдын айласын кетирет. Мурат фронтко жардам берем деп аштык алпаратканда Торкашка ат күбүргө чөгүп өлөт. Ал эми Алаяк аягына доо кетсе да өлөр өлгүчө азап жеп адамга адал ак кызмат кыла берет. А Карагер болсо каатчылык кезде согумга союлуп кетет. Табият менен жаратылыштын мындай чырмалыш маселеси барган сайын чыңалгандан чыңалып, анан

Сур эчки жаныбардын караан туткан жалгыз туягын Мурат байкоостон энесинин көзүнчө мууздап салган каргашалуу сааттан баштап ал андан ары чыдоого болбой тургандай акыркы чекке жетет». Ал эми романда Изаттын дайынсыз жоголуп кетишине адабиятчы А. Акматалиев өзүнүн ой толгоосунда ошол «Сур эчки себеп болдубу?» деген суроо коёт. «Ал реалдуу үй жаныбары болсо да эпостогу ыйык Сур эчкиге тымызын үндөшүп тургандыгы айкын сезилет. Белди ашып кеткен Сур эчкини издеген Мурат агасын утурлайм деп үйдөн чыккан бойдон адашып Изат табылбады. Ошол Сур эчки болбогондо жаш баланын өмүрү кыйылбайт эле го! Романда эпостун сюжети кайталанбайт (сөз Кожожаш эпосу тууралуу баратат). Каармандары катышпайт. Бирок ошого карабастан, Ө. Даникеев Сур эчкинин образын жаратуу менен адам жана жаратылыш проблемасын камтууга аракеттенген.

Ырас, бир эле Мураттын образы менен роман мынчалык көркөм дөөлөткө социалдык-философиялык жалпылоого ээ болбойт эле. Анын жүгүн бөлүшүп турган каармандар – Дарийка, Айша апа, Сакинай, Гүлшан, Изат. Ар биринин романда өздөрүнүн орду, көтөргөн жүгү бар.

Канткен менен согуш алааматы алардын жашоосун телегейи тегиз бойдон калтырган жок. Бардыгы колдорунан келишинче өз аракеттерин жасашты. Эң негизгиси, алардын өмүр менен өлүмдүн ортосунда кармашкан төрт жылдык өмүрү текке кеткен жок. Алар Мекен алдындагы инсандык жоопкерчилигин кайраттуулук менен аткарышты. Адабиятчы К. Асаналиевдин сөзү менен айтканда, «бул жер боортоктоп калган караманча натурализм эмес, бул адамдын бийик сезимдерин, бийик умтулуштарын, идеялык сүрөттөгөн нукура реализм. Натыйжада, жасалмасыз, апыртмасыз реалдуу турмуштун накта картинасы, өзүнүн бүтүндөй драматизми, кайгысы жана кубанычы менен көз алдыга тартылат». Мына ушунун баарысын Ө.Даникеев ар бир каармандын жан дүйнөсүнүн көп кырдуу табиятын чебер сүрөткер катары, көркөм анализдөө аркылуу алгылыктуу чечмелеп бере алды.

Адабият майданында, эмгектенген сүрөткерлерден 80-жылдардын экинчи жарымынан кийинки коомдук-саясий кырдаал адабияттан көп жаңы нерселерди талап кылып

турду. Чыгармачылык менен алпурушкан ар бир көркөм сөз кайраткери өз чыгармасында замандаштарына тиешелүү өткөн мезгилдин маанилүү маселелерин коё билүү менен аны көркөм чечмелөөдө турмуштук окуяны өз концепциясына айкалыштырып, ал аркылуу адамдарды ойлонууга мажбурлоону көздөдү. «Мурас» романын жазды, совет бийлиги толук орноп, анын саясий таасирдүүлүгү күчөп, өлкөдө ар түркүн маанилүү курулуштар жүрүп турган мезгилдеги турмушту баяндоону максаттады. Чынында кыргыз элинин байыркы турмушунан социалисттик заманга өтүүдөгү өткөөл учурду түзгөн бул этапта ар бир акын-жазуучу өз көз карашы менен айта турган көптөгөн нерселер бар эле. Ал эми Ө. Даникеев «Мурас» романында, негизинен, 30-жылдардын аягында социализмдин ири курулуштарынын бири катарында тарыхта калган Чоң Чүй каналынын казылышы сүрөттөлөт. Аталган курулуштун көркөм баяндалышы романдагы башкы идеялык өзөктү гана кармап турганы болбосо, романдагы көтөрүлгөн проблема башка маселе мазмунду өз ичине камтыйт. Аны романдын аталышы ырастап турат. Окуя 30-жылдардагы турмуштук көрүнүштү чагылдырган менен автор айтууга аракеттенген ой андан кыйла тереңге кеткен сыяктанат.

Автор чыгармадагы окуянын башын карапайым эле социализмдин ар бир кадамына ишенип, партия үчүн совет бийлиги үчүн болгон күчүн аянбай, ар бир сөзүнө, ар бир ураанга таасирленип, бардык ийгилик бүгүн, эртең болуп калчудай маашырланып турган учурунан баштайт. Чыгармадан мисал келтире кетели: – Ээ-эй! О таң, таң атып кетти. Бол, болгула, жолго чыгалы. Бо-ол! Төмөнкү айылдагылар күтүп калышты. Эй-гээ! – деген «Абылгазынын алаңгазарынын» кыйкырыгы менен башталат. Бул бир караганда окуянын өнүгүшү үчүн сельсоветтин катчысы, жаш Айдардын элди жумушка чакырган кыйкырыгы болсо, экинчи тарабынан символикалык түрдө алып караганда советтик саясаттын күрдөөлдүү жүрүшү эле. Ал совет мезгилиндеги эч бир чарчоону билбеген, эң чоң максат менен күжүрмөндүүлүктү айкалыштыра эмгектенген, улуу идеяга азгырылып курулган коммунизмди өз көздөрү менен көрүүгө

дилгирленген, ага зор ишеним арткан ошол муундун иш аракети болчу. Ошол мезгилде таңдын атышы менен жумушка киришкен социализмдин мындай жашоо образын Калыйпа сыяктуу айрым бирөөлөр гана: «Эмне эле энтеңдешет дейм да, таңсаардан. Күндүз эле чыгышса өлөбү?! – деп нааразылык айтпаса көпчүлүгү лам деп ооз ачышпай туура көрүшкөндүгүн көркөм баяндоого ашыгат жазуучу. Романдын анча татаал эмес, чыгарманын ичинде чиеленишкен окуялар деле көрүнбөйт. Ал жамы журтка бирдей иш алып келген Чоң Чүй каналынын курулушунун бир үзүмүн сүрөттөө менен чектелет. Чыгармада автор Сокулук районундагы бир артелдин гана иш-аракетин баяндайт.

Бирок романдын ички кудуретин муну менен чектебей маани-мазмунун тереңден издөөгө туура келип турат. Ал проблема чыгарманын аягында дааналат. Ал – Мурас. Болгондо да кечээкиден бүгүнкүгө, андан эртеңкиге күнүмдүк менен айкалыша берилүүчү мурас экендиги көрүнөт.

Мына бул канал – тээ береги бабаларыбыздын Кең-Сай, Дөң-Арык, Туура-Жөөгү сыяктуу эле көпкө кылым бою биздин небере, чөбүрөлөрүбүздүн чөбүрөлөрүнө калчу мурас. Мунун кандай капааттыкта казылганын кагаздан окуп билишер алар. Ыракмат алкышын айтышар. Артында из калтырат деген ушул. Айтпаса, мурас, Айкөл Манас дастаны, Улуу сөздү уланткан дил, тилибиз ээ. Мобундай эбаккы эски «шаар» урандылар алардан чыккан табылгалар. Баары-баары – биздин ата мурасыбыз. Эл, Жер, Суусун коргоо, намыс алуу. Ал дагы мурас. Мурастан айрылгылык кылбасын кудайым. Атаны арман күн-аа. Бир гана мо Ажы-Бейиттин. Эскиче билим алган Баястан айрыкча Чоң Чүй каналын куруу үчүн Ажы-Бейиттин бузулушуна кейийт. Ырас, Баястан романда конкреттүү сүрөттөлгөн жеке тагдыры бар каарман. Бирок анын аркасында автордун терең мазмундуу философиясы жатат. Ал байыркы замандардан бери калыптанып, эскиче тарбияланып өзүнчө бир рухий бийиктикти боюна сиңирип, совет мезгилине жеткен маданиятты жазуучу мына ушул Баястандын образы аркылуу берет. Аны чыгарманын башынан аягына дейре өнүккөн окуя ырастап турат. Чыгарманын башында Баястан советтик түзүлүшкө кайдыгер катары көрүнсө,

акырындап анын ар бир саясий жүрүшүн туура кабылдоого аракеттенгенине, кемчилдигин өз мезгилинде оңдошуна көмөк көрсөтүүгө ниеттенген активдүү инсан катары чыга келет. Ал өз элинин рухий кызыкчылыгы үчүн бардыгына барат. Ага чыгармада реалдуу далилдер бар. Мисалга ата арбагын баба мурасын сыйлап, качанкы бир мезгилдерде эл үчүн кызмат кылып легендага айланган Төрт-Күлгө көмүлгөн Ажы-Бейиттин кабырын ачтырбас аракетин кылып, канал казгандарга алардын чоңу Болот Мамбетовдорго чейин барат. Алардын максаты кылымдап козголбой келген ата мурасын дал ошол калыбында сактоо эле. Бирок ага зор бир мамлекеттин саясий түзүлүшүндө турган кызыкчылыкка Баястандын кудурети жетпеди. Ырас, ал карманган критерий эскиден келе жаткан түшүнүктөрдөн турган. Ал ошол турушу менен жаңы түзүлүштөн өз ордун таап калышы мүмкүн эмес эле. Ал сөзсүз өзгөрүш керек. Ата мурастын кайсынысы калып, кайсынысы өзгөрүү керек. Өткөн замандан иргелип келген мурастын ак, карасын туура баалап, калыстык менен ылгап алууга кийинки мамлекеттик түзүлүш дегеле келечек муундун кудурети жеттиби? Бул суроолорго жооп берүү кыйын. Бул маселенин түйүнү тээ отузунчу жылдардан бери карай өзөктөнүп келатат. Карапайым калктан тарта билимдүүлөргө чейин түшүнүшкөн, бирок камчысы катуу бийликке эч ким каршы тура алган эмес. Ал эми романда, дал ошол маселени ким чече алды, бир айылдын чегинен ары сөзү өтпөгөн Кадыркулбу, же Баястанбы? Баястан баарын түшүнүп турат. Ошондуктан: «Баары керек. Нан, кант да керек. Анда чатак жок арпа талкан кымыранга каниет кылып колунда барлардын көзүн караган заман өткөн. Жыл оошкон сайын турмуш оңолуп барат. Анткени ортолук, артель. Бирөөгө бирөө күнкор эмес. Чогуу бирге иштешип, үзүрүн бирге көрүшөт. Ошон үчүн ушунчалыкка жетишип атпайбы эл. Эми жакшы дечи бул. Бирок кээде жаңы турмуш, жаңыча күрөш деп эле эскинин баарын жаман-жакшысын ылгабай жокко чыгарып көз жумду кылуу кандай? Эскинин да эскиси бар. Эске алып ыйык тутуп жүрчүсү бар» – деп эл үчүн адал кызмат кылган ажы Дербиштин эмгеги акталбай жатышына күйүп бышат. Бирок анын эскиче алган

билими жаңы түзүлүш үчүн «суу кечпей турбайбы». Тескерисинче, алган билими анча терең болбосо да, уполномоченный катары райборбордон келген Качыбектин сөзү өтүмдүүлүгүн көрсөтөт. Автор бул эки каарманды бекеринен канал үстүнөн, кайнаган турмуштан жолуктурбайт. Бири эски замандын билимин, рухий эстетикалык бийиктигин, адепахлактык кудуретин таза боюнча ошол заманга алып келсе, экинчиси күнүмдүк менен жашап өткөндөн да, эртеңкиден да эч кандай кабары болбогон өзүнө айтылган тапшырманы эч кандай акыл калчабай аткарган бийликти өз акыл ченеминен ашык таанып биле албаган рухий бийиктик жөнүндө таптакыр түшүнүгү жок утурумдук мансабына азгырылган көрпенде. Автор муну өзү айтпайт окуянын жүрүшү аркылуу далилдейт. Казылып жаткан канал кечээкиден да, бүгүнкүдөн да сыгылып чыгып эрткеңкини көздөй кеткен өмүр жолу сыяктанат. Атадан мурасталган билим өнөрдүн символу сыяктанган Баястан менен мезгил талабын кармап турган «уполномоченный» экөөнүн ортосундагы эң алгачкы маекке көңүл буралы. Анда Качыбек учурдун кылган ишинин туура же туура эмес экендигин текшерүү үчүн Баястандан сурайт: «Бу канал, канал кандай экен, жактыбы сизге?» Баястан не демек. «Жакпай анан. Элден айланса болот. Мындайды Гянжалык Абу Мухамед Илиаздын Фархады эмес андан жер алптардын жүзү менен биригип да бүтүрө алмак эмес». Бул туура. Өткөн кылымдарда мындай өмүр дайрасын түзүүчү курулуштар болгон эмес. Чүй каналы совет мезгилиндеги зор жетишкендик. Бирок бардык курулуштар эле дал ушундай элдин өз каалоосу менен бүтүрүлгөнбү? Мына ушул маселеге да автор айрыкча көңүл бөлөт.

Бернштам, Бондарь, Ребревдердин көркөм образдары аркылуу автор совет мезгилиндеги илим-билимдин көп кырдуу өнүгүш багытын, бийиктигин, кемчилигин чечмелеп берүүгө аракеттенет. Автор өткөндөгү мурасты Баястан аркылуу берсе, учурдагы руханий байлыкты Бернштамдын образы менен символдоштурат. Ага мурасы менен мезгил бийиктигинин карым-катнашын, кем-карчын советтик коомдун алмашылышы менен кетирилип жаткан жаңылыштыкты ажы Дербишке байланыштырып, көркөм чечмелейт.

Ошондой эле, чыгармада автор кыргыз элинин өткөн замандагы тарыхын, дегеле 30-жылдардагы коллективдештирүү, коогалаңдуу репрессиялуу жылдардын айрым көрүнүштөрүнүн жүзүн каналдын казылышы тууралуу окуяга байланыштырып, ошол окуянын шарапаты менен элибиздин эзелки, эмдиги эртеңи менен ортосундагы алтын талап – алиги мурас туурасында чоң проблеманы окурмандарга сунуштайт.

РЫСКУЛОВ РАМИС
(1934)

Өзү жазгандай «бажыраңдап, шадыраңдап, эртеңдердин эшигин шаңкайтып ачкысы келген» акын адабиятка жаңыруунун, башталуунун, жеңилдик менен сергектиктин кабарын туюнткан «Жаз» (1959) деген аталыштагы китеби менен келди. Ага дейре ырлары «Литературная газета», «Комсомольская правда» сыяктуу борбордук, андан тышкары республикалык гезит-журналдар менен өзүнчө жыйнактарда жарыяланып турган. Ырас, 50–60-жылдардын көз карашынан алганда, жалпы ааламдык ачылыштар болуп, адам баласы космоско канат сермегенге шыктанып, ошол эле учурда жердеги жай жашоо да эртеңки күнгө, келечекке бекем ишенүү, күрдөөлдүү курулуштар менен коштолуп, көтөрүңкү дем менен уланып жаткан кезде учурдун сүрөткерлеринин чыгармалары дагы заманына эриш-аркак болгону чын. Деген менен адабий майданга Рамис Рыскулов өзгөчө маанай менен келди.

Поэзиянын жалпы фонунан акындык табияты жагынан үндөш сүрөткерлерди учуратуу кыйын эмес. Ал эми ушул жагдайдан алганда акын этегине ысымы жазылбаса дагы ырлары автору ким экенин жазбай таанытканчыгармачылык өзгөчө талант катары элге белгилүү. Бул тууралында замандашы А. Жакшылыков: «Анын ал турсун бир да ыр сабын жазгырып келип өз корооңо кошуп коё албайсың. «Мен Рамистин ырымын» – деп «мааракеңи мааракеңи»... Дегинкиси чыгармасынан инсандык ички көрөңгөсү байкалып турса – бул нак таланттын жышаанысы» – деп азил-чыны аралаш жазганы бар.

Ырлардагы өзгөчө белги ушул – алгачкы жыйнактагы болобу, же кийинки китептериндегиби, кайсы ырды албай-

лы, аны жазып жаткан адамдын учуп-күйүп, делөөрүп, өзүнө өзү батпай, элирип, жаны далбастап, жашоого куштарланып турган абалын туясың. Мындай мүнөздөгү сыпаттоону дагы да уланта берүүгө болор эле. Башкача айтканда, «шаңдуулук» деген түшүнүккө эмнелер кире турган болсо, ошол нерселердин бардыгы тең бар. Өзүнө өзү ыраазы, кайгы-капасы менен эч кимге таарынычы жок, жедеп жолдуулукка муюган, чексиз бактылуу адамдын ыры. «Анын палитрасы шаттуу, бирок айрым калемдештердей жасалма эмес».

Эки көзүм эки майрам,
Эки көзүм эки асман.
Басам, басам,
Бу турмушту даңктаган
Гимн болуп жаңырам.
Бардык жайда
Мени узатат көчө оттору тизилип,
Мончоктордой кыпкызыл.
Майрамдуумун.
Май дүйнөсү – дүнүйөм.
Көкүрөктү керип коюп
Ай-ааламды кабыл алам
Денем менен,
Билбейм кайда батырам кубатымды,
Өткүр дүйнө албууттанат,
Кандай сонун жашоо жарык дүйнөдө
Бүт аранаың ачып коюп,
Кайнап турса ишенимиң жүрөктө.
...Көөдөн бийик, башым көкөлөп,
Күү-шаа түшөт мен бараткан тараптар,
Мага бүгүн ырдайт бардык айлана.
Денем эрип күн отунан балкылдайт.
Рухум менин кайнайт, ташат.
Шашат
Менин өмүрүм
Падышасындай жердик турмуштун.
...Шуулдайт чачым!

Куюн толуп ичине!
Шаттык – менин тармалданган чачтарым.

Мисалга алынып жаткан бул саптар акындын «Жаштык маршы» аттуу ырынан үзүндү. Ырда кайсы бир конкреттүү майрам күн жөнүндө сөз болбойт. Дегеле май айы – акындын дүйнөнү, жарыкчылыкты жандай сүйгөн турмушундагы карапайым күндөр. Бирок дал ошол кадимки өтүп аткан саат-күндүн өзүндө кубаныч, шаттык, үмүт, ишеним бар. «Эки көзүм эки асман». Мында асман – тазалыктын, тунуктуктун символу. Дегеле адам баласы эң ыйык, таза гана нерселерди асманга теңеп, көк менен салыштырат. Демек, мындагы акындын дүйнөсүндөгү бейпилдиктин алгачкы белгиси ушул. Анан кайра башка айларга салыштырмалуу майрамдарга өзгөчө бай май айы дал эле Рамис акындын дүйнөсүнө төп келе түшөт. «Асман» аркылуу берген абалды андан да күчөтөт, «көчө оттору жалбырттап күйүп турат». Ошол от табында ага кошул-ташыл акын да кубатын батыра албайт, жарык дүйнөнүн ченемсиз сонундугун бүткүл тулкусу менен туят. Жүрөгүнөн тартып, чачынын учтарына чейин толкуп-ташыйт. Ыр башынан аягына дейре ушундай дем менен жазылган. Акындагы мындай психикалык чыңалуу адам дүйнөсүндөгү ошол мүнөт-сааттык гана кайсы бир ирмемди чагылдырбастан, ал эртеңкинин, келечектин ачыктыгы менен жолдордун шыдыр, түздүгүн туюнтат. «Арааны жүрүп турган» жаштыктагы акын айтып аткан ишеним кайсы? Бул акындын жеке турмуш-тагдыры эмес, жалпы адамзатына тийиштүү эртеңки ачылыштар менен ийгиликтердин, космикалык ылдамдык менен космостун өзүнүн жетишкендиктери болуп жүрбөсүн? Дегеле 50–60-жылдардан кийин жапырт кыргыз акындары Алыкул Осмоновду окуп, сүйүп, үйрөнүп, таасирленип, таалим алганын эске алсак, мында «отуз жаштын ары жагында» өмүрдүн учкулдугуна баш катырып отурган акындагыдай муңаюу менен тынчсыздануу, санаркоо менен кейип-кепчүү дегеле жок. Ырас, мезгилдин учкулдугун, тездигин ал дагы түшүнөт. Бирок «заман болсо атырылган арстан, жолборс болуп аны менен жашырам» – деп турмушка «Бетховендин маршындай буркан-шаркан кирет». Анан

да акындын өз дүйнөсүн сыпаттоосу кызык, ал бир эле мезгилде «шашат, жаңырат, жаштык дайрасында үстөмөндөп агып жөнөйт, денеси эрип балкылдайт, кайнайт, ташат, суктанат, чайкалат, дүңгүрөйт, жаңырыктайт, шарап ичпей мас болот, кулагына дүйнө кужулдайт». Ушунча сезим менен абалын кичинекей жүрөккө батышынын өзү ал адамдын дүйнөсүнүн демейден тыш экендигин кабарлайт. Ырас, ал өз дүйнөсү жөнүндө жазып жаткансыйт, бирок ошол эле учурда анын абалындагылар жалпы аалам менен эриш-аркак. Акын келечекке «сатурнду шапке кылып кийип алып» бара жатат. Ал жолдо деңиздер да лирикалык каармандын тизесинен келе түшөт, демек, өзү ошол маалда зор, албан боло түшөт. Адаттан тыш мындай кыялдуу көрүнүштөр, кыймылдуулук бала дүйнөсүнө таандык түштөрдөн гана жолугушу мүмкүн болгон нерсе го. Ал эми акын дүйнөнү балача кабылдап, кайсы бир майдын күнү ааламды жаңы көрүп жаткансып, таңыркоо менен кабылдайт. Дал ушул маанай, салттуу кыргыз ырына окшошпогон жаңыча образдык ой жүгүртүү, ойлордун эркиндиги, кыймылдуулук менен ылдамдык, жупуну нерседен кубаныч менен шаттыкты билүүчүлүк акындын поэзиясын коштогону коштогон. «Ыр чыны» (1961), «Күнмайрам» (1967), «Даңкан» (1970), «Шаттуу ырлар» (1973) делип, ыр китептеринин аталышынын өзү эле акындын поэтикалык маанайынан кабар берип турат. Жогоруда аты аталбаган китептеринде болобу, дегеле жалпы рыскуловдук поэзияда шаттулук кызыл сызык сыяктуу үзүлбөй жүрүп отурат да, андагы негизги фон бозомук, күңүрт, кандайдыр бир басмырт боёкко эмес, кызыл-тазыл, ачык, шаңкайган түскө ээ. Атайы бөлүп, «Келечекти ойготом», «Шаттык», «Атырылган ааламым», «Дилгир ырлар», «Күндөй жашайм», «Далилдөө», «Доор түзөм», «Өрт рух», «Иштеймин мен күжүлдөп» деген өңдүү аталышы көтөрүңкү ырларды кароону мындай коюп, жупуну делген бир-эки ырына кайрылып көрөлү:

Булочка жеп келатам
Булочка жеп булчуңдап.
Бу да болсо
Жайбаракат

Тиричиликтин жышааны.
Ушунда да жубануу бар,
Ушунда да кичинекей
Кубануу бар,
Көктө күнгө ынануу бар.
Эмнегедир күлүп коём тымызын.
Көзү менен асмандын
Жок нерсемин,
Көзү менен чимейилдин
Гигантымын!
Булочка жеп келатам...

Алгачкы жана акыркы саптарындагыдай аталган бул ыр бир карасаң дегеле сөзгө алып, чыгармага өзөк кылып ала турган көрүнүш деле эмес. Бу жарыкчылыкта ким чай ичпейт да, ким токоч, же булочка жебейт. Адам турмушундагы кенедей бир кыймыл, акын айткандай, жөн гана бир тиричиликтин жышаанында. Ал эми ыр аркылуу акынга кошулуп ой жүгүртсөк, ушул кичине кубануу менен жубанууда лирикалык кейипкердин күнгө, жашоого болгон бийик, улуу сүйүүсү камтылган, ал жөн гана өзөк жалгап аткан жок, ошол эле учурда ушул абалында өзүнүн ким экендигине ой жүгүрттү. Ак-каралуу турмуштун бир четинде булочка жеп келаткандагы анын бүлбүлдөгөн кубанычы эмне экен?! Дегеле адам катары өзү ким, ааламда анын орду кандай, ал эмнеге татыктуу? Ушул жалпы адамзаттык суроо рыскуловдук ушул жөнөкөй, ушул жупуну, ушул кымындай ырында акынга гана мүнөздүү поэтикалык ой жүгүртүү аркылуу жогорку бийиктикте берилген. Жердин фонунда билинер-билинбес, ал тургай жок нерсе экенин акын танбайт, ага таарыныч да кылбайт. Себеби болгон мыйзам ченем ошол, турмушта ар бир нерсенин – чоңдун да, кичинекейдин да орду бар. Аалам үчүн жок нерсе болгон менен кайсы бир майда нерселер үчүн, бул жерде чимейил үчүн, акын деле адам-пенде катары чоң нерсе экен. Акын өзү кичинекей чимейил аркылуу чоң ааламды көрүп аткан сыяктуу ал жараткан кичинекей ыр да чоң маанини туюнтуп турат. Мындай чеберчилик менен поэтикалык

жөндөм ырдын Рыскуловго гана мүнөздүү өзгөчөлүгүн кабарлайт. Бул өзгөчөлүк туурасында акындын замандаштарынын бири: «Дегинкиси логикалык жагынан теңирден тескери көрүнгөн нерселерден деле Р. Рыскулов кандайдыр окшоштуктарды, күтүлбөгөн жалпылыктарды табууга ыкчыл. Ошондуктан айрым ырлары күтүлбөгөн салыштыруулардын эсебинен анчейин өөнү жок кабылданып калат окшойбу» – деп жазса, экинчиси: «Жазган ырларын карап олтурсаң, төрт сабы төрт жакка кетип, бир карасаң Рамисти деле сөз өнөрүнө жакындата турган адам эмес, уйкаштыгы өтө чоркок, өтө чабал, мындайча айтканда, ал антиакын. Минтип басынтып койсоң да болот, Рамиске экөө тең жарашат, анткени Рамисте балалык да бар, акылмандыктан да теңир аны кур койгон эместей» – деп белгилеп келип: «А балким, Рамистин ушул эле ырларын бөлөк акын жазганда, ким билет, ийгилик түгүл, өмүр бою чала-чарпыттыгы үчүн жыргаган сөз укпай адабиятта суук тумшук болуп өтмөк, Рамисти бу жагынан бак карап койгон» – деп анын акындык бактысына суктанат.

Ырас, айтылган бул пикирде кылдай жалгандык жок. Кыргыз поэзиясында Рыскулов жараткан чыгармалар алгач өөн учураса дагы (формалык жактан өзгөчө – бул жөнүндө сөз анан болот), анын ар бир жыйнагы жарыялананаар замат чоң резонанс туудурган. Жыйнак тургай айрым ырлары туурасында деле ушундай деп айтууга болот. 1962-жылы «Ала-Тоо» журналында «Кыздар» аттуу бир ыры жарыяланаары менен эле ушул чыгарманын тегерегинде кеңири адабий талкуу жүрөт. «Ленинчил жаш» гезитинин беттеринде жүргөн бул талкууга Т. Сыдыкбеков менен Т. Үмөталиев баштаган акын-жазуучулардан тартып, К. Укаев менен К. Бобуловго чейинки сынчылардын катышканынын өзү эле Р. Рыскуловдун бир ыры кандай адабий окуя болгонун далилдеп турат. «Кыздардын» жаңылыгы анын ыр саптары уйкашсыз жазылгандыгында гана эмес, маселе алда канча тереңде эле. Ырдын мазмунун жана психологиялык чыңалуусун күчөтүп турган касиет-сапат акындын жаңыча образдык ой жүгүртүүсүнө байланыштуу.

Троллейбус зымга аркандап
Алган күлүк тагдырын
Кетти жашыл шаарды аралап
Беттеп тоонун адырын...

Жаркыраган кыздар тобу алыстап,
Калган кезде мен токтодум эриксиз.
Жаңырыктап жатты алардын үндөрү
аба жарып
Мен тыңшадым узакка тыным алып,
Жаңырыктар эрип кеткен талаага.

Бул ыр саптары, көрүнүп тургандай, мазмун жагынан да, форма жагынан да традициялуу кыргыз ырынан айырмалуу. Ошол эле учурда кадимки ырдай, керек болсо көп башка ырлардан өзгөчөлөнүп, окурманга жугумдуу. Уйкашсыз саптар менен «кокусунан» уйкашып калган саптардын айкашып турушу, сөздөрдү күтүлбөгөн маанисинде колдонуу («жаңырыктар эрип») өңдөнгөн өзгөчөлүктөр ырдын жаңычыл белгилерин далилдейт. Ыр эң ириде психологиялык, интонациялык жаңылыктары менен адабий чөйрөнү дүргүткөн.

Ойлор менен теманын мындай күтүлбөстүгү төмөнкү ырынан дагы көрүнөт:

Мен көп, көп ирет
Болуп турам Эркеникинде,
Учкаяк жазда жана жайда кызарган,
Күздө сары, жаңы кышкы үйөрдө.
Билем аны кыз чагынан бери,
Билем эң жакшы.
Алыста мен жүргөндө
Аны эстесем
Дайым өйүйт жүрөгүм!

«Эркe» деген ырынын болгон турпаты ушул. Мындагы маани-мазмун дагы эң жөнөкей. Лирикалык каармандын кайсы бир аялга кайдыгер эместиги, сезим учкуну, ага тартылуу өңдөнгөн ички абал берилет. «Билем аны кыз ча-

гынан бери» – деп бул мамиленин сырын акын дагы тереңдетет. Жөн гана баяндалып жаткан окуяны ушул сыяктуу күтүлбөгөн деталдар менен ого бетер элестүү, жөнөкөй, жугумдуу кылып, окурмандын көз алдына тартат. Мында деле атайы сөзгө алгыдай чоң маселе жок. Көп болсо күнүмдүк аял-эркек мамилесидир. Жаштык кездеги делөөрүткөн махабат эмес, жашап калган курактагы жоктоо, бирок кайдыгерсиз мамиле сүрөттөлөт. Мазмуну менен бир карасаң көзгө өөн учураган бул өңдүү ырлардын Рыскуловду, жогоруда замандашы белгилегендей, адабиятта «суук, тумшук» кылып көргөзбөгөн касиетинин себеби ушул аларда эң ириде жасалмалуулук жок. Акын көңүл абалын жасап-түзөбөй, астейдил берет. Жана ошол жеке маанай бир эле учурда окуп аткан окурманды эриксиз багындырып, кайра анын жан дүйнөсүнө төп келе түшөт. Окурманды ойго салат. Жогорку ырдагы мазмун деле канча бир адамдын көңүлкөйүндөгү маселе болушу мүмкүн. Ушул жагынан алганда рыскуловдук ырлардын жекеликтен жалпылыкка өтүү мүмкүндүгү бар. Демейдеги шайыр-шатман акындын жүрөгүн кымбат адамынан алыстоо бир аз өйүтөт.

60-жылдары кыргыз поэзиясы сапаттык жаңылануу жагынан чоң секирик жасады, формалык жактан да, мазмундук жактан да улуттук адабият мурунку локалдык чектелүүчүлүктөн бийик көтөрүлдү. Адабий чөйрөгө жаңы аралашып жүргөндөрдөн тартып аксакалдарга чейин бүтүндөй ал процесске аздыр-көптүр үлүш кошуп калышты. Бирок негизги бурулуш жасагандар аттын кашкасындай көзгө урунат. Ошондогу формалык изденүүлөрдүн тегерегиндеги талаш-тартыштын чордонунда дал ушул Рамис Рыскуловдун поэзиясы турду. Бул жагдайда акындын адаттан тыш ыр жыйнактары менен андагы салттуу жана эркин ыр формасында оригиналдуу ой жүгүртө алган жөндөмү, ошондой эле дүйнөнү башкача кабылдоосу, чыгармачылыгындагы күтүүсүз салыштыруулар менен метафора, ассоциялардын жыштыгы, демейдегиден бөтөнчө интонация менен тон, ырларына берилген көркөм боёк себеп болгону талашсыз. Дүйнөнү образдуу кабылдап, образдуу чагылдырыш жагынан айырмаланып турган. Өзгөчө өзү жашап аткан мез-

гилдин күрдөөлдүү илебин ансыз да тынчы жок акын ого бетер көтөрө чаап, нукту жердеги тириликти баяндоодон түз эле тайманбай, апкаарыбай космосту чагылдырууга бурду. Жердеги ылдамдыкты космостук ылдамдыкка салыштыруу менен адам жана космостун байланышын өзүнүн дүйнөтаанымы, жеке аңдоосу менен чечмелеп, өмүрдүн баркы менен жоопкерчилигин окурмандардын ынтаасына койду. «Чү» деген эле жерден:

Жүрүп кеттик зымырап
Жүз жылдарды карытып.
Күүдөн тайбас, арыбас
Күлүктөрдү арытып,
Алыс учтук аркырап,
Аймактарды тарытып.
Күн заманга чү койдук
Ай заманын карытып –

деп адам менен космосту жуурулуштура сүрөттөп, аалам-га Кудайдын бийиктигинен туруп көз жүгүрттү. Советтик доордо «кудай жок» деп канчалык ооз көптүргөн менен кыргыз адамынын жан дүйнөсүндө анын орду кандай экени түшүнүктүү. Өзүнө адам катары ишеними чегинен ашкан акын, заматта өзүн кудайга теңеп койду. «Кыян жүрдү кыялда, Кырк кылымды айланып» – деп кыялдын чегине да сыйбай баратты акын.

«Космостук манифест» жеке эле кыргыз поэзиясында эмес, Бүткүлсоюздук масштабда оозго алаарлык чыгарма болду. Кыргыз адабиятына келгенде С. Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» менен О. Султановдун «Аэропанорамасы» ушул багыттагы ийгиликтүү чыгармалар. Деген менен бул жагдайдагы чыйыр салуучу башталыш Рыскуловдун ысымына байланыштуу экени адилеттик үчүн айтылышы керек.

Мындай чыгарманын жаралышы үчүн жеке аңдоо менен кыял аздык кылмак. Ан үчүн терең дүйнөтааным, физикалык билим поэтикалык чеберчиликти коштоого тийиш эле. Чыгарма бул көз карашка төп келет. Чыгарманы окуган окурман «космостук законддордун манифести» планет-

тердей өз огунда айланган денедеги атомдор», «кремнийге ширетилген адамдын оттуу дайрага күйбөстүгү», «галактика, марсиандык жаңы ачуулар», «адамзаттын келечек доорунан келаткан циклон», «арсак-терсек конструкциялар», «кометалардын сөлөкөтү», «стратосфера, иносфера, «ишеничтердин квинт-эссенциясы», «поэзиядагы антитамерлан», «алай-дүлөй хаостор» жөнүндөгү акындын түшүнүгүнө күбө болот. Бул жөн гана физикалык ишеним, терминдердин тизмеси эмес. Акын атайы сөздүктөр менен кылдат иштеп, өзүнүн элестөөсүнө дал келген түшүнүктөрдү поэзиясында байма-бай жуурулуштуруп берип, поэтикалык көрөңгөнү билими менен аралаштырат.

Лирикалык кейипкер ай, жылдыз, асманга колду сермеп эле таптакыр «учуп» кетпейт. Ошол эле учурда өз башталышын:

Мен силерден кетем элдер алыстап,
Келиш үчүн кайра баштан туулуп.
Ырларыңа кириш үчүн жаңырыктай,
Күлкүлөрдө калыш үчүн шыңкылдап,
Жууруйм өмүрлөрдү, –

деп өзүнүн озуйпа, милдетин, жердик башталышын унуткарбайт. Жерге болгон уулдук сүйүүсү менен ызаатын астейдил билдирет. Чоң максатты сая кууган лирикалык кейипкер аркылуу чыгарма жаралган доордогу акындын түшүнүгүндөгү кыргыз адамынын элесин көрөбүз. Ал адам жалпы адамзаттын келечеги, эртеңи үчүн кам көрүүгө тийиш. Ушул мааниден алганда Рамис Рыскуловдун «Космостук манифести» өзгөчө сөзгө эгедер болгону мыйзамченемдүү.

«Космос» темасы адегенде эле «Манифест» менен башталып жана аны менен жыйынтыкталып калган жок. Ал рыскуловдук шаңдуулук сыяктуу жыйнактан жыйнакка, ырдан ырга тымызын берилип жүрүп отурду. Ар кайсы китептеринен алынган «Доор», «Жердин уулу спутник», «Баратам», «Марсиандык жаркыроолор», «Жылдыздуу ренесанс», «Өрт рух», «Гагаринге» өңдүү ырларында аталган тема ар тарап-

туу ачылып жүрүп отурат. Бул ырлар окурмандан интеллектуалдык жана эстетикалык жактан атайын даярдыкты, көркөм кабылдай билүү мүмкүндүгүн талап кылат.

Эгерде акын үстөккө-босток жогорудагыдай маанайдагы гана ырларды жаза берген болсо, кайсы бир мерчемде өз окурмандарынын көңүлүн кайт кылып коюшу мүмкүн эле. Муну акын өзү да жакшы түшүнөт. Түшүнбөгөн күндө дагы анын аң-сезими, жан дүйнөсү жеке эле андай толгонуулар менен чектелбейт. Дегенибиз, канткен менен Рыскуловдун ырканасы ар тараптуу, тематикасы бай. Граждандык маанайдагы мекен, жаратылыш, балалык, ыр, жаштык, сүйүү, айыл-шаар, акындык жана башка темадагы ырлары арбын. Ырас, алар туурасында сапаттык жактан ырдан ырга, жыйнактан жыйнакка карай өсүп олтурду деп баса белгилебесек дагы, Р. Рыскулов максаттардын бийиктиги, амбициясы, сезимдик рефлекциялар, эстетикасы жагынан да өтө ориги-налдуу, кайталангыс акын экендиги талашсыз.

Кандай гана жаңылык болбосун, ал оңой кабылдана бербейт. Ал эми 30-40-жыл болсо дагы калыптанып, окурмандардын көңүлүнөн түнөк тапкан, өзүнүн уюткусу бар салттуу поэзия бир заматта «ак ыр» деген (эркин ырды деле көбү ак ыр деп түшүнүштү) немеге жол бошотуп, экинчи планда калып жатса (убактылуу болсо да), бул көрүнүш кечээги бир топ акындарга жага берген эмес. Ак ырды «жат короого келген эчкидей» деп чанып, акыркы күндөрүнө чейин пикирин өзгөртпөгөн акын Т. Үмөталиев сынчы К. Асаналиев менен болгон маектешүүсүндө ак ырга кызыккан көп акындардын кайрадан силлабикалык ыр түзүлүшүнө өтүп, «ак ырлардын короосунда Рамистен башка эч кимдин калбагандыгын» белгилеген эле. Чынында эле эки формага алмак-салмак кайрылып, татаал форма аркылуу жөнөкөй ойду берип, же тескерисинче, жөнөкөй форма аркылуу «Космостук манифесттей» татаал ырды жаратып, бирдей алып жүрүп олтурду. Форма маселесине келгенде Рыскуловдун поэзиясы талаш чордонунда болгонун жогоруда эскерткенбиз. «Акындын туруктуу формадагы ырларынан оозеки поэтикалык стихиянын шоокуму сезилип, элдик поэзиядагыдай аллитерация, ассонанс, анафоралар

куюлушуп, алар ырдын жанга жагымдуу эмоциялык ыргагын, жүрүшүн уюштуруп, өздөрүнө тиешелүү эстетикалык функцияларды аткарып турат» – деп бири жазса, экинчиси: «Дегинкиси «жорголотуп ыр жазуунун» түпкү себеби акындын элдик оозеки чыгармачылыкка, асыресе анын көркөм байланыштарына азырынча системалуу, бир өңүттөн мамиле кылууга чабалдык кылып жатканын да айгинелейт» – деп башкача пикирин билдирет. Экинчи пикирдин автору далил келтирген:

Ойдолотуп ыр жазам,
Жорголотуп ыр жазам.
Антип жазам,
Минтип жазам,
Кантип жазам –

деген «жорго ыр» тек гана акындын поэтикалык табиятына мүнөздүү кайсы бир рамкага сыйбагандыктын мисалы болушу мүмкүн. Космикалык арым менен зымыраган акын чарчап-чаалыкканда эмне үчүн «жорго ырга» салганга болбосун. Бул көрүнүштү акындын ар тараптуу изденүүлөрүнүн бири катары кароо керек.

«Мени изилдей турган адам Ницшенин 11 томун толук окуган, Маяковскийди, Пикассону, Гогенди, Ирвинг Стоунду, Ван Гогду мендей сүйгөн жан болушу керек» – деп талаптын бийигин койгон акын кыялында космосто учуп жүрүп туулган жерин унутпаган сыяктуу дүйнөлүк көркөм өнөрдүн даамын татып, не деген алптар менен жолукса дагы, карапайым кыргыз ырын унута албайт. Тагдыры аны менен тагдырлаш, өзөктөш. Ошол эле мезгилде салттуу формага кайрылып жатып, ак ырдын дагы келечегинин узактыгын далилдеди.

Жеке көрөңгөсүнөн тышкары башкалардай эле акындык мектеп жагынан алгач үйрөнгөндөрү А. Токомбаев менен А. Осмонов болсо, экинчи мектеп катары дүйнөлүк адабият, эң ириде орус поэзиясы болду. 1954–59-жылдары билим алган СССР Жазуучулар союзунун алдындагы адабият институтуна деп алгач борборго барган мезгили жөнүндө акын ушундай деп жазат: «Москванын метро-

сун, көчөсүн аралап, Пушкиндин эстелигин көрүп абдан Пушкинге таң калдым. Аны бүт дүйнө билет. Мени бул чоң шаарда эч ким билбейт деп өзүмдү кумурсканын бири катары гана сезип, жаман ичим тызылдады. Бир республика билген атактуу кыргыз жаш акыны болуп келгем». Ошентип өзүнө көзү тойбой жүргөн кезде институттагы Илья Сельвинскийдин семинарына катышып, канча бир убакыттан кийин ал кишинин «Ырларыңдын кээ бир саптары Маяковскийден арыштуу» деген пикирин укту. Я. В. Смеляковго дагы жакты. Л. В. Ошаниндеп поэтика боюнча төрт жыл сабак алды. Чуваш акыны Геннадий Айги менен жолдош болуп, акын катары калыптанышына Владимир Цыбин айрыкча себепкер болду. Ырлары китеп болуп орус окурмандарына тартууланды. Алгач котормо аркылуу байланыш болсо, учурда акын ырларын орус тилинде кыргыздын төкмөлүк өнөрү менен оозеки жаратып жүргөн кези. Машинкага бастырып алып жалгыз нуска ырларын элге таратып берүүгө келгенде Рыскуловдогудай кең пейилдик эч бир акынга теңирден берилген эмес. Ал эми Пикассого сүйүүсү өзүнүн сүрөтчүлүк өнөрүнө жаңыча боёктор менен штрихтерди кошту.

Өтүп барат жаштык поезди,
Бир күнү мен калам секирип,
Мына менин тоскон өзөнүм,
Бала күнүм койгон кечирип,
Мен турмушка али жетпедим,
Сүйгөнүмдүн бетин өппөдүм,
Бир максаттын жүрүп соңунан,
Билбептирмин мезгил өткөнүн.
Деги канча аян бергенсиң,
Сен күткөнсүң, көзүм жалжылдап.
Алыс жакка оттор жагасың,
Жетпей келем жүрүп ай-жылдап.
Зуулдап барат жаштык поезди.
Кетип барат кеткен жолунда.
Токто, менин элпек жаштыгым,
Кана элекмин сенин ойнуңа!

Жогорку ыр – акындын кийинки ырларынын бири. Мезгил, убакыт өтүп адам өмүрү, жаштык бир кезде ракетанын тездиги менен атылса, эми деле «поезд менен зуулдап барат». Өмүрдүн өтүп атышы, карылыктын баш багышы кайсы гана адамды болбосун тынчсыздандырбай койбойт. Ушул жагынан алганда бир аз муңая түшкөн акын жыштыгынын «бир максаттын соңунан түшүү» менен өткөндүгүн баян этет. Ал кайсы максат? Акынды азгырып, арбап келген ал нерсе ыр экени анык. «Ойноп туруп айтып коём, Октон таамай чындыкты» – деп акын өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүк менен турмуш чындыгын ырдоодо. Ал чындыкты жасалмасыз жазган адам, ошол эле мезгилде жеткен романтик. Ошол романтика анын поэзиясын шаңдантып, акынды асман-жердин ортосунда алып-учуп келатат.

СУЛТАНОВ ОМОР
(1934)

Кыргыз адабияты XX кылымдын 60–70-жылдары жалпы совет адабиятынын бир тилкеси катары изденүүнүн, жаңылануунун жолуна багыт алды. Анын ичинде поэзия дагы формалык жана мазмундук жактан жаңы эксперименттердин объектисине айлануу менен, бул аракет бир топ деңгээлде ийгиликтүү ишке ашып, кыргыз ырынын диапазону ого эле кеңиди. Салттуу ырларга катар эркин ыр формасында жаралган чыгармалар окурмандын калың катмарында алгач ар кандай бүшүркөөлөрдү пайда кылса дагы, барабара биротоло орун-очок алды. Ал эми маанилик жактан кыргыз турмушундагы күнүмдүк майда тирликтен тартып, адамзат «бир колу менен күндү кармаган» (Э. Межелайтис) ааламдык ачылгаларга чейинки ар бир предмет менен көрүнүш көз жаздымда калтырылган жок. Жазуучуларда «мейкиндик» түшүнүгү кеңейди, ал туурасынан да, узунунан да, бийиктигинен да өстү. Поэзияда «космостошуу» деген жаңы көрүнүш өкүм сүрдү. Анын өкүлдөрү катары «Космостук манифест» менен «Жылдыздарга саякатты» жараткан Р.Рыскулов менен С. Эралиевдин чыгармачылыгы ошол доорду сыпаттаган, далилдеген фактылардан болуп калды. Аларга куйрук улаш О. Султановдун «Аэропанорамасы» жарык көрдү. Адабиятка «Тоо күндөрү» (1961) деп аталган жыйнагы менен 60-жылдардын башында кирген жаш акын «чү» дегенде эле аталган акындарга катарлаш космоско канат сермедиби же ага чейинки даярдыгы менен тажрыйбасы кандай болду – бул сөзсүз көңүл бура турган маселе.

«Тоо күндөрү» делген биринчи китептеги ырлары аркылуу акын, негизинен, мектеп жашындагы тестиер балдардын кулк-мүнөзү менен жүрүм-турумун, алардагы

өзгөчөлүктөрдү, туулган жердин керемет кооздугун, табияттын ар кыл көрүнүшүн, советтик жагдай-шартта билим алып, бейкапар турмуш өткөрүп, коммунисттик дух менен тарбияланып жаткан жаштардын маанайын кабарлоону ниет кылат жана бул зарыл деңгээлде ишке ашкан. Чыгармалардагы негизги пафос – лирикалык кейипкердин мекен менен туулган элге болгон ыраазычылыгы, сүйүүсү, урматы, кыялдануусу, максаты. Мисалы, төмөнкү эки ырына көз жүгүртүп көрөлү:

Мекеним, мээрим төккөн энем да сен,
Жалганбы эркелеткен атам десем?
Мекеним, тарбиялап адам кылдың,
Мен сенин элесиңден секет кетем. (8-б.)

Же:

Туулган элим сен деп жүрүп өлөөрмүн,
Сенин демиң өнүп-өстүм, көгөрдүм.
Сагынчым көп алыстасам жаныңдан,
Арбын алган таалайыма бөлөндүм.
Көзүмдү ачып, көрүп жарык дүйнөнү,
Киндик кан таамп коломтоңдо төрөлгөм. (16-б.)

Ырас, жогорку өңдөнгөн ырлар идеялык жактан кайсы бир жүктү көтөрүп турушса дагы, балдардын түшүнүгүнө, жаш өзгөчөлүгүнө, психикалык бөтөнчөлүгүнө ылайык жеңил жазылды го деген менен, көркөмдүк деңгээлине келгенде бул жаш акындын калеминин али такшала электиги, тажрыйбасыздыгы менен түшүндүрүлө турган сөзгө чоркоктугу жана көркөм тилге али эгедер эместиги үчүн ал мезгилде жамырап жарык көргөн көп ырлардын бири катары гана таасир калтырат. Ал эми акындын андан кийинки экинчи жыйнагы «Жылдыздуу түндөр» (1965) мезгилдүү басма сөздө айрым авторлор тарабынан «автордун өсүү жолундагы алгачкы кадам, алгачкы мүмкүнчүлүктөр, өз калемин сыноо, автордун өз алдынча даярдыгы катары гана жана ошол эле мезгилде «төрт сап уйкаштыкка кысылбастан кулачын жайган» ырлар катары бааланса, башка бир адабиятчы «эмоциялык-психикалык мааниге ылайык интонациялык, рит-

микалык темп жана лексикалык-синтаксистик колорит түзгөн, өзүнүн ар түрдүү абалдагы акындык толгонуулары-на шайкеш келген сүрөттөө, туюнтуу каражаттарын табуу-га, кыскасы, мазмун менен форманын гармониялуу биримдигине жетишүүгө кунт коёрун байкаткан» – деп ал дагы туура белгилейт. Китептеги:

«Учкундай тээ алыста жылдызга окшоп,
Бир үмүт чырт-чырт жанат ойду коштоп.
Шол ойду мезгилинде айталамбы?!» –

деп ыр алдында бушайман болуу, же болбосо:

«Дегдеп күткөн максаттары барчылап,
Келгин куштар мында келет алыстап.
Максатыма мен кеч күздө конормун
Каркырадай учуп канат талыткан» –

деген кыял менен далалат акындын чыныгы поэзия үчүн алгачкы күрөшү сыяктангандыгы жогорку биринчи пикирде айтылган поэзиялык даярдык жөнүндөгү ойго мисал болсо:

«Кеттим,
Жол издеп, токой аралап,
максатым мени азгырды» –

деп жарыя салганы – бул өзүнө ишене баштоонун белгиси. Ал эми формалык жактан ушул сыяктуу саптары жогорудагы экинчи пикирге далил катары акындын «поэзияга эркин ырды байыр алдыруудагы» алгачкы аракети таризде көрүнөт. Ал эми ошол аракеттин үзүрлүү жемиши акындын андан кийинки жыйнактарынан көрүнүп жүрүп отурду.

Жогорку эки китебинен айырмаланып, «Отузунчу станция» (1968) О.Султановдун акындык жүзүн даана көргөзгөн, андан соңку чыгармачылыгынын багытын, пафосун аян кылган негизги этаптуу чыгарма.

Жыйнактагы алгачкы баамга урунган нерсе – «акындын аракетинин үзүрлүү жемиши» деп биз жогоруда белгилеген эркин ырдын акындык ойлорго шайма-шай келип, форма катары мазмунга жарашып тургандыгы. Салттуу ырларга салыштырмалуу султановдук почеркте алар баты-

лыраак, ишеничтүүрөөк орун алып, ырлардын көркөмдүк деңгээлин да бир кыйла шарттап турган сыяктуу. Мисалы, айрыкча «Алтымыш беш», «Киного кетип калдым Марилина» ырларынын көтөргөн жүгү буга далил.

Быйыл Назым
Ушул айда,
Ушул күнү,
Ушул кечте
алтымыш бешке
толмок эле...
Ал жазбаган ырларды
эч ким жазбайт.
Туурасын айтсам – жазалбайт.
Албетте,
Эгерде сен
Жазам десең,
Албетте,
Жазар элең.
Бирок сенин:
Деңизиң жок
түндө чыкчу айдыңына;
Саргарып сагынбайсың туулган жерди;
Башыңда
Баш-аягы
50 жылдык кесигиң жок
Элиңди жарыктыкка үндөөдөн
иштеп тапкан.
Көзүң дагы көк эмес
деңиз сымак;
Ийниң дагы кең эмес
кере кулач;
Анан дагы
Алтымышка чыкканда
сүйүүгө чалдыгууңду кудай билет...

Ыр, көрүнүп тургандай, түрк элинин улуу акыны Н. Хикметке арналган. Автор өзүнүн каармандын жөнү жок

шөкөттөөдөн алыс. Тек гана Назым гана жаза алчу ырлар, ал гана көрө турган деңиз, туулган жерге сагыныч, бийликтегилердин ал кечире турган ырайымсыз зордугу, деңиз сымак көздөрдүн тереңдиги, кең ийин, алтымышында Назым гана чалдыга турган сүйүү бар экенин белгилөө менен, айтылуу түрк акынынын кайталангыстыгын элестүү чагылдырат. Буга окшогон султановдук ырларды окуу гана керек. Сөзгө сараң акын жараткан саптарда ар бир сөз менен тыбыш өз ордуна эп келип, ашык-кеми жок ушул ыр үчүн жаралгандай таасир калтырат. Буга чейинки жыйнактарында кыргыз турмушун ырга салуу менен чектелген акын эми андан кеңирирээк горизонтко – алгач түрк дүйнөсүнө кайрылып, андан ары Варшава, Париж өндөнгөн чет жерлерден алган таасирлери менен ал аймактардын географиялык жана социалдык өзгөчөлүктөрүн ырга айлантты. Бул нерсе жыйнактагы 2-бөлүм «Чет элде жазылган ырлардан» көрүнөт. Башка элди, жерди таануу аркылуу акын өзүнүн көз карашын байытып, тажрыйба топтоду.

Акын өзүнүн көргөндөрүн жөн гана сүрөттөп коюу менен чектелбестен, андагы көрүнүштү жер шарынын башка бир тарабындагы өз мекениндеги окуя менен байланыштырып, ошол байланыштан жалпы планеттик жыйынтык чыгарат. Ырда эмоционалдык, сезимдик кудуреттердин катышкандыгына карабастан, анда эң негизгиси акыл-ой үстөмдүк кылат. Бул 60–70-жылдары жалпы совет адабиятында өкүм сүргөн «интеллектуалдык поэзия» деген көрүнүшкө жооп берген талап, демек, О. Султанов интеллектуал акын. «Отузунчу станция» акындагы дал ушул бөтөнчөлүктү айкын кабарлаган алгачкы жыйнак. Акында эмоционалдык да, рационалдык да башталыш бар. Бул өзгөчө китептин аталышындагы поэмадан ачык көрүнөт. Дегеле «отузунчу станция» деген эмне, бул сөздүн тике маанисиндеби же ал аркылуу акын башка бир нерсени каңкуулап жатабы? Көрсө, автор өзүнүн курагы жөнүндө айтып жатыптыр. «Кечээ гана тигил кырда жок эле, Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш» – деп А. Осмонов даңазалап кеткен куракты акын такыр башка метафора аркылуу туюнтат. Анда чоң турмуштун шарына аралашкан жаш адамдын санаркоолору,

мезгил, доор, заман, коомдук озуйпа-милдет туурасындагы ойлору берилет. Ал ойлор акындык тикелик, сыр жашырбастык аркылуу ишке ашат:

Эмне айырма талант менен сөздөрдө
Экөөндө тең баса турган жол татаал.
Бирок сөздөр сулуулардай өзгөрмө
Талант күзгү, жүзүн көрөр кылымдар.

Ойлор барат вагондордой чиркешип,
Станция көп. Улам жолго токтошот.
Өмүрүмдө жаңылышкан кездерим,
Жолдон калган жүргүнчүгө окшошот. (52-б.)

Мен турмушка салам берип киргемин,
Калп айтпоого өзүмө өзүм карганып.
Эгер күлсөм жүрөк менен күлгөмүн,
Ардансам да жүрөк менен арданып.

Элестердин бири калса, бири жок
Өттү, кетти бир кездерим түшүмдөй.
Кээ бир күндөр качып жүрдү талаалап
Турмуш мага, мен турмушка түшүнбөй (53-б.)

Ой менен эмоция жуурулушуп, «жерден жарака кетсе, ал акындын жүрөгү аркылуу өтөт» деп айтылгандай, жер менен бүтүндөй элдин тагдырына кабатырланган, турмуштун диалектикасын турган турушунда акындык көз менен ырга салган, табийгы түрдө жаралган мындай саптар ар бир кийинки китепте улам жаңыланып, толукталып, тереңдетилип жүрүп отурат.

Жүрөгүң, адамдардын арасында –
Жүргөнүн аралдардын арасында.
Ар адам ал өзүнчө архипелаг
Жаралып дүйнөгө көз карашында –

деп жазат акын «Аралдар арасында» аттуу ырында. Мындагы эң негизги нерсе – ойдун жаңычылдыгы, көркөм ту-

юнтуу каражаттарынын өзгөчөлүгү. Дегеле ыр жазылган доордо адамдын образы ар тараптуу ачылып, анын бийиктиги менен күчтүүлүгүнө, дараметинин кенендигине көркөм чыгарма жараткан адамдар гана эмес, бүтүндөй адам аттуунун өзү ишенип турган кез болгон. Адам ар кандай жердик ачылыштарды жасап жатты, адам космоско учту. Адамдын кудуретин көрсөтүүгө мындан өткөн далилдин кереги жок болчу. Мындай эрдикти ал да, бул да жасашы мүмкүн. Демек, ар бир адамдын дүйнөсүндө эмнелер орун алып, эмнелер көктөп, өнүп жатканын түшүнүү аталган ачылыштардан дагы терең маселе болду. Ушундай шартта өз мезгилинин добушун туура сезип-туйган акындарда да ар бир адамды өз көз карашы менен бирдикте байкап-баамдап, аны ачып берүү милдети турду. Ушул жагынан О. Султанов бул проблемага тереңден үңүлүп, өзү «арал» санаган дүйнөгө кылдаттык менен абай салып чыгармачылыгынын кийинки учуруна чейин бул темада узанды. Ал кайрылган адам турмушу майда, «жеңил-желпи» ырлардан тартып поэмаларга, андан ары романдын деңгээлине өсүп жетти. Өз көз карашынын, алган темасынын кеңейип бараткандыгын акын өзү дагы баамдады. 1976-жылы жарык көргөн «Аралдар арасында» аттуу китебинде автор «Адамдардын турмушу» чыгармасын поэма катары киргизсе, аны кеңейтип, толуктап «роман» деген мүнөздөмө менен 1986-жылы кайрадан жарыкка чыгарды. Ырас, мында адаттагы проза жанрындагы романдагыдай опур-топур каармандар деле жок. Бир окуган адамга романга объект боло алчу сюжет, проблема, конфликт өндөнгөн көрүнүштөр деле жок сыңары. Ал эми мындагы акындын максаты – чыгарманын аты айтып тургандай, адамдын тек гана турмушун ачып берүү.

«Эки жагын тулаң шибер каптаган
Кезегинде жан-жаныбар көп өткөн.
Аздан бери туяк изи баспаган,
Такыр жолдой таманына чөп өскөн,
Унутулуп унутулбай баратат
Кечээ өткөн жаштык учур, бала чак.
А калсын деп, бул калсын деп тандабай

Кээ бир кездер ташка түшкөн тамгадай,
Кала берип эске мөөрү басылып,
Көп иштелген көз май менен, кан менен
Романдай уландысы бар деген
Окуучу – эл күтүп жаткан ашыгып –
Ар адамдын турмушу бар сюжеттүү
Өзөнгө окшоп башат алып суу кетчү...»

Бул эпиграфтан көрүнгөндөй, акын өзүнүн баш каармanын тигиндей же мындай болушу керек деген кыял же элес менен атайылап издеп олтурбайт. Адабиятта «образ» деп штамп болгон даяр эрежеге кейипкерин ылайыктап, тууралап түйшүк тартпайт. Окурман ал каармanды кандай кабыл алат ал өз эркi. Ал эми автор ириде аны турган турушунда, болгонун болгондой, агын ак, карасын кара деп баяндап жүрүп отурат. Лирикалык кейипкер – атасы согушта набыт болуп, энесинен да ажыраган, айылдагы Качы авасынын үйүн пааналап балалыгын баштаган, өйдөылдый мамиледен улам советтик интернаттан да тарбияланууга мажбурланган, кайра айылга кайткан, ушул сапарда ар түрдүү адамдардын кулк-мүнөзү, дүйнө таанымы, өзгөчөлүгү менен таанышып жүрүп отуруп, кийин Райаткомго төрага болуу деңгээлине жеткен адам. Лирикалык «мендин» өсүш жолун сүрөттөөдө автор анын жаштык чекиликтеринен бери майдалап сүрөттөйт.

Ал эми чыгармадагы экинчи негизги каарман Качы ава деле төгөрөгү төп келген идеал эмес (дегеле адамдын идеалдуу болушу сейрек). Сөзгө чебердиги менен жакадан келгендерди ыраазы кылып кепке муюткан – карт жылкычы бир жакпаса кемпири Жаңылга жакпайт. «Ие, полдучу!» – деп абышкасынын сөзмөрлүгүн ал жактырбайт. Акын ар бир каармanынын кеби-сөзү, жүрүм-туруму аркылуу анын табиятын кабарлайт. Айрым жерлеринде өтмө катар ойлорго орун берилип, ырааттуулук анча сакталбаган менен, жалпысынан, Качы карыянын сөзү аркылуу Адам ата, Обо энеден тартып, кечээги үркүн, Улуу Октябрдын жеңиши, колхоздоштуруу, бери келип согуш мезгили, андагы адамдын турмушу ирети менен сүрөттөлөт. Качы – ку-

лымдын башындагы Үркүндөн тартып бардык окуялардын күбөсү. Чыгарма жеке эле окуялардын тизмегинен турбайт. Анда адам мамилелери, майда кубаныч кайгылар, ар кыл тагдырлар, маанайлар ачылып берилет. «Адамдын турмушу», «Отузунчу станция», «Сен жөнүндө поэма», «Чарчоонун жүзүнчү ыры» сыяктуу акындын ысымын эскерткич өзгөчө олбурлуу чыгармалардын бири.

Ырас, адам турмушунун башка бир өңүтүн 1970-жылы «Аэропанорама» да чагылдырган. Бул поэма өзүнө «Аэропорт», «Аянт», «Бийиктик», «Шаар», «Алыстык», «Акын», «Мейкиндик» деп аталган 7 бөлүмдү камтыйт. Мында XX кылымдын деми, доор картинасы, анын өсүү арымы лирикалык каармандын пенделик ой жүгүртүүсү, ички толгонуусу аркылуу берилген. Чыгармада «Адамдын турмушундагы» кеңири алкакта жер, аалам, космос, жалпы адамзаттык проблемалар козголот. Акындын мурда-кийин А. Пушкин, М. Лермонтов, В. Маяковский, Е. Евтушенко, Р. Гамзатов, М. Карим, Э. Межелайтис, К. Кулиев, М. Мистраль, Р. Бернс, Р. Брехт, П. Неруда, Н. Хикмет өндөнгөн дүйнөлүк лөктөрдү которуп, биринчиден, окурмандардын дүйнөтаанымын өстүрүүгө көмөк кошуп, экинчиден, өзүн байыткандыгын эске алсак, анда анын Э. Межелайтис, А. Вознесенский, Р. Рождественский сыяктуу советтик көрүнүктүү акындардын «Автоэтюддар», «Авиокиришүү», «Нью-Йорктогу түнкү аэропорт», «XXX кылымга кат» өндөнгөн ыр, поэмалары менен дагы тааныш болгондугунда шек жок. Демек, «Аэропанораманын» жогорку космостук чыгармаларга үндөшүп, мазмуну жагынан кандайдыр бир жакындыкта тургандыгын поэзиядагы «таасирленүү» деген түшүнүк менен байланыштырсак ашыкча болбойт. Бул багытта алгач Р. Рыскулов менен С. Эралиевден сабак алганы да чын. Муну О. Султанов өзү да танбайт. Буга акындын төмөнкү сөздөрү мисал: «Р. Рыскуловдун «Космостук поэмасы» жеке эле кыргыз поэзиясында эмес, бүткүлсоюздук орбитада ал теманы коштогон ракета алып жүрүүчү чыгарма болучу. Адилдик үчүн айтышыбыз керек, бул поэма форма жагынан да, мазмун жагынан да поэзиялык жаңы сөз болду. Ал эми космоско байланыштуу кийинки чыгармалар кийин чыкты».

«Аэропанорама» поэмасында бүгүнкү учкул заманыбыздын динамизми, адам менен табигаттын карым-катышынын татаалданышы, убакыт, ылдамдык, мезгил, мейкиндик сыяктуу философиялык түшүнүктөр изилдөөгө алынат, планетанын тагдыры адамдын аң-сезиминде экендиги баса белгиленет» – деп көрсөтөт адабиятчы Б. Шамшиев. Чынында эле чыгарманын көтөргөн милдети жогору. Кандай деген күндө дагы «Аэропанорама» кыргыз поэзиясынын ойлом деңгээли кыйла жогорулагандыгын кабарлайт.

Акын космос, планета жөнүндө жазып жатып, ошол эле маалда жердеги жай жашоону, андагы тиричилик менен адам мамилелерин сезим туйгуларын унутта калтырбайт. «Сен жөнүндө поэма» дал ошол адам турмушундагы улуу сезимди даңазалаган чыгарма. Кыргыз поэзиясында Мидин Алыбаевден кийин эле бул жанрда өз почеркин тапкан, сүйүү ырларын бийик деңгээлге көтөргөн акын – О. Султанов. «Көз ирмемден» (1975) тартып ар бир жыйнагынан улам кеңитип, толуктап, улап орун бергенине караганда аталган чыгарма акындын өзүнүн көңүлүнө дагы төп келген өндүү. Кызыл сызык сыяктуу жүрүп отуруп «Сен жөнүндө поэма» автордун «Жан берели сүйүүгө» (1996) китебинде кылымдын аягындагы жан дүйнө мамилелерине болгон көз карашка ылайыкталып жыйынтыкталат.

«Сен жөнүндө» поэмада кайсы бир курч сюжет деле жок. Акын өзү да аны максат кылбайт. Болгону абстракттуу нерселерден качып абстракттуу делген сезимди конкреттештирип окурманга тартуулайт. Ал акындын кымбат адамына делген жеке сезими болгондугуна карабастан, жалпы адамзаттык деңгээлге көтөрүлүп, аны окуган кайсыл окурмандын болбосун жан дүйнөсүнө төп келе түшөт. Айтууга мүмкүн эмес нерсенин ар кыл ньюанстарын акын туура баамдап, кармап, көзгө элестетип койгон сыяктуу. «Мен сени жакшы көрөм» – деп айтыла турган жалгыз ойдун эң көркөм, кооз, назик, бай, кайталангыс, жаркын, керемет вариациялары бар экендиги дал ушул ырдан көрүнөт. Поэма 20 чакты жыл бою окурмандар тургай, автордун өзүнүн назарынан тышта калбай, жыйнактардан сыйлуу орун алганында алардын эч бир ирети, ал тургай саптары өзгөрүлбөй, ошол калыбында

берилгени – ал акындын ушул маанайдагы ойлорунун өнүгүш динамикасын көрсөтөт го. Муну окуп жаткан адам да танбайт. Ойлор ырааттуу. Биринчисиндегини кийинкиси толуктап, кийинкисинде айтылгандар баштапкыларды эске салып, куйрук улаш жазылган ырлар келки-келки алганда да өзүнчө эң мыкты чыгарма болгону менен, эпикалык жагынан дагы табигый поэма. Аталышы деле жөнөкөй. «Сен жөнүндө поэма»... Бул бир жагынан чыгарманын жанрын өзү айгинелеп турса, «сен жөнүндө» дегени – бул лирикалык кейипкердин тиги же бул сүйгөн кызы жөнүндөгү сөз эмес, аны ким окуса, ошол окурмандын дагы «сени» жөнүндөгү бийик ойлору. Баарын – мени, сени, өзүңдү, аларды тема кылып, аны ойдогудай ачып бере албаганга караганда, ошолордун бирин өз кеңдигинен кеңири ачып берүү – акындын ийгилиги. Чыгарма ушул жагынан ийгиликтүү.

... Биз жолуктук Майдын жумшак түнүндө
Ал түн мага сени эскерткич белектей.
Мен сүйлөсөм сенин үнүң үнүмдө
Мен көрүүгө сенин көзүң керектей.

Уктаганда сенин уйкуң менде бар
Ойлоруң да ойлорума киришкен.
Биз экөөбүз эки сандай барабар,
Биз экөөбүз эки суудай бириккен.

Жогорудагы ырлар жедеп лирикалык кейипкердин өз жакын адамына баш-оту менен берилип, аны менен өзүнүн ортосунда кылдай жылчык табылбай, кайсы бир сезими менен гана эмес, бүтүндөй тагдыры менен Ага эриш-аркак болуп калганын туюнткан жышаана. Акын дүйнөнүн кеңдигинен Аны гана көрөт, жашоонун ачкычы, эртеңдин жарыгындай ал гана туюлат. Анын бийиктигинин жанында өз абалына абай салат:

... Эгер сен бала көрсөң улутунган
Эң катуу ыза көрсөң турмушуңдан.
Мас көрсөң ыйлап аткан, ырдап аткан

Жаш көрсөң бир муңайым бара жаткан.
Анан да буюм көрсөң кыйрап сынган
Бак көрсөң бороон уруп шагы сынган.
Ошонун баарын мен деп биле бергин,
Көзүңө көрүнгөндүн баары менмин
Жалдырап сени тилсиз карап турган. (22-б.)

Чоң нерсе калбааттуу, бараандуу болуп, анча-мынча күч менен толкундарга моюн бербей, турган турушу менен алган калыбынан аз өзгөрөт. Ал эми ага караганда майда нерсе жеңил-желпи эпкиндерге туруштук бере албай, өзгөрмөлүү, алсыз. Акындын абалы өзүнүн бийик идеалынын жанында чабал, кичине нерсе сыяктуу, ал «сүйүү» делген ысык эпкиндин айынан абалын миң өзгөртөт, туруштук бере албайт. Бир эле маалда ар убакта өрт да, суу да, жер да, куш да боло алат. Күндөй көз жаш төгүп, түндөй түнөрөт. От болуп жалгыз күйөт, толкун урган кайыктын абалында калат. Баладай, мастай абалды кечирет ж. б. Ал эми ошол токсон тогуз толгоонун бардыгы тең бир Адамдын көз нурун өзүнө каратууга жараса, анда эле ал лирикалык кейипкердин кымбат мүнөтү. Айтор, О. Султановдун аталган чыгармасын окуган адам махабат тууралуу эмнелер айтыла турган болсо, ошол ойлордун бардыгына тушугат.

...А мен болсом ...
Менин жөнүм башкараак...
Мен жашаймын алибетте, жашаймын
Жанды багам бир тобунан өйдөрөөк
Бирок гана көзүм көлдөй түз тартып,
Мага убакыт токтоп калган өңдөнөт. (34-б.)

Буга чейинки алынган мисалдарда автор сүйүүнүн айынан эс-учунан танган, Мажнундун кейпинде көрүнсө, бул мисалда кадимки адам, турмуштун ташпишин тарткан демейки пенде катары баш багат. Ал өзүнүн адамдык дараметин да жакшы билет. («Жанды багам бир тобунан өйдөрөөк».) Өзүнүн жашашы керектигин, азапка чыдоого тийиштигин

түшүнөт. А бирок ал үчүн эртеңки же бүгүнкүгө караганда, кечээги менен жашаган жагымдуу. Ал дагы эле болсо ошол ойлордун туткунунда («Мага убакыт токтоп калган өңдөнөт»). Дегеле акындын өзүнүн табиятынан басмырттыгын, муңайымдыгын мисалдагы дагы бир сап тымызын билдиргендей. Анткени ал дегеле айланасындагы, дүйнөдөгү бардык нерселерди шатыра-шатман, толкуган, шарактаган кебетеде эмес, өтө суз, токтоо, чөгүңкү абалында кабыл алат (көлдүн толкундуу кезин эмес, суз чагын эстейт). Акындагы ушул психикалык маанай мындан мурунку мисалдан да байкалган, анткени өзүн жарыкчылыктагы эң аянычтуу нерселердин ордунан – муңайым жаштан, кыйраган буюмдан, шагы сынган бактан көргөн. О. Султанов кошо жүгүн тартышкан дагы бир жаңылык – бул биздин поэзиядагы психологизм. Аталган көрүнүш султановдук поэзияда ички интеллектуалдуулук, жаркын драматизм менен айкалышып, андагы сыр жашырбастык окурманды өз дүйнөсүнө ого бетер байырлатып, ырларын көңүлдөрдө жат кылат:

Утуру толукталып отуруп «Жан берели сүйүүгө» китебине чейинки 69 ыр «Сен жөнүндө поэмада» дагы кеңейтилип, акыры жыйынтыкталат. 70-ырдан тартып поэманын нугу бир аз өзгөргөндөй. Анткени акын тарабынан буга чейин жазылып, жыйынтыкталып бүткөн сыяктанган темага канча бир мезгилден соң кайрадан кайрылып жатканы:

«Кайран сүйүү кайра кактап жалынга
Кайра минтип бүлүк салдың жаныма» (37-б.) –

деген саптарынан айкын көрүнөт. 69 ырда айтылган махабат, акыры ага кош айтуу эми кийинки түрмөктө акындын кымбат адамына башкача өңүттөн жасалып жаткан мамилеси менен уланат. Бир кезде сүйгөнүн «жалдырап үнсүз тиктеп турууга» гана жараган лирикалык «мен» эми:

«Сезим жибин чие түйүн байланган
Чечип жибер көшүп калсын кайран жан» –

деп сунуш кылууга батынат.

Бул өңдүү саптар бардыгына кайыл болуп, алтымышында Назымча сүйө алган акыныбыздын, адабий чөйрөдө кан-

дай кабылданбасын, акыры айтып кала турган сезим туйгулары экенинде шек жок. Бул түрмөктө акын: «Көп нерсени көптөрүнөн эртерээк, Бир нерсени баарынан кеч түшүндүм» – деп, кысылып өмүр сүрүп жүрүп, сүйүүгө аз убакыт бөлгөнүн айтып, ымандай сырын билдирет. Дегеле, поэмадагы кайсыл ой болбосун, жасалмасыз берилет. Чыгарма канча мезгил алмашса да ар бир муундун өкүлү кайра-кайра кайталап окуй турган көңүл танбас чыгарма. Убагында көптөрүн таасирлентип, чыгармачыл жаштарды өзүнүн туткунунда калтырган.

«Жарасы ырбап бүткөн тагдырымдан
Ыр жазгам «Сен жөнүндө поэма» – деп...
Саптарын уурдап алып ал ырымдан
Жаш акын кайра өзүмө окуп берет.

Кармаган калем учту жаңы эле эптеп
Жаш кыздар кагаз бетин дарыялап, –
Жарышып «Сен жөнүндө поэма» – деп
Жүрүшөт гезиттерге жарыялап.

Мен болсом Сен жөнүндө поэмамды
Жалдырап жараткандан сурап, тилеп,
Сыя эмес, каным менен жазганымды
Менчелик сүйүшпөсө кайдан билет?!» –

деп поэзиясынын таасирин акын өзү жакшы түшүнөт. Адамды жакшы чыгарма гана таасирлентет. Адабиятта мындай алака-катыштын өөнү жок. Керек болсо убагында Омор Султанов өзү дагы чыгармачылыгындагы айрым жаңы ачылгаларга өбөлгөнү башкалардан алган. Айталы, акын которгон Пабло Неруданын «Чилинин таштарында» чарчоо жөнүндө ыр-котормо орун алган. Дегеле ал китептин жалпы добушу, пафосу котормочунун кийинки чыгармачылыгына таасир эткени байкалат. Ал эми «Чарчоонун жүзүнчү ыры» деген кыргыз поэзиясында жаңы темадагы чыгарманын аталышы – түздөн-түз нерудалык сабак.

«Жеке эле мен чарчашым керек бекен,
Чарчашсаң мени менен кошо сен да.

Күздүн күнү шаарлардын үстүнө
Себеленип түшүп жаткан көөлүү-чаңды көргөндө
Кантип киши чарчабасын.
Көө-чаңы экинчи ирет күймөк беле,
Адамдын үстү-башын каптап, анан
Жүрөккө жеткиси бар көөдөн көзөп.
Мен чарчадым сүрүнөн деңиздердин...
Бышыктап жасалгандын бардыгынан
бүттүм чарчап, чарчашчы сен да кошо.

Чарчадым жанбай жатып картайгандан,
Чарчадым бирөөлөрдү чарчатуу үчүн
жасалгандын бардыгынан.
Кел чарчайлы, өмүргө кас саноонун бардыгынан,
жана да жан талашып жашоо үчүн кылуудан
жанды курман».

«Чарчоонун жүзүнчү ырында» турмуштун көп кырдуулугу менен татаалдыгы, кубанычы менен кайгысы, тереңдиги менен тайыздыгы, бийиктиги менен жапыстыгы, тазалыгы менен ыпластыгы, ширинди менен ачуулугу, наздуулугу менен азгырмалуулугу көз алдыга тартылат».

П. Нерудада абсурд темасы, беймаанилик, опосуз дүйнө темасы орун алган. Жогорку мисалдан көрүнүп тургандай: «Жөн эле жан багыш үчүн жаныңды курман кыласың» – дейт. Же болбосо: «Урматтап жүргөн бир үй күйүп атса, чакырдым көрөр менен өрт өчүргүч: аябай шашкан болуп өзү келет, Үй өрттөгүч» (21-б.) – дейт. Неруда адам турмушунун айланасында ой толгоп жатып, ошол эле маалда коом, саясат, бийлик туурасындагы чарчоосун берет. Акын жашаган чөйрө, өлкө үчүн, балким, бул мыйзамченемдүү. Ал эми биздин мисалга келсек, өлкөдө күрдөөлдүү курулуштар жүрүп жаткандагы советтик маанай, жаңы ачылыштар, космоско учуу чарчоого себеп болбос эле. Ушул жердеги О. Султановдук көз караштагы чоң карама-каршылык – ал чарчоону космоско карама-каршы койду. Ошол мезгилдин, доордун көз карашынан алганда чарчоого мүмкүндүк жок маалда ал ошол эле кубанычтуу окуялардан дагы чарчоонун белгисин туюнт-

ту. Бирок алар жеке тагдыр, адамдык турмуш-көйгөйлөргө арналды, ал саясатка каршы эмес. Акын коомдун мүчөсү катары эмес, адам-акын катары ой жүгүрттү. Бирок ошол ырлар дал бүгүнкү – биз азыр жашап жаткан мезгилде жазылса мындан дагы жакшы болмок. Айтор, аталган чыгарма кыргыз поэзиясына темалык жактан жаңылык алып келди. Ыр султановдук стилде – эркин формада жазылды. Ал эми жалпы ошол аталыштагы китепке кирген «Түнкү барлар», «Маркүнү эскерүү», «Алар ким» сыяктуу ырлар, адабиятчы О. Ибраимовдун сөзү менен айтканда, «белгилүү акындын бир кездеги («Аэропанорама» менен «Отузунчу станциядагы») бийик деңгээлин эске салат».

К. Артыкбаев түзгөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхында»: «О.Султанов «Жер титирегенде» поэмасында Ысык-Көлдөгү табигый кырсыкты боорукер, гумандуу акындык сезимден өткөрө бир башкача бушайман болуу менен жалпы элдик ой-санааны билдирди да, ошол чоң кырсыктын көп улуттуу совет элинин бирдиктүү, ынтымактуу аракетинин натыйжасында артка чегингендигин поэтикалык тил менен айтып берди» – деп жазылган. Акындын мындан тышкары «Пабло Неруда», «Жоготуу», «Магистраль», «Революцияга ода» өңдөнгөн поэмалары ар кайсы жылдагы жыйнактарынан орун алган. Дегеле акындын жалпы позициясынын темасы кенен. Жердеги жылкычынын жашоосун сүрөттөөдөн космоско чейин өсүп жетти. Орто жерден кара сөзгө дагы кайрылды. Анын «Ак жол, көк асманы» – согуш маалында ооруктагы оор турмушту чагылдырган повесттеринин алдыңкыларынын бири. Бир нече публицистикалык очерктердин автору.

Жыйынтыктап келгенде, баамчыл, ойчул, сезимтал жана интеллектуал акын О. Султанов кыргыз поэзиясына мазмундук жана формалык жактан, мындан тышкары психологизм өңдөнгөн жагдайында жаңылык алып келди. Ал жараткан «Отузунчу станция» менен «Аэропанорама», «Адам турмушу» менен «Чарчоонун жүзүнчү ыры», «Сен жөнүндө поэма» жана башкалар акындын поэзиясынын сапары узактыгын кабарлайт.

ТУРСУНОВ ЭРНИС
(1935—2014)

Белгилүү акын, драматург, котормочу жана прозаик Э. Турсуновдун чыгармачылыгы 50-жылдардын башында эле башталган. Анын «Гүл» аттуу ырлар жыйнагы 1956-жылы басылып чыккан. Ушул китеп аркылуу кыргыз поэзиясында өз үнү менен кошула ала тургандыгын кабарлаган. Кийинки мезгилдерде «Булбул» (1965), «Жигиттер» (1970), «Бийиктик» (1973), «Автопортрет» (1978), «Чексиз сүйүү» (1983) сыяктуу поэтикалык китептеринде стилдин өзгөчөлүктөрү, изденүүлөрү менен калемдештеринен айырмаланып, ар түрдүү темалардагы лирикаларды жаратты.

Акындын көркөм дүйнөсүнүн канаттуулугу орус классикалык үлгүлөрдү Шекспирдин, Пушкиндин «Евгений Онегин», А. Некрасовдун «Кому на Руси жить хорошо» ж. б. чыгармаларын өтө чеберчиликте которгондугу менен да байланыштуу.

Э. Турсунов «Сүйүүлөр», «Чындык... бирок кечирбейт» пьесалардын, «Достук сыры» (1957), «Айкүмүштүн айткандары» (1959), «Бадахшан» (1981), «Ата Журт» (1987) аттуу прозалык жыйнактардын автору.

Калемгердин чеберчилигине токтолгондо эки көркөм предметке, б. а., поэтикалык жактан анын сонет формасына кайрылышына жана прозалык жактан тарыхый инсанга арналган романына басым жасоону туура көрдүк.

Эрнис Турсуновдун «Жаштык жана махабат» деген тогуз сонети жарыяланат. Ал сонет жазууда англиялык сонет формасына кайрылган. Э. Турсуновдун сонеттери төрт саптуу үч ырдан, жыйынтыктоочу эки саптан туруп, абабвгвгджджзз уйкаштыгында уйкашкан. Бул тогуз сонет аты айтып тургандай эле өтүп кеткен жаштыгы жөнүндө,

сүйүүнүн тазалыгын ырдаган. Өзүнүн элүү жашка келгенин акын алтынчы сонетинде мындайча жазат:

Мен элүүгө келем деген эмесмин, (а)
Мезгил өзү алып келди жетелеп. (б)
Жүрө берген гүлүн искеп белестин, (а)
Жүрөгүмдөн жыты али кете элек. (б)
Кырк тогузда тура берсе не болмок, (в)
Кырдан ашып келдим мен да айла жок, (в)
Сыр чечпейбиз жаш кезектей жер болжоп, (г)
Сый дебесе улгаюудан пайда жок. (в)
Эч кенебей тамак ичип, уктаган, (д)
Элүү деген эң эринчээк жаш болот, (е)
Сүйүү кызы ооруп жатса укпаган, (д)
Сүрөтү суу, жүрөгү муз, таш болот. (е)
Жар колтугу колтугумдан чыкпаган, (ж)
Жаштыгымды уурдап алдың ыптадан (ж)

Акындын бул сонетинин экинчи ырынан көрүнүп тургандай уйкаштыгы аксак уйкашта уйкашып калган, бирок ошого карабастан акын, негизинен, англиялык сонеттин формасында иштеген деп айтсак болот.

Чындыгында, Э. Турсунов сонет формасында өтө көп ырларды жазды. Албетте, анын чыгармачылыгына жогоруда белгиленгендей Шекспирдин сонеттерин которуу чоң мааниге ээ. Ошол себептүү ал англиялык сонетке жакын келет. Акындын «Бийиктик» (1973) китебинде 46 сонет, «Чексиз сүйүүдө» (1983) 99 сонет орун алган.

Башка акындардын сонеттери адабий сыныбызда дээрлик сөз кылынбаса, Э. Турсуновдун лирикалык сонеттери сындын көңүл буруусун аргасыз кылды. Сынчы К. Эдилбаев акындын изденүүсүнө байкоо жүргүзүп келип, сонет табияты бир кыйла эстетикалык деңгээлде табигый түрдө билгичтик менен ачылгандыгын белгилеп, «композициялык курулуш законченемдери да индивидуалдуу белгилерге ээ болгон» – дейт. Ал минтип жазат: «Маселен, Э. Турсуновдун сонеттериндеги уйкаштар табигый жана так, бир калыптагы мелодикага ээ, айтылчу ойдун тезиси бара-бара антитезис менен алмашыл-

байт, тескерисинче, тезис айтылат да ал акыркы эки сапка чейин өнүктүрүлөт жана синтезге өтөт. Мунун баары туюнтуу каражаттары менен ыкмаларын чебер өздөштүрүүгө, ага жетишүүгө кылган акындын текке кетпеген далалаты».

«Бийиктик» жыйнагындагы сонеттерде акын өмүр, өлүм, сүйүү, тагдыр, табият тематикаларда лирикалык каармандын романтикалык дүйнөсүн ачып берүүгө аракеттенет. Акындын поэтикасы – көркөм боёктуу сүрөттөмөлөрдү мол колдонгондугуна байланыштуу. «Аба жиреп шукшурулган бир кушмун», «Ителгиче бүркүттү тээп ыргытып», «Байгеге чабылгандай жүз тулпар», «Бир ак кууга айлангандай үч шумкар», «Балын татып калырымда бактынын, Батынтпады элик мисал сактыгың» деген сыяктуу саптар жана пайдаланылган метафора, салыштыруулар сонеттердин эстетикалык көркүн ого бетер арттырып турат.

Ал эми акындын «Чексиз сүйүү» жыйнагындагы 99 сонетке келсек, дароо эле бизге сынчы К. Эдилбаев төмөндөгүдөй пикири менен эскерткендей болот: «Сонет формасындагы сегиз, төрт саптардан турган көпчүлүк ырлар автордун мындан беш жыл мурда жарык көргөн «Бийиктик» аттуу лирикалар жыйнагынын түздөн-түз уландысы (минтип айтууга толук негиздер бар), акындын бул тараптагы изденүүлөрүнүн жаңы баскычы, жогорулашы экенин айкындай албай турушу да жашырын эмес».

Албетте, тематикалык жактан алсак мурдагы эле өмүр, өлүм, кубаныч, кайгы, сүйүү, айрылуу ж. б. чагылдырылат. Сынчы К. Эдилбаев: «Автор мурда айтып койгон, жазып койгон, окурманга тааныш ойлорун кайра кайталап берүүсүн билдирет» – дейт. Бирок лирикалардын жогорудагы тематикалары, биринчиден, түбөлүктүү, бүтпөс тема, экинчиден, бул темада дүйнө элдеринин поэзиясында кылымдар бою жаңырып, уланып келе жатат, үчүнчүдөн, ар бир акын бир эле темага бир нече поэтикалык ой камтышы, ар тараптан сүрөттөлүшү мүмкүн. Антпесе бир эле акын ар бир тема боюнча бир эле ыр жазып калбайт беле?! Төртүнчүдөн, бул тема боюнча көп жазылды, же тиги акын жазгандан кийин кайрылуунун зарылдыгы жок деп чек коюуга болбойт эмеспи.

Ошондуктан, бул жерде биздин негизги максат – акын «сонет» деп лирикаларын атап жаткандан кийин ошол форманын канондоруна жооп береби, жокпу?! – деген суроону чечмелөөдө турат.

Эгерде Э. Турсунов англиялык сонеттин үлгүсүн үлгү кылып алган соң, анын толук сакталышы талап кылынат. Бирок акын катрендерде болсун, терцеттерде болсун уйкаштыкты ээн-эркин эле уйкаштыра берет да англиялык сонет формасынан четтеп кетет. Ошону менен бирге сынчы К. Эдилбаев акындын эң биринчи сонеттеринде берген баасындагыдай тезис-синтез гана болуп, антитезиске кошулбай ойдун карама-каршысы уланбай, чыгармачылык эволюцияга жетишүүсү болбой калган.

Акын тарабынан жүз элүүгө жакын сонетинин жазылышы эле кыргыз поэзиясы үчүн фактылык чоң көрүнүш. Э. Турсунов бул сонеттери менен көркөм жаңылык ачып жибербесе да, К. Эдилбаев айткандай мурдагы басканын кайра басууга туура келсе да, акындын изденүүсү бар.

Жалпылап айтканда, Э.Турсунов сонет формасынын кыргыз поэзиясына салтка айландырууда, орун-очок алышына көп күч жумшаган.

Шекспирдин ыр дүйнөсү котормочубуз Эрнис Турсуновду арбап алды. Э.Турсунов котормочулук иште небак эле дүйнөлүк жана орус классикалык казынадан «ооз тийип» калган. Башкасын айтпайлы, Пушкиндин «Евгений Онегини» неге турат! Ошентип, ал 1992-жылы «Ала-Тоо» журналына (№ 6–7) Шекспирдин 21 сонетин жарыялайт. Бул лирикаларды Э. Турсунов мазмунуна доо кетирбей, сөздүн кудуреттүү күчүн көрсөтүү максатында ар бир образдуу сөздү кынаптап жүрүп отурат. Котормочудан техникалык жактан кынтык издөө да мүмкүн эмес.

Э. Турсунов Шекспирдин сонеттеринин ичинен адамзат баласы үчүн эң керектүү темаларына – өмүр, өлүм, дос, душман, сүйүү, күйүү ж. б. кайрылат. Лирикалык каармандын дүйнөсү – ички карама-каршы процесстерге жыш, психологиялык маанайы көтөрүңкү.

Э. Турсуновдун котормосу боюнча биринчи сонетке токтололу:

Жакшы шактын биз күтөбүз түшүмүн,
Жашаш үчүн тукум улап сулуулук.
Жаш гүл көрүп – соолуган үзүрүн,
Жаштыгына турсун роза кубулуп.

А сен болсо көрүнүүгө көзүң маш,
Аябайсың жакшы курак маңызын,
Сарамжалсыз өз көркүңө өзүң кас,
Сарп кыласың болгонуңдун баарысын.

Кулпунууга сага керек жаз гана,
Кумарлуу жаз узак эмес аз гана.
Күнүмдүктө күлүп турган мөлтүрөп,
Түбөлүктү түйүлдүктө өлтүрөт.

Жерге көмбө болочоктун мөмөсүн,
Жемишиңди көчөтүңдүн көрөсүң.

Котормочу шекспирдик сонеттин мазмунун жакшы берген. Ой жүгүртүүдөгү диалектикалык: тезис – антитезис – синтез сакталып, поэтикалык ой бүтүмү өз деңгээлине көтөрүлгөн. Аларды стилдик обороттор гана айырмалап турбаса, ички конструкциялар жалпылыкка ээ болуп турат.

Э. Турсуновдун акындык чеберчилиги өзүнүн жемишин бергенин кеңири айтпаса да түшүнүктүү. Жыйынтыктап айтканда, Шекспирдин эстетикалык кредосу – лирикалык каармандын субъективдүү трагедиялык кредосунан жалпы адам баласына таандык масштабга чейинки проблемаларды мезгилдик жана мейкиндикке чек койбой органикалык биримдикте чагылдыруу, чечмелөө Э. Турсуновдун поэтикалык дүйнөсү аркылуу жаңырып турат.

Э. Турсунов кыргыз элинин тарыхый баатыр инсаны Балбайга арнап роман жазды. «Балбай» романы (Бишкек, 2002) аркылуу калемгер элибиздин басып өткөн жолуна, тарыхый окуяларына өз көз карашы менен карады. Чы-гарма окуялардын системалуу жалгаштырылып жайгаштырылышы, камтыган масштабдуулугу жана стилдик бөтөнчөлүктөрү менен дароо көзгө урунду.

Э. Турсуновдун жазуу манерасы, почерки, сөздү тандашы, көркөм сөз каражаттарды колдоно билиши мурдагы прозалык жана поэтикалык чыгармаларында деле байкалган болчу. Ал эми «Балбай» романында жазуучу өзүнүн көркөм сүрөткер катары ар тараптуулугун, ой жүгүртүүсүнүн кенендигин, тарыхты билгендигин, публицистикалык-илимий стилдерди көркөм чыгармага айкаштырып сиңирип жиберүү чеберчилигин көрсөтө алды.

Тарыхты бурмалоого болбойт, бирок ошол тарыхый окуялардын өзөгүнө доо кетирбей, негизги формасын сактап, анан ага жаңы, көп кырдуу мазмун батырып, көркөм фантазияга жол ачуу жазуучунун калеминин кудуретине байланыштуу.

Балбай тууралуу, анын айланасында болгон ошол мезгилдердеги окуялар тууралуу фольклордо да, тарыхта да көп материалдар бар. Анын үстүнө Тоголок Молдонун, Алдаш Молдонун, К. Мифтаковдун, Б. Солтоноевдин материалдары, К. Маликовдун «Балбай» поэмасында, К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» менен Э. Медербековдун «Кызыл жалын» романдарында Балбайдын образы жетиштүү эле чагылдырылган.

Мына ушул образ Э. Турсуновдун романында эмнеси менен айырмаланат? Автордун башка тарыхый инсандарга көз карашы кандай болот? Романдын аталышы «Балбай» болгондуктан, анын образы канчалык деңгээлде объективдүү сүрөттөлөт? Жазуучу ошол мезгилдин, доордун колоритин көз алдыга тарта алабы? Тарыхый чындык менен көркөм чындыктын ажырымы болобу? деген толгон токой мыйзамченемдүү суроолор болбой койбойт.

Чындыгында, роман тарыхый инсан Балбайдын басып өткөн өмүр жолун кеңири чагылдырат, мына ушул байланыштуулукту дароо белгилеп коюшубуз керек, автор каармандын өтө эле эпикалык оң каармандын мүнөзүнө алып барып такап койгон.

Балбай сыяктуу баатырлардын жарык дүйнөгө келиши эпикалык «Манас» жана башка чыгармадагыдай мүнөзгө ээ болуп, уламыш-санжыраларда айтылгандай энеси Айжан жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Бул баатырдыктын биринчи жышааны. Экинчиси, алдын-ала түш

көрүлүп, ал жакшылыкка жорулат. Мына ушул традициялык мотив «Балбай» романында көркөм шарттуулуктун башкы булагы болгону менен чыгарманын башынан аягына чейин кызыл сызык сыяктуу берилип турат.

Ошол мезгилдин акылманы, даанышманы Мойт акенин батасы кабыл болот:

«Аңчылар жолборс жүрөгүн шүүшүн бышырып, боорун, майын кууруп Айжанга жедиришти, өтүн канына аралаштырып ичиришти. Айжандын талгагы канды. Бирок бала төрөлгөндө бир чеңгээлине тон комогун, бир чеңгээлине коюу кан уучтап түштү, шилиси буржуюп, бир моюн төрөлдү...

– Жолборс жүрөгүнө талгагы канган аял жолборстой айбаттуу, жалтанбас, сүрдүү болот деп укчу элем. Алдынан эч ким кыя басып өтө албайт, артынан жолборс карааны ээрчип жүрөт. Ага жамандык кылган эки дүйнөдө жакшылык бетин көрбөйт. Чоң кырсыкка кабылат... кенемтелүү баатыр болсун, атын Балбай койсун! Ар нерсенин балпайып кенен болгонуна эмне жетсин!.. Балбай оттон, суудан тартынбаган, достон, кастан жалтанбаган, эр жүрөк, тайманбас баатыр болот. Мусаапырга кайрымдуу, карыпка боорукер болот. Эр жеткенде эл четинде, жоо бетинде турат. Бирок көрө албаган душманы көп болот. Болгондо да, душманы оозунан от чыккан ажыдаардай заардуу болот. Кордук-зомбулугу жанына батып кеткенде ал Балбайдын колунан өлөт».

Мойт аке Балбайдын бешенесине Кудай Таалам жазып койгон тагдырын окуп отурат, бир эсе эл-жерине жанын чапкан эр жигит болуп чоңоё турганына сыймыктанса, экинчиден, анын душмандарынын көптүгүнө, карышкырлардай каптап жабылышына, акыры заманы оодарылып кеткенине тынчсызданат. Мойт акенин түшүндөгү кара зоонун кулаганы – чоң арман, күйүт, жамандык, өлүм. Адам баласы керт башына келе турган трагедиядан качып кутула албайт, бирок ажал деген Кудай Тааланын буйругунан эмес, капысынан, кокусунан, бирөөлөрдөн келгенине арданат, жаны кашаят. Чыгармада өмүр менен өлүмдүн түбөлүк тирешүүсү, акыры өлүмдүн жеңиши менен баары бир аякталган философиялык жыйынтык. Калыгулдун, Мойт акенин, Сарт акенин, Тилекматтын, Боромбайдын, Арстанбектин көз караштары менен

терең мааниде берилет: «Сен, сен, дүнүйө, сен дүнүйө, дайыма бири кем дүнүйө. Бул дүйнөгө кимдер келип, кимдер кетпеген. Бул тоолордон кимдер ашып, кимдер өтпөгөн? Бири куруп, бирөө бузуп, бирөө бирдемеге жетип, бирөө жетпей, бирөө өлүп, бирөө туулуп турган дүйнөгө ким түркүк?»

Романдын маани-маңызын тереңдетип отурган да автордун Калыгулдун казалдарын, Арстанбектин күүлөрүн, Сарт акенин тамсилдерин, ошону менен бирге кыргыз элинин ырым-жырымдарын, ишенимдерин, жышааналарын өтө кылдаттык менен чыгарманын сюжеттик-композициялык структурасына жуурулуштуруп жибергенинде. Муну менен чыгарманын көркөмдүгү да, салмагы да арта түшүп жатпайбы! Бул – романдагы каармандардын ички дүйнөсүн чагылдыруудагы эң ийкемдүү жолдорунун бири, Э. Турсунов чыгармачылык өнөрканасында мына ушул көрүнүшкө өтө басым жасаган. Окурмандардын көз алдына акылмандардын, ойчулдардын галереясы тартылып өтөт.

Каармандын балалык чагы каардуу заманда өтүп, калмактардын чабуулдарына туш келип, Балдан Церен тайшынын жортуулунан кыргыз элинин чабылышы, тонолушу, атасы Эшкожонун кансырашы Балбайдын жүрөгүнө такыр кетпес кек сактатат. Өмүр менен өлүмдүн картинасы көз алдына тартылып калганы – анын кийин эл-жери үчүн ар-намыстуу болушун шарттайт. Э. Турсунов бул окуяны жөн эле сүрөттөп жаткан жок, каарман жети жашынан тартып алдына максат коюп, душмандардан өч алуу милдетин өзүнүн негизги парзы катары эсептеп турат.

«Балбай» романы тарыхый чыгарма, бирок анда лирикалык окуялар да жок эмес.

К. Осмоналиевдин романында Балбай Зыйнатка ашык болсо, Э.Турсуновдо каармандын казак кызы Уулжанга чыныгы махабаты жанат. Э.Турсунов эки жашты алгач түнкү кыз оюнунда жолуктурат. Анын тоо жаңырткан коңур үнүнө Уулжандын жарпы жазылып, жылуу сезими жанат. Токмок салмай оюнунда болсо Балбай казак кыздын артына таштап: «Ушул кыздын колунан бир токмок жейинчи» – деп далысын тосуп берет. Кийин агын сууда киринип жаткан Уулжанды көрүп, анан таттуу ойго батып турганда Мойт аке аян берет эмеспи: «Бак-

тың так ушул сууга куюнган казак кызда! Жуучу жиберип, башын ач! Бул сага өмүр бою кыйышпас жар болот. Далай ажалдан, кан жолунан куткарат!» Жамалынан нур жанган, толукшуп, айчырайлуу келген Уулжандын алдына чыдап тура албай, ачыгын айта албай уялган Балбайга кыз өзү демилгени алып: «Басымды ашыңыз, баркыңызга жетемин, агатай, сизди бир эмес эки Балбай кылуу парзым» – деп турса кимдин көңүлү көтөрүлбөйт. Балбай дал ушинтип бакытка туш келип, кийин сансыз мал алып келип казак агайындардын алдына түшөт эмеспи. Э.Турсунов баатырдын үй-бүлө күтүшүнө карата даярдык көрүнүштү өтө майдалап көркөмдөйт. Жазуучу кыргыз жана казак элдерине таандык каада-салттарды, ырым-жырымдарды, улуттук оюндарды өтө устаттык менен баяндап, аларды образдардын сырткы портреттерин жана ички сезимдерин чагылдыруу үчүн пайдаланат. Демек, үйлөнүү үлпөтүндөгү бардык көрүнүштөр чыпчыргасы королбой сүрөттөлөт. Ал гана эмес Санчы сынчы тарабынан аялзаттарынын түрлөрүнө сыпаттама берилет, Балбайдын Уулжаны «жабылуу кара инген» деген түргө кирет. Санчы сынчынын баасында мындай аял бардык мүшкүлдү көтөрө билген, ынтымак сактаган, өөк-жөлөк, сабырдуу, салмактуу болот.

Балбайдын турмуштук ишеними – топурагы ыйык туулган жердин, Ата Мекендин, касиеттүү Ысык-Көлдүн кадырына жетип, аларды баскынчылардан сактоо, коргоо. Ошондуктан, ал жаш кезинен атка минип, эрөөлдө жүрүп, кан-жанын аябай кызмат кылат эмеспи! Анын дилинде негизги ой – кыргыз элинин азаттыкта, эркиндикте жашашы, эч кимдин алдында тизе бүкпөшү. Чыгармада Балбайдын бул позициядагы кескин мамилеси кокондуктар, орустар, казактар, кытайлар менен бетме-бет сүйлөшүүлөрдө көрүнөт, ал өз оюнан таптакыр танбайт. Мисалы, полковник Хоментовскийге минтип атырылып жатпайбы:

«Азирети төрө! – деди көзүнөн чаар чымын учуруп Балбай. – Биз менен сүйлөшкөндө саал этиет болгонуңуз дурус. Биз сизге тайганыңыз кубалап, астыңызга салып берген жапайы кийиктер эмеспиз. Тоо-ташта жайылып жүргөн мал да эмеспиз. Бутубузга кишен, колубузга чынжыр салынып, алдыңызда туткун болуп

турганыбыз да жок. Биз өз жерибизде эркин жашаган мээнеткеч, жоокер элбиз! Көктө жылдыз эркин, жерде кыргыз эркин! Көрүп турасыз, алдыбызда ат, колубузда курал да бар. Биз өлүмдөн коркпойбуз, өлүмгө тике карайбыз!»

Чындыгында Балбайдын ички дүйнөсү, ар-намыстуулугу, элин, жерин сүйүшү, жалтанбастыгы, тайманбастыгы жогорудай курч сөздөрдү айттырышы мүмкүн. Бирок Э. Турсунов каарманына ушунчалык мээрим төгүлө элжиреп карагандыктан, айрым эпизоддордогу жүрүм-турумдарына, сүйлөгөн сөздөрүнө ишенбей да кетесиң. Автор кызыл-тасыл поэтикалык боёкторду өтө мол жана ашыкча колдонуп жибергендиктен көбүнчө жасалма көрүнүштөр, жасалма сүйлөөлөр орун алган. Мисалы, Чокон «Манас» эпосун Балбайдын сегиз канат өргөөсүндө угат, баатыр Балбай жездесине орус калкы менен прогресске умтулуп жашоо керектигин айтат.

Романдагы эң башкы кульминациялык окуя, албетте, Ормон хан менен Балбайдын мамилеси. Ошондуктан, бул маанилүү окуяга чейинки жана андан кийинки эпизоддор, лирикалык чегинүүлөр, көрүнүштөр атайы эле автор тарабынан ар тараптан жайгаштырылгандар. Тарыхый окуялардын негизи да мына ушунда жатат.

Ормондун хан көтөрүлө тургандыгы жөнүндө кабарды Боромбайдын боз үйүндө талкуулаган мезгилде эле Балбайдын жаны кашайып, сиркеси суу көтөрбөй калат. «Манастан бери болбогон окуя го?», «Хандыкты көтөрө алар бекен?», «Хандын өкүм, буйругун көтөрө алчу эли барбы?», «Ошону хан көтөргөн турасыңарбы?» – деп кескин каршы чыгат. Башка чыгармаларда Балбайдын мындай каршылыгы көрсөтүлбөйт, Э. Турсунов гана өзү сүрөттөгөн каарманды табиятына ылайык логикалык түрдө каршы позицияны ээлетип отурат. Ошондой эле ал хандыкты Ормонго ыраа көрбөй хан көтөрүү салтанатына катышпайт. «Балбайдын табы жок, – деп койду Боромбай сыр билгизбей. – Ноокастап атат». Бул, албетте, Балбайдын ички чындыкты жашыруусу.

Э. Турсунов дароо эле тарыхый окуяга карата каршы позицияны тандап алды да, дароо эле Ормондун хандык

кылышына каршы чыгарды, мындайча алганда, элдин камын жеп, аны коргоп, камкордук кылуу Балбай тараптан терең ойлонуштурулгандай: «Ормон көчмөндөрдүн тоң мүнөзүн талдабай туруп, кыргыз элинин жалпы абалын, жагдайын, шартын терең ойлобой туруп, өз тагдыры эмне күтөрүн таразалабай туруп, жоон көкүрөктүккө, опузага, өкүмгө салып: «А эмне үчүн мен хан болбоско? Кыргызда бир гана кызыл тебетей болуш керек, аны эмне үчүн мен кийбей башкалар кийиш керек?» деген жөөлөмө жосуну менен кыргыздарды кол куушуртуп, таазим кылдырып, билермандарды топко чакыртып, той өткөрүп, ак кийизге отурган жок». Мына ушундай автордун жана каармандын субъективдүү ойлорунан кийин Ормондо эгоисттик кытмыр ойлор жашырынып жаткандыгы көрүнгөнсүйт. Бирок экинчи жагынан Ормондун көз карашы менен алганда ушул эле ой таптакыр башкача мааниге ээ болгондой: «Алты сан кыргыз бир тууга, бир чамгаракка бириксе дейт. Ынтымак дейт. Көрүп турасың, быякта кытай, тыякта орус, ортодо кокон, колтукта казак жүздөрү аңдып, тооруп кол салганы турат. Чет душмандарга чеп болуу керек. Сокку уруу керек». Демек, анын ою элдик таламдын негизинде болуп чыга келет.

Мына ушул жерден бир тарыхый акыйкаттыкты айта кетсек ашыкча болбос. Ормонду хан катары жактырабызбы, же жокпу, бирок эгерде ал бул маселени көтөрүп чыкпаганда кыргыз эли Кененсары менен Ноорузбайдын чабуулунун тепсендисинде калмак, же болбосо аларга баш ийип берип, оруска каршы аттанып кырылып жок болмок. Демек, хандык ушунусу менен өзүн актады.

Э. Турсуновдун версиясы боюнча Балбайдын Ормонго каршы пикирде болушу жалпы элдик көз караштан, таламдан болуп отурат. Ал эми башка чыгармаларда жана тарыхый булактарда Балбай Ормондун хан көтөрүлүүсүнө каршы болгон да эмес, тескерисинче, Ормон хандык буйрук менен жоого каршы кол башчы кылып Төрөкелдини көрсөткөндө ички жеке намыстуулугу ойгонуп кеткен. Бул көрүнүштү мисалы К. Осмоналиев «Көчмөндөр кагылышында» мындайча сүрөттөйт:

«Жоо бетине... – деп Ормон үнү чыкканда, Балбай ач бүркүттөй кабак серпип, моюн созду. Бирок башка ысым аталганда кулагына ишенбеди». Башка авторлор мына ушул жеке таарынычка басым коюшуп, экөөнүн конфликтиси ырбай баштаганын сүрөттөшөт.

Ошентсе да, Э. Турсунов хан көтөрүү салтанатын айрым калемдештерине караганда масштабдуу да, понарамалуу да кылып элестүү чагылдырат. Чындыгында, башкаларда жөнөкөй эле топ, же жыйын болуп калган, ал эми Э. Турсунов акындарга жар чакыртып, кыргыздын төрт бурчуна кабар айттырып, чабарман жиберип, Алымбек, Ажыбек, Кубатбек, Бүргө, Жангарач, Жантай, Боромбай, Супатай, Өтөгөн, Якуб бек, Качыке ж. б. даткалар, акимдер, бийлер, баатырларды ордолуу ордого келишинин шаан-шөкөтүн, салтанатын көтөрүңкү тон менен сүрөттөйт:

«Төрөкелди чабдар айгырдан түшүп, кырка отурган бийлердин алдына келип, жар салды:

– Ормон баатыр, башы, көзү, төшү кыргыздын! Калайыкка хан көтөрүп алалы! Бүгүнтөн баштап, кызыл тебетейди бирөө киет! Же башка кийчүлөр барбы? – Ормондун тизесиндеги төбөсү бийик кызыл тебетейди кылчая карады. – Менимче, Ормондон башка ылайыктуу киши жок. Ормон кийсин!

– Болсун! Болсун! – деди Жантай топтон суурулуп. – Кызыл тебетей кийгениңер башыңардан алып салгыла!..

Төрөкелди:

– Жан бирөө! Бир жанга бир ок жалынат! Хан бирөө!

Хан болом деп, кызыл тебетей кийгендердин башы алынат!»

Ак кийизге отургузуп, ак боз бээ курмандыкка чалынып, ысык канга колун матырып, колуна ак албарс карматышат, бата беришет.

«Оболу Алыбекти мууздатып, анан Балбайды туткундап, көзүнө көрүнүп, өзүнүн ким экенин таанытып коюуну хандык озийфам деп ойлоду Ормон» – дейт автор. Биздин көз карашыбызча, Э. Турсунов бул баяндоодо да тарыхый фактыны башкачараак оңутта берүүгө аракеттенип жатат. Анткени саяктан чыккан Алыбек баатыр мурда

эле Ормонго таарынып кетип калгандай. Тарыхый булактарда ал, тескерисинче, ошол хан шайлоого катышып, айыл кол башчылыгына шайланып отурбайбы!

Э. Турсунов Ормон менен Балбайды бири-бирине тап-такыр эле оң көз караштан жакындаткысы келбейт.

Ошентсе да Ормон жетекчилик кылып, Кененсарынын баскынчылыгына каршы күрөшүүдө Балбай да катышат эмеспи. Бул көрүнүш элдик оозеки чыгармачылыкта мындайча айтылып калган:

«Биринчи болуп Балбай баатыр келет, бар жолдоштору менен Ормон айтат:

Аптыгып шашпаган,
Ашык сөздү айтпаган,
Беттешкен жолдон кайтпаган,
Берен Сыргак экенсиң,
же иним болсочу,
же уулум болсочу – деп кейийт»

(«Эл адабияты» сериясы. 15-том. 423-бет).

Бул элдик көз караш жөн жерден чыга калбайт, Ормондун жүрөгү деле оңой эле элжиреп жибербейт. Албетте, ушундай көрүнүштөрдү, керек болсо мамилелерди көз жаздымда калтырууга болбойт, анткени Ормон менен Балбайдын мамилелери өтө принципиалдуу болгондуктан, ар бир кыймыл-аракетке, сөзгө чейин маани зор болот.

Тарыхый булактардагы Ормон менен Балбайдын бетме-бет үч жолу кагылышканы жалпыга белгилүү.

Биринчиси, ордо оюну. Мында Балбай менен Төрөкелди баштаган оюн кызып отуруп, ханды бугулар чертип алмак болот, бирок сарбагыштар: «Хан алдында хан чертилбейт!» – дешет. Мына ушул эле сүйлөмдөн Э. Турсунов сөзү менен карматып отурат, демек, хандыкты кабыл албаган Балбай Ормондун алдына келип ордо ойноп отурат. Логика боюнча хан шайлаганга каршы чыккан эрктүү Балбайдын ордо оюнуна катышпоосу керек эле. «Хан» чертилип, Ормондун башынан алыс кетет.

«Байгени бериңер! – деди Балбай. – Кана, Төрөкелди!..

– Кайдагы байге?.. Оюн жыдыды. Ордочуңардын бармагынан кан чыгып кетти. – Төрөкелди бет тырмарлык кылды. – Оюн таза ойнолгон жок.

– Төрөкелди туура айтат! – деп Ормон сөздү жиреп, чырды ырбатып жиберди. – Жыдыганын билбей катын бугулар байге талашат?

– Атаңдын башы!..

Ормон «катын бугулар» дегенде, Балбай каракөк тартып, жаагы чыңалып кетти. Жаңжал башталды».

Бул окуяны да Э. Турсунов башкачараак планда чагылдырды. Эгер К.Осмоналиев романында Балбай көз кысып Алыбекти жыдытса, Ормондун тебетейин көзүнө булгаласа, Э. Турсунов чыгармасында чатактын чыгышына түздөн-түз себепкер кылып Ормонду көрсөтөт.

Балбай менен Төрөкелдинин күрөшүүсүнө да Ормон кийлигишет. Экөөнүн тең салмагын көрүп, күрөштү токтотууга чечим кабыл алганда бошой калган Төрөкелдини Балбай көтөрүп чаап, башынан аттап кетет эмеспи!

Ал эми Балбайдын колго түшүп, кулагынын кесилгени Э. Турсуновдо турмуштук көрүнүштөрдөн гана келип чыгат, б. а., Солтонкулдун жоголгон жылкыларын издейм деп жатып туткундалат.

Экинчиси, романда Балбайдын кулагы кесилип, Ормондун алдына келгенде да тике карап жалтанбастык кылышы, кечирим суроонун ордуна каяша айтышы эрдик катары сүрөттөлөт. Бул эрдигине Ормон тарабынан «сый» көрсөтүлүп, эки буту, эки колу талтайта керилип, жылаңач төшүнө бир челек туз төктүрүлүп, кой каптатылып, далысына көк таш тыктырылат, күн көрбөс ордого түшүрүлөт. Мындай кордукка чыдаган Балбайга Ормон да баа берет, «жүрөгү өлдү» деп, миң жылкы кун төлөнгөндөн кийин бошотот. Бирок Балбай босогону эки буту менен кычырата басып чыгып кеткени – анын кек сактаганы болчу.

«Кусубалды өз байкаганын Ормонго эскертип айтты:

– Эшиктен киргенде көз карашын көрдүм чунагыңдын. Карашы жаман. Камчысын сүйрөп, босогоңду кычырата басып барат-

канда дагы байкадым. Жазыла турган, агара турган түрү жок. Колдоочусу кошо кирди. Колдоочусу жолборс турбайбы. Жолборс жолборстугун кылат».

Ормон хан опузасын көрсөтүп, бугуларды өз жеринен көчкүлө деп, дооматын артып отурат. Балбай ар дайым топ жыйында өтө маанилүү сөз сүйлөп, баскынчылар менен бетме-бет курал менен кездешүүнү сунуш кылууда. Автор анын эмоционалдуулугун, өжөрлүгүн, көктүгүн, чечендигин, калыстыгын, акылмандуулугун ынанымдуу көрсөтүүгө аракеттенип, башкача айтканда, аны адам баласына таандык бардык оң сапаттар менен сыпаттайт. Башка материалдарда бугу-сарбагыштардын кездешүүсү кыска гана берилсе, бул тарыхый окуя Э. Турсуновдо атайы эки колдун даярданышып чоң майданда кагылышын сүрөттөйт. Үчүнчүсү, Турсуновдун романдарында Ормон талаа жаңжалында кызыл камчы менен гана төбөдөн жеп, Боромбай хан кудасынын жардамы менен аман калып, туткундалат. Бирок Сарт акенин кеңеши менен Ормонго өлүм чечими чыгат. Э. Медербеков «Кызыл жалын» романында колдонгон сөздөрдү Э. Турсунов да кайталайт. Кеңешке эки романда тең Балбай катышпай коёт. Эмне үчүн?! Э. Турсуновдо ал небак эле чабарман жиберип, Сарт акенин оюн билип, билмексен болуп кулак түрүп турган. «Таңдан чыгарбай көзүн тазаласын, айта бар Балбайга!» – деген жоопту угуп, сынык найзасынын учун жеңине катып барып, «Кандайсың Ормонум, өз элиңди ажыдаардай соргонум?..» – деп учурашымыш болуп табарсыкка сайып салат. Ормондун керээзи бардык чыгармаларда бирдей маанини билдирет: кызынын эрден чыкпашы, Төрөкелдинин колун үч айланып чабышы, бугудагы баатырларды өлтүрүү. Автор айрым учурда тарыхый илимий изилдөөлөрдү пайдалангандыгын билдирип, өзү жазган версиясы башкаларга караганда чындыкка жакындыгын белгилейт. Албетте, жазылып калбагандан кийин тигил, же бул сүрөттөөнүн нукуралыгын айтуу кыйын. Ошол себептен Ормон хандын өлүмүн ар ким өз фантазиясы, өз көз карашынын призмасы аркылуу көрсөтүп жатпайбы.

«Балбай» романында бугу-сарбагыш урушунун учурлары – Төрөкелдинин кун кууп келиши, Адылдын көлдөн сүзө ка-

чышы, Үмөтаалынын кайрадан кол салышы, Балбайдын эрдиги, Тилекматтын элчиликтери, орус падышасына кат жөнөтүү зарылдыгы сыяктуу тарыхый окуялар жазуучунун калеминен элестүү тартылган. Эмнегедир Э. Турсунов Балбайдын Төрөкелдиге көрсөткөн запкыларын тез эле бүтүрүүгө аракеттенет. Чындыгында жазуучу субъективдүүлүккө берилип, материалдарга басым жасоодо жөн берилеп коюшу каармандын толук кандуу образын, ички дүйнөсүн көрсөтпөйт. Бул, албетте, жазуучунун кемчилиги. Дегеле автор Балбайды кемчиликсиз, кынтыксыз адам катары жогорку тондо сүрөттөшү деле объективдүүлүккө жатпайт.

Романдагы эң маанилүү учур Балбайдын Чокон аркылуу орустардын маанисин түшүнүп, алар менен мамиле жасоого аракет кылуусу. Чыгармада орус төрөсү Батыш Сибирь генерал-губернатору Гасфорт кыргыздын мыктылары менен таанышмак болуп, Балбайды кошо чакырат. Балбай ооруп калып, өзүнүн ордуна он беш жашар Мойнокту жана агасы Балбактын отуз жаштагы уулу Тагайды кошуп, Сур айгырынын куйругун орус аскеринин атына окшотуп кырктырып жиберет. Бул анын орус улугуна: «Мен да орус аскериндей жоокер адаммын, кызмат кылам, моюн сунам» деген белгиси эле. Э. Турсунов губернатордун Балбайдын баатырдыгын «коргоо министри» деп жогору баалашына, Мойнокту аябай сыйлап, атасына «капитан» чинин ыйгарган сырдуу катты беришине, камкордук кылышы, дары коробканы жиберишине атайы басым жасап токтолот. Бул факт Балбайдын тагдырындагы эң бир маанилүү жана бурулуш болмок. Бирок көралбастардын кылык-жоруктары менен каарман орустардан да көңүлү биротоло муздап калат да, аларга болгон жакшылык үмүтүн үзөт. Жолдо келе жатып Мойнок балалык кылып сууга түшөм деп, тагдыр чечкен катты Зарыпбектерге уурдатып жиберип, атасынан коркуп сырды айтпай отурбайбы!

Балбай Текеске көчкөндөн кийин аны санаа басып, элине, жерине болгон сагынуусу күчөп, жүрөгү ачышып, кытай жеринде кыргыздардын кул катары эзилишин көрүп, Ысык-Көлдө болсо орус аскерлеринин кыздарды зордук-

таган зомбулугун, чокунтканын угуп ар-намыстанат: «Абийири ачылган кыздар чачтарын байлаштырып, кол кармашып аскадан сууга кулап өлүптүр! – дегенде, Балбай жер чапчып, ордунан ыргып турду.

– Ыя!.. Бул эмне шумдук?.. Уктуңар го, баскынчылардын кылыгын?! Кантип чыдап турабыз?.. Капыр капырлыгын кылат!.. Кой, болбостур!.. Аттандык, туугандар!..»

Жазуучу каармандын орус төбөлдөрүнө каршы аттануусун жеке гана пенделик сезимди түртүүсүнөн келип чыккан көрүнүш эмес, ал жалпы кыргыз элинин мүдөөсү экендигин көрсөтүүнү максат кылган. Ошол себептүү Балбай жөнөкөй солдаттарга көп тийбей, зордук-зомбулукка буйрук берген офицердин башын кестирип жатпайбы! Демек, калемгердин пикири боюнча Балбай орустарга өзү келип катылган жок, аны мажбур кылышты, ата-бабалардын арбактары, улуттук сезими ойгонду.

Анын публицистикалык жалындуу патриоттук сөзү кимдин болсо да сезимине бүлүк салбай койбойт:

«Канаттуу учуп баратса, тумшугунан түшүргөн дан өнүп чыккан берекелүү жериңер, ырыскысы бооруна бүткөн көлүңөр бар эле. Ата-баба миң жылдар коргоп, укум-тукумуна калтырган жайытыңар, конушуңар, өзөн-сууңар бар эле. Кытайга көчөбүз деп, оруска тарттырдык кайран жерлерди. Коргой албадык, сактай албадык. Ата-бабабыз ушундай мажирөө тукум калат деп ойлобосо керек».

Ичинен кан өткөн баатыр санаанын санаасына, ойдун тереңине кабылып, кыргыз элин боштондукка, азаттыкка чыгаруунун жолун издейт, өзү менен замандаш жашаган акыл, багыт көрсөткөн Калыгул, Мойт аке, Сарт аке, Садыр аке сыяктуулардан айрылып, руханий жардыланып, бөксөрүп калганына каңырыгы түтөйт. Айласы кеткен, арманы аттын башындай Балбай туңгуюктан жол табылбай пессимизмге түшүп кетет. Автор каармандын ички дүйнөсүндөгү уйгу-туйгуну, камыктырган капа, зарыктырган үмүт, жабалактаган сансыз санаа менен берет. Чексиз күйүт Балбайды төшөккө жыкты, кайратына келтирип кайра тургузду, бирок айыкпаган дарт жа-

шоосун кунарсыз кылды, чыккынчылардын амалы менен колго түштү.

Сөөгүмдү менин түрмөдөн, Солдаттар сүйрөп көмөбү? Айлымдан бир жан каттабай, Арманда Балбай өлөбү?..

Романда каармандын туура эмес кармалып, камалгандыгы полковник Колпаковскийдин сөзү менен берилет, бирок Балбай небак эле уу менен өлтүрүлгөн эле.

Э. Турсунов чыгарманын финалына чейин ушунчалык бир дем менен келип, жыйынтыгында окуяны чукул, шашылыш бүтүргөндөй таасир калтырат.

Ошентсе да жазуучу чыгарманы жазууда өз алдына койгон максатына жеткен. Окурмандардын көз алдына Балбай баатырдын кереметтүү, элестүү образы системалуу түрдө тартылды, кыргыз адабиятындагы тарыхый каарман тууралуу көз караштарды кеңейтти, толуктады.

Э. Турсунов поэзияда да, прозада да жана котормодо да өзүнүн таланттуулугун көрсөтө алды.

ЖАКЫПБЕКОВ АШЫМ
(1935—1994)

Таланттуу жазуучу, чыгаан котормочу Ашым Жакыпбеков адабиятка алтымышынчы жылдары келди. А. Жакыпбековдун муунун андан бир-эки жыл айырма менен КМУнун кыргыз филологиясы жана журналистика факультетин кийин бүтүрүп, көп узабай (алтымышынчы жылдардын башында) бири-бирине удаа алгачкы аңгеме, повесть жыйнактарын жарыкка чыгарышкан калемдеш курбулары М. Байжиев, К. Жусупов, М. Гапаров, А. Стамов, К.Жусубалиевдер түзөт. (Сөз ыңгайына жараша прозаиктерди гана атадык.) Бүгүнкү күндө бул муундун ар биринин кыргыз адабиятында ээлеген орду бараандуу. Алардын ар кими чыгармачылыкта өз чыйырын, өз үнүн таба алышты.

А. Жакыпбековдун жазуучулук стилиндеги ачык байкалган өзгөчөлүк – бул анын сүрөткердик баяндоочулук «боёкторунун» нака элдик тилдин маңыздуу ширесине каныккан, калбаат, эпикалык баяндоого ык салган жөнөкөй, басмырт стилинде турат. Анын чыгармаларынын ар бир сабынан, сүйлөмүнөн, деталынан улуттук рухтун (улуттук дүйнөтаанным, улуттук сезим-туюм, улуттук кабылдоо ж. б.) деми келет. Жазуучунун табиятына таандык дал ушул өзгөчөлүк, тактап айтканда, ага табият тарабынан өз элинин тили, деми менен ажырагыс жуурулушуп, таберик болуп тартууланган жазуучулук таланты, жазуучулук тили, көркөм стили ошондой эле аны кыргыздын канынан, жанынан бүткөн улуу «Манас» эпосу менен тогоштурду. Эпостун улуулук руху менен көркөмдүк күчүн төгүлтпөй, чачылтпай кара сөз түрүнө салынган «Теңири Манастын» башка эмес, Ашым Жакыпбековдун калеминен жаралышын табигый дал келүүчүлүк жана мыйзамченемдүүлүк деп түшүнсөк болот.

Жогорудагыдай башталып калган сөз учугуна ылайык Ашым Жакыпбековдун чыгармаларынын ичинен эс-жадыга биринчи болуп анын «Айгашка» (1960) аттуу аңгемеси келет. (Бул аңгеме хронологиялык жактан да жазуучунун алгачкы аңгемелеринен.) Буга анда улуттук мүнөздүн айкыныраак үлгүсүн алып жүрүүчү карыя адамдардын катышкандыгы же кыргыз баласы төрт түлүк малдан өзгөчө урматтап жакшы көргөн жылкы, күлүк ат жөнүндө сөз болгондугу башкы себеп эмес. Кыргыз адабиятынан кыргыз карыясы менен аттын катышын жетишээрлик эле учуратууга болот. Ушундай эле каармандар орус, түркмөн, грузин ж. б. улуттук адабияттарда да бар. Кеп – жазуучунун шакирттеринин бири А. Токтомушев устаты А. Жакыпбеков жөнүндө эскерүү макаласында: «Кудай берген даргөйү кыргыз болчу, анан адабият, «Манас» болчу. Кыргызча сүйлөм курганды, кыргызча ойлонгонду үйрөттү эле бизге», – деп жазгандай, сынчы, окумуштуу С. Жигитов: «Ашым эне тилин жанындай жакшы көрчү, жакшы көргөнүн «кыргыз тил эле, кыргыз тил!» деп бакырганы менен эмес, эне тилин мыкты уруна билгени, сөздөр аркылуу таасирдүү сүрөт тарта алганы аркылуу көрсөткөн. Ал адабиятыбызда биринчи стилист катары таанылган», – деп акыйкат белгилегендей, автордун «Айгашкада» көркөм образ жаратууда каармандарына жазуучу катары нукура кыргызча мамиле түзүп, нукура кыргызча ой жүгүртүп, улуттук мүнөздөрдү түзө алгандыгында.

Кылычбек – кыргыздын нечен кылымдык акыл-эсин, тажрыйбасын бүтүн боюна сиңирип турган идеалдуу образ – Бакайдай даркан акылман, көсөм деле эмес, айылдагы көп карынын бири. Малга «кароолук» анын канында, өзү менен кошо бүткөн сапат. Кылычбек турмушуна ыраазы. Очор-бачар болгон улуу уулу Сарыбек колхоздун майда активи болуп иштеп жүрөт. Кезекти уулуна өткөрүп берген ал эртели-кеч малга тээк болуп үйүндө. Кечкисин эшигинин алдындагы беш тереги бири куру эмес чоң кичинеси болуп уй-жылкы байланат, майда жандыктар бастырмада. Айгашка болсо ардакталып өзүнчө, терезе түбүндөгү акырда.

Кылычбек үчүн Айгашка өзгөчө бүткөн мал. Күлүк ат өзгөчө бир сезимдин, өзгөчө бир кумардын «генератору»,

суктануунун объектиси сыяктуу. Күлүк менен жоргонун жүрүшүн көргөн кайсы гана кыргыз бүйрү кызып, көзү күйүп, көңүлү толкубаган. Турмуш-тиричиликтин күнүмдүк керектөөлөрү үчүн күтүлчү малга салыштырмалуу күлүк атка карата көз караш таптакыр айырмалуу. Ага баа көңүл жагдайынан берилет. Албетте, «жакшынын жакшы билээр баасын» демекчи, жакшыга баа барк-бааны билген адам, анан барып көпчүлүк тарабынан берилип, ал эми жеке мамиледен улам түзүлчү барк-баа буга кошумча үстөк болот эмеспи. Кылычбек Айгашканы кулунунан баладай бапестеп бакты. Өзүндөгү, ата-бабасынан жаны-денине өткөн атка болгон бардык сүйүүсүн ушул Айгашкасына арнады. Бирок, тилекке каршы, анын сүйүүсү уулу Сарыбектин заңгыратып үй салып, жаңыча маданияттуу жашоого умтулган аракетине (бул ниет деле жаман эмес), ал аз келгенсип сүт бербеген, жүн бербеген, күч-унаа катары жаңы техникага дегеле чендебеген кирешесиз жылкы чарбасын кыскартуу жөнүндөгү мамлекеттик (хрущевдук) жаңы саясатка (бул саясаттын деле одоно катасы жок) кайчы келип отурбайбы. «Өйдө тартса өгүз өлөт, ылдый тартса араба сынат» деген ушул эмеспи. Кандай кылуу керек?..

Автордун дал ушундай конфликттик ситуацияны түзүүдөгү башкы максаты, албетте, бир багытты жактап автордук позициясын билдирүү же үч багыттын эч бирин таарынтпаган «рационализатордук» сунушун айтуу эмес, көркөм мүнөз түзүү. Түзүлгөн конфликттик кырдаал автордун чыгармада айтайын деген оюнун, берейин деген идеясынын ишке ашышынын бирден бир жолу, ыгы.

Аңгеменин жүрүшүнөн А. Жакыпбековдун чебер психологдук жазуучулук таланты айкын көрүнөт. Автор каармандын көркөм мүнөзүн түзүү, психологиялык абалынан кабар берүү үчүн сюжеттин өнүгүшүнө тиешеси аз көрүнүштөрдү «чебер психологдук» менен тизмектей бербейт, ошол эле учурда сюжеттин өнүгүүсүнө түздөн-түз тиешеси бар майда-чүйдөдөн кыя өтпөйт. Жазуучу тарткан портреттик, пейзаждык штрих-деталдар, келтирилген диалогдор, салыштыруулар образдуу психологизмге, терең идеялык-көркөмдүк маани-маңызга каныктырылган. Буга

мисал катары аңгеменин ар бир абзацын, ар бир окуясын тандабай эле чекесинен келтирип, маашырлана сөз кылууга болот. Биз ошолордун ичинен ат ээси Кылычбек менен саяпкер Осмондун Айгашканын байгесин бөлүшө албай жаңжалдашканын сүрөттөгөн кичине эпизодго кайрыла кетели. Байгеге бир радиоприемник, бир тай, элүү сом тийген. «Ырас, элүү сомду алардын колуна тийгизбей соогат дешип, аракка суусаган жигиттер жулуп кетишкен. Чатак калган радиоприемник менен тайды бөлүшүүдө болду. Осмон айтат:

«Муногу радиону сен ал, балдарыңа эрмек болот, бул жылкы баласын мен мал кылып алайын. Макулбу, ошентели.

Ага Кылычбек көнбөйт, радиоприемникти өлүк буюм деп жактырбайт, тайды көзү кыйбай кыйылат...» Бир караганда байгеге радиоприемник менен тайдын коюлушунда эч кандай «шумдук» жок. А бирок сюжеттин идеялык-тематикалык багытынын өнүгүүсүндө, образдар системасында сөзсүз көңүлгө алынчу бир штрих, деталь. Тай, радиоприемник – булар эки доордук түшүнүктү чагылдырган атрибуттар сыяктуу. Эки карыя тең (же болбосо чыгармадагы улуу муундун өкүлдөрү) «өлүү буюмга» караганда, «көзү бар» малды артык көрүшөт.

Жазуучу Кеңеш Жусупов: «Айгашка» аңгемесин повесть деп атаар элек. Мындай баркка бардык жагынан төп келип турат», – дейт. К. Жусупов бекеринен минтип айтып отурган жери жок. Себеби аңгеменин идеялык-көркөмдүк проблематикасы, андагы жазуучунун образдуу ой жүгүртүүсүнүн масштабдуулугу аны көлөмдүү жанрдын чегине жакындатып турат.

Ой жүгүртүүнүн масштабдуулугу, албетте, Айгашканы союу же колхозго сатууга байланыштуу маселеде эмес, ал аркылуу чагылдырылган дүйнөлүк адабиятта небактан өрүш алып келген ата-бала проблемасынын, мезгил, доорлордун алмашуусу менен кошо муундардын алмашуу проблемасынын чагылышынан көрүнөт. Жазуучу ата-бала проблемасын Тургеневче эмес, Жакыпбековчо, кыргызча (улуттук кыртышта дегенибиз) чагылдырат. Күз менен жаздын алмашуусундай эле үйдөгү бийлик табигый түрдө байкалбай Сарыбекке

өтө баштаганда, Сарыбек атасын ийге келтирип, өз оюн ишке ашырыш үчүн алгач салт-санаага ылайык атасынын курбулары Турсунаалы, Жумагул карыяларды кеңешке чакырып, атасын кепке келтирмек болот. Бул тилеги ордунан чыкпай, ал ортодо Кылычбек эбепке-себеп болуп айтылуу саяпкер Осмонго атын таптатып, Октябрь майрамына аралаш ат чабышта кырк үч күлүктүн ичинен үчүнчү болуп чыга келип, ээсине намыс алып берди. (Чабандеси мажирөө болбогондо биринчи чыгып келиши да ажеп эмес эле.) «Жалаң үйдүн борумун жарым күнү ырдаган» дегендей, күлүк сыны, ат чабышка келгенде А. Жакыпбеков кара сөздө алдына адам салбас кара жаактын бири экенине аңгемени окуган окурман айныксыз ынанбай койбойт. Автору «Ат» дегенде Кылычбектен кем эмес кумарпоз, Осмондон кем эмес сынчы-саяпкер экендигин байкайт. Айгашканын жарышта мөрөй алышы менен анын айланасындагы тайталаш бүтүп калбады. Эми Айгашкага Сарыбектен да өктөм доогер чыкты. Ал доогер – доор талабы, коомдук аң-сезимди аныктоочу бытьенун талабы. Техникалык прогресстин заманында күч унаа катары техникага чендебеген, сүт бербеген, жүн бербеген кирешесиз чарбага айланган жылкы доордун талабына ылайык өз ордун техникага бошотуп бериш керек.

Чыгармага кайрылалы: «Колхоз аттарды четинен алып кирди. Аны көргөндө Кылычбек торго түшкөн балыктай тыбырчылады. «Бул эмне кылганы, тоо эли атсыз кантип күн кечирет, жадегенде Айгашкадай күлүктөргө тийбесе боло!» – деп ызаланды, туталанды».

Чыгармада «ат алуу» саясатын айыптаган мындан башка сөз жок. А бирок Кылычбек менен Айгашканын тарыхын баяндаган чыгарманын жалпы тулкусунан окурман Кылычбектен Айгашканы тартып алуу адилетсиз экенин, аны менен катар ата-бабасы ат үстүндө торолуп, ат үстүндө өмүрүн өткөргөн тоолуктарды атка болгон сүйүүсүнөн айрылтуу бир топ руханий жоготуу, бөксөрүү менен коштолоорун туят. Жазуучунун Айгашка менен Кылычбекке болгон боор толгоосу билинбей окурманга өтөт. Көркөм чыгарманын максаты да тигил же бул көрүнүшкө, саясатка, партияга каршы жазылган илимий негиздүү же

оппозициялык маанайдагы публицистикадан айырмасы да ушул эмеспи.

Аңгемедеги окуянын сюжеттик өнүгүүсүнүн чыңалуу чокусу (кульминациясы) болгон Кылычбек карыянын Айгашкасынан ажырашуусу бөтөнчө драмалуу, символдук, метафоралык жышааналарга өзгөчө карк сүрөттөлгөн. Андагы ар бир сөз контекстке карай муңайыңкы эмоционалдык боёкко, күүгө каныктырылган. Көркөм тексттин кульминациялык бөлүгүндөгү бул касиетин «төкпөй-чачпай» жеткириш үчүн кайрадан чыгарманын өзүнө кайрылууга аргасызбыз.

«Канталап кызарып, күндүн көзү көрүндү. Үйдөгүлөр туруп, ар ким өзүнө тиешелүү тирилик менен күймөндү. Кылычбек атын токуп жатты, карбаластап шашканы менен кыймылдаганы алсыз, жай. Көп жылдан бери сандыкта жаткан күмүш жабуулуу көмөлдүрүк, куюшканын алдырып такты. Айгашка алчыланып көркүнө чыга түштү. Кылычбек үч кадам кетенчиктеп, аны бир азга тунжурай карап турду да, анан ийнинен тынды.

Үйдөгүлөр чайга отуруп калышкан эле. Кылычбек кирип, жаңы чепкенин кийди, кадада илинип турган камчысын алды.

– Күн чыкпай кайда жөнөдүң? Чай ичсеңчи, – деди кемпири.

«Айгашканы колхозго берем» – деп оң эле жооп бермекчи болду ал, бирок каңырыгы түтөп, унчуга албай чыгып кетти.

Айгашканын дүбүртү алыстап барып өчтү. Сарыбек күлүп калды.

– Жарыктык, алжыганын кара. Атты өткөргөнү баратат да, жасалгалап токуп алды. Аны кайра жөө көтөрүп келеби.

– И, баса, жана эмне айтпадың... – деп өкүнүп калды апасы.

Сарыбек жумушуна аттанганы жатканда Кылычбек Айгашкасын минип, кайра келди. Аттан түшүп, чылбырды ыргытты.

– Ме, өзүң алпар. – Үнү каргылдана түштү. – Мен... болбойт экен.

Бурулуп карабастан үйгө кирип кетти.

Сарыбек атасынын артынан элее карап кичине турду да, таңдана жылмайды. Анан Айгашканын үстүнөн ээр-токумун сыйрып таштады, атына минип, аны коштоп жөнөп кетти».

Психологиялык планда алып караганда күндүн көзүнүн «канталап кызарып» көрүнгөнү, Кылычбектин Айгашкасын

ажырашар алдында жасалгалап токуп алып, «үч кадам кетенчиктеп, аны бир азга тунжурай карап туруп, анан ийнинен тынышы», сурооого жооп бере албай «каңырыгы түтөп, унчуга албай чыгып кетиши», орто жолдон кайтып келиши, ушунун баары «Сынган бугу» күүсүнүн муңканган кайрыгындай угулуп, каармандын жан дүйнөсүндөгү жапаны баяндап турат.

Бул муңканган күү ушуну менен токтоп калбайт, бастап барып кайрадан күч алат.

«Күйүккөндөн каны бетине тээп, кара-көк болуп түтөп, тери мойнуна куюлуп, Кылычбек Сарыбекке айыл чети көрүстөндөн жетип токтотту. Башка сөз сүйлөй албай күшүлдөп: «Ой... ой..» – дейт.

– Дагы эмнени чыгардың? – деди Сарыбек үлүрөйүп.

Кылычбек анын үлүрөйгөнүнө көңүл бурбады, түз эле келип, Айгашканын мойнуна артылып, бир тынымга шалдырап турду. Анан демин баскан соң:

– Кудай урганда, тарс эстен чыгарган турбаймбы, – деди аттын жалжылдаган көзүн тиктеп, аны менен гана сүйлөшүп жаткансып.

– Эмне келдиң? – деп Сарыбек чыдамсыздана кайра сурады.

Кылычбек анын суроосун укса да түшүнгөн жок. Маңыроо түр менен бир карап алды да, Айгашканын башын кучактап, эки манжасын анын ууртуна салды. Ошондо муңкана сүйлөдү:

– Айланайын асылым, кетип баратасың... ырыс-кешигиңди таштап кет, асылым... Аттын шилекейин алып жалады. Анан макисин кынынан сууруп чыгып, ыйык жалынан бир талын кесип алды.

Сарыбек кабагын чытыды:

– Болдубу? – деп корс этти да, аттын башын бура тартты.

Кылычбек жалдырай тиктеп туруп калды. Көзүнө ысык жаш тегерене түштү.

Сарыбек узап кетти. Арттан машине дүрүлдөгөндөн Кылычбек жол четине чыгып отурду. Машинеинин чаңы басылганда соорусу күнгө жалтылдап, куйругу булактап, коштоодо бараткан Айгашка кайра көрүндү. Андан көз айырбай телмирген Кылычбектин жүзүнөн эки салаа болуп аккан жаш сакалына житип жатты. Дагы бир

машине өттү. Анын чаңы басылганда Айгашканын карааны кайра көрүнбөдү.

Тунжураган мүрзөнүн жанында тунжураган Кылычбек отура берди».

Муңканган күү акырындап алыстап, тунжураган тынчтыкка сиңип кеткендей. Ашым Жакыпбековдун бу жердеги сүрөткерлик чеберчилиги ушунча, окурман үчүн сөздөр күүгө айланып, күү сүрөткө куюлуп, кайрадан сүрөт күүгө, күү керемет сыйкырдуу сөздөргө өтүп жаткандай сезим жаратат. Келтирилген үзүндүдөгү акыркы эки абзац – андагы Айгашканын караанын көрсөтпөй чаңы менен жаап калган машиналар, тунжураган мүрзөнүн жанындагы тунжураган Кылычбек, ачык мазмундуу фактылык билдирүүлөр менен катар татаал символдук-метафоралык жышааналык ассоциациялардын тутумунан турат.

Демейде, ар нерсенин барк-баасын билээр нарктуулук, көсөм көрөгөчтүк нечен жаңылып жазган жеке турмуштук тажрыйбалардан улам барып топтолчу касиет. Жаштыктай күр-шар этпей, ойго-тоого чапкылабай, түмөн сырын ичинде катып, калбаат мелмилдеп акчу дарыядай нарктуулук, көсөм көрөгөчтүк жазуучунун дал ушул, жыйырма беш жаш курагында жазган, алгачкы аңгемелеринин бири болгон «Айгашкадан» эле байкалат. Жазуучу элибиздин салт-санаасын, улуттук психологиясын, сөзүн, эби менен өз ордунда, өтө кылдаттыкта, так, таамай дасыккан жазуучудай, устаттыкта көркөм максатка ыктуу пайдалана алган.

Жазуучу өзүнүн өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндөгү бир маекте: «Айтор, эпоско катуу берилип алдым. Башка эч нерсеге алаксыгым келбейт. Кээде аңгеменин, повесттин ойлору келип калат. Жазгым келет. «Жок болбойт» дейм. Азыр бардык ойду, сезимди, күчтү, убакытты эпоско жаңы өмүр берүүгө арнашым керек. Өмүрлүк чыгармачылык максат деп 1959-жылы «Айгашкадан» баштадым элем, аны темасы менин өңүмдө да, түшүмдө да оюмдан чыкпайт. Өмүр болсо, улуу арбактуу «Манастын» жумушун биротоло бүтсөм, «Айгашканын» – кыргыздын ат үстүндө жүргөнү жөнүндөгү темасын улантмагым ойдо. Жөө жүргөн кыргыз жөөттөн

жыгылып, атчан кыргызды арстан алып көргөн эмес... Миң жылдап Алтай менен Ала-Тоонун ортосунда жапайы арстандай болуп бороондой бурулдап, шамалдай шуулдап жүргөн ата-бабаларыбыздын арбагына дайым кулдук урам» деген эле. Келечек план жазуучунун арабыздан эрте кеткенинен улам иш жүзүнө толук ашпай калса да, «Айгашка», «Теңири Манас» жана башка чыгармалар менен Ашым Жакыпбеков өзү айткан ата-баба арбагы алдында атуулдук, жазуучулук парзын абийирдүүлүк менен аткарып, келечек урпактарга баалуу мурас калтырып кетти.

А. Жакыпбековдун басмадан жарык көргөн биринчи чыгармасы – «Бул кандай сезим эле» аттуу аңгемеси («Ала-Тоо», 1959, № 1. Бул кийинки жыйнактарына «Салима» деген ат менен киргизилген). Аңгемеде он үч жашар өспүрүмдүн алгачкы аруу, наристе сүйүү сезими баяндалат. Таланттуу акын Турар Кожомбердиевдин :

«Жылт этип алгачкы чыйырчык,
Жыт барбы айдоонун жытындай,
Жаз азыр турумсуз кубатсыз,
Ак чыйбыл козунун бутундай» –

деген саптарындагы эрте жаздын элесиндей тумсак наристе сезимдин жаралышы автор тарабынан өзгөчө сүйкүм менен өтө кылдат, психологиялык тактыкта ынанымдуу сүрөттөлүп берилген. Жазуучунун бир топ аңгеме, повесттеринен кийин 1969-жылы жарык көргөн «Улуу тоо», «Көздөн учкан ак кайык» аңгемелерин ушул «Салима» аңгемесине кошуп, бир тематикалык мазмунду уланткан аңгемелердин цикли деп айтууга болот. Аңгемелерди ошондой эле үчөөнө жалпы таандык башкы каарман бириктирип турат. Үч аңгеме тең биринчи жактан, лирикалык каармандын (Алым) баяндоосу менен түзүлөт. «Көздөн учкан ак кайыкта» лирикалык каарманыбыз Алым көл жээгинде эс алып жүрүп, бир кездеги наристе сезимин ойготкон Салиманы көрүп ажайып балалыгын эскерет.

«Улуу тоодо» болсо лирикалык каармандын жогорку окуу жайын бүтүргөндөн кийинки жетилген курагы, тур-

муштан өз ордун, өз жолун табууга болгон далалаты камтылат. Сыртынан караганда бул үч аңгеме тең лирикалык каармандын ак-караны түшүнүү үчүн болгон аракеттеринин тизмегинен тургандай элес калтырат.

«Улуу тоодо» институтту бүткөндөн кийин үч жыл шаарда туруп, күн кечирип өтүп жаткан турмуш абалына ыраазы болбой айылына көчүп келген, өспүрүм кези «Салимадан» бизге тааныш лирикалык каарман менен жолугушабыз. Аңгемелерде ретроспективдүү баяндоолор басымдуулук кылат. Жазуучу өткөн чак менен учур чакты эриш-аркак пайдаланат. Ойчул, кыялкеч лирикалык каарманыбыз улам өткөн окуяларга кайрылып анализдейт, турмуштун адилеттиги менен адилетсиздигинин диалектикалык карым-катышы жөнүндө ой жүгүртөт. Анда өзүн өзү сындоо күчтүү.

Ушул аңгемелер циклинен автордун жеке личносттук табияты, турмуштук тажрыйба, позициясынын катышы көбүрөөк байкалат. Автордун жазуучу катары чыгармасына «бир мертебе да калп айта албаган», жасалмалуулуктан жаа бою качкан чынчылдыгы көрүнөт. Анын каарманы кийиктер жүрчү бийик тоодо жүрүп, мергенчилер кылымдан бери басып жүргөн кыя жолду жерип, өзүнчө жол издеп, тике чыгам деп аз жерден кырсыкка кабыла жаздады: өзүн адилеттиктин жактоочусумун деп эсептесе да, эң эле жакын жолдошу Кадыраалынын жанбакты, эпчил «философиясына» дурусураак кеп кайрый албайт; бир кезде жылт этип тутанып, бирок жалындап от ала албай жүрөктүн түпкүрүндө сакталып калган сезимдин «күнөөкөрү» Салиманы узаткандан кийинки, символикалуу мааниси бар, элсиз жээкте унут калган жалгыз кайыкты да лирикалык каарман «эркттүүлүк күчүн далилдеп» кууп кармап келе албады. Баш каармандын болгон эрдиги – турмуштук тажрыйба топтоо менен катар, өзүнүн адилеттикке болгон ишениминен тайбагандыгы, өз чындыгынан, принциптеринен танбагандыгы. А ушунун өзү да аз эмес.

Бул аңгемелер цикли көркөм-психологиялык планда бир кыйла чың, кызыктуу жазылса да кыргыз адабий сыны тарабынан өз убагында сөзгө алынбай, көз жаздымда калып келген. Балким, адабий сындын социалисттик

реализм методунун инерциясы менен бийик пафос, көтөрүңкү интонациялуулукка көнүп калгандыгы бул аңгемелердин көз жаздымда калышына себептир.

Чыгарманын максаты сөзсүз эле окурманды бир нерсеге шердентип, бир нерсени жек көрдүрүп, бир нерсени жактатууда гана эмес, а адамдын ички дүйнөсүн удургутуп, сезимин козгоп ойго чакыруу, сезимин курчутуу, рухун байытуу. Социалисттик реализм методу, бирок эч убакта мындай «майда мүдөөлүүлүккө» алымсынган эмес, көркөм адабияттан басымдуу түрдө күрөшчүл, ишкер, революциячыл каармандарды талап кылган.

1975-жылы СССР Жазуучулар союзунун кыргыз адабияты боюнча Советинин заседаниесинде кыргыз прозасынын жаңы чыгармалары талкууга алынып, анда А. Жакыпбековдун орусча которулуп жарык көргөн «Катаал багыт» аттуу жыйнагы (Фрунзе, 1975) жөнүндө да сөз болгон экен. Жыйнакка карата эки тараптуу пикирлер айтылган. О. Коряков, Я. Мустафиндер А.Жакыпбековдун түзгөн образдары стандарт образ эмес экендиги, оригиналдуулугу жөнүндө сөз кылышса, окумуштуу З. Осмонова буга таптакыр каршы экендигин билдирет. «Жолдош О. Коряков сөзүндө автор али да болсо биздин турмушубузда орун алып, катардагы ар бир адамдын аны менен кагышып, жеңип же жеңилип чыгуусун керектеген кошоматчылык, карьеристтик сыяктуу терс көрүнүштөрдөн качкан анча күчтүү эмес, орто адамдын ички татаал дүйнөсүнө изилдөө жүргүзө алган деген ойду айтты. Бирок ал каармандын изденүүлөрүнүн, нааразылык сезимдеринин дүйнөсү, нравалык потенциялы кандай, ал эмнеге умтулат? Акырында ага (Азаматка) карата окуучу кандай мамиледе болушу керек? Бул суроолорго биз повесттен жооп таба албайбыз. Автордун позициясы ачык көрүнбөйт.

Чыгармадагы окуялар баары эле кокусунан болуп жаткандай. Башкача айтканда, каарман тагдырдын ыгы менен гана өкчөлөнө берет. Ошондон улам андан эч кандай идеал үчүн болгон күрөштү көрбөйбүз» деген оюн айтат З. Осмонова. Ал эми талкууга катышкандардын бири (И. Стрелкова) «Улуу тоону» «бечара адам жөнүндөгү аңгеме» деп атайт. «Аңгемедеги каарман чынында да бир байкуш, аны ээрчи-

ген адам бу турмушта талаада калаары шексиз. Демек, бул реалдуу, ишенимдүү иштелген образ» деген жазуучуну жактагансыган, бирок так эмес жыйынтыгын берет. Аңгемелер циклынын каарманы реалдуу, ишенимдүү иштелген образ экени ырас, бирок ал каарман «жеңиштерден жеңиштерге» жетип турбаганы үчүн аңгеменин жалпы көркөмдүк наркын төмөндөтүүгө болбойт.

1961-жылы жарык көргөн алгачкы аңгеме, повесттер жыйнагында «Сагын» аттуу повести бар. Ушул жана «Жаралуу көгүчкөн» аттуу аңгемесин автор кийин жарык көргөн жыйнактарынын эч бирине киргизбеген. Муну мүмкүн автордун аларды ийине жеткире иштелбеген чыгарма катары эсепке албагандыгы деп түшүнсөк болот го. Бирок «Сагын» повестин чийки чыгарма дешке болбойт. Анын сюжетинин курулушу бир топ чыйрак, ары кызыктуу, башкы каармандын образы да повесть ичинде толук ачылган. Көтөргөн идеялык жүгү, аткарган тарбиялык, тааныткыч милдети бар. Аңгеме идеялык-тематикалык багыты жагынан К. Каимовдун жетимишинчи жылдарда жарыкка келген «Жигит баратат» повести менен үндөшүп кетет.

«Жигит баратат» повестинде К. Каимов жаш журналист Жаркымбайдын турмуш жолун баяндаса, А. Жакыпбеков «Сагын» повестинде жогорку окуу жайын аяктап, мугалим болуп айыл жерине келип турмуш жолун баштаган Сагындын таржымалын баяндайт. Адегенде автор Сагындын турмушка болгон көз карашын кадыресе олуттуу, жайма-жай баяндап жүрүп отурат. Айрым бир жерлеринде окурман Сагындын оюнун туура экендигине шектене түшкөн менен, баяндоонун салабаттуу ыргагынан улам «каяшага» батына албайт. Сагын билимдүү десе билимдүү, адептүү десе адептүү, сылык, тартиптүү, маданияттуу. Жогорку материялар боюнча ой чаргыта алат, ыр жазат. Бирок эмнегедир улам арылаган сайын Сагындын ошол билими, маданияты ага турмушунда анча жардам бербей жаткандай, ал түгүл тоскоол болуп жаткандай сезиле баштайт. Сагындын турмуштун жөнөкөй эле сыноосуна, суроосуна даяр эмес экендиги айкындала баштайт. Сюжеттин өнүгүшү менен каармандынын кылыктарына карата автордун алдыртан жылдырган иро-

ниясы, тымызын күлкү, шакабасы байкала баштайт. Каармаңыбыз мектептен кийинки бош убактысында суу жээктеп, талаалап алаксып эс алып жүрүп ыр жазат, турмуш, сүйүү жөнүндө кыялданат, бирок костюмду чечип салып отун жарганды, же өзү үйүндө жашап жаткан классташ курбусунун иштерине кол кабыш кылганды уят, намыс көрөт. Кантип, өзү мектепте мугалим, шаардан билим алып келген интеллигент болсо?! Окуучулары көрсө эмне дейт?! Аны өзү каалагандай жашоо башка жерде, башка күнү күтүп тургандай сезилет. Ал өзүнүн иллюзиялуу кыялдары менен турмуштун реалдуу негиздеринен алыстап кеткен. Автор каарманы Сагындын мисалында «китептик» акыл, түшүнүк, эрежелерине чиренип акылдуусунуунун, менменсинүүнүн түбү көпшөк, морт болоорун көрсөтүп, китептик билимден кем эмес турмуштук билимдин да болоорун, ага да кунт коюп тырышчаактык менен өздөштүрүүнүн зарылдыгын насааттайт. Бул чыгарманын жаштар үчүн тарбиялык мааниси зор.

«Быйыл биринчи жыл мугалим болушум. Балдарды али ажырата тааный элекмин. Фамилияларынан көп жаңылам. «Кимдин баласысың?» – деп сурооого туура келет. Баланчанын же, түкүнчөнүн дейт бала. «Атаң барбы?» – «Бар», – деп бала таң кала карайт. Ошондо ичтен өкүнүп калам. Эмнегедир ар дайым ушул суроо оозума келе калат.

Биз кичине чакта карыялар ушинтип көп сурашчу. Биз: «Жок, – дечүбүз...» – деп башталат жазуучунун бир аңгемеси.

А. Жакыпбековдун мууну согуш туурасында көп жазды. Алар согуштун балдары болушту. Бармактайынан көңүлүнө көк таштай тийип, алардын ар биринин жүрөктөрүнө өзүнүн өчпөс кара тактарын калтырып кеткен бул алаамат жөнүндө алар жазбай коё алышпайт болчу. А. Жакыпбеков апаат күндөрдүн элесинен «Биз атасыз өскөнбүз» деген аңгемени, «Катаал багыт», «Айдагы жез кемпир» повесттерин жана «Чолпонбай» аттуу киноповестин жазды.

«Биз атасыз өскөнбүз» аңгемесинде согуш анын кесепетинен «Ата» деген кандай болоорун билбей калган жети жашар баланын эскерүүсүндө ретроспективдүү баяндалат.

«Катаал багыт» повести жазуучунун чыгармачылыгында өзгөчө сюжеттик композициялык курулмага ээ. Пролог,

автордук баяндоолордон тышкары Гүлшандын, Карабайдын бирин бири толуктаган башкы каарман Апсамат жөнүндөгү аңгеме-эскерүүлөрү, Апсаматтын Гүлшанга, энесине жазган каттары, күндөлүгү, сержанттын катына негизделген сюжет чыгарманын композициялык өзүнчөлүктө жазылгандыгын ырастайт. Ырас, ушундай эле ыкма андан мурдараак Ч. Айтматов тарабынан «Биринчи мугалим», «Кызыл жоолук жалжалым» повесттеринде ийгиликтүү пайдаланылган. «Биринчи мугалимдеги» лирикалык каармандын аңгемеси, Алтынай Сулайманованын каты, эскерүүсү, «Кызыл жоолук жалжалымдагы» журналисттин баяны, шофердун баяны, жолчунун баяны, пролог ордуна, эпилог ордуна, А. Жакыпбековдун повестинде да бул көркөм каражат, ыкмалар ийгиликтүү пайдаланылган.

Повесттин прологунда «урушчаак кемпир» жөнүндө баян этилет. Лирикалык каармандын балалык эсинде ал урушчаак кемпир, тескерисинче, «айланайындан» башканы айтпаган кең пейил кемпир катарында сакталып калган. Мына ушул каармандын бир психологиялык турмуштан экинчи бир психологиялык турмушка өтүү, өзгөрүү себептери – калемгердин көркөм иликтөө предмети. Кары адамдын турмушунун психологиялык өзгөчөлүктөрүнө ынтаа коюу, андан соң окурмандын көңүлүн анын уулу Апсаматтын адамдык дилине, андагы процесстерге буруу, аны биринчи планга алып чыгуу – сюжеттик линиянын логикасын түзөт. Бирок кантсе да, сөз (биринчи орунда) согушта эрки чыңалып, патриоттук духу өскөн Апсамат жөнүндө эмес, а согушта уулун жоготкон эненин күйүтү жана ал, эне, болгондо да кандай уулун (I) жоготкондугу жөнүндө болгондой. Ой учугу ушундан улангандыктан логикалык басым да ушул окуяга түшүп тургандай.

А. Жакыпбеков түзгөн урушчаак кемпирдин образы согуштагы каармандыкты чагылдырган демейки «тааныш» образдан эмес. Бир кездеги өз оокатына тың, берекелүү, мээримдүү балпайган аял согуштан уулу кайтпай калгандан кийин урушчаак кемпирге айланып кетти. Жадегенде качандыр бир кезде оролгон, майланышкан жарты ором илекисин (баш кийим) жаңыртып орогондон жадап, турмушуна кайдыгер болгону менен финагентти бир тыйын үчүн каргап-шилеп куба-

лайт, (б. а., эми эч кимге «жемин» жедиргиси келбейт), «уулунун өлгөнү үчүн ачык айтпаса да бүткүл тирүүлөрдү жек көрөт». «Караар кишим жок» дегенди ал орду келсе-келбесе да дайым айтат, бирөөнү жалоорутуш үчүн эмес, кайра анын кыжырына тийгиси келгендей, караары жоктугуна ошол адам, ошол эл күнөөлүүдөй өчөшүп айтат».

Эгер кемпир табиятынан урушчаак, илээнди, кара ниет болгон болсо айла жок, чыгарманын авторунун милдети да жөнөкөйлөшмөк. Бирок кемпир согушка чейин таптакыр башка болгондугуна автор «күбө өтөт»: «Биз топтошуп күндө мектепке баратканда же келатканда алиги кемпирдин үйүнүн жанынан өтөбүз. А кезде чалы да бар. Ошол чал бирөө менен сүйлөшкөнүн да уккан эмесмин, же бир жумуш менен көчөдө басып баратканын да көрбөгөм, качан болсо бастырманын үстүндөгү үймөк чөптүн күн чубагында ийкеңдеп жанаягына насыбай ийлеп отурар эле. Кемпири анда элүү чамасындагы кези. Азыркысындай тарамыштары тартылып тыртайбай, эткелирээк болучу. Качан болсун же кемегесинде тердеп-бурдап кара казанына нан жаап, же дагаранын түбүн каңкылдата ныгырып ак көбүк атылта кир жууп, жаны тынчу эмес».

Бул повесттен автордун психологдук чеберчилиги, көркөм аналитикалык ой жүгүртүүнүн күчтүүлүгү дагы бир ирет бекемделет. Согушта уулунан айрылган эненин баары эле Толгонайдай («Саманчынын жолу») кайраттуу, токтоо боло алышпайт. Бир түрдүү кайгыны ар адам табиятына, тагдырына жараша ар башка көтөрөт. Урушчаак кемпир Толгонай энедей болуш үчүн Толгонайдай тагдыр күтүш керек эле. Толгонайдын бактысы тоодой аял экен, Субанкул анын сүйүүсү да, сыймыгы да болду. Анан ырысына ырыс кошулуп үч уулдуу болуп, үчөө бирдей бой тиреп өстү. Кийин Алимандай айжаркын келиндүү болуп, кубанычына кубаныч кошулду. Аял катары, эне катары бактыга тунуп, даамын татты. Ошол өткөн бакыт алардан айрылганда да ага дем болду, жашоонун улуктугуна болгон ишеними сакталып кала берди.

Ал эми Апсаматтын апасычы?.. Апсамат анын жападан жалгыз сыймыгы, келечекке шыктанткан кызыл бай-

рагы эле. Ал үчүн (кемпир үчүн) жашоонун кызыгы, бакыт алдыда эле. Апаны (баласын ушинтип эркелетчү) салабаттуу киши болуп өссө, «Атасын ал анчалык барк албай өскөн, анткени атасы өзү аны менен иши болчу эмес. Бирок апасы анын салабаттуу чоң киши болуусун талап кылчу, Апсамат да ага кичинесинен эле калбаат болуп көрүнүүгө аракеттенчү», үй-бүлө күтүп, неберелүү кылса, бакыт ал үчүн ошол эле. Ал эми анын «өмүрлүк жары» жөнүндө чыгармада эки-үч сүйлөм менен жеткиликтүү информация берилген. Апсаматтын апасы күткөн бакыт мына эми колго тиерде умсундуруп барып ал үчүн да, баласы үчүн да жокко айланды. Анан ал урушчаак болбогондо, ким урушчаак болмок?

А. Жакыпбековдун өз каарманы – урушчаак кемпирдин образын психологиялык жактан ишенимдүү мотивировкалап бергендигин жазуучунун чоң ийгилиги катары баалоого болот. Автор өз каарманын – «советтик жоокердин энесин» бир түрлүү стереотиптик калыпка салбастан, табигый түсүндө чагылдырат.

Эненин сүйүүсү ушунчалык, ал Апаны менен чогуу кеткен теңтуштары эсен-соо келип, Апаны таптакыр эстеринен чыгарып салып, жыргап-куунап жашап жатышкандыктары менен такыр келишкиси келбейт. Эмне үчүн алар, алар менен бирге Гүлшан (Апандын мурдагы колуктусу) ал сыяктуу дайыма эстеп турушпайт. Кемпир ошон үчүн урушат аларды. Ошон үчүн ал тегеректеги бардык нерсеге нааразы. Колунан келишинче Апанын алардын эсине салып турууга аракеттенет. Урушчаак кемпир бир кезде (Апсаматтын өлгөнүнө жыйырма жылдан ашып кеткен) болмокчу болгон, бирок болбой калган келинининин жайдары отурганына да тырчыйт. «Атаганат, ушинтип эле унутуп коёт турбайбы», – деп жабыркайт.

Алдыда айтылып өткөндөй кемпирдин урушчаактыгы жөнүндөгү баян толугу менен автор тарабынан чыгарманын прологу катары сунушталат. Андан кийинки сөз Апсамат туурасында улантылат.

Негизги бөлүмдө да автордун сынаакы стилине таандык таамай-так сүрөттөөлөр, салыштыруулар, элестүүлүк, чебер

психологизм, турмуштук жөнөкөй эле көрүнүштөрдүн, окуялардын философиялык маңызын көрө билүү, ойчулдук сыяктуу касиеттер сезилип турат. Апсаматтын өмүр, өлүм, жашоо жөнүндөгү ойлору, өзүнүн кылган-эткендерине карата ички, өздүк анализдери (самоанализ) бир топ салмактуу. Автор Апсаматтын образын толук ачып берүү үчүн Гүлшандын аңгемесин, Карабайдын аңгемесин, Апсаматтын каттарын, сержанттын каттарын пайдалануу аркылуу полифондуу чыгарма жаратууга аракет кылган. Ал түгүл бул чыгармадан көркөм адабияттагы согуш тематикасынын айтылуу чыгаан сүрөткерлери Л.Толстой («Согуш жана тынчтык»), Э. Хемингуэйдин («Кош, түбөлүк куралым»), У. Абдукаимовдун («Майдан») устаттык таасирлеринин изи да байкалат. Бирок ушул негизги бөлүмгө келгенде, эмнегедир ал кириш бөлүмгө (пролог) салыштырмалуу сюжеттик-композициялык курулушу жагынан бошоң экендиги байкалат. Ошол өз алдынча жакшы чыккан эпизоддорду бир бүтүн монолиттүү текстке айландыруучу борбордук-проблемалык суроонун коюлбагандыгынан улам бирдиктүү бир көркөм системага бирикпей, логикалык жыйынтыксыз калгандай элес калтырат. Апсамат тагдырдын сели менен кокустан тушуккан окуялардын гана «каарманы» абалында калган. «Тирүүлүктү сүйгөн», «өлүмдөн коркпогон» Апсаматтын чыныгы жоокерге айлануусуна себепкер коммунист Назарбектин жолугуусу – повесттин кульминациялык чыңалуусун түзөт. Бул сюжеттик звенодо өөн көрүнгөн эч нерсе жок. Эгер окуя сюжеттин өнүгүү удулуна туура келбей, одоно бөлүнүп, же ашыктык кылбаса, каармандын кандай электен өткөрөм десе автордун өз эрки го. А бирок чыгарманын акыры, башкача айтканда, окуянын чечилишинде Апсаматтын Назарбектин: «Өлбөсөң биздикилерге жеткир» – деп аманат калтырган партбилети үчүн немистердин колундагы сарайга (партбилет сарайдын дубалына катылып коюлган) атайын аттанып барып, жолдошу экөөнүн каза болушу бир аз жасалмалуу болуп калган. Мүмкүн мындай бүтүмгө чыгарма жаралган мезгилдин духу, башкача айтканда, алтымышынчы жылдардагы партиянын, XX, XXII съезддеринен кийин жана бир эсе жогорулай түшкөн компартиянын авторитети себеп болгондур.

Сюжет куруу жагдайында жогоруда белгиленген кемчиликтер болгонуна карабастан, алдыда айтылып өткөндөй, автордун жатык, кызыктуу баяндоочулук таланты, психологдук чеберчилиги жана ошондой эле повесттин Апсаматтын апасынын кейиштүү тагдырын чагылдырган бөлүмдүн жогорку деңгээлде иштелиши жалпы чыгармага жагымдуу таасир берип, анын кызыктуулугун, көркөмдүүлүгүн арттырып турат.

«Айдагы жез кемпир» повестинде автор көркөм образ жаратууда, көркөм (образдуу) ой айтууда 60–70-жылдарда көркөм адабият өзгөчө бир ынтаа, кызыгуу менен колдонгон ыкмаларга, каражаттарга, башкача айтканда, миф, легенда, түш, символдорго кайрылат.

Бир кездеги атасынан уккан айдагы жез кемпир, анын кум эсептеп жатканы, ал түгөнгөндө жер бетиндеги адам жана адал жандуунун бардыгын кыруу жөнүндөгү ниети, жез кемпирди эсебинен дайыма жаңылтып турган чабалекейдин жалпы адамзат баласына жасаган жакшылыгы тууралуу баян эткен кичине көлөмдөгү легенда чыгармадагы ойду тереңдетүү, кеңейтүү үчүн гана колдонулбайт. Ал каармандын жан дүйнөсүндөгү башкы сапаттарды ачууга кол кабыш этет. Ошол себептен ал легенда башкы каарман кездешкен турмуштук кырдаалдарга шайкеш баланын психологиялык туруш турпаты, түшүнүктөрү менен өзгөрүп, жаңыланып жүрүп отурат. Бул өз кезегинде образдын табигый өнүгүш процессин көрсөтүүгө жардам берет. Натыйжада, автор тарабынан төрт жолу кайталанган бул мифтик маанидеги легенда Эркиндин психологиялык турмушунун башкы белгилерин, үмүт-санаасын толук жана таасирдүү чагылдырганга жарайт. Кадыресе легендадагы ой чыгармадагы идея менен тутумдашып, жалпы адамзаттык маанидеги метафоралуу туюндурулган проблемага айланып чыга келет. Согуш жана адам баласы, алардын мааниси дагы бир ирет жаңырыкталат».

А. Жакыпбековдун «Ата Журт» киноповестинин тематикасы эски адат, салт, түшүнүк менен жашоо укладынын өзгөрүүсүнө жараша турмушка кирип жаткан жаңылыктардын жаңыча көз караш, жаңы тартип, эски муун менен

жаңы муундун ортосундагы диалектикалуу карым-катыш, түшүнүгүнүн жана түшүнбөөчүлүктөрдүн айланасында өнүктүрүлөт.

А. Жакыпбеков калемин ар түрдүү жанрларда сынап көрдү. Аңгеме, повесть, киносценарий жазды, котормочулук кылды. Ошентсе да анын кыргыз адабиятына калтырып кеткен эң чоң салымы, баалуу эстелиги «Теңири Манас» эпосу өзөктүү романы болду.

Жазуучуга чейин «Манас» эпосун кара сөз кылып Ч. Валиханов, Тоголок Молдо, З. Бектенов, К. Нанаев, С. Мусаевдер жазышкан. Булардан айырмаланып, А.Жакыпбеков эпостун мазмунун жөн гана кара сөзгө оодарып кайталап койбостон, аны бир көркөм формадан экинчи бир көркөм формага келтирүүгө көп күч жумшаган. Жазуучу С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин, Жусуп Мамайдын варианттарынын салтуу окуяларын сактап, аны мүмкүн болушунча романдык формага жакындатып ыңгайлаштырган.

Эпос жаңы, профессионалдык жазма адабияттын үлгүсүнө салынганда сюжеттин чын өнүгүшүнө тиешеси аз, төкмөлүктүн жемиши болгон көп ашык окуялардан, сүрөттөөлөрдөн арылтылган. Окуядагы психологизм, конфликт, драматизм дагы да дааналанып, тереңдетилген. Жазуучу эпосту кара сөзгө оодарып жазууда эпостун белгилүү эпизод-окуяларын кайра кайталоо гана милдетим деп эсептебегендиктен каармандардын жан дүйнөсүн ачууга өзгөчө басым койгон.

«Ашым Жакыпбеков өзүнүн арыбаган эмгеги, чыгармачыл дарамети менен жазган ушул китеби аркылуу улуу манасчылардын катарынан татыктуу орун алды. Алар «Манасты» төгүлтүп, буркан-шаркан түшө ыр менен айтышса, А. Жакыпбеков кара сөздүн жорго сымал керемети аркылуу баян этет.

Демек, бул жарыкчылыкта кыргыз аты сакталып турганда «Манас» эпосунун кара сөз түрүнүн биринчи автору катары Ашым Жакыпбеков аталары табигый иш».

А. Жакыпбеков кыргыз котормо искусствосуна да зор салым кошкон жазуучу. Анын котормочулук чеберчили-

гине биринчи иретте ал тарабынан кыргызчаланган Ч. Айтматовдун «Гүлсарат», «Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Деңиз бойлой жорткон Ала дөбөт» повесттеринин котормосу, кыргызчасы Ч. Айтматовдун өзүнө таандык «Жамийла», «Бетме бет», «Саманчы жолу» повесттеринен кем түшпөгөндүгүн олуттуу далил катары келтирүүгө болот. А. Жакыпбеков ошондой эле С. Цвейгдин новеллаларын, М. Ю. Лермонтовдун «Биздин заманды уулу» романын, А. П. Чеховдун «Эже-сиңди үч кыз», М. Горькийдин «Түпкүрдө», А. Гилязовдун «Алакандай жер» драмаларын которгон.

Ашым Жакыпбеков өз заманынын таланттуу жазуучусу катары кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүүсүнө, адабий процесстин алга жылуусуна өзүнүн зор салымын кошуп, кандай заман, кандай тартип келсе да мезгил сыноосунан майышпай өтүп, окурманга эстетикалык рахат, руханий азык бере алар дарамети бар, чыныгы көркөм чыгармаларды жаратып кетти.

БАЙЖИЕВ МАР
(1935)

Мар Байжиев – көп кырдуу талант. Анын ысмы таланттуу прозачы, драматург жана киносценарист катары Кыргызстанга эле эмес, андан сырткары жерлерде да кеңири белгилүү. М. Байжиев өз чыгармаларын эки тилде, кыргыз жана орус тилдеринде жараткан билингвист жазуучу. Ал Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөндөн кийин, 1962–1964-жылдары Москвадагы Жогорку сценардык курста окуган.

Мар Байжиев чыгармачылык ишин адабий сынчы жана котормочу катары студент кезинде эле баштайт. Алгач өз калемин чакан сатиралык аңгемелерде жана юмористикалык интермедияларда сынап көрөт. Биринчи жыйнагы «Кара курт» деген ат менен 1961-жылы басмадан жарык көргөн. Тажрыйба топтой элек жаш автордун бул алгачкы жыйнагында кемчиликтер, айрым бир алешем калган көрүнүштөр менен катар эле жазуучунун чыгармачыл потенциясынан кабар берүүчү чагылдыруудагы предметтүүлүк, көркөм каражаттардын үнөмдүүлүгү, жумшак юмор, керек жерде курч какшыктын катышы байкалат. Бул салт анын кийинки прозалык чыгармаларында уланат жана өнүктүрүлөт. Алгачкы жыйнагынан кийин «Кайтып келүү» (1964), «Чыйыр» (1966), «Башканын бактысы» (1969), «Менин алтын балыгым» (1976) ж. б. бир топ прозалык жыйнактары кыргыз, орус, украин, өзбек тилдеринде жарык көргөн.

М. Байжиев сценаристтердин жогорку курсунда окуп жүргөндө дипломдук иш катары «Башканын бактысы» («Чужое счастье») аттуу киносценарий жазат. Ал кийин «Өзбекфильм» тарабынан лентага түшүрүлүп, Ашхабадда өткөн Эл аралык фестивалда (1979) атайын сыйлыкка

татыктуу болгон. Кийин анын калеминен жаралган сценарийлердин негизинде «Ак илбирстин тукуму», «Алтын күз», «Нокдаун», «Нөшөр», «Жаңы жыл алдындагы түн», «Акыркы рейс» сыяктуу көркөм фильмдер тартылган.

Жазуучунун чыгармачылыгынын үчүнчү салаасы – бул драматургия. Анын драмалык чыгармаларынын алгачкыларынан болуп «Балдар бойго жеткенде» (1964), «Адашкан адам» (1964) жана «Эрөөл» (1965) эсептелет. «Эрөөл» мурдагы Советтер Союзунун дээрлик бардык театрларында, Болгария, Венгрия, ГДР, Монголия, Польша, Румыния, Чехословакия, Австрия, Швеция, Финляндия, Косто Рика жана башка жерлерде саякаттап отуруп, 200дөн ашык сахналарда ойнолгон. М. Байжиевдин дээрлик бардык драмалык чыгармалары кыргыздын гана эмес, дүйнөнүн көп улуттуу элдеринин театр сүйүүчүлөрүнүн сүймөнчүктүү чыгармасына айланды.

Коммунисттик партия өзүнүн өткөн тарыхына сын көз менен карап, кемчиликтер ашкереленип, зоболого сыйынуучулук, демилгесиздикке каршы күрөш жүргүзгөн элүүнчү жылдардагы реформаларга удаа кыргыз адабиятына буга чейин окурмандардын бир топ сынынан өтүп, чыгармачылык тажрыйба топтоп калган улуу муундагы жазуучулардын катарына жазма адабияттын салтында тарбияланган (албетте, оозеки адабияттан да жакшы кабары бар), көркөм сөзгө азгырган шык, ынтаа, таланттан сырткары атайын адистик билимдери, даярдыктары бар М. Байжиев, А. Жакыпбеков, К. Жусубалиев, К. Жусупов, М. Гапаров ж. б. жазуучулардын жаңы мууну келип кошулду. Реформачыл мезгилдин духу жаш жазуучуларды жаңыча жазууга, жаңы тема, жаңы багыттарды өздөштүрүүгө шерденттти. М. Байжиевдин мууну бактыларына жараша, бүткүл советтик доор ичиндеги көркөм чыгармачылык үчүн эң ыңгайлуу жагдай, шарт, мүмкүнчүлүк түзүлүп турган учурда адабиятка келишип, ар кандай чектөө, көрсөтмөлөрдөн эркинирээк, чыгармачылыкка ишенимдүү кадам таштап, чапчаң аралашып кетишти. Ч. Айтматов туура белгилегендей Мар Байжиев мына ошол 60-жылдар жараткан «жаңы адабияттык генерациянын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири».

М. Байжиев алгач окурмандарга прозаик катары таанылды. Драматург катары таанылткан «Эрөөл» (1965) драмасына чейин анын «Кара курт», «Кайтып келүү» (орус тилинде), «Чыйыр» аттуу жыйнактары жарык көргөн.

М. Байжиев мына ушул жыйнактардагы аңгеме, повесттери аркылуу өзүнүн калемдеш курбуларынын катарында кыргыз прозасына идеялык-мазмундук, тематикалык жаңылык, жаңы багыт алып келди десек болот. Хрущевдук жазгы бааргa чейинки жаралган кыргыз жазуучуларынын кайсыл гана чыгармасын албайлы, алар кайсыл темада жазылбасын, түпкү максаты барып-келип «мамлекеттик маанилүү» темада, тиги же бул коомдук кызыкчылыкты көздөп жазылгандыгын байкоого болот. М. Байжиев да алгачкы аңгемелеринен тартып эле каармандардын адамдык нарк-насилин кырчылдашкан оң менен терс каармандардын ат салышуусунда эмес, кадимки күнүмдүк көр тирликтин табигый агымында иликтөөгө өткөндүгү байкалат.

Жазуучунун чыгармаларынын тематикасы турмуштун өзүндөй эле бай, ар түрдүү. Анда айыл турмушу да, шаар турмушу да, карапайым адамдар Абылкасым, Таштан, Айшалар жөнүндөгү, бийлик адамы Абдырахман Карагулович, атак көксөгөн тележурналист, дос издеген илмейген унчукпас бала, чыныгы баатыр болгусу келген кичинекей Марат жөнүндөгү окуялар камтылган. М. Байжиев «чоң турмушту» сүрөттөөгө анча кызыкпайт, ал күндөлүк жашоодогу «майда бараттарды» берилүү менен жазат. Каармандын тагдырын «бир седеп топчуга», «бир кап буудайга», «бир тоголок самынга» байланыштырып, сюжеттик чиеленишти бийик драмалык даражага жеткирүү, бул ырасында да жазуучунун чоң адабий маданиятка ширелишкен чеберчилигин айгинелейт. Күнүмдүк тиричилик жазуучунун аңгеме, повесттеринин чоң идеялык-көркөмдүк жүк тагынган активдүү «каарманы», кадалып отуруп иштеген сүйгөн темасы.

Мисалы, жазуучунун алгачкы аңгемелеринен болгон «Жаңылуу» (1961) менен «Сулуу» (1963) аттуу аңгемелерин алып көрөлү. Бул аңгемелерде үй-бүлөдөгү аялкүйөөнүн ортосундагы демейки өз ара мамилелер «казанаяктардын кагылышуулары» сүрөттөлөт. Андагы окуя-

ларды, каармандарды оң-терс, жакшы-жаман, туура-туура эмес деп бөлүштүрүүгө болбойт. Себеби аларда бир эле учурда сүйүү да, жектөө да, түшүнүүчүлүк да, түшүнбөөчүлүк да, аёо да, эрегишүү да бар.

Теманы ачып берүүдө метафораны, символикалык образдарды пайдалануу М. Байжиевдин сүйгөн ыкмасы. Алар жазуучуга чокморлошкон сезимдердин түйүнүн, кандайдыр бир идеяларды абстракция менен эмес, конкреттүү ассоциативдүү образдар аркылуу берүүгө мүмкүнчүлүк берүү менен авторду окутуучулук, үйрөтүүчүлүк, насаатчылык, милдеттерден бошотот. Мисалы, «Жаңылуу» аңгемесинин аталышын врачтардын Жумагүлгө койгон жаңылыш диагнозуна байланыштырып түз түшүнүп албоо керек. Бул болгону окуянын фактылык жагы. Ал эми жазуучунун бул фактылык информацияны пайдалануу чеберчилигине, б. а., жазуучунун эстетикалык принциптерине келе турган болсок, бул факт окуяны өнүктүрүүдө кандай зарыл болсо, автордук идеяны ачууда да ошондой зарыл.

Жаш доктордун жаңылыштыгынын, диагноз коюуда оорулуунун кан басымы менен температурасын эске албай койгондугунун чыгармада символикалык мааниси бар. Көрсө, аял-күйөөнүн ортосундагы сезимдердин сакталып калышында да «температуранын» мааниси зор экен. Жумагүлдүн күйөөсүнө карата кызуу кандуу мамилеси менен күйөөсүнүн, тескерисинче, ага карата салкын кандуу реакциясы алардын сүйүү деградациясынын негизги себеби.

Күз – М. Байжиевдин сүйгөн темаларынын бири. Жылдын күз мезгили анын чыгармаларында адам өмүрүнүн күзү менен символдоштурулат. Күздүн да түрдүүчө мүнөздөмөсү бар. Коңур күз. Алтын күз. Жаанчыл күз. Кеч күз. «Күздөгү жаандар» (1962) повестинин каарманы Айшанын өмүрүнүн күзү түшүмдүү да, түшүмсүз да эмес, «жаанчыл» болду. Жалгыздыкта өткөн-кеткенди эстеп Айша көп жаш төктү. Айшанын өмүрүнүн күзүндө жалгыз калышы анын алсыздыгынын натыйжасы эмес. Тескерисинче, ал күрөшчүл, күчтүү каарман. Ал өмүрүнүн кышы жакындаган маалда дагы бир жолу умтулуп, акыркы үмүтү – бир убакта өз небереси экендигине ишенкиребей, кабыл албай койгон не-

бересин издеп жолго чыкты. Айшанын бул ишин жазуучу символикалуу түрдө муз жаргыч кемеге салыштырат.

«Күн найза бою көтөрүлүп калыптыр. Эми анын шооласы арктикадагы муздарды жарып жаткан кеменин сүрөтү илинип турган каршысындагы дубалга тийди.

Жок. Иче турган суусу али түгөнө элек. Өйдө туруп, алга басуу керек. Адамдарга барыш керек. Сүйүп, жек көрүп, ыйлап, күлүп, иштеп, чаалыгып, жапа чегип, бала сүйүп, алга умтулуп, эс алуунун жыргалдуу рахатын көрүш керек!

Айша кроваттан тез туруп, мойну-башын муздак сууга чайып, күзгүгө келип сүртүнө баштады. Күзгүдөн аны көгала чачтуу арыкчырай кемпир карады. Оор уйкусуз сары санаадан абдан чарчагандай түрү бар, көздөрү үңүрөйүп кетиптир, бирок карегинде билинер-билинбес учкун, ал тургай шоктук байкалгансыйт. Айша тез кийинди да, улагадан тамда илинип турган бир кезде уулу сатып келген сүрөткө көз чаптырды. Сүрөттө муз жаргыч кеме түндүктүн мээримсиз ызгаарына моюн бербей, океандын муздак толкундарын жарып, алга карай кетип бара жатыптыр...»

Жазуучу тарабынан ыктуу колдонулган бул символикалык көркөм каражат чыгарманын ажарын ого бетер ачып, мазмундуулугун арттырып, салтанаттуу маанай тартуулайт.

М. Байжиевдин көпчүлүк чыгармаларына романтикалуулук мүнөздүү. Бул анын «өлүүдөн бөлөк кызматы калбаган» кемпир жөнүндөгү «Бир кемпир» (1968) аттуу аңгемесинен да айкын сезилип турат. Анда өмүр, өлүм, дегеле адам жашоосунун маани-маңызы жөнүндө ойлонто турган философиялык маанайдагы терең маанини камтыган көрүнүш көркөм иликтөөгө алынган. Карама-каршы турмуштук позицияда турушкан Кемпир менен кызга байланыштуу окуялар – жан-дүйнөсүнүн, көз караштарынын эркиндигин кысып турган тоскоолдуктарды жеңип чыгуу үчүн болгон алардын умтулуусу сыяктуу романтикалык тенденциялуу жагдай сюжеттин өзөгүн түзөт.

Аңгемедеги кемпирдин түшү, өлүм алдында кайтып көрүнгөн өмүрдөгү эң бир таттуу учурлары жана кемпир түбөлүк уйкуга кетип жатканда ак шейшептей төшөлүп,

жабуулап, кебездей жумшак сылап кардын сампарлап, жаап турушу көтөрүңкү романтикалуу маанайда өзгөчө көркөм сүрөттөлөт.

Аңгеме бир топ табышмактуу башталат: «Ак чокулуу улуу тоолордун кең коктусунда, калың карга белчесинен баткан чакан айылчада, жепирейген боз тамда чүкөдөй болгон бир кемпир өлүм алдында жатты. Анын өлө баштаганына көп болду. Бул тирүү жан кутулбас кыянат – согончогу канап, биринчи перзентин көргөн күндөн башталды-бы, же андан да мурдараакпы – аны өзү да билбейт».

Чынында адамдын жашоосу дегенибиз эмне? Анын өлүм менен алака-катышы кандай? Физиологиялык жактан алып карай турган болсок, өлүм өмүрдү баштаган күнүнөн коштоп жүрөт. Адам жаралган күндөн баштап анын ар бир денеси (өпкө, жүрөк, ашказан), ар бир бөлүкчөсү өз функциясын тынымсыз аткарып, бир клетка өлүп, экинчиси жаралып, ага берилген чектелүү энергия, мүмкүнчүлүк, убакыт-мөөнөт, секунд сайын кемип, өз финишине жакындай берет. Бул – дененин жашоосу.

Мындан сырткары рухтун жашоосу бар. Албетте, рух менен дененин жашоосун бири-биринен айрып алууга, же алардын бирөөсүн биринчи, экинчисин андан кийин коюуга мүмкүн болбогон менен, рух адамды жан-жаныбар, өсүмдүктөрдөн айырмалап турган башкы белгиси. Ушул планда алып караганда аңгемедеги кемпирдин кызынын айтканы миң бир эсе туурадай. Анын түшүнүгүндө: «Адам өмүрү – бул туулгандан өлгөн күнүнө чейинки убакытты камтыган мезгил эмес, ал – капталына канат бүтүп, бардыгына кайыл болуп, куштай сызып, дүйнөнүн четине учуп жетчүдөй болуп тургандагы бир гана саат же мүнөтдүр...»

Кемпирдин кызынын өмүр жөнүндөгү бул философиясы өз алдынча туура. Бирок кемпирдин өмүрүн да сая кеткен өмүр деп айтууга болбойт. Жазуучу борбордук идеяны иш жүзүнө ашырууда алтын ортолукту бекем карманып, сыртынан бирине бири каршы көрүнгөнсүгөн, бирин бири түшүнө албай калышкан энеси менен кызынын ойлорун чеберчилик менен кыйыштырып пайдаланат. Алардын ойлору чыгармада бирин бири толуктап турат.

Көрсө, бул күнүмдүк көр тирликтен башы көтөрүлбөй келген карапайым аялдын эч кимге айтылбаган, көңүлүнүн түпкүрүндө уюп жаткан өзүнчө кооз, көркөм дүйнөсү бар экен. Болгону аны кызы билбейт эле, а түгүл кемпир өзү да унута жаздаган. Көңүлдүн түпкүрүндө унутулуп жаткан бул кооз дүйнө кемпирдин түшү аркылуу жана анын өлүм алдындагы эс-мас абалында көргөн көрүнүштөрү аркылуу ачылат.

Адам деген, Ф. Энгельс айтмакчы, өзү куруп алган жана өзүн курчап турган коомдун чынжырынан (тузагынан) эркин боло албаган социалдык жандык. Бирок бул жарыкчылык дүйнө менен түбөлүккө коштошуп жаткан адам үчүн мындай тыюу-кишендер алсыз. Чектелүү дүйнөдөн чексиздикке кетип жаткан адам үчүн мунун баары майда, арзыбас нерселер.

Бул кишендин ырайымсыздыгын, өкүмдүүлүгүн энесинин мисалында көрүп, тааныган кыялкеч кызы бул чынжырдын бийлигине каршылык көрсөтүп, жан дүйнөсү өзүн эркин сезген чөйрөнү издеп кеткен. Бул жерде кеп кыздын ал дүйнөнү табабы, таппайбы анда эмес, а анын умтулуусунда.

Чыгарманын бүтүшү да өз алдынча кызык, турмуштун өзүндөй калбаат, миң кырлуу, бир сырлуу. Канткен менен кемпир өтө жупуну, бирок таза өмүр сүрдү. Кээде тилекке каршы, турмушта адам баласынын башынан өлүм алдында тынчын алчу жагымсыз нерселер да өтөт эмеспи. Бактыга жараша кемпирде андай нерсе жок. Кемпир өмүр ичинде башынан өткөн бактылуу минуталарын эстеп, ошолорго каниет кылуу менен жылмайып дүйнө салды. (Аңгеме алгач орус тилинде жазылып, «Улыбка» деп аталган. Биздин оюбузча, орусча аталыш аңгеменин мүнөзүнө өзгөчө төп келип турат.)

М. Байжиев көпчүлүккө драматург, кинодраматург катары тааныпып, прозасы салыштырмалуу алардын көлөкөсүндө кала бергендей көрүнөт. Бул жерде кеп анын прозасынын санында да, сапатында да эмес. Экөө тең жетишээрлик даражада. Бул жерде кеп жазуучунун прозада да чагылдыруунун динамикалык принцибине бөтөнчө артыкчылык берип, окуучу менен жайма-жай «эзилишип»

сүйлөшүп, анализдеп (аналитикалык принцип) отурбастан, «болгонун айттым, калганы окурман, сенин ишиң» – деп чорт кесип, бүтүм чыгарып салганында. Маселен, анын «9-май күнү» (1963, орусчасы «Гражданочка» деп да аталат) деген чакан аңгемесин алып көрөлү. Бул анын өтө жупуну, «супсак» аңгемелеринин бири. Тыгылышкан автобуста топчусун түшүрүп алган улгайган аял топчу алмакчы болуп дүкөнгө кирет, арзыбаган топчуну кезексиз эле алып кете бермекчи болот. Бирок кезекте тургандардан жеме угуп, кезекке турууга аргасыз болот. Кезектегилер жеңиш майрамына карата белек алып жатышкан. Кезеги келгенде эмне аларын унутуп коюп, арттагылардан дагы тил угат. Акыры дүкөнчүнүн шаштыруусу менен ойдо жок эки галстук сатып алат. Бири улгайган адамга ылайыктуу, экинчиси жаш жигитке ылайыктуу. Үйүнө келип керебетке боюн таштайт. Ал кечинде гана жеңиш күндүн урматына салют атылып жатканда ордунан турат. Жаздыкта жаштын изи калат. Салюттун жарыгы дубалдагы эки портретке түшөт. Анын бирөө граждандык согушта, экинчиси Ата Мекендик согушта курман болгон...

Окурмандын «уккан», «көргөнү» болгону ушул. Окуя кууган, тажрыйбасыз окурман болор «А, бечара» дейт да китепти жабат. Мындай аңгеме бар экени эсинде да калбайт. Себеби ал жупуну фактыдан (кызыктуу окуя болсо да бир жөн) башка эч нерсе алган жок. Мындайларды турмушунда далай көргөн. Ал эми адабиятка карата олуттуу талабы бар, дилгир окурман мунун эмнесин жазды деп бир аз ой тегеретип көрөт. Кээде тышы бар, ичинде данеги жок, көңдөй чыгышы да мүмкүн. Бирок бул аңгеменин «данеги», автордун айтайын деген ою бар.

Ой тегеретүүнү аңгеменин аталышынан баштайлы. Өзгөчө чакан аңгемелерде чыгарманын аталышы чоң мааниге ээ болуп, анын маңызын түшүнүүдө ачкыч катары кызмат кылып турат. М. Байжиевдин чыгарманын темасына өзгөчө маани берээри алдыда сөз кылып өткөн аңгеме, повесттеринен, деги эле жалпы чыгармачылыгынан айкын көрүнөт. Эмне үчүн «9-май күнү», эмне үчүн «Гражданочка?» Көрсө, бул жөн аял эмес, Мекенди коргоо үчүн уул тарбиялаган,

болгондо да жалгыз тарбиялаган (күйөөсү граждандык согушта курман болгон), башкача айтканда, граждандык милдетин аткарып койгон аял жана ал жаралуу адам. Анын жүрөгү жаралуу. Автор аны бекеринен автобуста «инвалид» деген жазуусу бар орундукка отуруп калганын «кыпчый» өтпөсө керек. Жеңиш күнүнө анын да салымы бар. Ал мамлекет, кийинки муун тарабынан сыйлоого татыктуу. Аңгемеде психологизм да бар. Кезекте туруп эмнеге келгенин унутуп калганы анын жарым эстиги эмес, кайгыга чөгүп кеткени. Жеңиш күнүн жакындатып, бирок ал күндү көрбөй кеткен эсил кайран уулун эстегени, колунан белек алаар адамдарын жоктогону. Адам дүйнөсү татаал, анда түркүн тагдырлар чөгүп жатат. Ошондуктан биз, адамдар, бири-бирибизге ызаат менен этият мамиле жасоого үйрөнөлү – жазуучу мына ушуларды айтмакчы болсо керек.

Жазуучу өзүнүн чыгармачылыгы жөнүндөгү бир маекте прозалары тууралуу мындай дейт: «Ооба, мен динамикалык, ал түгүл драматургиялык прозанын жактоочусумун. Жазуучу каарманы үчүн өзү сүйлөбөшү, чыгармада жүзүн ачышка ага жардамчы болбошу керек. Каарман өз алдынча жашаш керек жана анын ал абалы жөнүндө окурман ички, тышкы жест, кыймылдары аркылуу дароо түшүнүшү керек. Жазуучу канчалык терең болсо, ал ошончолук жөнөкөй ойлонот жана чагылдырат. Эгерде анын айтаар сөзү болгон болсо, ал окуянын өзүн көрсөтүп, ачып берет, чыгармасында өзү ой жүгүртүп, сындап отурбайт. Эгерде окуя мазмундуу, концептуалдуу болсо, анда шек жок, – ал ошондой эле психологиялуу». Татаалдыктын жөнөкөйлүгү жөнүндөгү М. Байжиевдин бул айткандарын анын проза жаратуу принциби катары кабылдасак болот жана анын бардык аңгеме, повесттери ушул принциптин негизинде жазылгандыгы ачык-айкын көрүнүп турат.

Жазуучунун балдар темасында жазылган «Чапай курман болгондо» (1963), «Менин наным» (1966), «Ищу друга» (1973) аңгемелерин балдар жөнүндөгү чоңдорго арналган чыгармалар дешке болот. Себеби аларда катаал логикага сыя бербеген балдардын бас, назик дүйнөсү, дүйнө тааным, кабылдоосу кылдат чеберчилик менен көркөм элестүү,

терең психологиялык деңгээлде чагылдырылат. Б. а., бул аңгемелерден да жазуучу өзү сөз кылган татаалдыктын жөнөкөйлүгү же тетирисинче, жөнөкөйлүктүн татаалдыгын көрөбүз. «Чапай курман болгондо» аңгемесинде жан дүйнөсүнө эч кандай так түшө элек наристе баланын өмүрүндө биринчи ирет алдамчылык менен бет келишкен алгачкы таасири психологиялык жактан ишенимдүү образдуу чагылдырылат. Кичинекей Марат демейки согуш оюндарынын биринде өмүрүндө биринчи жолу чыккынчылыкка кабылып, ыза болуп, жеңилгенден кийин гана өзүнүн өлүмгө кыйбас идеалы Чапаевдин курман болгонуна ишенүүгө аргасыз болот. Ал эми «Менин нанымда» ар кандай куулук-шумдуктан али алыс бала базарга бир жолку барышында ар түркүн таасирлерден улам канча алектен өткөнү баяндалат. Жазуучу жазуучулук психологдук чеберчилик менен базардагы окуяларды баланын жан дүйнөсү аркылуу алып өтөт. Алгач согушка, ачарчылыкка, ооруга, майыптыкка шылтап ар-намысын, уятын сатып, алдамчылык кылган «чоңдорду» көрүп отуруп азгырылып, бала да дилинде акырындап алардын жолоюна түшүп алдамчылыкка оой баштайт. Бирок капылет жолуккан буту-колдон тыптыйпыл ажырап, моло таштай молоюп кичинекей арабада отуруп калса да ар-намысын бийик сактаган офицер жана анын «сулууча келген узун бойлуу» (автордун сүрөттөөсү) аялы өзгөчө таасир берип, баланы жаман жолдон сактап калышты. Аларды көргөндөн кийин бала «негедир өтө таза жана ак ниет адам болгусу» келип калат.

Албетте, баланын жан дүйнөсүндө болуп жаткан өзгөрүүлөр менен базардагылардын эч биринин иши болгон жок. Алардын эч кимиси бала менен эсептешүүгө милдеттүү эмес. Бул жерде «эсептешүү» аңгеме менен окурмандын ортосунда жүрүш керек.

Жазуучунун «Ищу друга» аңгемесиндеги ажырашып, өздөрүнчө үй-бүлө куруп кетишсе да баланын алдында маданияттуу түрдө формалдуу мамилени сактап, ар бири балага карата өз милдеттерин аткарып, мээрим көрсөтүүгө аракеттенишкен ата-эненин ортосунда чыныгы дос издеген илмейген арык бала да окурманды кайдыгер калтырбайт.

Кыргыз жазуучуларынын ичинен М. Байжиев өзүнүн проза, драматургия, кинодраматургиясында шаар турмушуна, анын ичинде интеллигенция чөйрөсүнө көбүрөөк кайрылат. Бөтөнчө анын дээрлик бардык драмалык чыгармаларынын («Байыркы жомоктон» башка) тематикасы ушул алкактын тегерегинде. Бирок бул таптакыр М. Байжиев айыл темасында «өзүн жакшы сезе албайт» дегендик эмес. Анын «Чыйыр» повести, «Бир тоголок самын», «Уурулук» аңгемелеринде айыл адамдарынын бир караганда өтө жөнөкөй, баёо, ошол эле убакта алпейим акылман турмушу зор сүйгүнчүк менен сүрөттөлөт. Жазуучунун «адабияттагы эң алгачкы жолу, чыйыры өз айылынан, Тепкеден, Жыргалаң суусунун боюнан башталганын ачык эле байкоого болот. Көрүнүктүү филологдун, жазуучунун үй-бүлөсүндө туулуп-өсүп, бирок согуштун оор жылдарында айылда жашап, ошол жерде көргөн турмуш, жолуккан адамдар балалык аң-сезимден бекем орун алганы сезилбей койбойт. Өзүнүн изденүүлөрүндө жазуучу кандай болсо да ошол өзү көргөн, күбө болгон турмуш сабактарына таянат, ошондон узанып, «аттанып» чыгат, бир кыйла чыгармаларында түздөн-түз, а бир кыйласында ретроспектива иретинде кайрылат».

«Чыйыр» повестинде майыптыгынан, жетимдигинен корунчаак, тартынчаак болуп өскөн Абылкасым бала кезинде бир седеп топчу, кийин бир кап буудай үчүн жалаага кабылып, ызанын ачуу даамын татат. Бул – таксыр Тагдырдын Абылкасымды сынап, ийлеп, бышырып жаткандыгы. Бул – чыгармадагы окуянын өнүктүрүлүшү, чиелениши. Бийлик, байлык, атак-даңк сыяктуу адам баласын кичинесинен өзүнө тартып, кызыктырып турчу нерселерди өзүнүн шыбагасына тиешеси жоктой көрүп чоңойгон Абылкасымдын денеси майып болгон менен руху күчтүү, намысы күчтүү экен, ал акыры сыноону ар-намыстуулук менен эр жигитче көтөрө алды. Намыска келгенде өзүн башкалардан кем санабай, жакшылыктан үмүт үзбөй өз чыйыры менен түз жүрүп отуруп, турмуштун чоң жолуна чыга алды. Бир кезде ал үчүн кол жеткис жылдыздай, жомоктой көрүнгөн Асипадай аялдын урмат-сыйына татыды. Чыгармадан Абылкасымдын мындай күчтүү духтун ээси

болуп калышына Зыяда кемпирдин салымы чоң болгондугун ачык эле көрүүгө болот. Зыяда кемпир жөнүндө аз сөз кылса да, автор зор сүймөнчүк менен идеалдуу образ жарата алган. Турмушунда сегиз бала көрүп, сегизи тең бойго жетпей чарчап, карыганда коколой башы калса да демейки балпайган байбичелик салтынан жазбайт, тагдырына наалат айтып ыйлактабайт, кудайдан үмүтүн үзбөйт. Анын образынан бейпилдиктин, айкөлдүктүн, чексиз мээримдин илеби уруп турат. «Кагылайын, өңү серт болгону менен боорукер, элпек неме, жумшасаң кың дебей аткарат. Карыганда ушуну берген кудайыма миң тообо. Күнүм бүтүп, көзүм жумулуп кетсе короо-жай ээн калып, үйүмдүн төбөсү түшпөс. Кырсыктан оолак болсок, эки-үч жылдан кийин келинчек алып берем, – муну айткан Зыяда кемпир сөөмөйү менен чеке терин ааарчып, мамиле чайдан куюп, шоркурата ууртачу». Зыяда кемпир бул дүйнөдө багаар-көрөөрү жок, жетим калган майып балага таяныч болуп, өзүндөгү жакшы сапаттарды ага сиңире алды.

«Уурулук» аңгемесиндеги куулук-шумдугу жок, айылдык баёо мүнөз көк башы Таштан да автордун «эпчил рекомендациясы» менен окурмандарда симпатия жарата алат.

Баладай ишенчээк, баладай мактанчаак, ак көңүл, чоңдор менен сүйлөшкөндө «тоюс» деген сөздү кошуп коюучу көк башы Таштандын балалуу болуу аракети өзүнчө бир кызык. Ал аялы экөө макулдашып ажырашып, көк эчкисин союп айыл аксакалдарына кеңеш салып, бир уюн сатып аялын баштан аяк кийгизип, белек-бечкек камдап төркүнүнө кетирип, кийин капысынан эле өзүнүн тоогун уурдайм деп колго түшкөн, тилин билмек турсун, тааныбаган цыган аялга үйлөнүшү окурманды аргасыздан жылмайтат. Бирок анын бул аракети текке кетпеди. Ырас, баарынан эркиндикти жогору койгон цыган аял тоогун эле уурдабастан, Таштандын үмүт-тилеги болгон төрөлө элек баласын боюнда уурдап кетти. Эми Таштан өзүнүн мурдакы Айымканы менен жылыга баласынын канчага чыкканын эсептеп, анын өзүн издеп келээр күнүн күтүп, үмүт менен жашап калды.

«Бир тоголок самында» лирикалык каармандын кейиштүү балалык сүйүүсү баяндалат. Анын эч кимге пай-

дасы да, зыяны да жок, тажаал аялына кың дей албаган мажирөө атасы бир тоголок самындын айынан алдамчы дарымчылыкка барып, баласынын наристе сүйүүсүнө балта чаап, алмончоктой Зайранын өлүмүнө себепкер болот. Аңгемедеги ар бир образ – балалык уяң сүйүүнүн ээлери Бала, Зайра, мажес ата, урушчаак эне – баарысы ташка тамга баскандай так, элестүү чыккан.

Биз сөз кылган бул үч аңгемеде жазуу техникасына байланыштуу ойкуп-кайкыган татаалдык, символдор, текстке көмүскө катылган терең маани, ашкере акылман философия деле жок. Ошол эле учурда окуя динамикалуу, объектиге жараша жасалмасы жок, турмуштун өзүндөй жөнөкөй өнүктүрүлөт.

М. Байжиевдин прозалык чыгармачылыгын кыскача жыйынтыктай турган болсок, анын прозасы динамикалуулук, кыскалык жана тактык, көркөм каражаттарды пайдалануудагы сыйымдуулук, үнөмдүүлүк менен айырмаланып турат. Автордун өзүнүн чыгармачылыгына берген мүнөздөмөсү: «Эгерде живописке салыштырсак, айтматовдук чыгармалар классикалык живописти элестетет. (Репин, Серов, Левитан, Айтиев, Чуйков). Менин чыгармачылыгым кийинчерээк чыккан экспрессионисттердин (прием повышенной выразительности) манерасына окшош деп ойлойм» деген чындыкка көбүрөөк жакын.

Биз алдырааkта айтып өткөн элек: М. Байжиев адабият чөйрөсүндө драматург катары көбүрөөк таанымал деп. Өзгөчө алар романтикалык куралтагы жаштардын сүйүп окуган чыгармалары.

Драмалык чыгарманын негизин конфликттик кырдаал түзөт эмеспи. Жазуучу өзүн түйшөлткөн учурдун проблемаларын драманын тилине салат. М. Байжиевдин драматург катары өзгөчө кароолго алган темасы – майда мүдөөчүл мещанчылдык, жакшы жашоону жакшы ичип, жакшы кийинүү деп түшүнгөн чектелген «материалисттик философия». Мещанчылдык – бул бүгүнкү күндөгү бардык терс көрүнүштөрдүн уюткусу экендигин драматург өзүнүн окурмандарына, көрөрмандарына айтып, далилдеп, эскертип тургусу келет. Бул анын «Балдар бойго жеткен-

де», «Эрөөл», «Ар бир үйдө майрам», «Кыз-күйөө», «Алтынчы күнү кечинде», «Узак сапардагы поезд», «Окуя» аттуу драмалык чыгармаларында иш жүзүнө ашырылат.

Жазуучунун атын көп жерге таанытып, көрүүчүлөр арасында өзгөчө сый-урматка татыган «Эрөөл» («Төрт адам») драмасы болгону үч адамдын (төртүнчүсү эпизоддук каарман, же үч каарман жана ар бир жеке көрүүчү, окуучу десек да болот) ортосунда жалпы адамзаттык идеялар талаш-талкууга коюлуп, гуманизм көркөм профессионалдык салттуулукта корголот.

«Эрөөл – бул каршы эки тараптын өмүрдү сайып коюп беттешүүгө чыгышы. Драмада мындай күрөш кимдердин ортосунда жүрөт?» «Буга ар ким ар кандай жооп берип жүрүшөт. Мисалы, Азиз менен Искендер же Нази менен Искендер деп айтышат. Б. Усубалиев эрөөл Нази менен Назинин ортосунда жүрөт деп жазыптыр. Мында да чындык бар. Биздин оюбузча беттешүү бирөө эмес, үчөө. Азиз менен Искендер, Нази менен Искендер, Нази менен Нази», – дейт адабиятчы А. Садыков.

Драматургдун кийинки «Ар бир үйдө майрам», «Алтынчы күнү кечинде», «Узак сапардагы поезд», «Окуя» пьесаларында, негизинен, «Эрөөлдөгү» идеялык-тематикалык багыт андан ары улантылат. Ал эми «Эр намысы», «Кыз-күйөө» пьесаларындагы негизги кыймылдаткыч идея – сүйүү. Гүлсүн («Кыз-күйөө») айтат: «Ооба, кээ бир кыздар турмушка чыгууну жөнөкөй гана үй-бүлө куруу деп ойлошот, бирок мен үчүн турмуш куруунун негизи бул чоң сүйүү, күйөө болгон адам – бул кыйышпас дос, түбөлүк шерик, дүйнөдөгү эң жакшы адам...»

Адабияттагы түбөлүктүү бул теманы ар бир акын, ар бир жазуучу, ар бир драматург өз дараметине жараша түшүндүрүп келет. М. Байжиев драмаларында сүйүүнү – бул өмүрдү мазмундуу, кызыктуу жашап өтүү үчүн керек, сүйгөн адамың сени да сүйөөрүн, керек болсо сен үчүн курмандыкка да бараарына ишенип жашоо – бул чыныгы бакыттын өзү, ансыз өмүр – супсак өмүр, текке кеткен өмүр деп түшүндүрөт. «Кыз-күйөөдө» автор бир караганда Гүлсүндү ашкере максималисттик позицияга коюп койгондой сезилет. А бирок сен сүйгөн

адам сенин сүйүүңө татыксыз экенин, башыңа кыйынчылык күн түшкөн күнү көзүн ирмебей туруп сезимдерди садага чаап, сатып кетээрине көзүң жетип калса, кандай жаркын келечек, таттуу мамиле жөнүндө сөз болушу мүмкүн. Драмада Эркин ошондой эле кылбадыбы. Чыгарманын акырында окуя эмне менен бүтөөрү болжолдуу белгилүү болуп калат. Бирок автор шашылбайт. Чындыкты баналдуу, олдоксон тактыкка чейин жеткирүүнү жактырбаган М. Байжиев демейкисиндей: «Сот чечим чыгарыш үчүн дем алыш жарыялайт» – деп сыпайы кош айтышат.

«Пьесанын финалында сот чечим чыгарыш үчүн дем алыш жарыялайт. Ошону менен көшөгө жабылат. Демек, пьеса жыйынтыгы жок сыяктуу болуп калды. Бул жакшыбы же жаманбы?» – деп суроо койгон адабиятчы А. Садыков оюн андан ары төмөнкүчө улайт. «Бул жакшы, анткени жазуучу бардыгын талкан кылып чайнап, окурмандын же көрөрмандын алдына таштап коюуга милдеттүү эмес. Ал керектүү жыйынтыкты өзү чыгарып алсын. «Кыз-күйөөдө» да бир маанилүү, бир ыңгайлуу корутунду жок сыяктуу. Оюндан тараган көрүүчүлөр жолдо баратып талашып-тартышат. Бирөө айтат «сот аларды жараштырат», экинчиси: «Жок дейт, анткени Гүлсүн арыз берген, ал элдешүүнү каалабайт» – деп. Үчүнчүбүз мындайча ой бөлүшөт. Гүлсүн жетим чоңойгон кыз. Турмуштун азабын жакшы эле көрүптүр. Эми дагы жалгызчылыкка барабы? Ал Эркинди сүйгөн экен, ортодо бала бар. Жөн эле жашай бербейби. Сүйдүм-күйдүм деген болбогон эле абстракттуу бир түшүнүк го».

А. Садыковдун ою жалпысынан туура, кошулууга болот, бирок ал ошол эле учурда ачыктык, тактык киргизүүнү талап кылат.

Ырас, «аттанганда эле кыйшык отурган» дегендей Гүлсүн башында да тойду токтотмокчу болуп барып, токтободу беле.. Эмне үчүн?.. Драмага кайрылалы:

«Э р к и н. ...Сен абдан мээримдүүсүң, жаракөрсүң. Сен мени кечир. Мен жаңылдым. Мындан ары турмушубуз эң сонун болот. Сен үчүн мен бардыгын жасайм...

(Сырттагы машиналар тынымсыз сигнал бере баштайт).

Э н е. Ыймандуу адам болсоң, менин ак чачымды сыйла, кызым.

Г ү л с ү н. Ушунчалыкка барып алып, эми кайра кантип кайтабыз? Бири-бирибиздин жүзүбүздү кантип карайбыз?

Э н е. *(Гүлсүндүн жибигенин сезип)* Бул күндү унутуп коюш керек, кызым *(Эне кайра столго басып барат, ал эми сот түсүндө).*

Г ү л с ү н. Бирок өмүрүндө бир болуучу тоюң түшкөн күндү кантип унутасың?

Э р к и н. *(Сүйүнүп кетет)* Аныбы! Аны унутуп коюу опоңой! *(Гүлсүндү көтөрүп алып Штраустун вальсына салып тегеренип, жерге коёт).* Мына, эми көзүңдү жумгун дагы жакшынакай, шаттуу же күлкүлүү нерселерди эсте! *(Гүлсүн көзүн жумат).*

Э р к и н. Унуттуңбу?

Г ү л с ү н. (*Көздөрүн ачпай туруп)* Унуттум... *(Эркин чуркап жанына келип, башына фатасын кийгизет).*

С о т. *(Гүлсүнгө)* Анан сиз ошол күндү унуттуңузбу?

Г ү л с ү н. Жок.

С о т. Бирок күйөөңүзгө «унуттум» дебедиңиз беле?

Г ү л с ү н. *(Бир аз унчукпай турган соң)* Мен ал күндү чын эле унутайын дегем... бирок унута алдабым...»

Кептин баары ушул «бирокто» жатат. Үмүт деген кыйын эмеспи. Эркиндин «мени кечир, мен жаңылдым» деген сөзүнө ишенди. Көрсө, Эркин эч кандай «жаңылбаптыр». Анын болгон натурасы ошондой экен. Буга тойдон сотко чейинки биз катышпаган, катышуунун зарылдыгы дагы болбогон турмушта Гүлсүндүн көзү жетсе керек.

«Гүлсүндүн тунук адеп-ахлагы, бийик аялдык ар-намысы пьесада сюжеттик конфликттин кыймылдаткыч күчү, чыңалган драматизмдин булагы. Пьесанын сюжетинин трагизми дал ушул таланттуу жаралган бай аялдык натуранын турмуштун ыңгайын, оокаттын жайын түшүнгөн «акылэстүү» эгоисттин осол «материализминин» алдында тумчугуп, кыйналып жаткандыгына байланышкан. Драмада Гүлсүн менен Эркиндин ортосунда конфликт үй-бүлөдөгү табигыйлуулук менен жасалмалуулуктун, өз алдынчалык

менен «тактекеликтин» канаттуу романтика менен мажирөө эсепчи акылдын келишпес кагылышы катары берилет. Чыгарманын финалындагы Гүлсүндүн Эркинден биротоло кол үзүү жөнүндөгү чечими – бул адам рухунун тиричиликтен өйдө көтөрүлүп чыгышы, көр тирликтин, турмуштун осол прозасынын үстүнөн болгон духтун жеңиши».

«Эр намысы» (1969) хронологиялык жактан «Кыз-күйөөдөн» мурда жазылган, бирок аны «Кыз күйөөнүн» мазмундук уландысы катары кароого болот.

Ошентип, М. Байжиевдин драматургиясын кыскача жалпылап айта турган болсок, анын жазуучулук табияты драма жанрынын спецификасына өзгөчө бап келген тубаса драматург. Ал адабий текстинин театр сахнасында жеткиликтүү ишке ашырылышын алдын-ала көрө билет. Ал эми көркөм адабияттын адамтаануучулук, тарбия берүүчүлүк жаатында болсо, М.Байжиевдин драмалары окурмандарын, көрөрмандарын руханий активдүүлүккө, гумандуулукка үндөйт.

Бүгүнкү күндөгү кыргыз киносунун өнүгүшүндө М. Байжиевдин калеминен жаралган сценарийлердин салымы чоң. Ал сценаристтердин жогорку курсунда окуп жүргөндө дипломдук иш катары «Башканын бактысы» аттуу алгачкы киносценаристтик ишин жазат. Бул чыгарма 1969-жылы киноповесть катары басмадан жарык көргөн. Ал өз убагында Кыргызстанда айрым бир сынчылар тарабынан идеялык жактан канааттандырарлык эмес, автордук позициясы жок чыгарма катары кабыл алынган менен 1979-жылы «Өзбекфильм» тарабынан лентага түшүрүлүп, кинофестивалда атайын сыйлыкка татыктуу болгон.

«Башканын бактысында» жеке адамдын турмушунун коомдук турмуш менен болгон социалдык, нравалык байланыштары, бийлик жана инсан, абийир алдындагы адамдык жоопкерчилик жөнүндөгү маселелер каралат. Мына ушул абстракттуу түшүнүктөрдүн материализацияланышынан эле М.Байжиевдии сценаристтик талантын байкоого болот. Ал эми анын позициясы жок автор катары баа алып калышы, – алдыда прозага байланыштуу айтып өткөндөй, жазуучунун каармандарынын турмушуна кийлигишпей, тизгин-чылбырды өз колуна берип койгондугунан жана да саясий кый-

кымчылдыктан улам келип чыкса керек. Кийин анын калеминен жаралган сценарийлердин негизинде «Ак илбирстин тукуму», «Алтын күз», «Нөшөр», «Жаңы жыл алдындагы түн», «Нокдаун», «Акыркы рейс» сыяктуу кинофильмдер тартылып, кыргыз киносуна көптөгөн ийгиликтерди алып келди. Бул кинолордун ичинен төртөө гана «Башканын бактысы», «Ак илбирстин тукуму», «Алтын күз», «Нокдаун» кинодраматургиянын талаптарына ылайык жазылып, атайын киноискусствосуна арналган чыгармалар.

Көркөм адабият, театр, кино – булар бири-биринен кескин, үзүлүп кете албаган искусствонун үч башка түрү. Пьеса жазылбай олуттуу спектакль жаралбайт, сценарий жазылбай көркөм фильм тартылбайт.

Кинодраматургия – кинематографиянын келип чыгышы менен көркөм адабиятта пайда болгон жаңы адабий жанр. Киносценарийдин спецификалык табияты, көркөм образды, ойду ачып берүү ыкмалары боюнча драматургияга жакындап кетсе, ал эми окуяны мезгилдик, мейкиндик жактан камтуу масштабы боюнча эпикалык текке жакындайт. Албетте, кино үчүн атайын жазылбаган прозалык, драмалык чыгармалар деле экрандаштырылып жүрөт. Бирок мындай көрүнүш кинодраматургияны өзүнчө адабий жанр катары кабыл алууга жолтоо кыла албайт. Себеби мына ошол бир түрдөн экинчи түргө салуунун өзү да, (мис., Л. Толстойдун «Согуш жана Тынчтык» эпопеясын экрандаштыруу) техникалык эмгекти, билимди гана талап кылбастан, зор адабий даярдыкты, адабий табитти, билимди жана ошондой эле кинематографиянын өзгөчөлүгүн туя билүүнү талап кылат. Кинодраматургияда киномонтаж принциби, пландардын тез алмашуусу, кадрлардын чачырандуулугу сыяктуу көрүнүштөр пайдаланылат.

«Киносценарист – бул жазуучу. Сценарист көркөм адабияттын кыртышында бекем туруу менен кинематографиялык максатты көздөш керек. Бул максатка сценарист адабий каражаттар менен гана жете алат, себеби анын карамагында сөздөн башка эч нерсе жок. Эгерде сценарист кинематографка кызмат көрсөтүү үчүн гана сценарий жазып, сөзгө кош көңүл мамиле кылып, адабий тилдин мүмкүн

болгон маңыздуу көркөм каражаттарынан пайдалана албаса, анда ал жазуучу – көркөм сөздүн устасы эмес, ремесленник». М.Байжиевдин кинодраматургиялык чыгармалары көпчүлүккө кино түрүндө гана таанылбастан, көркөм адабият, б. а., киноповесть түрүндө да окурмандарга кеңири белгилүү болушу анын көп кырдуу таланты менен түшүндүрүлөт. Анын киносценаристтик таланты, билими прозаларына жакшы таасир берип, өзгөчө түс тартуулап турган болсо, о. э. тетирисинче, прозалык, драматургдук чеберчилиги анын кинодраматургиясына чоң таасир берип турат.

«Мезгил баракгары» жыйнагын окуганда окуянын өнүктүрүлүшү, баяндоо манерасы, сюжеттик-композициялык курулушу боюнча «Алтын күз» менен «Илгери өткөн бир заманда» киноповесттери калган башка аңгеме, повесттеринен кескин айырмаланаарын ачык эле сезүүгө болот. Маселен, «Алтын күз» бири-биринен кескин айырмаланган 36 эпизоддук кадрдан, «Илгери өткөн бир заманда» 23 эпизоддук кадрдан турат. Элестүү болсун үчүн мисал келтирели. «Алтын күз» төмөнкүчө башталат:

«Ипподром. Жыгач балка жамбыны даң дедире сокту. Жаңырык. Секундомердин жебеси сааттын цифраларын айлана чуркады. Ат чапкандар ээрлерине кадалышты.

Аттардын буту-бутуна тийбей зымырылышты.

Туяктардын дүбүртү. Аттардын кошкурганы. Күйөрмандардын кыйкырыктары.

Трибунадан аз эле өйдөрөөк үйлөр көрүнүп турат. Алар бопбоз, бири-бирине окшош. Үстүңкү кабаттын балкондорунда күйөрмандар орун алышкан. Алар кичине отургучтарда отурушат, жалгыздан, экиден, кээси бүт үй-бүлөлөрү менен балкондордо. Бул жерден ипподромдун аянты алаканга салып койгондой көрүнөт».

Бул биринчи эпизод бир бет, көлөмүндө. Эми 1-эпизоддун аягы жана 2-эпизоддун жалганышын көрөлү:

«... Боз күлүк мойнун созуп үчүнчү болуп келатты.

Кыйкырыктар. Кол чабуулар. Уу-чууу!.. Сүрөөндөр.

Мурат бөлмөгө кирип костюмун кийди.

– Кайда барасың? – деп сурады аялы баш багып.

– Жумушка – деди Мурат.

– Бүгүн жекшемби эмеспи? – деп эскертти аялы.

– Бүгүн биз иштейбиз, – деп жооп берди Мурат.

Дзержинский атындагы бульвардын аллеясы. Даректардан саргайган жалбыректар жаап турат...»

Бул чыгарма көпчүлүк сын, макалаларда жөн гана прозалык чыгарма (повесть) катары каралып жүрөт. Бирок чыгарманын жазылыш техникасына атайын абай салып карай турган болсок, ал жазуучунун башка прозалык чыгармаларынан (мис., «Чыйыр» повестинен) таптакыр айырмаланып, кинодраматургиянын талабына ылайык тыкыр учур чак принцибинин негизинде, предметтүү, элестүү (кинематографично), кинокадр түрүндө жазылгандыгы көрүнөт.

Автор чыгармага метафора иретинде ипподромдун аты боз күлүктү пайдаланат. Анда көптү эңсеп, азга жетпеген, каалоосу менен мүмкүнчүлүгү дал келбей, иллюзияга жетеленген адам – Мурат жөнүндө. Мурат – чабандес. Ипподром – бул Мураттын иш айлампасы, ат – атак-даңкка азгырган азарт. Ат өз мүмкүнчүлүгүнөн ашык секирик жасай албайт. Кара күчкө салган күндө ал кырсыкка кабылат, марага жетпей өпкөсү жарылат же жаза басып, ара жолдо чаңга малынат. Акыры Мурат муну түшүндү. Киноповесттин акыры оптимисттик маанайда аяктайт. Муну чыгарманын символикалык аталышы да кыйытып, үмүт тартуулайт.

Элдик фольклордук дастандар «Кожожаш» менен «Карагул ботомдун» сюжетинин негизинде жазылган Мар Байжиевдин «Илгери өткөн бир заманда» киноповести жөнүндө өзгөчө нукта сөз кылууга туура келет. Бүгүнкү учурдун темасына, бүгүнкү жазма адабияттын көркөм каражаттарын пайдаланып жазылган аңгеме, повесть, драмаларынан айырмаланып бул повестинде жазуучу бир кездеги ата-бабалар рыбыздын архаикалык, мифологиялык аң-сезиминин көркөм туундусу катары пайда болуп, мезгил сынынан майышпай өтүп, нечен кылымдарды карытып, бүгүнкү күнгө жеткен элдик эпоско азыркы цивилизациялашкан интеллектуалдык аң-сезим аркылуу кароого, анын негизинде жаңы легенда

жаратууга аракет кылат. Бул повесть М. Байжиевдин жазуучу катары улуттук фольклордук көркөм традицияга болгон азыркыча эстетикалык мамилесин айкындайт.

Адабиятчы, сынчы С. Жигитов туура белгилегендей: «Фольклор – биздин ашкан улуу маданий байлыгыбыз, берекеси кемибеген кенчибиз, ата-бабадан алып калган бирден бир көркөм мурасыбыз; анда элибиздин миңдеген жылдардан берки нравалык жана эстетикалык тажрыйбасы аккумулияция кылынган. Ал көркөм байлыктан жана тажрыйбадан кыйгач өтүү эч кимди ийгиликке алып барбайт. Фольклордун байлыгын үйрөнүү, анын жакшы салттарын пайдалануу, анын эстетикалык тажрыйбасын өздөштүрүү ар бир кыргыз акыны үчүн зарыл нерсе (...) Бирок алар фольклордун сюжеттерин, образдарын, формаларын кайра-кайра кайталай бериш үчүн эмес, доордун актуалдуу поэтикалык озуйпаларын чечиш үчүн, өздөрүнүн акыл-сезимдерин элдик дух жана эстетика менен каныктырыш үчүн, баарыдан да элдик көркөм ой жүгүртүүнүн өзөгүн табуу жана өздөштүрүү үчүн үйрөнүүлөрү керек».

Повестте эки мезгилдик мейкиндик катышат. Биринчи – аңчылык менен жан сактап, кайберен энеге сыйынып жашаган «ак илбирстердин» доору. Экинчи – малай жумшап, кедей-байга бөлүнүп, башка элдер менен алака-катыш түзүп, айрымдары менен кудалашып, айрымдары менен касташып, соода-сатык жүргүзүп, акылман китептер менен таанышты-гы бар Мундузбайлардын доору. Мундузбайлардын доору Кожожашты жана анын уруусун улам бир шумдуктары менен азгыра баштады. Адегенде Кожожаш Мундузбайдын токолу Айкеге ашык болду. Анан Мундузбайдын карындашынын тоюна келип, алгач «суюк жалындын» (арактын) даамын татышты, бат атма мылтыктын өнөрүн көрүштү, кийиктин мүйүзүнө кардар соодагерлер менен мамилелешти.

Балээнин баары мына ушундан башталат. Ыйык Кайберен тукуму эми мурдагыдай жалаң жашоого, эң бир зарыл муктаждыктарды алымсындырууга байланышкан касиеттүү байлык-мүлк гана болуудан калып, адам баласынын ар кандай эгоисттик ышкы-каалоолорун канааттандыруучу каражат катары карандай прагматикалык максаттарда массалык

түрдө пайдалануу менен акыр аягында алыш-бериш, соода-сатыктын бирден бир алмаштырылгыс объектине, б. а., кызылдай товарга айланып калат. Кийиктин мүйүзүндө өзгөчө касиет бар экенинен улам ага умтулган кардарлар көбөйөт. Ушундай кардар-соодагерлер мергендерге ач кенедей жабышып, өз мүдөөлөрү үчүн баёо тоолуктарды айлакер-арамзалык менен азгырып, мүйүздөрдү бат атма милтелүү мылтыктарга, суюк жалынга алмаштырып ала башташат.

Бат атма милтелүү мылтыктын көп болушу эми Кожожаш үчүн да зарыл болуп калды. Ал Айкени Мундузбайдан тартып алыш үчүн керек эле. «Кожожаш Мундузбай менен кандай гана болбосун кан төгүшүп, кыргындашам деген жок. Ал он чакты мылтык менен барып, байдын айылын курчап, Айке менен баланы бер деп талап кылмак. Айбаттуу куралы бар мергендерди көргөндө акылдуу Мундузбай бөөдө кан төгүшүп, каршылык көрсөтпөс деп ойлоду...» Мылтыкка жаңы кардар тапкан кашкарлык соодагерлер тоолуктардын «товарларын» – элик, марал, илбирс, түлкү, суусар, кундуз терилеринин, кийиктин мүйүздөрүн арзандатып, мылтыктан азыраак, аректан көбүрөөк берип, улам кийинкисинде ок-дары, мылтыкты көбүрөөк алып келмекчи болуп, убадалашып азгырышты. Соодагер башы Султанбек: «Мен соодагермин. Биздин максат сатуучу нерсебизди кымбатыраак сатуу. Эки тарап тең куралданып алып бирин бири кырып салса пайдасы бизге тиет. Кыргыздар бирин бири жок кылса, бул тоолордун ээси биз болобуз» – деп чоң курсагын болкулдатып күлөт.

Чыгарманын башында идеалдуу уруу башчысы катары сүрөттөлгөн Кожожаш эми өзүнүн жеке кызыкчылыгын иш жүзүнө ашырыш үчүн ушул өзүлөрүнүн нравасына жат, азгырма дүйнө менен мамиле түзөт. Кожожаш мурда өзү ыйык сактап келген жана башкалардан да талап кылган нравалык нормалардын чегин буза баштайт, жеке кызыкчылыгын уруунун кызыкчылыгынан жогору коё баштайт. Мундузбайдын аялын тартып алуу максатын жашырып, аны жалпы уруунун душманы кылып көрсөтүп, калп айтууга барат. Чыгармага элдик акыл-эстин символу, уруунун энеси катары киргизилген Сайкал эненин кеңешин азыраак уга

турган болот. Акыры, адилетсиз жасаган иштеринин жыйынтыгы, жазасы катары өз тукуму – өз уулу Карагулду атып алды, жалама аскада жалгыз калды.

Өмүрүнө азык берген Табиятка кайрымсыз мамиле кылган Кожожаштын күнү ушинтип бүтмөк. Элдик эпосто да ушинтип бүткөн. Албетте, анда Сур эчки Кожожашты атайын эрегиштирип: «Анык мерген болсоң кууп жетип кармап ал!» – деп аскага алып барып, каргыштап аскада калтырып кетет.

«Карапайым эмесмин,
Кайберенмин, аныкмын.
Айтканым укпай жүрчү элең,
Эми мерген, кандайсың,
Сага мен, энелигим тааныттым», –

деп кетет. Повестте бул каргыш мотиви түздөн-түз мифтик маанисинде катышпайт, бирок повесттин контекстинен элдик мифологиялык түшүнүккө мазмундаш эле жыйынтык келип чыгат.

Мына ошентип М. Байжиевдин жаркын талантынын күчү миф менен реалдуулук органикалык түрдө биригип келип, өзүнчө бир оригиналдуу чыгарма жаралган. Автор мүмкүн болушунча архаикалык эпосту жомоктук элементтерден арылтып, реалдаштырып, анын ордуна бүгүнкү күндөгү адамдардын өмүр-тагдырына ортоктош окуя-жагдайларды жана ошолордон оргуп чыгуучу олуттуу социалдык-тарыхый маани-мазмунду чагылдырат. Автордун мындай аракетинин натыйжасында «архаикалык-мифологиялык эпостор бир эле убакта элдин эртеги тарых-таржымалын тастыктаган жана ошондой эле азыркы мезгилдин мээ чарчаткан экологиялык маселелери менен үн алышкан социалдык-рухий маани-маңызы мол, актуалдуу, философиялык көркөм притчага айланган».

М. Байжиев таланттуу художник катары кыртыз прозасына, драматургиясына, кинодраматургиясына чоң салым кошуп, алардын ар биринде өз жүзүн, өз үнүн таап, өз чыйырын сала алды.

ГАПАРОВ МУРЗА
(1936–2002)

Искусстводо көркөм чыгарма жаратуунун көптөгөн метод, ыкмалары бар. Художник өзүнүн көркөм табитине жараша чыгармачылыктын тигил же бул методуна көбүрөөк ыктайт. Ошол эле учурда ал чыгармачылыгында ылайыгына жараша башка бир методдун алгылыктуу жактарын пайдаланышы мүмкүн. Ошол сыңары биз алдыда чыгармачылыгы жөнүндө сөз кылмакчы болуп жаткан Мурза Гапаровдун чыгармачылыгында реализм менен романтизм жуурулушуп катар жүрөт. Ал түгүл романтикалуулук басымдуулук кылат. Мурза Гапаровдун мууну келген тушта социалисттик реализм методу советтик искусство менен адабияттагы бирден бир прогрессивдүү башкы метод деп эсептелген. Бул чектөө да, чектөө эмес да эле. Себеби чыгармачылык потенциалы күчтүү художник өз деңгээлине, мүмкүнчүлүгүнө жараша бул жетектөөчү методду байыта алмак, өнүктүрө алмак, ал эми өз чыгармачылыгын социалисттик реализм методунан тап жылдырбай өнүктүрөм деп өзүн өзү чектеп алгандар, тескерисинче, бул методду өтө жөнөкөйлөштүрүп, кутун учуруп, «актуалдуу», «проблемалуу», «өндүрүштүк» деген темалар менен чектелип калышкан.

Романтизм белгилерине кыскача токтоло кетсек, «рухтун» «материядан» жогору тураарына, артык экендигине болгон бекем ишенимге негизделген өзгөчө дүйнө тааным, ал дүйнө таанымга таянган адабият жана искусствогу көркөм метод романтизм деп аталат. Романтиктердин көз карашы боюнча чыгармачылыктын башатын чыныгы адамдык маңызга барабар келүүчү нагыз руханийлүүлүк (духовное) түзөт. Ал эми бардык материалдык дүйнө, тескерисинче, алардын ою боюнча, көркөм чагылдырууда биринчи планга жылуу менен

адамдын чыныгы, нак табиятын бузуп, көркүнөн ажыратып, анын адамдык жүзүнүн, маңызынын өңүнө чыгышына тоскоол болот. Романтикалык каарман, адатта, өзүнүн аң-сезим деңгээли боюнча өзүн курчап турган көр пендечилик дүйнөдөн жогору туруп» аны менен келише албайт; жашоонун максатын ал карьера түзүүдөн, байлык чогултуудан эмес, а бийик адамзаттык идеялар – гумандуулук, эркиндикке, боордоштукка кызмат кылуудан көрөт. Романтизмге таандык мына ушул башкы белгилерди биз Мурза Гапаровдун жеке жазуучулук табиятынан да, чыгармачылык принцибинен, образдар системасынан да, дегеле ал жараткан көркөм дүйнөдөн жыш учуратабыз.

Жазуучунун жакын досу, калемдеш курбусу Кеңеш Жусупов айткандай Мурза Гапаров окурмандарын сулуулукка чакырган жазуучу. Албетте, ал сулуулуктардын эң башында адам рухунун сулуулугу турат.

Мурза Гапаровдун романтикалуу, кыялкеч табияты анын чыгармаларынан сырткары аңгеме-маектеринде да өзгөчө айкын көрүнөт.

Табият кооздугун кимдер сүйбөсүн, бирок М. Гапаровчо ал кооздукка кумарланып, ашык болгондор кудайдын кулпенделеринин арасынан чанда чыгат. Ал чыгыш поэзиясында ашыктыктын айынан жан тынчтыгынан безип, мажнункарып болгон жигиттин абалына байкамаксан сүзүлгөн текебер сулууга, ал сулуунун караңгыда толгон айдай жарык чачкан нурлуу, ак жүзүнө салыштырылып миң түрлүү обонго салынган айга ашык, ай астында, күн астында гүлдөгөн алча, өрүк, бадам гүлүнө ашык, Айгүл тоонун айгүл гүлүнө ашык. Анын чыгармаларынан окурман айлуу түндө сууга чагылышкан алчалардын шактарын аралап каалгып сүзүп жүрүшкөн форелдер, кызыл-тазыл мөмөлөрү мөлтүрөгөн кар астындагы алчалар жана да толуп жаткан ажайып сүрөттөргө туш келет. М. Гапаровдун чыгармачылыгына таандык өзгөчөлүктөрдүн бири – жазуучунун пейзажды өтө жыш пайдалангандыгы. Табият кооздугуна маашыр болуу, каармандарынын ар түрдүү абалдарын табият менен гармониялык биримдикте чагылдыруу табият көрүнүштөрүнөн улам бир боёк, түстөрдү таба билүү түздөн-түз анын романтикалык

сүрөткердик табиятынан улам келип чыгат. Жазуучу адабият, живопись, музыканы ажырындуу жикке бөлбөй, бир буюмдун үч тарабы деп түшүнөт. Ал чыгармасына керектүү бир деталды табыш үчүн жер кезип бирде Кара-Алмага, бирде Арсланбапка, Айгүл тоого, Зардалыга жөнөп кетет; Бетховен, Моцарт, Чайковский, Листтин музыка дүйнөсүнө сүңгүйт; экспрессионист, импрессионист художниктердин сүрөттөрүнөн күү ыргагын издесе, күбүрөнүп ыр окуп жатып поэзия дүйнөсүндөгү живописттүү картиналарды көз алдына элестетет.

Мурза Гапаров жаш кезинде бирин-экин ыр да жазган экен. Бир маекте жазуучу акын Ш.Дүйшеевдин «Ыр жазган күнүңүз да болгон беле?» деген суроосуна:

Илгери:
Карасын көздүн сүйчү элем,
Сүйдүрдүң көгүш көзүңдү.
Кайгыны билбей жүрчү элем,
Кайгыга салдың өзүмдү... –

деп жазсам Байдылда жактырып калып, жаштардын «Жалын» деген жыйнагына кийирип ирген. Ырдын артынан түшкөн жокмун. Арстанбап жөнүндө бир түндө балдар үчүн ыр китеп жазып бүтүп «Кыргызстан пионерине» алып барсам Камбаралы Бобулов балкылдап, шалкылдап отуруп басып ирген. Начар ыр жазсаң билинбей, көрүнбөй кала бересиң, ошо менен билинбей, көрүнбөй кала берди окшойт» – деп жооп бериптир. Бирок анын кийинки эле 90-жылдары гезит беттерине жарык көрүп калган бирин-экин ырларынан улам, «эгер жазуучу ыр жазууну таштабаган болсо, бул өнөрдүн деле өтөсүнө чыгып, поэзиянын жакшынакай үлгүлөрүн жаратмак экен» деген жыйынтыкка келүүгө болот. Мисалы, ошол эле Ш. Дүйшеев менен маекте: «...Ошол айлуу түнү мына бул «Кусалык» деген ырды жаздым дейт М.Гапаров:

Түшүмдө же өңүмдө...
баратам... кайда?.. белгисиз...
мунарык баскан чөлүндө.

Көлөкөң келет жарыша
көлөкөм менен жанаша,
калың кум калат эшилип,
изиме изиң жараша...
А бирок өзүң көрүнбөй
көңүлдү басат кусалык...
Ушинтип өмүр өтөбү?
Артыман чыккан ай, күнүм
Алдымда барат кызарып...

Жазуучунун мына ушул эллегиялык мүнөздөгү биринэкин ырына токтолгонубуздун себеби – андагы акындык табияттын, акындык кабылдоонун лирикалуулуктун анын прозаларынан да сезилип тургандыгы.

Мурза Гапаровдун алгачкы аңгемелери «Сырдуу окуя» (1956), «Бөтөн таканын изин» (1958) жазуучулук «кесипке» багыт алгандыгын белгилөөчү фактылык маалымат катары, ал эми анын алгачкы «Мейман» (1962) аттуу жыйнагын жазуучунун кыргыз балдар адабиятына кошкон кичине салымы, «чоң турмушка» аралашаар алдындагы старт аянтчасы катары келтирсек болот. Анын үстүнө 50-жылдардан тартып балдар адабиятын өнүктүрүү ишине атайын көңүл бурулуп, «Жаш ленинчи» журналы, «Мектеп» басмасы, Кыргызстан Жазуучулар союзу балдар үчүн жазылган мыкты прозалык, поэзиялык, драмалык чыгармаларга, обондуу ырларга конкурс жарыялап турган. М. Гапаровдун мына ушул жагдай-шарттардын шарапаты менен жазылып, жарык көргөн «Мейман» аттуу тестиер балдарга арналган алгачкы китепчеси көркөм чеберчилик жагынан жогору болбосо да, адрестелген чөйрө үчүн жеткиликтүү деңгээлде жазылган үлгүлүү тарбиялык мааниси бар чыгарма.

Жазуучунун жеке өзүнө гана таандык чыгармачылык индивидуалдуу чыйырынын хронологиялык дагы, логикалык дагы башталышы – бул анын «Турналар жазда келишет» («Ала-Тоо». 1962. № 7) аңгемеси. Аңгеменин сюжети башкы каармандар Азиз менен Разиянын диалогунун негизинде курулган. Алар бактылуу балалыктын, алгачкы сүйүүнүн, ал-

гачкы таарынуу менен алгачкы жаңылуунун «изи» калган өзүлөрүнүн өткөн чыйыр жолун эскеришет.

«Кел, бардыгын эске түшүрөбүз. Бардыгын, бардыгын. Билсең сени дайыма ойлодум, Разия. Өзүбүздүн кыштакты дагы... Жалгыз түп кашкаары гиласти... жардын башындагы картаң ийри өрүктү... экөөбүз түбүндө куурчак ойноочу чоң ак ташты... Биз мектепке каттачу жалгыз аяк бөксө жолду... Ал биздин жолубуз болчу... Ушундайбы? А эсиңдеби, ал жолдун кантип пайда болгону?»

Аңгемедеги үйдөн мектепке чейинки чыйыр жол бара-бара ойку-кайкы турмуш жолунун символикалуу образына айланат. Азиз менен Разия өзүлөрү салган чыйыр жолунан адаштырмакчы болгон тоскоолдуктарга учурашат. Алгач Разиянын шаардан келген сылаңкороз бөлөсү баёо кыздын башын айлантууга аракеттенет. Разияга таарынган Азиз экинчи аны менен жолугушпоону, сүйлөшпөөнү чечип, мектепке да барбай коёт. Разияда күнөө деле жок эле. Ал бөлөсүнүн жылма, жасалма мамилесин четке кагат, бирок «чыйыр жолдо» жалгыз каттап калат. Көп өтпөй ал «жолго» Азиз деле кайтып келмек. «Эсимде, эртең менен терезеден карап тургам. Сен күндөгү биз жолукчу ак таштын жанына барганыңда токтоп, артыңа кайрылдың. Бирок дайымкыдай мени күткөнүң жок. Анча-мынча артыңа кылчактап коюп, бөксө менен узап кете бердиң. Ошол учурда негедир аяп кеттим. Артыңан жете барып, кечирим сурагым, а андан ары мектепке бирге баргым келди. Бирок... антпедим. Өзүмчүлдүк кылдым. Кайра сенин кечирим сурооңду кааладым. А сен болсо... Мага эч бир келгениң жок» – деп эскерет Азиз. Ушуга удаа экөөнүн жолунда дагы бир каскак пайда болот. Ал Азиздин таякеси Аскар эле. «Ал келген күнү катуу жамгыр жаап турган. Көчөлөр тизеден баткак, арыктарда ылай суу» болгондугу да эскерилет, б. а., Аскардын ыплас адам экендигинен каймана белги берилет. Барбаган жери, иштебеген иши калбаган Аскар али үйүнөн алыс чыгып көрө элек, эч нерсени биле элек Азизге Разия экөө сүйүп окуучу Джек Ландондун каармандары сыяктуу көрүнөт. Ал Аскарды ээрчип «Ош–Фрунзе» жолунун курулушуна кетет. Жол курулушуна акча ал ойлогон-

дой көп төлөнбөй турганын билген Аскар бул иштен баш тартат. Жол курулушунда иштеген чоочун адам да ага карата жийиркеничтүүлүк менен: «Мен да ошондой кылганың дурус го деп ойлоймун. Баары бир сага окшогондордон башкаларга тыйынчалык да пайда болбойт» – деп басып кетет. Бул жерде жөнөкөй фактылык окуянын өнүгүшү менен катар андагы символикалык-ассоциативдик мазмун да өнүгүп жүрүп отурат. Б. а., автор баштаган сөздүн жүйөсүнө карата Аскар сыяктуу ичип-жеп, көп акча табууну гана максат кылган адамдар өз турмушунда эч кандай «жол» сала алышпайт. Аскардын ким экендигин акырындап түшүнө баштаган Азиз андан кол үзөт. Аңгеменин акырында Разия менен Азиздин «жолдору» кайрадан биригет. Ооруканага өзүн көргөнү келген Разиядан Азиз «жардын башындагы ийри өрүктүн, жалгыз түп кашкаары гиластын эң жакшы гүлдөгөн шактарынан» ала келүүсүн жана кетип баратканда терезесинин тушундагы жолго салышын суранат.

Аңгеме көтөрүңкү романтикалык ыргакта башталып, көтөрүңкү романтикалык ыргакта аяктайт. Анын каармандарынын жан дүйнөлөрү алча, өрүк гүлдөгөн жаз күнүндөй жаркын, сулуу, назик, сүйүүгө, үмүткө бай. Алар ач көз дүнүйөкорлук, жасалмалуулук, одонолук, жан дүйнөнүн кеңдиги менен эч келише алышпайт.

М. Гапаровдун чыгарма жаратуудагы принциби башынан эле өзүнүн көпчүлүк замандаш каламдаштарынан айырмалуу болгон. Жазуучу көркөм чыгарма, көркөм каарман маселесине карата өзүнүн идеялык-эстетикалык көз карашы, жазуучулук табитине ылайык проблемалуу чоң темадан ачык болду. «Дегеле адабият менен искусствонун милдети адамды адамкерчиликтүү кылып, адамдын мүнөзүн жумшартып, пейилин оңош да, – дейт жазуучу «Бакыт сени унутса да, сен бакытты унутпа» аттуу бир маегинде – Корчагин, Павлик Морозов же Кычан Жакыповдор менен кантип адам мүнөзүн жумшарта алабыз? Сен жазсаң эле бир кишинин жүрүм-турумун, жашоо образын жазсаң эле калган кишинин баары эле ошондой болуп кетпейт да. Ошон үчүн ар бир чыгарманын өзөгүндө кандайдыр бир нравалык данек, уютку болуш керек го. Жетсе ошол жетет, жетпесе жок. Эмесе, музыка-

лык чыгармалар кантип тарбиялайт? Шопендин этюду же Листтин рапсодиясынын бирөөбүн угуп тарбияланган деп кантип айтасың? Мисалы, Листтин «Грезы любви» дегени. Керемет чыгарма, угуп отуруп тунуп кетесиң бир ыракатка. Бирок андан чыккандан кийин баягы көр оокатың турат, баягы үйүң, жайың, катын-балаң турат. Эч сени өзгөртө албайт. Демек, искусство башкача таасир берет экен да, сезиминди ойготуп, жумшартып дегендей».

Албетте, бул сөз кийин, 90-жылдарда айтылган, бирок анын ошол 60-жылдардагы аңгемелеринен тартып акыркы чыгармаларына чейин карап отуруп, жазуучу башынан эле көзгө сайган «көрсөтмөлүүлүктөн» оолак болуп, окурмандын сезимин ойготуп, пейилин тазартып таасир берээр жан дүйнөгө тыгыз байланышы бар тигил же бул окуяны сүрөттөөгө ык салгандыгы байкалат.

Жазуучунун алгачкы аңгемелери туурасында филология идимдеринин кандидаты Б. Кебекова өзүнүн «Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору» аттуу илимий эмгегинде (Ф., 1967) мындай пикир айткан эле: «... Ушундай эле максатсыздыкты М. Гапаровдун аңгемелеринен да көрөбүз. Мисалы, автордун «Кара көлдүн каздары» аттуу чыгармасында кечке аракка тоюп, кечинде көрүнгөн жерди түнөк кылып, адамдык сапатын эркин жоготкон адамдын турмушу негизги окуяны түзгөн. Балким, бул сыяктуу табияттын бир жолку кырсыгынан (анткени анын аялы өлүп калган болот) жогору көтөрүлө албаган эрки начар алсыз адамдар турмуштан учурай турган чыгар. Кеп мында эмес. Андай адамдарды автордун көркөм чыгармада чагылдырылышы жаңылык деле эмес. Тескерисинче, ири тарбиялык маселелерди кучагына ала турган оригиналдуу сюжет. Бирок жазуучу адамдын мүнөзүнүн начар жагын кандай позицияда туруп баяндайт. Кандайча корутунду чыгарат, окуучуларга эмне деген таасир-таалим калтырат, бул ойлоно турган маселе. Биздин оюбузча, бул чыгарма үчүн ушул жакшы кездеги жагымдуу күндөрүн, кара көлдүн каздарын кайрылбай турган жакшы элестер катарында эсине салат. Ал эми окуяга катышып жаткан оң каарман да, жазуучу да пассивный байкоочунун гана милдетин аткарат. Натыйжада, чалдын турмушу автор тарабынан турмушта

боло бере турган одонолугу жок көрүнүш катарында баяндалат. Ал эми чыгармага автордук ой жүгүртүүнүн, вымыселдин жетишпегендиги ачык байкалат».

Ал кездеги жаш окумуштуу Б. Кебекова оюн андан ары улап: «Бирок жогорку эки жаш автордун (экинчиси А. Саспаев – А. К.) чыгармачылыгынан орун алган айрым кемчиликтерди белгилөө менен алардын таланттуу почеркине, үзүрлүү келечегине шек келтирүү, күнөм коюу деген пикирден алыспыз. Тескерисинче, келечеги көрүнүп, жазуучулук почерки аныкталып калган жаш жазуучулардын чыгармачылыгынын туура жолдо, туура багытта өсүшүнө кеңеш берүү деген гана ойдобуз. Ал эми айрым бүдөмүктүүлүктүн, максатсыздыктын, турмуштук орду, бул же тигил кыймылы мотивировкаланбаган каармандардан башка жаш прозаиктердин чыгармаларынан да кездеше калып жүрүшү бул маселени козгой кетүүгө аргасыз кылып отурат» – дейт.

Адабиятчы тарабынан М. Гапаровдун мисалында айтылган жогорудагы сын-пикир өз мезгилинин талабынан алып караганда эч кандай одонолугу жок, адилеттүү айтылган. Ушундай эле маанидеги сын ошол кездин «жаңы адабияттык генерациясынын» башка, К. Жусубалиев, М. Байжиев өңдүү өкүлдөрүнө карата башка адабиятчы, сынчылар тарабынан да айтылып келген. Ал түгүл мындай сындан Ч. Айтматовдун чыгармалары да четте калган эмес. Бул сындар жөн салды эле айтылып калган ойлор эмес, а илимий-методологиялык негизи бар мыйзамченемдүү сындар болгон. Социалисттик реализм эстетикасынын талабы боюнча акын-жазуучу өз каарманына карата позициясын так аныктап, агын «ак», карасын «кара» деп (эми турмуш деген жалаң «ак», «карага» бөлүнбөйт да), кай жерден жаңылыш басып, кай жерден оңолгонун так ажыратып көрсөтүп бериш керек эле. Башкача айтканда М.Гапаровдун «Кара көлдүн каздары» аңгемесинин «оң каарманы» абышкага колун сунуп, ичинен: «Келсем, учураймын. Сөзсүз учураймын...» – деп башын ийкеп жылмайып, анан дагы: «Билесизби, – деди анан, – эгер сиз айткан Кара-Көл чын эле жомок эмес, чындык болсо, мен ага сөзсүз барамын» дештин ордуна чалга акыл айтыш керек эле, же абышкага кол бербей ардантып, уяткарып ойлонтуш

керек эле, намыстантыш керек эле, же жок эле дегенде автор аңгемесинин бир жеринде чалды сындап, окурмандарына насаат айта кетиш керек эле. Тилекке каршы, М. Гапаров антпейт, себеби анын чыгарма жаратуудагы принциби башкача, көркөм чыгарма жөнүндөгү көз карашы, түшүнүгү башкача.

«Кара көлдүн каздары» аңгемесинде жазуучу Карамшо аттуу карыянын муңайым бир кечин сүрөттөйт. Эгер аңгемеге жогоруда жазуучу өзү айткандай, же чыгаан акыныбыз Мидин айткандай: «Оң каарман кайда, сол каарман кайда? Проблемный эмес, алган темасы майда. Бул чыгарма береби бизге пайда...» деген көз караш менен карасак, албетте, аңгемеден чыгараар майнап аз. Ашып эле кетсе, «... реалдуу турмушунда чал өзү жедеп көнгөн максатсыз жашоосун, эптеп күн өтсө болду деген чолок философиясын уланта берет. Аңгеме дал ушул философияга каршы турууга чакырат» деген сыяктуу жыйынтыкка токтолобуз.

...Чакыраарын чакырат чыгарма. Анткени аңгемени окуган адам өзүнчө «чалдын абалына түшүп калуудан кудай сактасын» дээрин дейт. А бирок ал чакырык чыгарманын көркөмдүүлүгүнүн негизги рационалдык данегин түзбөйт. Аны сырты комсоо көрүнгөн бечара чалдагы кооз, керемет дүйнө түзөт. Чал – укмуштуу керемет күүнүн ээси. Ал – түбөлүк оңбос, күчтүү сүйүүнүн ээси. Абышка жаштык кезинин көлү, «өмүрүнүн эң жакшы мезгилинин көлү» – Кара-Көлдү дайым эстейт. Анда «эң биринчи да, эң акыркы да аялынын мүрзөсү калган». «Кара-Көл анын эсине көп-көп түшүп, а көлдүн жээгиндеги кумдуу дөбөчөдөгү жалгыз мүрзө менен ак булуттай уюлгуп учушкан жапайы каздар анын түшүнө кире турган». Анын муздак жана караңгы үйүнүн ичин «чаң баскан, жалгыз, кичинекей, төгөрөк терезеден гана айдын нуру түшүп, чалдын бирден бир кымбат буюму – ыраматылык аялынын алкакка салынган сүрөтүн жарытып турат». Бул аңгемеден романтикалык чыгыш поэзиясынын илеби уруп, а абышка ак сүйүүнүн азабынан жер кезип тентип кеткен дербишти эске салат.

Чыгарманын жалпы тулкусунан жазуучунун Карамшо карыяга карата ырайымы түшүп турганын байкоо анча кыйын эмес. Аңгемедеги чоор күүсү, айлуу түндөгү пейзаж чал-

дын эскерүүлөрү менен бир бүтүндүккө куюлушуп абышканын жан дүйнөсүнүн түпкүрүндөгү сырларынын ачылышына шарт түзүп турат жана аны менен бирге кайгы-капасыз жаштыктын, жаркын элестердин, сүйүүнүн, бакыттын көлү – Кара-Көлдүн символикалуу образын түзүп турат. Ал эми «жаш, сулуу, кайгы-кападан кабарсыз жүзү» менен абышкага жаккан жигит дал ошол Кара-Көлгө сапар тартып бараткан эле.

Ушундай эле кусалыкка толгон муңайым ыргак жазуучунун ошол эле 1963-жылы жарык көргөн «Эки ирет гүлдөөчү алмалар» аттуу аңгемесине да мүнөздүү. Мында ата-энеси ажырашып кеткен Сардал аттуу баланын мурдагы бактылуу турмушуна, жылына эки ирет гүлдөгөн алма багы бар өз үйүнө болгон кусалыгы сүрөттөлөт. Адабиятчы А. Медетов бул аңгеменин негизги сюжеттик өзөгү жөнүндө төмөндөгүдөй дейт: «Баланын өткөн бактылуу турмушту «кайруу» идеясы чыгарманын лейтмотивин түзөт. Бактылуу турмушту кайруу идеясы чыгарманын башынан аягына чейин кайра-кайра жаңырып рефрен катары кызмат кылат. Чыгармада сюжетти өткөндү «кайруу» лейтмотиви уюштурган».

Пикир абдан жүйөлүү айтылган. Аңгемедеги ар бир символдук, психологиялык көркөм деталь ошол башкы «кайруу» мотивин тереңдетип, өнүктүрүп, өрчүтүп жүрүп отурат. Бала менен эненин ортосундагы сүйүүгө, өкүнүчкө толгон аянычтуу мамилелери өтө чебер психологиялык тактык менен көркөм сүрөттөлгөн.

Баланын энеси экинчи ирет турмуш курган. Ал биринчи күйөөсүнөн эмне себептен ажырашкандыгы жөнүндө сөз болбойт. Бирок чакан аңгемеде эне-баланын сөзүнөн баланын атасы энесинен көп жолу кечирим сураган. Күйөөгө чыккандан кийин да келген, «ал турмак быйыл эле, жакында да» келип кеткен. Аял бечаранын шоруна экинчи күйөөсү жатып ичээр жанбакты, зөөкүр чыкты, ошентсе да аял намыстанып, тиштенип жашап келет. «Атаңа баргандан кийин, ага мен жөнүндө айтпай эле койчу?» – деп суранат баласынан. Бала энесинин атасына кайрылып барышын каалайт.

«Ох, апа!.. – деди бала башын кайрадан апасынын көкүрөгүнө катып. – Биз бир кезде кандай бактылуу элек... Өз атам үчөөбүз

өзүбүздүн үйүбүз, уюбуз, коргонубуз, багыбыз бар эле... А билесиңби, апа, эки түп алмабыз күзүндө дагы бир жолу гүлдөөчү эле? Билесизби, ошону апа?

– Угу, – деди апасы болор-болбос жылмайып. – Бирок дайыма алардын мөмөлөрү бышууга үлгүрбөй калуучу. Бат эле суук күз келип, анын артынан кыш түшүп...

Анын көзүнө жаш толуп чыгып, анысын балага байкатпас үчүн башын түптүз көтөрүп, алыска-алыска карады. Көздөрүндөгү мөлтүрөгөн сууларга күндүн нурлары, аппак булуттар, бозомук тарткан асман чагылыша түштү».

Эки ирээт гүлдөөчү алмалуу жер – бул, биринчиден, кыялый дүйнө, «Кара көлдүн каздарындагыдай» эле эңсөөнүн, кол жеткис бакыттын, умтулуунун жери. Экинчиден, күзүндө экинчи ирет гүлдөгөн алманын суукка кабылып, мөмөлөрүнүн бышпай калышы менен баланын бактылуу турмушту кайруу тилеги ортосунда ассоциативдик символикалык байланыш бар. Эне аны сезип, түшүнүп турат. Бирок жүрөгү бир кездеги бактылуу күндөрүнө кусалыкка, өгөй атага карата жек көрүүгө толгон баланы эч ким токтото албайт эле. Тилекке каршы, Сардал үйүнө келсе, атасы үйлөнүп, алардын ордун чоочун кишилер ээлеп алышыптыр.

«Сардалдын ындыны өчүп, коргонду бойлой басты. Бурчка жеткенде көчөнүн баш жагынан дабырап келатышкан уйларды, алардын артындагы чаңдын арасында, көчөнү жаңырта шаңшып сүйлөп келатышкан балдарды көрүп тык токтоду. Ал уйларды да, алардын ээлерин да тааныш, ошол замат өзүн караңгылыкка тартып, дубалга жөлөнүп туруп калды. Анын өзүнүн эски досторунун алдында сууга ыргытылган күчүктөй аянычтуу бүжүрөп тургусу келбеди. (...) Сардал алардын узай түшүшүн күтүп, ордунан жылбады. Ошол кезде анын так төбөсүнөн тили каткан булбулдун «чик-ак» деген аянычтуу үнү угулду».

Бул аңгемедеги символдук каражаттар туурасында адабиятчы А.Медетов бир топ кызыктуу талдоо жүргүзөт. Ал тили каткан булбул жөнүндө: «Бул метафора аркылуу баланын сыздаган жүрөгүнүн ыйы, муңканган көңүлүнүн муңдуу жаңырыгы берилген» – дейт.

1963-жылы жазуучунун «Газала» («Карача торгой») жана «Унутулган сокмо жол» аттуу дагы эки аңгемеси жарык көргөн.

Мурза Гапаровду жазуучу катары сырткы окуялуулукка караганда ички сезимдердин кыймылы көбүрөөк кызыктырат. «М. Гапаров «Карача торгой» аңгемесинде үй-бүлөлүк турмушунун башталышы мүшкүлдүү согуш мезгилине туш келген жаш келиндин трагедиялуу тагдырын кичине эле эпизоддук окуяда таамай тартса, «Унутулган сокмо жол» аңгемесинде автор белгилүү бир мезгилге ажырашып, кайрадан жолугушкан адамдардын, тактап айтканда, Саматтын бир жыл шаарда болуп келген Тазагүлдөгү өзгөрүүлөргө карата мамилеси, психологиялык абалын сүрөттөйт. Ушундай эле тигил же бул окуяга байланыштуу каармандын ички дүйнөсүнө үңүлүп кирүү анын «Байчечекей» (1980), «Жол кырсыгы» (1983) аттуу аңгемелеринин сюжетин түзөт.

М. Гапаровдун аңгемелеринин ичинен социалдык проблемалуу «чоң темалуусу» – «Наташа Ростованын биринчи балы» (1966). Бирок, албетте, аңгемедеги проблемалуулук жазуучунун чыгармачылык принцибине ылайык декларативдүүлүктөн ат чабым алыс.

Аялдар азаттыгы, теңдиги – кыргыз адабиятындагы оголе чоң, жемиштүү тема. «Наташа Ростованын биринчи балы» жарык көргөн 60-жылдарда бул тема али проблемалык курчтугунан кайта элек, актуалдуу темалардан эле. Аңгеменин башкы каарманы – эркинен тышкары эртеңки күндө күйөөгө узатылып жаткан Тазагүл. «Кыздын эртели-кеч тою түшөт. Эчак эл көзүнөн жашырын берилген калың алынган. Сеп даярдалган. Азыр мейманкана аталган кошуна бөлмөдө айылдын чебер деп таанылган кыз-келиндери шашылыш түрдө анын кийип кетүүчү кийимкечесин тигишип, дагы бир башка бөлмөдө билерман аялдардын тобу кудагыйларга кандай сарпай кийгизүү жөнүндө сагызгандарча шакылыктап жатышат.

Бирок кыз, кыздын өзү болсо... ушулардын баарысын унутуп коюп, ээн калган кичинекей ашканада, жанараакта эле өзү жууп, жыйнаштырган казан-аяктардын арасындагы, дайыма чака коюлуп жүрүүчү дөңгөчтүн үстүнө

отуруп алып, тамдын артындагы коюу бакка караган алакандай терезенин күңүрт жарыгында «Согуш жана тынчтыкты» окуп отурат. Бирок ал өзүнүн ушул отурушун унутуп койгон. Азыр ал 1809-жылдын 31-декабринде, эртең жаңы жыл деген кечте, кандайдыр Екатерина заманындагы вельмождукунда болуп жаткан балда жүрөт. Бул жерге ал Наташа Ростова деген өзү куруктуу жапжаш, сүйкүмдүү кыздын үй-бүлөсү менен кошо келген».

Жазуучу аңгеменин сюжетин өнүктүрүүдө антитеза ыкмасын колдонот. «Аялзатынын энчиси ушундай» чектелүү деген түшүнүктөгү чөйрө менен тегерете курчалган Тазагүлдүн абалы менен романтикалуу каарман, инсандык потенциалы күчтүү Наташанын образы параллель коюлат. Ийгиликтүү табылган ыкманын аркасында Тазагүлдүн басынган, жеке адамдык укугу тебеленип, тепселген абалы ого бетер айкын боло түшөт. Тазагүл да өзүнүн «курбусу» Наташа Ростова сыяктуу эле ички, жан дүйнөнүн сулуулугун туюп сезе билген, умтулуусу жогору, сезимтал, кыялкеч жан. «Эң зор кубанычка да, эң зор кайгыга да даяр болуп, коркуп алган жалжылдаган көздөрү менен алга карап» өзү менен биринчи бийге түшчү жубун күтүп турган Наташа сыяктуу эле Тазагүл да чоң турмуштун босогосуна эми жакындап, эң зор сезимдерге: сүйүүгө, кубанычка, кайгыга (бул да зор адамдын энчисине гана таандык; зор кайгынын даамын зор адам гана тата билет) жөндөмдүү жүрөгү эми гана чукуранып уйкусунан ойгонуп, а сезимдер эрте жазда гүл аччу кооз гүлдөй эми гана бүчүр байлап келе жаткан.

Аңгеме кыздын жеке инсандык укугуна кол салынып жаткандыгы жөнүндөгү окуянын айланасында курулган менен биз андан демейки калыңга көзүн кызарткан ач көз ата, катын албай кайын алмакчы болгон же кыз жүрөгүн жибитүүгө жөндөмсүз, ылдыйбаш мажирөө күйөөнү (б. а., терс образды) кезиктирбейбиз. Бул аңгеменин кемчилиги эмес. Андай образдарды түзүү автордун оюна да келбесе керек. Тазагүл аттуу каарманы аркылуу жазуучу окурмандарына качан адам өз турмушун аң-сезимдүү түрдө куруп, үй-бүлө ынак сүйүү, өз ара ызаатташууга негизделгенде гана жашоо көркүнө чыгып, маңыздуу болоорун айтып, чагылдыргысы келген.

Ошентип, 60-жылдары жарык көргөн аңгемелери аркылуу эле жазуучу Мурза Гапаров өзүн толук калыптанган, өзүнүн оригиналдуу чыгармачылык жолу бар аңгеме жанрынын чебери катары көрсөтө алган. Ал эми анын 80-жылдары жарык көргөн «Байчечек» (1980), «Жол кырсыгы» (1980), «Айгүл тоо» (1985) аңгемелеринде мыкты аңгемечилик салт андан ары улантылып жана, албетте, ал аңгемелерден, табигый түрдө жазуучунун жеке адамдык турмуштук тажрыйбасынын байып, жашоо турмушка көз карашы дагы тереңдегендигин байкоого болот.

Жетимишинчи жылдар М. Гапаровдун чыгармачылыгында повесть жана киноповесттердин он жылдыгы болду. Жазуучу 1965–1967-жылдары Москвадагы Жогорку сценардык курстун угуучусу болгон. 1968-жылы «Көчө» аттуу киносценарийин жазат. Киносценарийдин негизинде жакшынакай көркөм фильм тартылган. Мындан кийин анын «Сүйүүнүн кайыгы» (1970), «Күнөстүү арал» (1973), «Кызыл беде» (1978), «Нойгуттун кызын издеп» (1983), киноповесттери жана «Кыштакча» (1973), «Дарыялардын шоокуму» (1979) аттуу повесттери жазылды.

Чыгармада камтылган материал жанрды айырмалоочу маанилүү белгилердин бири болуп эсептелет. Мурда М. Гапаровдун аңгемелеринин сюжетин бир же эки каармандын айланасында өнүктүрүлгөн бир окуя гана түзүп келген болсо, «Көчө» повестинен биз турук алган жеринен башка жерге көчүүгө аргасыз болушкан, мүнөздөрү бири-бирине такыр окшобогон, өзүнчө кызык дүйнөлөрү бар Беш-Кемпир айылынын адамдары менен жолугушабыз. Бир караганда алар күлкүлүү, апендичалыш, жөнөкөй көрүнүшкөнү менен ар биринин турмушка карата өз алдынча көз карашы, түшүнүгү, ишеними бар, өз жашоосуна маани-маңыз берип, кызыктуу кыла алган турмушсаак, күчтүү натурадагы ыманы ысык адамдар.

Мисалы, Туман зергер, Нишан ээрчи, Токтор бешикчи, Ормотой шыбакчынын аялы Сайкал, Аваздын чоң энеси. Туман зергер буюмдарды жасаганга элде таза алтын-күмүш жок болуп кеткендиктен, анын үстүнө дүкөндөрдө заводдордо даярдалып келген шакек, сөйкө, билериктер жайнап тур-

гандыктан зергерчилик кылбай калса да, ал ошол дүйнө менен жашап, ошондон ырахат алат. Базар сайын райондун борборундагы чоң дүкөндөгү алтын-күмүш саткан бөлүмгө айланчыктап, жасалган буюмдарга өзүнчө баа берип, алардын кемчилиги болсо кыялында оңдоп, чебер жасалганынан «сабак» алып, жаңы оюм-чийимдерди «үйрөнөт». (Бул бөлүмгө жаңы сатуучу болуп келген жаш жигиттин зергерди бир нече ирет көргөндөн кийин, аны ыңгайлуу учур күтүп, байкап жүргөн ууру экен деп кооптонуп айткан сөзүнө бөлүмдүн эски сатуучусу: «Мен аны бала болуп башыма жүн чыккандан бери көрүп жүрөм» – деп жооп берет.) Зергер непадам өзүнүн колунан жасалган буюмдарды тагынып жүргөн кыз-келиндерди, аялдарды көрсө жүзү нурланып, ошол буюм жасалган учурга бир барып, жашарып алат. Нишан ээрчи жасаган ээрлерине кардар азайса да бир чети илгери үмүт менен, бир чети ээрчилик кумар, көнүмүш менен улам жаңы ээр чаба берет. Ал эми Сайкал жүнү жулунган корозу үчүн таарынып башка аялга кетип калган күйөөсүн (ал короз уруштуруунун кумарпозу эле) элдин баары «эми ал сага кайтып келбейт» деп ишендирип айткандарын кабыл албай, кайра аларга: «Көрөсүңөр, ал мага кайтып келет, кайда бармак эле» – деп ишенимдүү жооп кайтарат. Аваздын чоң энеси да өз «саясатын» жүргүзүп, уулу менен небересине өзү өлгөндө анын даңкын чыгарып кантип кошушту үйрөтүү менен алек. Кыскасы, «Көчөнүн» каармандары анын автору М. Гапаровдун сүйүктүү жазуучусу Э. Хемингуэйдин, же болбосо Гарсиа Маркестин жеңилбес каармандарындай күчтүү, сүйкүм образдар.

Чыгармада бир терс каарман бар – ал Жали. Албетте, ал дагы өз ишинин чебери, өз ишин сүйөт. Бирок анын кесибине болгон сүйүүсү башкалардыкынан айырмаланып турат. Ал кесибин байлык табуунун булагы катары сүйөт. Анын турмуш жөнүндөгү түшүнүгүнө ыймандуулук жетишпейт. Чыгарманын акырында ал кайрадан айлын таштап кетүүгө аргасыз болот.

Ал эми чыгармада окуяны «уюштуруучу», «байкоочу» милдет тагылган борбордук каарман Аваз – орто мектепти эми аяктап, турмуш жолун баштап жаткан боз улан.

Чыгарманын соңу анын жаңы түшкөн көчөгө электр зымдарын тартып жүргөнү менен аяктайт. Эгерде чыгармадагы бул фактылык маалыматка кошумча көркөм жүк жүктөп, маани бере турган болсок, бул көрүнүш символикалык мазмунга эгедер болот.

«Сүйүүнүн кайыгы» повести бир түндө болуп өткөн окуялардын тизмегинен турат. Бул түн жөнөкөй түн эместей. Бул түндө жакшы адамдардын жакшы жактары жаркырап ачылып, ал эми айрымдардын билимдүүлүк, маданияттуулуктун аркасына жашырылган жагымсыз анык жүзү ачылып, пастыгы ашкереленет. Б. а., бул түндүн касиетин автор кадыр түнгө теңештирет. (Чыгарманын пьесалык вариантын автор «Кадыр түн» деп атаган.) Чыгарманын акырында тизменин оң тарабына Калык Акматов, Баси, Артыктар, ал эми сол тарабына Сали, Карачач, Рапияларды жазууга болот. Бул тизме бир сүйүүнүн тарыхынан улам такталат.

Мурза Гапаровдун каармандары окурмандарга өзүнүн кайраттуу, чечкиндүү, шар мүнөзү, турмушка карата жеке көз карашы, ишеними бар оптимисттик күчтүү (цельный) натурасы менен сүйкүмдүү, жагымдуу. Мындай мүнөздөрдү ачып берүүдө декларативдүүлүк, жасалмалуулук байкалбайт, бардыгы табигый, реалдуу, психологиялык жактан шартталган.

«Кыштакча» повестиндеги Акун шаардан алыскы районго барууга аргасыздан мажбур болсо да, мергенчинин кызына байланыштуу чыккан чырда оңтойсуз абалда калса да, табигый шарты татаал тоо арасындагы кыштактын «кызык эмес жашоосуна» кандай өзгөртүү керек экендигин али ачык элестете албаса да анын мүнөзүнөн кайраттуулук, принциптүүлүк, максатка умтулуучулук сезилип турат. Курулай акылдуусунуп кекирейүүчүлүк, улам артка кылчактап, «генералдык» план түзүү менен гана чектелүү ага жат. Ал мектеп директорунун сабактарды начар өткөндүгүн тарткынчык-табай тике эле айтат. Өзүнүн бопбоз, тоок кепеге окшош үйүн «ушунун эмнесин» деп кол шилтеп койбой актап алат. «Карасам менин актап койгон үйүм чын эле өзүнүн актыгы менен жанындагы тамдардан даана бөлүнүп, бир нече бопбоз, көрксүз вагондорду сүйрөп бараткан паровозго окшоп калыптыр». Бул жерде жөн эле кадимки, утурумдук маанисинде

айтылып жатпастан, тулку-боюна идеялык-көркөм маани батырып, эмоцияга чулганган мазмуну автордун айтайын деген оюн улам тереңдетип, катмарланып комдонгон образга айланып жатат. Ал паровоздун образы – көрксүз боз тамдарды алдыга, ылдыйтадан бийик жерге сүйрөп бараткан жаркын келечектин образы».

Ушундай эле пикирди «Күнөстүү арал» повестиндеги Жаңылдын, «Дарыялар шоокуму» повестиндеги Ормон, Дербиштердин образдарына байланыштуу айтууга болот. «Дарыялар шоокуму» повестинде гуманизм идеясы өзгөчө жаңы ыргак, жаңы түс менен тереңдетилип чагылдырылат. Ормон менен Дербиш башка бирөөлөргө камкордук көрүүдөн, жакшылык кылуудан өзүлөрүнө ыракат табат. Алар байлык, бийлик деген азгырыктан азат адамдар. Повесттеги адамга болгон сүйүүнү ал түгүл, терс образ Колдошту «жазалоодон» да сезүүгө болот: «Колдош алдыга түшүп жүрүп калды. Анын артынан Ысман начайлик, а үчүнчү болуп атбагар Закир жөнөштү. Колдош өзүнүн алдындагы белгисиз тагдырына бет алып, ал жөнүндө ар түркүн ойлорду ойлоп, а Ысман аке ага кичине ичи жылып, аны ичинен аяп, Закир болсо балалык жүрөгү элжиреп, көздөрү жалооруп бара жатышты» – деп сүрөттөйт автор. Бул эпизоддо терс образга карата болчу демейки «жек көрүү», «табалоо» деген сыяктуу сезимдерге караганда гумандуураак «аяныч» сезими басымдуулук кылат.

Прозаик, киносценарист М. Гапаров 1974–1984-жылдары Ош шаарындагы драмалык театрдын адабий бөлүм башчысы болуп эмгектенет. Кызмат абалына жараша театр искусствосуна жакындан аралашып, анын спецификалык өзгөчөлүгүн тереңден өздөштүрүүгө туура келет. Театрдын репертуарын жаңылоо, толуктоо ниетинде жазуучу «Сүйүүнүн кайыгы» («Кадыр түн») «Күнөстүү арал», «Дарыялардын шоокуму» повесть, киноповесттерин сахнага ылайыктап иштеп чыгат.

Сексенинчи жылдардын ичинде М. Гапаров драматург катары «Биздин үйдүн Карлсону», «Разияны эскерүү», «Жамгырлуу түндүн жомогу», «Чагылгандын ташы», «Темир корук», «Туздуу чөл» аттуу пьесаларын жаратты.

Жазуучунун драмалык чыгармаларында да, албетте, анын жалпы чыгармачылыгына таандык идеялык-эстети-

калык табиттин катышы сөзсүз. Автордун кийинки, кайра куруу учурунда жазылган, «Темир корук» (1987), «Туздуу чөл» (1989) драмалары өз учурунун курчуган көйгөйлүү проблемаларын чагылдырууга арналган. Анда адамдардын бири-биринен жатыркоосу, кайдыгерлик, паракорлук сыяктуу көрүнүштөр көркөм чагылышка ээ болгон. Бирок мында да автордун оптимисттик гуманисттик ишениими үстөм абалда. «Туздуу чөлдүн» Дамин, Рабия сыяктуу каармандары өздөрүнүн соопчулук мүнөздөгү иштери менен жан дүйнөсү жабыркап катаал тарткан, ишенимин жоготкон адамдарга жакшылык жасап жардам кылгылары, кароолонуп калган адамкерчиликтин билигин тазалап, жарык кылгылары келет.

Жыйынтыктап айтканда, Мурза Гапаров көркөм сөз зергери катары чыгармаларын идеялык-эстетикалык жактан ийине жеткирип иштөө үчүн көп эмгек эткен, кыргыз адабиятында бараандуу орду бар жазуучуларыбыздын бири.

М. Гапаров өзүнүн маектеринде биз жогоруда сөз кылган чыгармалардан башка, жаңы чыгармалардын жазылгандыгы, жазылып жаткандыгы жөнүндө маалыматтарды айткан. Ал чыгармалар басмадан жарык көрүп, өз окурмандарын тапса, алар туурасында өз учурунда сөз болоор.

ЖАКИЕВ БЕКСУЛТАН
(1936)

Ар бир эле сүрөткердин чыгармачыл инсан болуп калыптанышына өбөлгө түзгөн, таасирин тийгизген окуялар же адамдар болот. Б. Жакиев өзүнүн эскерүүлөрүндө, маектеринде чоң атасы Абийирдин ага тийгизген таасири жөнүндө «Абийир атам эл-журтка кадыр-баркы чоң, калыс, сөзмөр, көптү көрүп, көптү билген чечен адам эле. Кайда жүрсө да, айталык, кош айдап, аштык сугарып, темин басып дегендей эмне иш кылса да, аш-тойлорго барса да, мени дайыма жанына ала жүрчү. Кеп-сөзүн көп уктум. Атам жомок айтчу эмес, санжыра айтчу, уламыштардан кызык кеп салып, пайгамбарлардын турмушун айтчу. Биз жакта «семетейчи Мамбет» деген кыйын манасчы бар эле, күүнүн тарыхын кошо айтып черткен чоң комузчу Бектур деген кишини, деги эле өнөрпоз адамдарды атам үйгө көп чакырчу. Жыйын болгон жерде да, сөзсүз, аларды алдыртчу. Ошолорду бала чагымдан угуп чоңойдум».

Мына ушул эскерүүлөрүнөн улам болочок сүрөткерге чоң атасынын таасиринин зор болгондугун билебиз. Адамкерчилик бийик сапат менен бирге улуттук нарк-насилди боюна сиңирген чоң атасы дээринде бар баланын жан дүйнөсүнүн ойгонушуна, анын келечекте чыгармачыл адам, сүрөткер болуп калыптанышына зор таасир эткен.

Драматургдун бала чагы согуш мезгилине туура келгендиктен, согуш темасына арналган чыгармалары психологиялык жактан ынанымдуу, салмактуу чыккан. Бала кездеги көргөн окуялары, укkан сөздөрү, алган таасирлер мезгил элегинен өтүп, эсинде кыт куйгандай болуп унутулбай сакталып калат. Мына ошол сезимден бекем орун

алган, эстен чыккыс окуяларды кийин өз чыгармаларында пайдаланат.

Б. Жакиев жалаң эле драма жазган эмес, анын «Бороондуу жолдо» (1965) жана «Мен байкемден улуумун» (1984) деген повесттери бар. «Мен байкемден улуумун» повестинде согушка кетип бара жаткан уулуна жолугуп калыш үчүн атайы тоодон бери атына үстөккө-босток камчы уруп чаап келип, бирок пароходго үлгүрө албай, уулунун караанын, үнүн пароход ордунан жылып, узап кеткенден кийин алыстан угуп, уулунун моюнунан бир жыттап, коштошуу сөзүн айта албай, ошол боюнча баласына деген кусалык өмүр бою таркабай калган атанын арманы баяндалат.

Жалпы эле искусство менен адабияттын кайсы жанры болбосун көбүнчө салттуу тема катары эне менен баланын сүйүүсүнө көп кайрылышат. Ал эми Б. Жакиевде жеке өзгөчөлүк катары баамга урунган нерсе – ата-бала темасы. «Миң кыялда» Токтогулдун Топчубекке, «Мен байкемден улуумунда», «Алтын аякта» атанын балага болгон, «Күттүргөн жаз да келерде» баланын атага болгон ички сагынычы, кусалыгы, купуя тилеги таасирдүү да, ийгиликтүү да иштелген. Бул уюткулуу теманын драматургдун көңүлүнүн тереңинен бекем орун алгандыгын – анын «Атанын тагдыры» драмасынын жазылыш тарыхы жөнүндө автордун өзүнүн айтып бергенинен улам – бул анын жазбай коё албай турган темасы экендигин билебиз. Ал жөнүндө автор өзүнүн жеңеси күйөөсүн угузгандан кийин аны дагы беш жыл күткөндүгүн, ал кеткенде анын баласын алып калышкандыгын айтып келип, повесть «жаш келиндин тазалыгы, адамкерчилиги жакшы көрүп сыйлашкан кайнене, кайнатадан ажырап, башкага туш болуусу, күйүтү жөнүндө айтылыш керек эле. Бирок күндөрдүн биринде, туурасын айтсам, түндөрдүн биринде: «... жазып отурган повестим бир жерге келгенде токтолду да жылбай кыйналып атып, бир маалда өзүнөн өзү пьесага айланып, өзгөрүп кетти. Чыгарма эми жесир калган келин жөнүндө эмес, ата жөнүндө болуп «Атанын тагдыры» жазылды. Ошентип мен ойдо жок жерден драматург болуп калгам» – дейт.

«Атанын тагдыры» (1958) конкурс үчүн жазылган чыгарма. Драма жөнүндө белгилүү сынчы-адабиятчы Советбек Байгазиев «Б. Жакиевдин «Атанын тагдыры» пьесасы кезегинде улуттук драматургияда өзүнчө бир ачылыш болгон эле. «Атанын тагдыры» менен кошо кыргыз драмасына биринчи жолу сөздүн накта маанисиндеги психологизм келген, драматургиянын көркөм чагылтуу каражаттарынын арсеналы байыган. Кийин чыгармачылык практикага жайылган, мурда кыргыз сахна адабиятында колдонулбаган «үн», портреттин жанданышы, жандуу адам менен сүрөттүн сүйлөшүүсү, мейкиндик жана мезгилдин жылышуусу сыяктуу жаңы драматургиялык каражаттар ишке чегилген. Башка мүмкүнчүлүгү анча пайдаланылбай келген ремарка, диалог, пауза сыяктуу драмалык каражаттар да ушул «Атанын тагдырында» көркүнө чыгара колдонулган эле. Кыскасы, ошо кезде жалпы эле адабиятта далай ирет сүрөттөлүп, ал түгүл көнүмүшкө айлана баштаган турмуш материалын (согуштан уулун күткөн эне же ата) капысынан жаңы ракурстан карап, кадимки художниктин зергерлиги, «дубакөйлүгү» менен жандандырып, каармандарды скульптуралык көрөсөндүүлүккө чейин (Акылбек, Жеңишбек, Зуура, Оңолкан) сомдоп алып чыгышы, чынында эле Б. Жакиевдин чыгармачылык азаматтыгы болгон. Биздин оюбузча кыргыз адабиятында согуштун ырайымсыз катаал жүзүн ооруктагы адамдардын ички психологиясы, тагдыры аркылуу көрсөтүү жагынан жогорку чекке жеткен эки чыгарма бар. Анын биринчиси Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повести, экинчиси Б. Жакиевдин ушул «Атанын тагдыры» пьесасы» – деп жогору баалаган.

Ал эми адабиятчы А. Абдразаков: «Каармандын ички дүйнөсүн толук ачууга, психологиясына тереңдеп кирүүгө, жан сезимдердин кыймылын изилдөөгө умтулуу Б. Жакиевдин «Атанын тагдыры» психологиялык драмасынан даана көрүндү. Драмада, негизинен, согушта жакын адамдарын жоготкон карапайым айыл адамдарынын ички толгонуулары, кайгы-капасы кеңири көрсөтүлүп, согушка наалат, каргыш айтуу, тынчтыкты сактоо идеясы терең берилген.

Драманын композициялык-сюжеттик курулушу тыкан, иреттүү, чың. Сюжет хронологиялык принципте психологиялык өзөктүн айланасында чиеленишип, баш каармандын ички толгонуулары, аракет кыймылдары, терең психологиялык маанайларынын кыймылы менен ширелишип өнүгөт. Баштан аяк колдонулган диалог, монологдо ашык, тажатма декларативдүү сүйлөмдөр жокко эсе. Ар бир реплика, сүйлөм, кеп аналитикалык, стилдик мүнөзгө ээ болуп драманын ички мазмунун ачуу, каармандардын индивидуалдуу мүнөзүн түзүүгө багытталып турат» – деп автордун ийгилигин, чыгарманын психологиялык жактан терең жана ынанымдуу жазылгандыгын белгилеген.

Драма согуш жаңы аяктаган 1946-жылдын жаз айларын сүрөттөөдөн башталат. Драманын баш каарманы Акылбек уулунун согушта курман болгонуна ишенгиси келбей, ал жөнүндө укпагандай күн сайын үмүт айдап кээде өзү, кээде кемпирин, небересин ээрчитип пароходдун келишин күтүп, көл жээгинде пристанга барып жүрөт. Ошондой күндөрдүн биринде келини Зуура үйдө жалгыз калат. Зуура төркүнүнө биротоло кетмекчи болуп, бирок жакшы көрүп сыйлаган кайын ата, кайын энесин кыйып таштап кете албай, алардын уулубуз тирүү деп беш жылдан бери жол карап, күтүп жүргөн үмүтүн өчүргөндөй боломбу деп, эки ойдун ортосунда алпурушуп жатканы менен башталат. Зууранын оюн жеңеси Бурулдун жана кайын атасы Акылбектин үнү коштоп турат. Жеңесинин үнү: «Бирөөгө уул болуп бербейсиң, ушуну унутпа» – десе, Акылбектин үнү: «А бизди кантесиң, Зуураш?.. Таштайсыңбы?.. Өзүңдү уул ордуна тутуп жүрбөдүк беле... Зуураш» – дейт. Ошентип айласын таппай турганда сырттан кайын сиңдиси Майраш кубанычтуу, шаңдуу кирип келет. Ансыз да эки ой болуп кыйналып турган Зуурашка Майраш: «Атам менен энемди мөгдүрөтүп таштап кетпесиңе ишенем» – деп анын абалын ого бетер оордотот. Аңгыча Жеңишбек, анын артынан абышка-кемпир келишет. Алар чайга отурушканча Зууранын жеңеси Бурул дагы кирип келет. Бурул: «Улуңардын жаман аттысын уктук, кызыбызды колубузга салып берсеңер экен», – дейт. Бир жагы салтка

таяп күйөөсү өлгөн кызды колго алыш төркүндүн милдети экендигин эске салып өтөт. Муну уккан Акылбек Бурулду жактырбай, келинине: «Бу жеңеңе бирдеме деп жөнөтчү ары», – деп ишенимдүү буюрат. Бурул Зууранын бая эле убадасын берип койгондугун айтат. Ошентип, кайын атасын сыйлаган келин аргасыздан жалгыз уулун калтырып артына кылчак-кылчак карап, балапандай кезден баш кошкон жарынын үйүн таштап, чыгып кетет. Акылбек болсо: «Ушинтмек экенсиң да, кантейин?» – деп зар какшап кала берет.

Арадан алты-жети жыл өтөт, ал ортодо Акылбектин кемпири кайтыш болот, Майраш күйөөгө чыгат, Зуура Бошкойго турмушка чыгат. Кайын энеси Оңолкан келинди катуу кармаган үй-бүлөдө жеке бийлик жүргүзгөн катаал кайнене болот.

Акылбек дале болсо уулу Болотбектен үмүт үзбөй пристанга каттап жүргөн болот. Жалгыздан калган туягы Жеңишбекти оюна коюп эрке өстүрөт. Согуштун кесепети, Болотбектин кайтпай калышы менен үй-бүлөнүн табигый биримдиги ыдырайт. Жеңишбек эне сүтү оозунан кете электе, бир эле мезгилде эне-атанын да, чоң эне, чоң атанын да чогу, толук кандуу мээримин көрө албай, бирине кетсе, биринен ажырап ортодо Оңолканга жек көрүндү, ал эми ошол айылдын балдары үчүн «тентиген жетим» аталат. Зуура ызасына чыдабай: «Ырыссызым! Азап-тозогум! Бакты-таалайым!.. Убалың урушка жетсин, урушка! Атаң өлбөсө, ушу күндү көрөт белек?!» – деп баласын энелик мээрим менен аяп да, сүйүп да, жемелеп да уулу экөөнүн тагдырын талкалаган согушка наалат айтып турду.

Б. Жакиев кыргыз драматургиясында мазмунду берүүдө жаңы форма, жаңы ыкма менен көркөм каражаттарды арбын пайдаланды. Мисалы, төртүнчү көшөгөдө Акылбектин уулунун портрети менен сүйлөшүүсү, портреттин жанданышы Акылбектин ички психологиясын чагылдыруудагы жаңы табылга, көркөм ыкма катары ынанымдуу пайдаланылган кинонун ыкмасында колдонулуучу элестетүү, адамдын акыл сезиминдеги ойду көзгө көрсөтүү, психологиялык жактан чыңалган учуру, жан дүйнөсүндөгү

эңсөө жогорку чекке жеткендигин, сагынычтын, кусалыктын күчтүүлүгүн көрсөтүп жатат.

Акылбектин жан дүйнөсүн үңүлө карасак, бул анын өз үйүндө жалгыз калгандагы өзү менен өзү сүйлөшүүсү:

«Кабак чытып мүңкүрөп,
капалыкка берилбе.
Кайраттуу бол ар дайым
сарсанаага жеңилбе», –

деп уулуна бир кезде өзү үйрөткөн ырды угат. Болотбектин үнү – Акылбектин мындан аркы жашоосундагы бурулуш болот, ал кайратына келет. Бирок кантсе да Акылбекте үмүт күчтүү – ал ошон үчүн пристанга барганын токтотпойт. Кантсе да драма оптимисттик маанайда: Жеңишбектин кайтып келиши, Акылбектин колхоз жумушуна аралашышы менен аяктайт.

Драматургдун кийинки драмасы «Миң кыял» (1964), бул драма кыргыз элинин белгилүү ойчул-акыны Т. Сатылгановдун туулгандыгынын 100 жылдык юбилейине арналып жазылган чыгарма. Драмада Токтогул менен заман үнүнүн диалогун «Миң кыял» күүсүнүн добушу коштоп жүрүп отурат, б. а., Токтогулдун «Миң кыял» күүсү драмага өзөк кылып алынган. Драманын сюжетинде көпчүлүккө белгилүү болгон Токтогулдун өмүр жолундагы урунттуу окуялар ырааты менен берилген:

Токтогул: – А-а, кадимки карт Заманмын де?

Үн: – Дал өзүмүн.

Токтогул: – Бирок үнүңдөн карттык сезилбейт ко, жаш сыяктанат ко?

Үн: – Жаш болбой калсын! Картайдым, каржалдым. Ырас, балам, менин жашымда чек жок. Мезгил картайтпайт мени, элдин кайгысы картайтат. Анын ыйы – менин ыйым, анын зары – менин зарым. Жек көрүндү болуп кеттим элиңе, каргагандары эле мен, жардам издеп өзүңө келдим чырагым» дегенде: «Анын адамдан, Токтогулдан жардам издешинде, замандын жүзү оңолуш үчүн эл өз тизгинин өзү кармап, өз тагдырын өзү чечип, өз тушоосун

өзү кесиш керек деген ой камтылат. Кантип? Демек, драманын андан аркы чечилиши, башкача айтканда, акындын изденүүсү, күрөшү ушуга жооп болуш керек. Ал эми драманын башындагы акындын ою менен аяккы эпилогу бириккенде, негизинен, чыгарма анын эскерүүсү болуп чыга келет. Эскерүү акындын ички дүйнөсүндөгү дүйнө чындыгын түшүнүүдөгү түйшөлүүлөрүнө негизделген. Акын каргыш тийген азап-тозокко бүтүндөй аң-сезиминде каршы күрөшкөн учуруна ою менен саякат жасаган».

«Алтын аяк» (1967) драмасынын башкы каарманы Миңжашар менен чыгарманын аталышы дагы символикалуу. Ички мазмун менен бирге сырткы форма бири-бирин шарттап, окуялардын динамикалуулугу менен бирге окуя хронологиялык тартипте өсүшүн, Миңжашардын басып өткөн өмүр жолун өз-өз алдынча төрт новеллага бөлгөн. Драмада кыргыз элинин тарыхынын уруттуу учурлары – 16-жылдагы көтөрүлүш, коллективдештирүү, согуш мезгили жана андан кийинки илим менен техниканын доорун жана анын адам тагдырына тийгизген таасирин көрсөткөн.

Б. Жакиевдин «Алтын аяк» тарыхый драмасы өзүнүн мазмунунун масштабдуулугу, эпикалуулугу менен айырмаланат. Драманын мазмундук масштабы бүтүндөй доорго созулган узак коомдук, социалдык процессти кеңири арымда камтыгандыгында гана эмес, баарыдан мурда элдик турмуштун, калктын тарыхый тиричилигинин ички адеп-ахлактык, идеологиялык маңызын реалдуу түрдө жалпылап көрсөткөндүгүндө жатат. Сюжеттин хроникалуу мүнөздө уюштурулушу журт тарыхын жонунан көрсөтүүчүлүккө алып келген эмес, тескерисинче, хроника бирдиктүү бир бүтүн кыймыл-аракетке негизделген сюжеттен айырмаланып, калк турмушун мейкиндикте жана мезгилде максималдуу эркиндик менен кенен өздөштүрүүгө мүмкүндүк берген. Драмадагы алтын аяк символикалык мазмунга ээ. Алтын аяк – бул элдин кылымдарды аралатып алып өткөн жана көздүн карегиндей сактап, муундан-мууна өткөрүп келген эпикалык, эстетикалык, гуманисттик, духовный ыйык дөөлөтү, мурасы, туу кылган рухий тумары».

Б. Жакиевдин «Өкүм» (1971) драмасында эки башка көз караштагы эки бир туугандын идеялык күрөшү берилет. Бала чагында бакшылардан алган таасир Эдилдин аң-сезиминде бекем орноп калган. Ал эркин ойлоно албайт. Анын жүрүм-туруму башкалар үчүн түшүнүксүз. Анын ой жүгүртүүсү да бир беткей. Анын идеясын түпкүрүндө туура эмес дешке болбойт. Бирок анын ою чыныгы гуманисттик асыл идеяларга барып кошула албайт. Эч кандай күрөшкө да умтулбайт. Жалил болсо ага карата каршылыгын – согуш учурунда тылда эң керектүү оор жумушту аткарып жаткандыгына карабай, согушка өз эрки менен суранып кетип калышы менен көрсөтөт. А Эдил болсо күрөшүүнүн жолун билбейт, күрөшө турган реалдуу шарт дагы жок, ошон үчүн ал үңкүргө барып өзүнө өзү өкүм чыгарды.

Өндүрүш темасына арналган «Эртең жаңы жыл» (1975) драмасы – башкы каарман Сапардын чарбачылыктагы кетирген кемчиликтери жана аргасыз кылган жогортодон таңууланган милдеттерди аткаруу менен бирге келишүүчүлүк мамиле кылып жүргөнүн билип калган өмүрлүк жары Тамаранын жардамы менен андан баш тартып, туура жолго түшүүсү менен аяктайт.

«Жолугушуу» (1978) Б. Жакиевдин «Бороондуу жолдо» аңгемесинин драмалык варианты болуп эсептелет. Мында бири-бирин сүйүп баш кошкон эки жаштын сүйүүсүнө жигиттин – алардын бактысына ичи күйгөн, көрө албас, беттегенинен кайра тартпаган ажаан, сүткор жеңесинин кесепети тиет. Ал момун күйөөсү – Шейшенин агасын дагы айтканына көнбөсө окуткан окуучуларынын алдында абийирин төккөндөн кайра тартпайт. Ал кичүү абысыны Айымдын эки-үч жолку түз бетке айткан сөзүн көтөрө албай ага эрегишип, кекенип калгандыктан кайниси менен ажыраштырууну ойлоп, күйөөсүнүн тыйганына көнбөй тууган-уругун жыйып келип, төрөбөстүгүн шылтоо кылып, Айымды кетирип тынат. Туугандары дагы эскиликти бетине кармап Шарше алардын айтканын аткарбаса «топурагын түйүп» берип туугандыктан кече тургандыктарын айтышат. Ошентип бири-бирин сүйгөн жаш

үй-бүлө өз бактыларын коргой албай калышат. Буга Шейше күнөөлүү болот. Арадан бир нече жыл өткөндөн кийин алар кокусунан жол боюндагы ресторандан жолугушат. Шейше күйүттүн айынан ичип кеткен болот. Ал эми Айым турмушка чыгып балалуу болот. Кантсе да бир кезде чексиз сүйүп, берилген Шейшени дагы да болсо аяп, анын азыркы абалына чындап жаны ачып, жолуна түшөт. Ал эми Шейше өз сүйүүсүн коргой албаган алсыз, экинчиден, аракка алдырган алсыздыгына карабай күйөө жигитке айткан сөздөрүнөн улам анын адамкерчилиги, ички терең кайгысы көрүнүп турат. Драма жөнүндө белгилүү сынчы С. Жигитов: «Б. Жакиевдин изденүүлөрүнүн үзүрү «Жолугушуу» драмасын жазганда дагы бир жолу байкалды. Биз көрүп билип жүргөн күнүмдүк эле турмуштагы «адамдардын тагдырларынан жана өз ара мамилелеринен байкалбаган трагедиясы бар коллизияларды баамдап, оригиналдуу, сюжеттик мотивдерди таап, кадимкидей тирүү образдарды сууруп чыгып, ошолордун баарын жан-жанынан ажыратпай күтүүнү илхам коштогон дем менен сыпаттап бере алган. Мунун өзү – адабияттагы көркөм ачылыш дегенибиздин бир үлгүсү», – деп драматургдун чеберчилигин белгилеген.

«Күттүрген жаз да келер» (1980) драмасы жаш бала Тилектин психологиясын ар тараптуу ачып берет. Намыскөй, эстүү тентек бала согушта курман болгон атасы Асылбекти көп эстеп, өзүнүн балалык фантазиясы менен аны дайыма тирүү элестетип согуш талаасына жетип барып атасын немец солдаттарынан куткарып алат, чалгынчы болгусу келет. Тилектин атасы менен жолугушуусу сахнада бир канча жолу кайталанат, жаш баланы энесинин ичип кеткендиги бушайманга салат, намыстанып классташтарынан уялып мектептен да калат, ошол эле учурда энесин да аяйт. Согуштан атасынын жанынан келип алардын үйүндө туруп калган «атасынын досу» Апсаматты бала экендигине карабай, жаман мамилеси менен дайыма ыңгайсыз абалга калтырат. Энесинин бул кишини аяп, ага байланганы жаш баланын ого бетер чыргоо, атайы тентек болуусуна себепкер болот. Ал энесинин кара

кийгенине каршы, себеби ал дайыма кыялында атасынын тирүү элеси менен сүйлөшүп, аны күтүп жүрөт. Ошон үчүн бир жагы апасынын таякеси болгон Апсаматтын кетишин талап кылат. Сезими эрте ойгонгон бала жаш болсо да энесинин ичкенине чоң кишидей намыстанып, аны урушат. Ичиндеги муң-зарын атасынын элесине гана айта алат. Энеси Зейнеп Апсамат менен Тилекти «эл кыла албасын», Тилек буга эч качан көнбөсүн түшүнүп, эсине келип, туура чечим чыгарат. Драманын эпилогу Тилектин мектепке барып, классташтары менен колхоз ишине аралашышы, энеси Зейнептин ичкенин коюп, эмгекке аралашып, «калган өмүрүм, ыйым менен күлкүм бүт тейден уулумдун кыял-жоругу, тилеги менен бирге өтөт» деген чечими менен аяктайт. Б. Жакиев бул драмасында дагы каармандардын психологиясын ачууда көркөм ыкмаларды ыктуу колдонгон.

Драматургдун «Саадак кактыы» (1982) притча-феериясы өткөн замандын окуясын өзөк кылып алып, азыркы заманда актуалдуу болуп турган тынчтыкты коргоо, ынтымакта жанаша жашоо проблемасын көтөргөн. Притчада үч уулдун атасы көз жумар алдында балдарына керээзин айтып, бир алачыгы менен бир жаасын мураска калтырат. Өз көмөчүнө күл тарткан, жалкоо эки агасы ар дайым кичүү ини Камбаркандын багуусунда калат.

Алар бала кезинде ырыс-кешиктүү, бактылуу, ынтымактуу турушкан. Качан гана Жаналгыч келип атасынын жанын алып, атадан калган мүлктү бөлүштүргөндөн тартып Камбаркандын эки улуу агасы адам кейпин кийген Жаналгыч менен шайтандардын азгыруусунда калып, бири-бирине ичи тарып кас душмандардан болуп кетишет. Эки бир тууганды душмандыгы күчөп отуруп, эки элдин ортосундагы кастыкка өсүп жетип, аягы алардын ини Камбаркандын өлүмү менен аяктайт. Ошондо гана эки агасы эсине келип, жоготуунун баасын сезишет. Бул притчада үч бир тууган жана алардын атасынан башка дагы символикалык образдар: жаналгыч, таз жору, шайтан жана чымындар катышышат. Чыгарманын идеясы кайсы жерде ынтымак жок болсо, жалкоолук канга сиңген

болсо ошол жерде жаналгыч, шайтандардын күнү туурун, жакшылыктын ындыны өчөөрүн эскертип, тынчтыкка, ынтымакка үндөп турат.

Башкы каарман Камбаркан агаларына чоор үнүн угузуп, энесинин бешик ырын эске салган сайын алар ынтымакка келип, жүрөктөрү жылып, ниеттерин оңдой баштаганын көрүп Жаналгыч: «Муңу бирге муңдаш болгон кезде – адам күчтүү. Кубанычы бирге сырдаш болгон кезде – адам ынтымактуу», – деп шайтандары менен пайда болуп, аларды аралап өтөр замат алар кайрадан «эсине келип» урушуп башташат. Шайтандар чоорду уурдап кеткенден кийин, Камбаркан жаа кылына колун тийгизсе «дың», «дың» деген мукам добуш угулуп, Камбаркандын муң-зары жаанын жибине өтүп кетет. Камбаркан кыл тагып комуз жасап күү чертет. Керемет күүнүн добушун укkан жоокерлер курал-жарактарын таштап Камбаркандын тегерегине чогулушат. Камбаркан жоокерлерди комуз күүсү менен «арбап» жатканын көргөн жаналгыч, жоокерлерге арак берип башын айлантып, Камбарканды өлтүртөт. Ошондо күү катуулап Камбаркандын эки агасы да жетип келип, өлүп жаткан Камбарканды көрүп, «өмүрү сезбеген акмакчылыктарын эми сезишип», инисинин өлүгүн этиеттеп чече башташат. Драматург бул притча фееriясында күүнүн ролун, адамдын сезимин ойготкон кудуретин чеберчилик менен бере алган.

Драматург «Жүрөлүчү жүрөк оорутпай» трагикомедиясында мурда кыргыз турмушуна жат, карылар үйүнө ата-энесин тапшыруу жөнүндө ойго да келбеген көрүнүштүн азыркы заманда социалдык гана эмес нравалык дагы кризис экендигин баса көрсөткөн. Шаардык уул-келини байбичеси өлүп, жалгыз калган атасын үй-жай, мал-мүлкүн саттырып, шаарга көчүрүп келгенден кийин, жогорку чөйрөдөн уяттуу коноктorду күтмөк болуп, алардын көзүнчө бизди уят кылып, бир жагы үйдүн көркүн бузат деп атасын карылар үйүнө жеткиришет. Бул жерде атанын гана эмес, ачуусу келсе «азуусун айга жаныган», өзүнө керек болгондо «жибектей жумшак мамиле кыла билген айлакер, ач көз келинчегине кың деп каршылык көрсөтө

албаган, жок дегенде атасына арачы боло албаган жоош күйөөнүн дагы трагедиясы көрсөтүлүп жатат. Ал – намыстанып атасын коргой албаган же дүнүйө дегенде аша чапкан аялынын эркине каршы чыга албаган, өз позициясы жок арабөк, аргасыз неме.

Бул трагикомедияда коомубузда азыр тамыр жайып бара жаткан бул көрүнүштүн алдын алуу керектигин эскерткен. Карылар үйүнөн карыянын ал-абалын сураганы келген карыптардын ар биринин кейиштүү тагдырын айттыруу менен драматург аларга карата адамдардын жүрөгүндө боорукердикти, ыймандуулукту ойготууга аракет жасаган.

Белгилүү драматург Б. Жакиев драма жазуу менен гана чектелбестен, бир нече киносценарийлердин да автору, азыркы учурда коомдук ишмер катары дагы бир топ иштерди алып барууда.

АБЫЛКАСЫМОВА МАЙРАМКАН
(1936)

Акын Майрамкан Абылкасымова – кыргыз адабиятына 60-жылдардын башында таанымал болду. Ыр жандуу кыргыз элине акын-кыздарга байыртан жогорку баа берилип, сый-урматта болуп келген. Албетте, акын аялзаты болсо эле баары урмат менен кабыл алынган жок. Аларга да көркөм өнөрүнүн салмагына карап баа берилген.

Жазма адабиятта мындай баага татыган акын кыздар саналуу эле. Ал Нуркамал эже, Тенти эже сыяктуу улуу муундагы акындардан тартып арбый баштады. Тенти эжеге удаа чыгып, бирде синди, бирде курбу катары теңтайлаш чыйралган, чыгармачылык тыгыз байланышта жана жан бирге сырдаш жүргөн акындардын бири – Майрамкан эже. Башка курбалдаштарынан тайчабым озуп оозго алына баштаганда акындын «Эстелик сүйлөйт» аттуу поэмасы союзга дүң тараганы эсибизде.

Майрамкан Абылкасымованын чыгармачылык өмүрү кыргыз акындарындай эле совет мезгилинде өттү. Кичине кезинде эле – беш жашында энеден жетим калды. Бирок акын өз өмүрүндө энесинен мээримди аз көрүп калганына анчалык өнтөлөбөйт. Кыязы, чоң ата, чоң энеси балага жакшы мамиле жасаган адамдар болуу керек. Жаш кезинен эле элге аралашып, куйма кулак санжырачыларга каныгып өскөн болочок акын Чүй боорунун кооз жергесинде, Кеминде, Көй-Ойрокто, Токмокко каттап жүрөт. Бала кезден өзүнө тыкан, тирикарак, өз боюна өзү ишенимдүү, кайраттуу өскөнүн көрөбүз. Анын өз алдынчалыгы, жекече ою, жекече каалоосу болгону, акындын кийинки чыгармачылык иштерине чоң өбөлгө болгон. Өзүнүн өмүрү тууралуу кеп кылганда анын өзү тууралуу эмес аталары,

бабалары, чоң аталары жана атасы Абылкасым тууралуу көбүрөөк айтат. Демек, акын өз өмүрүн тигил адамдардан бөлүп карай албай турганын жана жекече кабылдоосунда перзенттик жана неберелик милдетти өтө терең сезээрин баамдаса болот.

Экинчи бир байкаганыбыз, М. Абылкасымова курбуларын, үзөңгү жолдошторун, калемдештерин өтө урматтап, сыймык менен оозунан түшүрбөй келет. Ал улуу муундагы кыргыз акындарын А. Токтомушевди, М. Жангазиевди, С. Эралиевди, С. Абдыкеримованы, Т. Адышеваны абдан сый-урмат менен айтып, алардын таасирин, акыл-насааттарынан үлгү алганын баса белгилейт. М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт» поэмасын, дегеле акындын алтымышынчы жылдардан бери тарта таралган чыгармаларын мурдагы союздун карамагына кирген республикалык акындардын, өзгөчө орус совет акындарынын чыгармачылык өнүгүшүнөн бөлүп кароо чындыктан алыстагандык болмок. Учурдун актуалдуу темасы болуп космос мейкиндигин өздөштүрүү, өткөн согушту эскерүү менен анын таасиринен жыйынтык чыгаруу, нравалык маселелер болгон. «60-жылдардын башында «эстрадалык поэзия» деп аталган ырларды, поэмаларды жарата баштаган москвалык акындар Е. Евтушенко, А. Вознесенский, Р. Рождественский ж. б. таасирленген бир топ кыргыздын белдүү жаш акындары кыргыздын традициялуу уйкаш ыр формасына жаңылык киргизүү аракетин жасашкан. Тажрыйба иретиндеги алгачкы бул изденүү жана табылга оңойго турбаса да С. Эралиев баш болгон бир топ акындар – О. Султанов, Т. Кожомбердиев, М. Абылкасымовалардын уйкашсыз ыр түрүндө жазып көрүшү айрым жаңылануларды киргизбей койгон жок. С. Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасы буга күбө. М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт», «Сен билесиң мени Мекеним» поэмалары ушундай типтеги формада жазылганына карабастан акынга бир топ ийгилик алып келип, союзга кеңири маалым кылды.

Кыргыздын башка акындары сыяктуу эле М. Абылкасымова да калкыбыздын жашоо ыңгайына сереп салып улуттук мүнөздөрдү, жалпы совет калкынын өнүгүү шартын

сүрөттөө үчүн түйшүктөнүп келди. Анын чыгармачылыгынын сересине адамдык руханий өнүгүшүн, анын коомдогу улам жаңы жактарын ачуусу аркылуу келип жетти. М. Абылкасымованын чыгармалары да ушул процессти ишке ашыруудан, аны улам өөрчүтүүдөн тааныльды. Ал улам жаңы ырында каармандарын адеп-ахлактык изденүүдө таасын чагылдыра алды. М. Абылкасымованын чыгармалары ушул ыңгайда мазмундук жана формалык жактан жаңылантуунун үстүндө иштегенин, анын дилгирлик менен алдыга умтулганы байкалды. Акын улам барган сайын чыгармаларындагы негизги ойду поэзиянын тили менен туюнтуунун жолдорун жана мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу багытында аракеттерди жасоодон талыган жок. Бирок М. Абылкасымова дароо эле ийгиликке жетип, дароо эле өзүнө тиешелүү бөтөнчөлүгү бар жолду таап кетти деп айта албайбыз. Ал талбай иштеди, изденди, чайналды. Анын ушундай издемчилиги, жазган ырларынын ар кыл тематикалык, форманы мазмунга шайкештирүүнүн үстүндө жасаган аракетинде көрүндү. Акындын ырлары улуттук көркөм аңыз, салт-санаа менен жуурулушуп жазма поэтиканын жаңыча формалары менен биримдикте жашоонун аракетин көргөндөй таасир калтырат.

М. Абылкасымованын чыгармаларында улуттук поэзиянын салттуу уйкаштыктыгы ырларына караганда ритмикалуу эркин уйкаштыктагы ырлары басымдуу. Автор өз чыгармаларын жаратууда форманы кууп отурбайт. Анын акындын сезими эмнеге эргисе, эмнени самаса ошону ак дилден тартуулап гана окурманга сунат.

М. Абылкасымова ырларын эркин формада жаза турганын айттык. Ошондой болсо да бул акын элдик традицияларуу шыдыр жана кайчы уйкаш формадагы ырларды дале арбын жаратты. Мындай ырлар өзгөчө «Үшүктө» көрүнөт, бирок ошого карабай, эмнегедир ал саптарды сындырып жазганды жактырат. Ал өзүнүн өмүрлүк жары, маркум Сагын Наматбаевге арнаган ырларында мындай дейт:

Кызыл көйнөк
күлгөнүңө жарашкан
жашыл жайлоо

супа таңы сөгүлүп.
Менин көөнүм
ойлорунан адашкан
жалгыз сулуу
жигит өзүң көрүнүп.

М. Абылкасымова өзүнүн чыгармаларында жалаң эле тоо-ташты, гүлдү, чөптү ырга кошуп келе жаткан жок. Акындын башкы темасы кыргыз эли – элди түзгөн бийик адамдар, таланттуу уул-кыздар, жөнөкөй, карапайым, токтоо кыргыз адамдары, кыргызстандыктар, орустар, казактар, түркмөндөр, тажиктер. Анын таанышы арбын, достору көп. Акын алардын ар кимисин ырга кошот, аларды элге жеткире айткысы келет, ошолор менен сыймыктанат. Ошондой адамдар менен достошуп, катар жүргөнүнө сыймыктанат. Кыргыздын атагын дүйнө жүзүнө таанытkан атактуу адамдардын атын өчүрбөй урматтап күтүүгө чакырат. Ушундай чыгармаларынын катарына «Чыңгызга», «Булат ырдайт», «Бейшен агайыма», «Сабира эжеге», «Туткабай менен биринчи маек», «Уулжан апага», «Аскар», «Чынара Жакыповага», «Жаш курбум», «Валентинге», «Сайра Каниметовага», «Советкан Эшбаевага», «Гүлайша», «Надежда», «Эки аял» ж. б. у. с. аты белгилүү кыргыз уланкыздарына арналган чыгармалар кирет. Бул ырларга токтолуу менен акындын баскан жолун, чыгармачылык өмүрүндөгү мамиле түзгөн адамдарды, чыгармачылык жагдайдагы алыш-бериш алакаларды, тажрыйба алуу, таалим берүү, таасир тийгизүү иштеринин кандайча болгонунан кабардар болобуз. Акындын чыгармаларына баштанаяк көз жүгүртүп чыккан анын чыгармалары менен эле таанышып тим болбостон, акын менен кошо жашап, бирге жүргөндөй кыязда болот. М. Абылкасымова өзүнүн бүткүл өмүрүн поэзия дүйнөсүнө сугарган. Анын жашоосу поэзиясы, жашоо-тиричилиги. Акын саякаттап эс алып жүргөндөгүсүн ырга салат. Ой толгоолорун, үйүн, элин, Мекенин, досторун сагынат. Аны да ырларында чагылтат. Ал саякаттан кайтат. Үйдө аны эмнелер күтөт, жол азабы кандай кыйынчылыктарды алып келди. Элде эмне жаңылык, коң-

шу-колоңдун көз карашы, дос-тааныштар, теңтайлашкан калемдештер кандай көз караш менен тосуп алды, айтор, акындын бардык көр тиричилиги анын ырларында кезигет. Ал лирикалык каарманы менен сыр төгүшөт, ой бөлүшөт. Ички кагылыштарын бүдөмүк ойлорун айтат. Түшүнбөгөн нерселерин суроодон тартынбайт. Ал лирикалык каарман менен чын дилинен ой бөлүшүп көнгөн. Ал ошого курсант. Ошого ыраазы. Дегеле, М. Абылкасымованын чыгармачылыгында сыр төгүү манерасы басымдуу орунду ээлейт жана анын Майрамканга гана тиешелүү почерки бар. Майрамканга гана тиешелүү ачыктыгы, түздүгү бар. М.Абылкасымовага арнаган «Асирет» поэмасында таамай келтирген:

Биз акынбыз
Ойдогуну арийне
түз айтабыз жымсалдабай, кууланбай.
Бизге андыктан
күтүү кыйын мамиле
доско достой, а тууганга туугандай.
Эл уйкуда жаткан кезде түш көрүп,
биз дүйнөнүн сарсанаасын желкеге
артып алып,
Тердеп-тепчип
күчтөнүп
Бой урабыз ой чендебес нерсеге.

М. Абылкасымованы элге таанытткан поэмасынын бири – «Эстелик сүйлөйт». Бул поэма акындын бир кыйла чыгармачылык бийиктиги деп ачык эле айтсак болот. Мурда да айтып, аны мезгил өзү далилдеп олтурат. Поэмага биз дагы бир ирет кеңири токтолууну ылайык таптык. «Эстелик сүйлөйт» поэмасы формасы жана композициялык түзүлүшү боюнча, ыр саптарынын ыргактары боюнча да, мазмунду ачып берүү ыгы жагынан да кыргыз адабиятына жаңылык катары кирди. Дароо эле орусчага которулуп, союздагы чыгаан сынчы-адабиятчы, котормочулардын оозуна алынып кетти. Орус сынчылары жана орус тилиндеги

окурмандар поэманы өтө жогору баалашып, натыйжада Бүткүлсоюздук Лениндик жаштар сыйлыгына көрсөтүлдү. Кыргыз адабиятчылары бул поэманы сюжетсиз поэма деп да аташты. Ушундай эле типте кыргыздын дагы бир белгилүү акыны С. Жусуев «Тирүүлөргө» аттуу поэманы удаа эле жарыкка чыгарды. Бул поэмалардын, тематикалык жакындыктарынан улам, кай бирлери чаташтырып да жүрүшөт. Бирок бир эле теманы, окшош мотивди эки башка чечмелөө жана сүрөттөө кантсе да акындардын өз алдынчалыгы менен чыгармачылык дараметтеринин күчтүүлүгүн көрсөтпөй койгон жок.

М. Абылкасымова өзүнүн поэмасында көркөм сөз каражаттарына таянуу менен шарттуу ыкманын адабий көркөм мүмкүнчүлүгүнүн чексиз экенин дагы бир ирет сөздөр менен берилсе андан жаңылануунун байкалбаган жактарынын арбын экенин көрөсүң. Поэма таасирдүү жана ички жан дүйнөнү козгоп, сезимге жеткирүүнүн буга чейинки кыргыз совет адабиятынын өнүгүш тарыхын жалпы союздук республикалардан обочо кароо мүмкүн эмес дедик. Өнүгүүнүн тыгыз байланышта жашап тургандыгынанбы, же идеологиянын чынжырынын бекемдигиненби, айтор көркөм чыгармачылык жагдайда бардык эле республикаларда тематикалык окшоштуктар байкалган. Бул бир идеология, бир максаттуу өнүгүү багытынын биримдүүлүгүнөн да келип чыккан болуу керек. Ушул мезгилдерде согуштун «25», «40», «45», «50» жылдык мааракелери ырааттуу түрдө белгиленип, анын маани-маңызы кеңири жана жогорку деңгээлдеги идеологиялык маселе катары чечмеленгендиктенби же болгон урушту алааматынын запкысын тартып калган муундун жетилип, өткөн күнгө тарыхый-философиялык, адеп-ахлактык маанайда баа берүүгө убакыттын жеткендигиненби, айтор, кыргыз адабиятында да, башка союздук масштабдагы адабияттарда да өзгөчө орус адабиятында согуш темасын аңдап-билүү көңүлдүн чордонунда турган.

Ошентип, М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт» поэмасы согуштун өзү эмес, согуштун калтырган изи жөнүндөгү чыгарма, б. а., урушта түздөн-түз курал алып урушка чыккан жоокер окко учкандан кийинки элестери тартылат.

Мындан бул поэмасы жеке өзүнө гана тиешелүү жумшак жана жай таасир берүү менен башталып, бара-бара татаалданып, чиеленишүүгө өтөт. М.Абылкасымованын гана калемине тиешелүү баяндоо манерасынын ушундайча калыптануусу да ушул поэмада бекемделгенин көрсөтсөк болот. Ал жаратылыш кубулуштарын сүрөттөө менен башталат. Пейзаждык кылдат сүрөттөмөлөр чыгарманын маңызын ачып берүүгө жана сезимге таасирдүү жеткирүүгө багытталып берилгендиги менен «Эстелик сүйлөйт» поэмасындагы эпикалык басымдуу жактары эмоционалдуулук, ички ой толгонуулар менен лирикага жакындалып, элпек ийкемдүү келип назиктентип турат. Анча белгисиз ыктарын колдонгону байкалып турат:

Бактар кыздай бой тирешет,
сууга тигип көлөкө.
Чолпуларын шуудуратат
жел жорголоп жөнөлсө...

Ушундай бир бейгам көрүнүш изиликтен соң томсоргон муздак таш денени сүрөттөөгө чукул өтүү адамды ичиркентип турса да ал сырткы карама-каршылыкты түзгөндөй көрүнгөнү менен каармандын ички ой толгоолоруна, ички психологизмине басым коюлат. Жашоонун ар түрдүү шарттарын көз алдыга тартып, ой жүгүртүүнүн тизгинин дароо орчундуу маселеге кайрыйт.

Арасында ушул бактын
Таштан бүткөн таш дене,
Таштан бүткөн эстелик
Турат дайым кандуу күндүн
Солдатындай томсоруп.

Сүрөттөөдөгү мындай ыкчам өзгөрүүчүлүк чыгармага курчтук берип сыйымдуулукту түзүп гана турбастан, каармандын психологиялык кабылдоосуна таасир берүү ыкмасы катары колдонулат. Мындай ыкмага анын буга чейинки «Сен билесиң Мекеним» поэмасында тажрыйба-

лаганын кийинчерээк «Аскар» аттуу поэмасында да пайдаланганын көрөбүз.

Ал кезекти элестетем
Бүлдүркөндүү чоң өзөн
Барып көргүн сен, окуучум
Ал кыштакты көрбөсөң.

Жашыл баркут тоо этеги
Кырлар чубайт саналбай,
Тээ бийикте жарлар турат
Жерге өңүлүп саландай.

Кыялар бар кыркалашкан
Алча менен алма, өрүк
Шагылдар бар суналышкан
Таштар-ташты өңөрүп.

Коктуларда балдыркан бар
Жалбырагы күрөктөй,
Булак агат жылжып беттеп
Колго тарткан сүрөттөй.

Мына ушундай жаратылыштын кооздугу, бейкуттугу дароо башка ыңгайга өтөт. Согуш мезгилиндеги тылдын оор абалын, окко учкан эр жигиттерди «угузуу» сүрөттөлөт.

Кырк үчүнчү жылдары
Кулактарга сиңип калды.
Энелердин ыйлары.
(«Аскар»)

Мына ушундай ички психологиялык коллизияны автор улам кийинки чыгармаларында улам көркөмүрөөк өздөштүрүп отурат. «Эстелик сүйлөйт» поэмасы окурманды жай интонация менен ээрчитип алып жүрөт да, эстеликтин бир кездерде тирүү адам экендигинен баян этилет. Анан Ата

Мекен үчүн согушта курман болгону, майданда жүргөн кезиндеги жеңишти эңсеп-күткөнү баяндалат. Лирикалык каарман ошондо эстеликке тирүү адамга кайрылгандай мамиледе сөз жүрөт. Эстеликтин шинелинин таш этеги желге желпинсе, андан ок дарынын жыты келип турат.

Мына ушул сыяктуу эмоционалдык экспрессивдүүлүккө акын адабий көркөм шарттуулуктун каражаттары аркылуу жетишкен. Лирикалык каарман менен эстеликтин диалогу аркылуу окурман кан жыттанган жер жыртылган согуш талаасынын картинасын, ажал менен тиктешкен жоокерлерди көрө алат. Эстелик болуп калган жоокердин согушка чейинки тынч, бейкут турмушуна суктанат, балалык өспүрүм мезгилин элестетет. Уул өстүрүп эр кылган мээрман эненин образын көрөт. Чыгарманын максаты атайылап согушту сүрөттөө эмес, урушта болчу жексур көрүнүштөрдү көз алдыга тартуу да бул чыгарманын максатына кирбейт. Чыныгы поэзия жакшылыкты жана сулуулукту сүрөттөө аркылуу ар кандай терең маңызды ачып бере алышы менен даңазаланып келген сыяктуу эле, бул чыгарма да өзүнө жакшылыкты сүйгөндүгүнүн сансыз үрөндөрүн сээп, элдин маанайын көтөрүүгө жана азап-тозокторго дуушар кылган кыянатчылыкка каршы туруу үчүн жаралган. Чыгарманын башкы кредосу мына ушуга чакырат. Ар кандай кыйынчылыкка жакшылыкты, эрдикти, Мекенди сүйүү менен ниеттин тазалыгы туруштук берерине, ошол гана жашоого, турмуштун бийик сересине жеткирээрине үндөй турганы ырдалат. Автордун ушул идеясы чыгармада даана көрүнөт. Анын жагымдуулук касиети да ушундай. Эрдик көрсөтүлдү, уруш да бүттү. Бирок жоокерлер урушта эрдик көрсөтүү үчүн башын сайып, окко учпайт. Эрдик атайын жеңип алынчу байге эмес. Согуштагы эрдик кокустук да эмес. Ал мактаныч да эмес, бирок коркоктук Мекенди саткандык. Согуштагы элди-жерди, туулуп өскөн Мекенди сактап калсам экен деген үмүттүн белгиси. М.Абылкасымова өзүнүн «Эстелик сүйлөйт» аттуу поэмасында кийинки муунга ушуларды жеткирип берүүнү максат койгон. Ал өзүнүн ыйык максатын ишке ашырды. Эл үчүн курман болгон жоокерлер жалбыз болуп

жыттанып, жаздагы көктөм болуп көгөрдү. Балдар төрөлүп алардын ордун басты, гүл болуп кулпунду. Жашоону алар ушинтип улады. Муундан-муунга өткөрдү.

Далай жыл чыйыр түшөт эстеликке,
Ырдалат эскермелер баатырды айтып
Түбүндө эстеликтин
Ыргалат жаз гүлдөрү
Жеңиш үчүн жан бергендер
Уулдары мекенимдин
Даңк жалындайт изиңерде
Карап көрчү,
Жок, томсорбойт эстелик.

Эстеликтин томсорушу, жымжырттыгы өткөн окуяны эске салат, каардуу согушту жек көргүлө, жашоо үчүн күрөшүп, жашоого татыктуу болгула деп бөбөктөрдү чакырат.

М. Абылкасысованын «Эстелик сүйлөйт» аттуу поэмасы жанры боюнча лиро-эпикалык чыгарма. Анын мазмуну оптимизмге жык толгон. Анда назиктик да, катуулук да, эпикалык кеңдик да, эненин мээрими төгүлгөн мээрмандык да сыйып турат. Бул поэма коомчулук тарабынан жогорку баага татыктуу болуп, убагында өзүнө татыктуу сыйга ээ болгон. Ар нерсенин баасын убакыт, мезгил ченем берет. Алтымышынчы жылдардын аягында «Ишеним дайым жүрөктө» ырлар жыйнагы менен журтчулуктун көңүлүн бурган жаш акын кыз Майрамкан Абылкасымова эми буурул чачтуу эне болду. Бирок анын ырына болгон ишеними, Мекенге болгон ишеними жаштык жалын менен элге чачыраган болсо, авторго мүнөздүү сезимталдыгы, ички ой толгонуусу, аздектеген асылзатын окурман менен бирге отуруп бөлүшүп, маектешүүчү манерасы жаш өткөн сайын бекемделип, дааналанып өсүп келди.

Татаал кыя//жолдор менен баскым бар
күтүрөгөн жылкы айдап//кой айдап.
Ит ичпестин//ала көлүн ачкым бар,
деги мени//тынч алдырбайт ой айдап.

Акындын түйшүктүү жолу тынч алдырбай элге жагар чыгарма жаратуу, элдин оюн табуу түйшүгү улам татаалдана баштады. М. Абылкасымова улам кийинки жыйнакта китептин улам жаңы барагын ачкан окурман сымал изденди, иштеди. Сөз берметин таптады. «Быйыл жаздын гүлдөрү көп» жыйнагында ал аялзатка назик ырларды, астейдил кыялкечтикти тартуулаган.

Жаратылыш М. Абылкасымованын чыгармачылыгындагы бүтпөс поэма. Жаратылыш кубулуштарынын түркүн түстүү кырларын акын ырдап бүткүс ыр кылып алганын көрөбүз. Ыр жыйнактарынын аталыштары айтып тургандай анын экологиялык маселени козгоп, жаратылышты коргоо далалаты «Гүлдөр суу сурайт» жыйнагында өтө курч коюлат. Ушундан баштап анык көзү кам көргөн жаратылыштын ар кыл кубулушун ар түрдүүчө ыңгайда карап адам баласынын бешиги Жер энени, кыргыз элдин туткасы тоону, талааны, ойдуңду, кырды, көлдү сактоого чакырып келет.

Ыр жазамын
Кимге? Өскөн гүлгөбү
Же, жүрөктү бир термелткен күүгөбү?
Чынын айтсам баарына тең жазамын,
Мага кымбат сулуулук да түндөгү.

Акын гүл менен, суу менен, таш менен сүйлөшөт, куш менен маектешет, арчаны эркелетет. Акындын лирикалык каарманынын көз жаздымында эчтеке калбайт.

Көркүңөн кагылайын//Арчатайым
көңүлдө кусалыгым
таркатайын.
Жаныма медер, кубат
болсоң болду,
дагы эле
сезим барын байкатайын.

Акынды тынч алдырбай далбастаткан жаратылыштын экологиялык ыдырашы лирикалык каарман жаратылыш-

тын гармониялык тең салмагын сактоого адамды чакырат. Элдин көңүлүн бурат. Мезгилдик жана мейкиндик кеңдиктердин ортосунда, аалам алкагында артыкбаш эчтеке жок экенине көңүл бөлгүлө адамдар, жаштар – келечектин ээлери деп айткысы келгенин көрөбүз.

Өзүнүн жолу менен
бардык курак,
Өзөндүн суусу чыгат,
суусу тынат.
Өзгөртпө//дүнүйөнүн тең салмагын,
бардыгы
өз жайында чардап турат.

Жаратылыш бир караганда бейгам, мээрман. Эгер анын ачуусуна тийсең, жаратылышты кор тутсаң, ал сага жооп кайтарат. Өтөлгөсүн берет. Сак бололу! Ошондо биз кырсыктап, кырсыкка учурайбыз. «Үшүк» аттуу ыр топтому акындын ушундай кооголоңдуу сестенүүсүн камтыйт. «Үшүк» акындын көп жылкы чыгармачылык мээнетинин түшүмү. Мында акын өзү аздектеген ырларын жана ойлорун тандап топтогон. Китептин аты жалаң эле гүлдөр менен чөптөрдүн үшүп кетпеши үчүн кам көрүү эмес, «Үшүк» – бул адам баласынын психологиясындагы мүчүлүштүк. Аң-сезимдин үшүгү. М.Абылкасымованын чыгармачылык диапазону лириканы да, эпиканы да кошо камтыйт деп жогоруда айткан элек. Акын кийинки мезгилде тарыхый темадагы ой толгоолорго басым коюп, аны «Үшүк» деген китепке бекеринен топтогон эмес. «Үшүк» аттуу ыр топтомдо совет доору менен республиканын түзүлүшүндөгү өткөөл мезгилдин таасирин көрөбүз. «Үшүк» бул элдин оор абалы болучу. Өткөөл учурдун көрүнүшү катары берилет. Мекен жана Ата Журт, элдин тарыхы М. Абылкасымованын чыгармаларынын түпкү өзөгүн түзүп келе жатат.

Жумшай көрбө күрөштүн майдасына,
Күрөшпөй эле жеңилип берейинчи.

Андан көрө кырчын тал жолго чыгып
Азабыңан мен карып келейинчи –

деген саптары акындын чыгармаларында программалык маанидеги саптар. Бул саптар «Сен билесиң, Мекеним», «Мекенимде» берилген. Соңку жыйнакта да эпиграф катары алыптыр.

Совет өкмөтүнүн арааны жүрүп турган кезде эле М. Абылкасымова Мекен, Ата Журт темасынын үстүндө иштеди. Ал чыгармалары азыркы учурда да ошол эле жогорку бааны алып отурат. Бирок совет доорунда атын даңаза кылууга болбогон инсандар жагдайы акындын жүрөгүндө түнөп келген. Тарыхый инсандар тууралуу акын эми гана айтып жатат.

«Атаке баатыр жөнүндө баян», «Аталар жана Ата Журт», «Түлкү баатыр» сыяктуу чыгармалары автордун көптөн бери ачыкка чыкпай бугуп келген толгоолору эле. «Атаке баатыр», «Түлкү баатыр», «Туткабай» сыяктуу эле элдин камын ойлогон адамдар акындын ысмы аталбай келген, лирикалык каармандары болчу. Бүгүн акын ошол каармандарын ачыкка алып чыгып элине кайтарып берди. Акын өзүнүн түпкү тегин жана чыгармачылыктын уюткусу катары эсептеген таланттуу инсандар – Тоголок Молдо, Дүр аталарды поэзия булагынын башаты катары сүрөттөйт. Ушундан улам акындык өнөрдүн муундан-муунга өтүшү, Ата Журту баалап, таланттарды аздектеген, аны сактап, эстеп, кийинки муунга жеткирген калың кыргыз элин даңазалайт. Ошол үчүн бүгүн Болот Миңжылкыев сыяктуу ырчылар, Бүбүсара Бейшеналиева сыяктуу бийчилер жаралып, эми алардан кийинки муундарга кезек берилет. Чыныгы көркөм өнөр, нукура талант элден чыгат. Элибиздин кооз жергесинде тынч-аман таланттуу уул-кыздын өнөрү көктөйт дейт.

Жыйынтыктап айтканда, М. Абылкасымова жарым кылымга тете өмүрүн жана чыгармачылыктын ачуу-таттуу күндөрүн баштан кечирип келатат. Бирок ал карылыкка бел алдырып, моюн сунуп, заманды, элди ойлоодон четтеп калмакчы эмес. Акындын соңку чыгармалары анын күбөсү.

Оо, арчалар
сенин жашың канча бар,
же болбосо
сен экөөбүз теңбизби.
Менден көрө//узагыраак жашайсың,
Бир көтөрүп//турса деле жер бизди.
Күмүш терек
жүзгө чыгат жашап чың,
тал, кайыңдар
андан деле калышпайт.
Кээ бир адам андай жашта тың басат.
Кайратынан//кадимкидей жанышпайт.
Бул дүйнөгө//устун болгон кимдер бар,
антсе деле,
жашоо кызык көрүнөт.
Намыс-арды
жамандыкка тепсетпей,
жакшылыкта
жашап өтсөк көбүрөөк.

М. Абылкасымованын ар түрдүү темадагы ырлары, поэмалары республикабыздын ж. б. чектеш, тектеш элдер басылмаларында тынбай жарыяланып келе жатат. Бул ырлар топтомунда акынды Ата Мекен, эл-жерди чексиз сүйүү, адилетсиздикти, согушту жек көрүү, эмгек темалары, достук, сүйүү темалар чагылдырылган.

М. Абылкасымова «Ишеним дайым жүрөктө» деген ырларынын топтому үчүн 1970-жылы Бүткүлсоюздук Ленин комсомолу атындагы сыйлыкка татыктуу болгон.

1980-жылы ага Кыргыз ССРинин Эл акыны деген ардактуу наам ыйгарылды. «Гүлдөр суу сурайт» аттуу поэтикалык жыйнагы коомчулук тарабынан жогору бааланат. 1984-жылы М. Абылкасымовага Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгы берилди. М. Абылкасымованын бир нече чыгармалары СССР элдеринин тилдерине жана чет өлкөнүн тилдерине которулуп жарыяланган.

ЖУСУПОВ КЕҢЕШ
(1937)

Кеңеш Жусупов алгач окурмандарга «Эне кудурети» (1962), «Жалгыз арча» (1965) сыяктуу аңгемелери, «Аянкул» (1963), «Жашоо кумары» (1965) аттуу повесттери менен таанылган эле. Жазуучунун биринчи китеби 1965-жылы «Жашоо кумары» деген ат менен жарык көргөн. Андан бери К.Жусуповдун чыгармалар топтомунан турган ондон ашуун жыйнагы басмадан чыгып, башка тилдерге да которулду.

Кеңеш Жусуповдун чыгармачылыгына тереңдеп үңүлө келгенде, ал айрым жазуучулар сыяктуу чыгармачылыктын ар кыл тегинде проза, ыр, драма, сын жазбаганы, жалаң гана прозалык чыгармаларды жаратканы менен анын чыгармачылыгы (прозалары) жанрдык-стилдик жактан өтө ар кыл. Жазуучунун чыгармачылыгын жалпы жонунан эки түргө бөлүүгө болот. Биринчи түргө анын салттуу сюжеттик негизде жазылган аңгеме, повесттери кирет. Алар негизинен жазуучунун 1972-жылга чейин жазган чыгармалары жана 1979-жылы жарык көргөн «Күлгүн курак» повести. Ал эми экинчи түргө калган бардык чыгармаларын: лиризм менен публицистиканын, лиризм менен илимийлүүлүктүн айкашуусунан турган жазуучунун ар түрдүү жанрдагы повесть-эссе, тарыхый-биографиялык, адабий-сындык, беллестристикалык эсселерин, көркөм очерктерин киргизүүгө болот.

К. Жусуповдун чыгармачылыгында кийин өрүш алып, туруктуу мүнөзгө ээ болуучу көрүнүш – лирикалуулук менен публицистикалуулуктун айкашуусу туурасында чебер сынчы, адабиятчы К. Укаев жазуучунун салттуу сюжеттик негизде жазылган чыгармаларынын алгачкы топтому, би-

ринчи китеп – «Жашоо кумарынын» негизинде эле байкап, өз баасын берген. Сынчынын 1967-жылы «Ленинчил жаш» газетасында жарык көргөн «Жаңы калем, жаңы нук» аттуу макаласынан төмөндөгүдөй ойлорду кезиктиребиз: «Кеңеш Жусупов кыргыз прозасына публицистикалык чабыт менен өзүнчө бир жаңы ыргак, жарашыктуу интонация менен келген жаш калем. (...) Анын аңгеме-повесттери «көңүлдү ээликтирүүчү» күн мурунтан бычылып алынган кызыктуу сюжеттерден курулбастан, көбүн эсе публицистикалык толгонуштар аркылуу баяндалат. (...) Жаш жазуучунун ак жаркын публицистикалык ыкмалы чыгармадагы биз жоктогон «чиеленишкен» окуялуулуктун ордун алмаштырган. Дал ушул ыкма аркылуу жазуучу өзүнүн автордук бийик позициясын армансыз айтып алууга шыбагалуу мүмкүнчүлүк тапкан».

«Жашоо кумары» аттуу жыйнакка «Эне кудурети», «Аптечка», «Сүйүү рейси», «Жалгыз арча» аңгемелери жана «Аянкул», «Жашоо кумары» аттуу повесттери кирген.

Жазуучунун бирин-экин үйрөнчүк аңгемелеринен кийин жазылган алгачкы аңгемелеринин бири – «Эне кудурети». Аңгеме согуш учурунда почточулук кылган Батманын бир күнкү окуясын, тактап айтканда, почтодон айылга, кайра айылдан почтого чейинки мезгил, мейкиндиктеги окуяны камтыйт. Ал күнү Батма айылына, жалгыз баласын алыстан медер туткан жесирге, болгондо да эки сапар уулунан кат апкелгенден кийин ага «Акжолтой» деп ат койгон сырдаш курбусуна суук кабар алып келе жаткан күн эле. Аңгемеде чындай келгенде (фактылык) окуя деле жок, (жоокердин курман болгондугу аңгемеден тыш мезгил-мейкиндиктеги окуя), каармандар «кагылышып» мүнөздөр ачылбайт. (Б. а., аңгеменин башындагы Батма менен акырындагы Батманын турмушунда, мүнөзүндө эч өзгөрүү болбойт.) Суук кабарды ээсине тапшырууга жүрөгү даабаган эне айылына жетип, кайра артка тартат.

«Эне кудуретинин» жалпы тулкусунан баяндоочу лиризмдин үстөмдүгү, автордун негизги басымды окуяга эмес, сезимге койгондугун байкоого болот. Аңгемеде каармандардын согушка катышы эмес, согуштун алардын жан дүйнөсүнө катышы изилдөөгө алынат.

Сынчы К. Укаев жазуучунун публицистикалык ыкмасы тууралуу жыйнактагы «Жалгыз арча» аңгемесинен улам айтса керек. Аңгеме чакан он бөлүмчөгө бөлүнгөн. Ар бир бөлүм публицистикалык маанайдагы эпиграф менен башталат. Бул аңгемеде К. Жусупов элдин өткөн тарыхына кайрылат. Өткөн замандын (Октябрь революциясына чейинки) кайгы-касиретин чагылдырууда жазуучу символдук образды пайдаланат. Куураган жалгыз арча, «касиеттүү» арча – караңгы, адилетсиз турмуштун символу. Тойтук байдан өчүмдү алып, бакыт берээр деген үмүттө жалгыз арчаны «касиеттүү кылган» Дуңкана эле. Бирок Дуңкана ойлогондой болбоду. Көрсө, «касиеттүү» арчага деле турмуштун запкысын тарткан өзүндөй бей-бечаралар арыз-муңун айтып кайрылат экен, жакшылык тилеп үмүт кылат экен. А бирок куу арча керең, жаштуунун жашын көрбөй, зардуунун зарын укпай местейет. Базарбай молдо болсо «ыйык» арчаны алдап байыгысы келет. Курсагы ток, дүнүйөгө карк Тойтуктун гана «ыйык» арча менен иши жок. Куу арчанын «алдамчылыгына», адамдардын үмүтүн актабаган мерездигине жаны кашайган Дуңкана акыры жалгыз арчаны балталап чаап таштайт.

«Адам жаткан арчага душман өлүгүн көргөн адамдай табалай да, жийиркеничтүү да оңурая карап, теңселе жөнөдү. Ушул кейпинде түмөн кол душманды чаап келаткан сүрдүү эрдин сымбатындай эле.Дагдайган көөдөнүн желге тосо, шоокум салган таңды көздөй баратты ал».

Согуштан келген жоокердин образы 60-жылдардагы эң бир романтизацияланган, өзгөчө ызаат-урмат менен жаратылган образдардын бири. Алар эл катары согушка барып, атуулдук, эр жигиттик парзын аткарып келген жоокер гана эмес, эл коргогон, Мекен коргогон баатыр, кыйынчылыкка бышып өмүр менен өлүмдүн, эл-жердин, жаратман эмгектин баркын өзгөчө түшүнгөн патриот, руху күчтүү адамдар. К. Жусуповдун «Аянкул», «Жашоо кумары» аттуу повесттеринин башкы каармандары да ушундай адамдар.

Лирико-романтикалык боёк «Аянкулда» өзгөчө ачык. Буга себеп, повесть, биринчиден, жан дүйнө сырын төгүүгө

өзгөчө ылайык форма – биринчи жак – лирикалык каармандын монологдук баяны түрүндө экендиги, экинчиден, ал баяндоочу лирикалык каарман айлана-чөйрөдөгү көрүнүштөрдү өзүнүн керемет балалык романтикалык дүйнөсү менен кабылдаган тестиер бала экендиги жана үчүнчүдөн, ал баяндын башкы каарманы эки көздөн айрылган азиздиктин айынан томого кийген бүркүттөй, торго түшкөн балыктай эркиндикке, кеңдикке, жарыкчылыкка умтулган, акын-жандуу жоокер болгондугу.

«Тааныш» обон, «тааныш» ыр. Бул повестте «Жамийланы» эске салчу окшоштуктар бар. Ушуга байланыштуу белгилүү окумуштуу А.Акматалиевдин «Чыңгыз Айтматов жана боордош элдер адабияты» деген эмгегинде төмөнкүдөй ойлору кезигет: «Кыргыз адабиятында Сейитке түспөлдөш балдар – О. Султановдун «Ак жол, көк асманындагы» Календер, А. Стамовдун «Жаңы тууганындагы» Жума, К. Жусуповдун «Аянкулундагы» Керим ж. б. (...) Жаш каармандар өздөрү жакын көргөн адамдардын ак сүйүүсүнө, таза махабатына күбө болушат. Ошондуктан Сейит жылдыз толгон август түнүн, Календер байкеси менен жеңеси бири-бирине жылдыз энчилешкен түндү, Жума Зуураке менен Бейше суу алып жаткан кечти, Керим ай астында суу жээгинде обон салып отурушкан Аянкул менен Айшаны такыр унутпайт. Өмүр тарыхына жылуу из калтырган ушул учурларга алар көп убакыт өткөндөн кийин кайрадан кайрылышып, окурмандарга эскерип айтып беришип, ошондогу окуяларды кандайдыр бир деңгээлде талдоого аракеттенишет». Окумуштуу жазуучулардын чыгармачылыгындагы идеялык-тематикалык мындай окшоштуктун негиздери катары эки себепти, биринчиден, бир катар жазуучулар согуш темасына кайрылган кезде ошол мезгилди жаш өспүрүмдөрдүн кабылдоосу менен берип жүрүшөт, анткени жазуучулардын ошол муундарынын балалык чактары «согуштун кыйын күндөрүнө туш келген», экинчиден, албетте жалпы эле Совет адабиятынын өнүгүүсүндөгү зор авторитеттердин бири болгон Ч. Айтматовдун эстетикалык сабактарынын таасири болгондугун белгилейт.

Ооба, К. Жусуповдун повестиндеги Керим да сүрөт тартат, ал агасынын кайтып келээринен «кабар берген» ак-

жолтой сагызганды тартат. Айша да Аянкулдун майыптыгына карабай анын обонуна, керемет сыйкырдуу ырларды жараткан алп жүрөгүнө ашык болот, алар да Жамийла менен Даниярдай алыскы жолго сапарга чыгышат. Бирок, албетте, бул «Аянкул», «Жамийла» повестинин көчүрмөсү, кайталама вариациясы дегендик эмес.

«Жамийла» «Аянкулдун» жазылып калышы үчүн идеялык жем таштап, себепкер болушу толук мүмкүн. Бирок ал «жемди» (ошондой эле окшош кырдаалдарды) К. Жусупов «Жамийланын» дагы бир окшош вариантын түзүү үчүн эмес, өзүнчө жаңы ой айтыш үчүн, жаңы сюжет жаратыш үчүн пайдаланат. «Жамийлада» башкы окуя – патриархалдык-уруучулдук түшүнүк, көз караштын үстөмдүгүнө каршы аялдын өзүнүн жеке инсандык укугун («менин»), эркиндигин, сүйүүсүн жогору коё алышы, чечкиндүүлүгү. Бул окуя согуш учурунун фонунда чагылдырылат. Ал эми «Аянкулдагы» жетектөөчү идея – адамдагы күчтүү рух, ал рухтун сулуулугу, ал сулуулуктун күчтүүлүгү, майтарылбастыгы. Б. а., Аянкул табиятынан сулуулукту, кооздукту туюп сезе билүүгө, аны сүйүүгө жөндөмдүү адам; анын көңүлү ошол сүйүүдөн, элди, жерди сүйүүдөн кубат алат, эргүү табат.

Ырас, «Жамийладагы» Данияр да ушундай күчтүү рухка эгедер каарман. Бирок ал кантсе да чыгармада экинчи орунда турат. Биринчи орунда Жамийла (өз проблемалары менен), анан барып Жамийла аны ошо касиети үчүн сүйүп, тандап алат, Жамийла чечет. Ал эми К. Жусуповдун повести болсо баштан аяк Аянкулга (Данияргa) тийиштүү, дүйнөнү ар кандай алааматтан сактап калаар күчү бар сулуулукту (Ф. М. Достоевский) даңазалоо. Ал эми мына ушунун өзү «Аянкул» повестинин «Жамийладан» айырмалуу жаңы сюжеттик курулушу болмокчу.

«Аянкулдагы» идеялык-тематикалык багыт «Жашоо кумары» повестинде улантылган. Повесттин башкы каарманы Акылбек согуштун айынан жетпей калган сүйгөнү Күлсүндү ооруканага жеткирип бараткан жолдо каза табат. Ал колхоздун машинасын, эгинин, шофер Сааданбекти жана Күлсүндү сактап, өзү курман болот. Повесть бир топ дурус

ийгиликтүү табылгаларга ээ болгон менен анын сюжеттик курулушу «Аянкулдун» чың, тыкан түзүлгөн сюжеттик курулушуна салыштырмалуу саал бошоңураак. Ушундан улам жашоо кумарын таанытуучу чыгарманын негизги лейтмотиви өзгөчөлөнүп даана көрүнүп турбастан башка майда сюжеттик мотивдерге аралашып, жутулуп кеткен.

Турмушта болгон, болуп жаткан жана болчу бардык көрүнүштөр көркөм адабиятка объект боло алат. Ошол эле учурда турмуштун өнүгүү өзгөчөлүгүнө, саясий, социалдык өзгөрүүлөрүнө жараша белгилүү бир мезгил аралыктарында тигил же бул тематикага кызыгуу артып, артыкчылык берилиши мүмкүн. Маселен 20–30-жылдарда Совет адабиятында турмуш ыңгайына жараша жаңы заманды орнотуу, коллективдештирүү, аялдар азаттыгы сыяктуу темаларга артыкчылык берилсе, 40–50-жылдарда табигый түрдө согуш темасы басымдуулук кылды. Ал эми 60–70-жылдардагы адабияттын өнүгүүсүнө баам салып көрсөк, көптөгөн темалардын ичинен жаш адам – жаңы муундун калыптанышы башкы темалардан болгону байкалат. Мисалы, бул жылдары кыргыз адабиятында: Т. Касымбековдун «Адам болгум келет» (1960), Ч. Айтматовдун «Делбирим» (1961), «Ботокөз» (1961), Ө.Даникеевдин «Бакир» (1961), «Кыздын сыры» (1963), А. Жакыпбековдун «Сагын» (1960), М. Сейталиевдин «Тегирменчинин кызы», М. Гапаровдун «Кыштакча» (1973), А. Саспаевдин «Тууган», К. Каимовдун «Кыш ыргактары», «Жигит баратат (1972) ж. б. у. с. көптөгөн чыгармалары жарык көргөн. Жаш адамдын калыптануусу, өзүн өзү тааануусу, турмуштан өз ордун, өз жолун табуусу, нравалык жактан жетилиши ал жылдары жалпы эле совет адабиятындагы актуалдуу, заманбап темалардан болгондугу ачык көрүнөт. К.Жусуповдун «Карагайчылар» (1972) аттуу повести да мына ушундай тематикага арналган чыгарма.

«Карагайчылар» К. Жусуповдун чыгармачылыгында өзгөчө орунда турат. Аны биз жазуучунун салттуу сюжеттик негизде жазган чыгармаларынын ичинен эң жогорку чокусу деп атаар элек. Бул повесть ошондой эле жогоруда айтып өткөн өз учурунун «модалуу» темасындагы чыгар-

малардын катарында да, теманы ачып берүү, мүнөз түзүү, сюжет куруу өз алдынчалыгы, көркөмдүк салмагы боюнча да бараандуу орунда. Ошол мезгилдеги жаш адам темасы схемалуу түрдө: аталар жана балдар, жаш адам жана эски адат-салт, жаш адам – айылдан шаарга (же тескерисинче), жаш адам эмгек коллективинде ж. б. сюжеттик мотивдер түрүндө чечилишке ээ болгон. Ал эми К. Жусупов жогорудагыдай кызыктуу, саясий-социалдык маңыздуу сюжеттерден «адетинче» бул повестинде да качыгыраак болуп, баш каарманы Болотбекти ал өзү күндө эле аралашып жүргөн он айылдашына кошуп он күн карагайга «жиберип» сыноодон өткөрүп, «тарбияламакчы» болот. Повестте парторг, комсомолдун секретары, комсомолдун дубал газетасы да, же жаңы жумушчулук кесиптин ой-чуңкурун үйрөтчү «атайын» насаатчы, шефке алган устат да жок. Бирок ага карабастан автор чыгармада өзүнүн алдына койгон көркөм максатын ийгиликтүү иш жүзүнө ашыра алган.

Болотбек ошол он күндүн ичинде бүт өмүрүнө күлазык болоорлук көп керектүү турмуштук сабак алганы, чыйралганы туурасында повестте жазуучу ишенимдүү чагылдырып, баяндап берет. Повесттин кульминациясы, демек, каармандын чыйралуусунун чокусу, алгачкы жеңиши катары анын атын качырып жибергенине, төшүнөн бери шакшактап муз болуп, далысы муздап, колдорунун чымыраганына карабай, сайдан эки чанач сууну жер тамга көтөрүп жеткиргенин эсептесек болот. Бул кыйындыкты жеңүүдө, андагы чыныгы намыстын ойгонушуна Касымдын зилдүү сөздөрүн, жолдошторуна шылдың болоорун ойлогондугу да чоң себеп болду.

Сыноого түшкөн башкы каарман Болотбек болгону менен, ошондой эле чыгармадан калган карагайчылар туурасында да жетишээрлик маалымат алабыз. Себеби Болотбектеги өсүш ошол адамдардын арасында өтөт, алар анын түздөн-түз «тарбиячылары». Аларга карата урматтоо сезиминин пайда болушу менен Болотбекте жалпы эле адамдарга карата ызаат сезим пайда болот. Көрсө, айылдаштарынын ар биринде урматтоого татыктуу, үлгү тута турган сапаттар бар экен. Алар: токтоо, демейде тымпыйып аз сүйлөгөн, бирок «сүйүү жомокту саймедиреп, күнүгө жа-

ңылап айтчу бригадир Темир, күйдүргү сөздүү Касым, калыс сөздүү, кыраакы карыялар Жума менен Сыды, алдыга озуп эл алдында жүрчү ак жүрөктүүлүгү, сынап артта калчу «кара» жүрөктүүлүгү жок, эл шарынан калбаган Чогулдур менен Молдакун, жомокту өзгөчө берилип укkан Асанкул, жаш болсо да кара жумушка бышкан мээнеткеч Ыдырыс жана Болотбекке курдаш Жоошбай.

Ырас, «беш кол тең эмес» дегендей бул пендечилик турмушта балкачы (токой чарба кызматкери) Айылчиевдей жуукурлар да кезигет. Айылчиевдин образы бул чыгармада Болотбектин «такшалуу окуусуна» карата «көрсөтмө куралдык» (оң маанисинде эле түшүнүңүз) милдет аткарат. Айылчиевдин образы повестте «окуунун» бир жактуу болуп калбашын камсыз кылып турган образдардан десек болот. Болотбек үчүн Айылчиевдин да берер «сабагы» бар. Анын адамкерчиликсиз сапаттарына жипкирген Болотбекте мындай терс мүнөздөргө карата «антителалар» иштелип чыкты. Өзүн ээн жердин бөрүсүндөй сезген Айылчиевди карагайчылардын таш тиштегендей кылышы алардын аброюн Болотбектин алдында дагы бир бийиктикке көтөрүп, өтүлгөн сабактарды бышыктап койду.

«Болотбек элдин шарданында баратып, «булар кызыктай кишилер» деп ойго чөмүлдү. Өзү айылдыктарын алиге жакшы билбейт белем! Нечен саам алик алышып, жүздөшкөн эле кишилер эмес беле! Талаа жеринде кимдин кими билинет тура! Эми Болотбек алардын сынынан өтүп, катарына кошулуп, тең ата болуп калбадыбы! Алар баягыдан да жакынсып, демөөр болуп кетпедиби! Сени жалгыздыкка калтырбаган, журтка таштабаган, оор күндө жүгүңдү көтөрүп алчу, ак көңүл, адамкерчиликти сатышпаган жупуну кишилер экен.

Болотбек ичинен карагайчылардын маршын чыгарып кыңылдап баратты».

Жыйынтыктап айтканда «Карагайчылар» повести сюжеттик-композициялык курулушу жагынан өтө жыйынтыктуу, чың түзүлгөн, жогорку көркөм чеберчиликте иштелген жугумдуу чыгарма.

Жаш каармандын турмушту таанып билүүсү, нравалык калыптануусу ошондой эле жазуучунун «Күлгүн курак» повестинин да сюжеттик негизин түзөт. Чыгарма башкы каарман – сүрөтчүлөр окуу жайында окуган шаардык улан Айдардын ата конуш айылында өткөргөн каникул учурун камтыйт. Шаарда турганда эчен жыл бирге турган коңшуларын оңчулуктуу тааныбаган Айдарды кең пейил айыл турмушу тез эле өзүнө тартып алды. Элеттиктердин сыр жашырбас, куулук-шумдукту билбеген, баёо мүнөзүн автор жумшак юмор аралаштыра өзгөчө мээрим менен сүрөттөйт. Айдар ушул жерден мурда байкабаган адамдардын сонун дүйнөсүн таанып туят, өзүн кайрадан жаралгандай сезет.

«Каралдым тоолор» (1966), «Жүрөгүм менин тоолордо» (1967) – лирикалык аңгемелер. Лирикалык прозада сюжеттүүлүк арткы планга сүрүлүп, баяндоочунун кеби, ой агымы, сезим чабыттары биринчи планга чыгат. Бул аңгемелерде «фабула эркин чабыттаган поэтикалык ойго баш ийип, бири экинчиси менен ассоциация түзүп турган үзүк-үзүк окуялар, көрүнүштөр, эскерүүлөр, лирикалык каармандын ички абалынын образдуу чагылышын шарттап, анын маанайы, жан дүйнөсүнүн кыймылы, көңүл ыргактары чыгарманын сюжетин түзөт».

Кеңеш Жусуповдун атын таланттуу жазуучу катары окурман журтчулугуна кеңири таанылткан чыгармалардын дагы бири – Алыкул Осмоновдун чыгармачыл өмүрүн көркөм иликтөөгө арналган «Ыр сабындагы өмүр» (1974) повести.

Дүйнөлүк адабият тарыхында өмүр баяндык чыгармалардын чоң традициясы бар. Алардын ичинен чыгармачыл инсандар туурасында айтканда, алыс барбай эле казак адабиятынан М. Ауэзовдун «Абай жолу» роман-эпопеясын кыргыз адабиятынын Ш. Бейшеналиевдин «Болот калем», К. Каимовдун «Атай» романдарын, Токтогулдун чыгармачылык өмүрүнө арналган Р. Шүкүрбековдун «Акындын үмүтү», К. Маликовдун «Айланган тоонун бүркүтү», Т. Касымбековдун «Алымкан», Б. Жакиевдин «Миң кыял», «Т. Абдумомуновдун «Сүйүү жана үмүт» драмаларын эске түшүрүү жетиштүү. К. Жусуповдун повести

ошол тарыхый-биографиялык чыгармалардан жанрдык-стилдик жактан өзгөчөлөнүп турат.

Алыкул темасы К. Жусуповдун чыгармачылыгында «Ыр сабындагы өмүрдөн» эле башталбайт. «Акындын өмүрүн камтыган бир чыгарма жазсам» деген аракет жазуучунун чыгармачылыгынын башталган күнүнөн коштоп келген. «Бир өткөн күн», «Көл менен жүздөшүү» аңгемелери, ал түгүл «Көлдүн ээси» аттуу аңгеме да Алыкул туурасында бир чоң чыгармага даярдык штрихтер сыяктуу. Бирок ушул «даярдыктардын» жыйынтыгы болгон «Ыр сабындагы өмүрдөн» биз жазуучунун «канткен менен Алыкул акындын өмүрүн угуп-туйгудай чындыгын маалымдаган», ачык документалдуулукка да, автордун субъективдүү кыял-чабытына да, илимийлүүлүккө да мүмкүндүк берген эркин композициядагы повесть-эссе түрүндөгү форманы тандап алгандыгына күбө болобуз.

Эссе өзүндө адабийлүүлүк, образдуулук, илимийлүүлүк, публицистикалуулук сапаттарды айкалыштыруу менен философиялык, тарыхый-биографиялык, публицистикалык, адабий-сындык жана беллетристикалык мүнөзгө ээ боло алат. «Ыр сабындагы өмүрдөгү» эссеизм беллетристикалык мүнөзгө эгедер, ал эми беллетристикалык эсседе көркөмдүк коэффициенти публицистикалык же адабий-сындык мүнөздөгү эссеге салыштырмалуу сөзсүз жогору болоору айтпаса да түшүнүктүү го. Анын үстүнө чыгарманын автору К. Жусупов сынчы, тарыхчы илимпоз же журналист эмес, биринчи иретте ал жазуучу. Автор өзү «баламдай, боорумдай, айнымас досумдай» деп айткандай, «акындын өмүрүн угуп-туйгудай» жазыш үчүн кургак факт, карандай акыл менен чектелип калалбайт эле. Ал сөзсүз күйүп-бышкан дилдирек эмоция, ээ-жаа бербей алып уччу фантазия менен коштолмок. Демек, сүйүктүү акындын чыгармачылык тагдырын ары документалдуу да, ары көркөм-лирикалуу баяндап бериш үчүн эссейистикалык форма бирден бир алгылыктуу формалардан эле.

«Ыр сабындагы өмүр» 1970-жылдардагы кыргыз прозасын стилдик формалык жактан байыткан көркөм-документалдуу чыгарма, повесть-эссе.

Дегеле 70-жылдардан тартып К. Жусуповдун чыгармачылыгында субъективдүү кыял чабытка негизделген эссеизм, публицистикалуулук басымдуу орун ээлей баштаганын байкоого болот. «Ыр сабындагы өмүрдөн кийин» жазуучу эссе жанрында окумуштуу Асанбек Табалдиевдин өмүрүнө арналган «Бир өмүрдүн сабагы» аттуу тарыхый-биографиялык эссеси, «Адабий ажар» циклына топтоштурулган акын-жазуучулардын чыгармачылык бейнесине арналган адабий сындык багыттагы эсселерин жараткан.

Бул циклдин ичинен япон акынына арналган «Басе» жана калемдеш досу М. Гапаровго арналган «Ал сулуулукка чакырат» аттуу эсселеринин көркөмдүгү артыкча.

Кеңеш Жусуповду ошондой эле көркөм очерк жанрында көп узанган, адабий жанрдын бул түрүнүн кыргыз прозасында өнүгүп өрчүшүнө чоң салым кийирген жазуучу катары көрсөтсөк да болот. Бул жанрга жазуучунун Италия менен Японияга саякаттап баргандагы таасирлерин чагылдырган «Микеланджело мекенинде» (1971) жана «Япония элестери» (1978), туулган жер, Ата Журт темасындагы «Айылым жөнүндө баян» (1972), «Ата Журт» (1974) жана кыргыз күлүктөрү туурасында «Тулпар» (1986) аттуу чыгармаларын киргизүүгө болот.

СТАМОВ АСАНБЕК
(1938—2010)

А. Стамов 60-жылдардын башында көркөм адабияттын босогосун аттаган.

А. Стамовдун биринчи китеби 1966-жылы жарык көрдү. Бул китебине «Ата» повести, «Таанышуу», «Сапар чечүү», «Мектеп», «Жаш курбулар» аттуу аңгемелери жана «Убада» очерки кирген жазуучунун каармандары орто мектептин жогорку классынын окуучулары, эмгектин жаш азаматтары жана жогорку окуу жайынын студенттери. Прозачы жаш адамдардын ички дүйнөсүндө жүрүп жаткан рухий жана психологиялык процесттерди ар тараптуу камтууга ынтызар, алардын көз карашынын, түйшүктөрүнүн, ишенимдеринин, элестөөлөрүнүн диалектикасын көрсөтүүгө аракеттенет.

Жазуучунун көркөм иликтөөнүн предметине айландырган каармандары жаштайынан эле турмушка, анын түркүн түстөгү принциптери менен моралдык категорияларына зиректик менен караган, акыл-сезими жетик. Ошол себептен «Ата» повестинин башкы каарманы Мардын балалык туюму, кыялы айлана-чөйрөдөгүлөрүнө карата мамилеси дал ушундай планда берилген. Баланын психологиясы, анын өзүн курчап турган көрүнүштөргө, кубулуштарга болгон катышы, биримдиги бир топ деңгээлде көркөм чагылтылган.

Мар менен атасынын образы автор тарабынан контрасттуулукта сүрөттөлөт. Мар атадан эмес, турмуштан чыныгы тарбия көрүп, анын олуттуу сабагын алды. Жашоого, турмушка болгон түшүнүгү, адамдарга болгон ишеничи, алдыга умтулуусу да ошондон калыптанган. Психологиялык драматизмди көрсөтүүдө автор бир кыйла такшалган жазуучудай. Үй-бүлөлүк мамиленин бузулушу, жаш адам-

дын жан дүйнөсүнө жүрүп жаткан терең жана татаал психологиялык процесс, атасынын өз үй-бүлөсүнөн кетип калышы, турмуш кыйчалыштарынын өспүрүм менен болгон алакасын, тутумдашуусун автор билгичтик менен сүрөттөй алат. А. Стамов турмуш бүктөмдөрүндөгү фактыларды ылгай билет, аны көркөм эстетикалык чындыкка айландырууга бир топ изденгендиги ачык байкалат.

Кандай гана параметрдеги көркөм сөз устаты болбосун нукура образ жаратууга көңүлдүн борборун каармандардын мүнөзүн ачууга, түзүүгө топтошу зарыл. Мүнөзсүз образ эч кандай көркөм-эстетикалык күч-кубатка, аракетке, тарбиялык мааниге ээ болбой өзүнчө бир сөөлөткө айланып калары бышык. Түйүлдүк үчүн ядронун мааниси кандай болсо, образ үчүн мүнөз да ошондой роль ойнойт. Демек, турмушта типтүү каармандарга ылайык туура сүрөттөлгөн, берилген мүнөз жазуучуга көз каранды болбостон, өзүнүн табигый өнүгүш логикасы боюнча аракеттенип, кыймылдан чыгарманын көркөм эстетикалык маани-маңызын көп жагынан негиздүү аныктайт.

Талашсыз, көркөм чыгармада мүнөздүн иштелип чыгуу деңгээли жазуучунун чеберчилигине байланыштуу. Эгерде образды турмушту объективдүү чындыкты чагылтуунун, дүйнөнү таанып-билүүнүн жана өздөштүрүүнүн спецификалуу бир формасы деп карасак, анда мүнөз дегенибиз образдын мазмунуна таандык, чындыкты көркөм өздөштүрүүнүн түпкү натыйжаларын аныктай турган категория экендигин айтуубуз керек. Ошентип, ал образга жан киргизип, кыймыл-аракетке келтирип, анын эстетикалык кубат-күчүн аныктайт. Мүнөз адам баласынын ар кандай аракетинде, иштеринде, жашоосунда көрүнгөн негизги кыйла туруктуу психологиялык, моралдык-этикалык сапаттардын, белгилердин жыйындысы катары көрүнөт.

Жазуучунун «Кеч күздө» (1969) аттуу повести буга далил боло алат. Арийне, жазуучу адамдык сапаттардын, касиеттердин ичинен анын мазмунун, инсандык дүйнөсүн аныктай турган белгилерин өз мүмкүнчүлүгүнө, жөндөмүнө жана чеберчилигине жараша ачып берүүгө аракеттенет. Ошол эң башкы белги ар түрдүү кырдаал-

дарда, ар кандай мезгилде, анын коомго, турмушка, жеке өзүнө кылган мамилесинен көрүнөт.

Повесттин башкы каарманы Акылбек жүрүш-турушу, түшүнүк-сезими, ойлоо мүмкүнчүлүктөрү жагынан өзүнө окшогон замандаштарынын жалпылаштырылып түзүлгөн тиби. Ал идеалдаштырылган деле эмес, анын образы, мүнөзүнүн ачылышы реалдуу. Акылбектин өз орду, адилеттик, тазалык, абийирдүү максат-мүдөөлөр, асылдуулук үчүн болгон күрөшү, иш-аракеттери бая бизге жаңы тааныш жадатма ыкмалар менен сүрөттөлөт.

Ырас, жазуучу каармандын энеден кандайча туулганын, чыт курсак балалык кезин, жетилүү, өсүү куралтарын узун сөзгө алып жомоктотуп саймедиреп олтурбайт. Автордун мындай манерасы чыгарманы артыкбаш нерселерден арылткан. Ал айрым бир кыйыр деталдар менен мүнөздүн эволюциялык жолун толук жана чебер туюнта алган.

Албетте, Акылбек советтик доордогу айылдык мектептен окуду. Ал мектепте окуп жүргөн жылдары «учкуч» болууну тилек кылчу. Болгондо да жөнөкөйүнөн эмес, укмуш эрдиктерди жасап, тарыхта калуу, ошентип даңкка тунуу. Муну көп балдар эңсегендир... Бирок Акылбек муну менен чектелип калбайт, ал бат эле бул кыялынан баш тартат. Жогорку класста окуп жүргөндө ыр жазууга киришет. Келечекте атактуу жазуучу болууну эңсейт.

Акылбек ВУЗду бүтүргөн соң сүйгөн кызы Макиштин «аспирантурага каласың ээ» деген суроосуна, өтүнүчүнө (себеби кафедра аны аспирантурага калууга сунуш кылган) макул болбой, республикабыздын түштүгүнө областтык газетада иштөөгө кетет. Бул Акылбектин турмушка таштаган алгачкы кадамдарынан эле. Ырасында эле ал мындан нукура практикалык катаал сыноодон өтөт. Газетада иштеп жүрүп кайсы бир чарбанын жетекчиси тууралуу мактаган очерктин ордуна фельетон жазып келип кызматынан куулуп чыгат. Кийинчерээк мектептен иштеп, андан соң аспирантураны бүтүрүп, илимий даражага жетишип, борбордогу илим-изилдөө институтунун бир секторун башкарат. Акырында андан айылдык бир мектепке директор болуп кетүүсү менен чыгарма аяктайт. Өзүбүз

көрүп тургандай бул повестте бая көбүбүз көнүп калган чыгарманы эң жакшы финалдык жыйынтык менен бүтүрүү салты көрүнбөйт. Бул болсо барып-келип жазуучунун чыгармачылыгындагы чеберчиликтин улам артып баратканын, турмуш бүктөмдөрүндө кездеше калчу көрүнүштөрдү жасалгалабай өз алдынча мамиледе болгондугун күбөлөйт.

Акылбек өзүнүн рухий дүйнөсүндө адамгерчилик, сүйүү, турмуш, өмүр, абийир, намыс, бакыт, адамдык нукура асылдык, нарк-насил үчүн болгон күрөшүн кай жерде болбосун талыкпастан жүргүзө алат.

Ал жеңет, бирок көпчүлүк учурда жеңилет. Анын күрөшү, турмушу повестте дал ушундай багытта өнүгөт. Турмуш кыйчалыштары, туруксуздук, өң карама, кошоматчылык, алдамчылык, арам тамактык сыяктуу көрүнүштөргө ал дайыма карама-каршы. Газета кызматкерлеринин ичиндеги, колхоз турмушундагы, чыгармачыл окумуштуу деген адамдардын терс жактарына өзүнүн чынчыл, нравалык бийик түшүнүгү, сезими, ички дүйнөсүнүн асылдуулугу, бекемдиги менен сокку урат.

Айтса-айтпаса төгүнбү, А. Стамовдун каармандарында мүнөз ачуу мүмкүнчүлүктөрүн шарттап турган негизги жана маанилүү жагдай – бул нравалык, психологиялык кагылышууларды чапчаң кармай алуу. Ал эми бул касиет адамдардын мүнөзүн, көркөм көрсөтүүгө толук мүмкүнчүлүк түзөт. Мына ушул жагдайда А. Стамовдун «Чүй баяны» (1975) жана «Нөшөрдөн кийин» (1977) деген повесттери өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Ырасын айтканыбызда, бул чыгармалар мурдагы «Кеч күздө» (1969) повестин идеялык-тематикалык, стилдик, көркөм-эстетикалык жана жанрдык жагынан болсун аны табигый түрдө улаган, бири-бирин астейдил толуктаган көркөм тажрыйбаларга кирет.

Дыйканбек ата-энеден эрте ажырап, көз ачканы көл тарапка турмушка чыккан эжеси Сононун колунда тарбияланган. Жакын туугандары жок болгондуктан, кийин анын артынан эч ким издеп барбай, ата-конушунан четте өстү. Бул жаш өспүрүмдүн айлана-чөйрөсүн айыра таанып билүүсүнө өз таасирин белгилүү өлчөмдө тийгизбей койгон жок. Кийинчерээк Фрунзедеги көркөм-сүрөт окуу жайы-

нын студенти. Ал окуп жүргөндө эле келечекти көздөй тымызын умтула өжөрлүк менен көп иштеп, көптү көрүүгө, билүүгө кызыгып, акырында окуучулардын, педагогдордун арасында оозго алынып, ошондо да кыялында тынчтык бербей жүрөгүн эзген тилегин эч кимге билгизбей басмырт жүрдү. Ал эми Москвада окуган жылдары Дыйканбек өз күчүнө ого бетер ишенип, ойлобогон, окубаган китептери калбай, аалам алптарынын эмгектерин музейлерден кайра-кайра көргөн сайын андагы сулуулукка, жөнөкөйлүккө суктангандыктан көзү жашылданып, нечен түндөрү кирпик ирмебей санаасы чабыттай берчү. Ошондо ал тура калып бир улуу эмгек жаратчудай жүрөгү булкуп-булкуп алар эле. Бирок улуу нерсенин бардыгы жөнөкөй элге жетимдүү болорун ал ошондо эле түшүнгөн. Мына ушулардын бардыгы Дыйканбектин дүйнөнү, турмушту таанып билүүсү кеңип, кабылдоосу улам активдешип, аң-сезими жаңыланып, кулк-мүнөзүндө чоң өзгөрүүлөр болуп жаткандыгын туюнтат. Ал Москвадан сүрөт академиясын бүтөр менен Фрунзеде, борбордун өзүндө көркөм фондуда иштеп калды. Ишинде санаасына кирбеген ийгиликтерге ээ болду. Анын үч сүрөтү аябай макталды. А түгүл Сүрөтчүлөр союзуна кандидаттыкка кабыл алышып, өзүнчө мастерской да бөлүп беришти. Сүрөт искусствосунун тарыхын дурус өздөштүрүп, орус реалист сүрөтчүлөрүнүн жолун үйрөнүү гана ийгиликтин бирден бир булагы деп түшүнүп да калды. Каармандардын кимдигин, кандай чөйрөдө өскөндүгүн, жаш адамдын ички дүйнөсүнө эмне касиеттер, сапаттар мүнөздүү экендигин, анын жетилүүсү кандай кырдаалдар менен шартталышкандыгын автор ишенимдүү сүрөттөй билет.

Ошондуктан повесттеги башкы каарман Дыйканбектин кулк-мүнөзү, жүрүм-туруму, деги эле ички жан дүйнөсү сюжеттик окуянын кийинки өнүгүшүндө улам ачыла берет. Маселен, айылдагы Шорук карыя, шаардагы ВУЗдардын биринде окуган Аруке аттуу кызын ээрчитип Дыйканбекти атайы издеп келди. Анткени бул киши Дыйканбектин атасынын курбусу боло турган. Ал кезде жаш сүрөтчү чыгармачылык ийгиликтери менен жаңыдан элге тааныла баштаган. Мына ушул мезгилден тарта баш каар-

ман турмуштук жана нравалык кагылыштардын жаңыча кырдаалдарына туш келет.

Бара-бара Дыйканбек менен Аруукенин ынактыгы артып, ошол асыл, кайталангыс, унутулгус сезимдерин турмушта кирдетпей таза сактап, сүйүү деген жалган нерсе эмес экендигин далилдөөгө ант беришет.

Аруукенин да, Дыйканбектин да жаштык сезимге болгон түшүнүктөрү да ар кандай. Маселен, Дыйканбек Шорук карыя менен эртеден-кечке талаада, адам менен жаратылыштын карым-катышын, байланышын астейдил байкап, адам эмгегинин чыныгы баасын туюп, максаттуу жашаган адамдар менен баарлашып, алардын асылзаадалыгын көрүп, жүрөгү менен кабылдап, өзүн бир башкача сезет. Чыныгы чыгармачылык дүйнөсү шакардай кайнап, алга гана умтулуп, ышкысын, делебесин бүт багынтып, иштегисин келтирген сезим менен делөөрүгөн Дыйканбек Аруукеге башкача таасир этет. Ал Дыйканбектин чыгармачыл дүйнөсүнүн татаал табиятын жетик сезе албады. Анткени табият Аруукеге татынакай өң бергени менен ага ошого тете кумарпоз дил берип, аны бир адамдын махабаты канааттандыра алган эмес. «Аялзаты жигиттин делебесин козгоп, анын кумарлануусун арттырып турбаса анын эмнеси аял» – Аруукe мына ушинтип ойлоочу.

Арийне, ал Дыйканбекке жандили менен берилип, келечегин ага багыштаганы менен жигиттин жан дүйнөсүн көп түшүнө берчү эмес. Ал Дыйканбектин керели-кечке Мольберттин алдында машакаттангандыгынан көрө айкалыша өбүшүп, же огороддогу көк көрпө бедени аралай куушуп ойногонду жакшы көрчү. Ал эми Дыйканбек болсо кесибине, чыгармачыл ишине болгон сүйүүсү толкуп-ташып, жүрөгү сүйүүгө карк болуп, ошондон улам бактыга туна, шыгы улам артып, иштегиси келип турган.

Ошентип, ошол тапта ал өзү жакшы көргөн Ала-Арча капчыгайына Аруукенин суранганына болбостон иштөө үчүн, изденүү үчүн бир топ күнгө кетти. Аруукенин каршылыгын «аялдарга таандык кежирлик» деп ойлоду. Бул кезде Дыйканбектеги эки бирдей сүйүү бүтүндөй жан дүйнөсүн бийлеп, толкутуп, өзүнүн өнөрүнө, чыгармачы-

лыкка болгон сүйүү менен кызга болгон сүйүүнүн ортосунда калат.

Жазуучу башкы каарманды жеңишчил, ар дайым иши оңунан чыгып турган адам кылып жасалгалоодон алыс. Анткени турмуш дегенибиз чылк карама-каршылыктарга, кагылыштарга толгон драма да. Ошентип, Дыйканбек биринчи жеңилишке учурады. Кечээ эле телегейи тегиз, дүйнөсү түгөл болуп турган Дыйканбек бактысын колунан жулдуруп жиберди. Буга баарыдан мурда Аруукенин жеңил ойлуулугу, анча байкоос албаган тажрыйбасыздыгы, өзүн өзү сүйүүчүлдүгү, кумарпоздугу себеп болду. Мына жакында эле таланты ташкындап, иштөөгө кумарлана, көңүлү алда-кайда бийик серпилип чабыттаган Дыйканбек бүгүн көңүлү чөгүп, аябай арыктап өмүр сүрүү кызыкчылыгын жоготкондой, күндөр бүдөмүк тартып, баарыдан да ал мурдагысындай чөйрөгө, табиятка суктана албай көңүлү солгундай берди. Күндөр бири-бирине коёндой окшош, кунарсыз өтүп жүрөгү сыздай берет. Өпкө-жүрөгүн бирөө сууруп салгандай көөдөнү коолдойт. Кээде ичи ачышып, көкүрөгүн бир нерсе өйкөп жаткандай туюлат.

Чыгармада Дыйканбектен башка Шорук карыя, Аруке, Айна, Балтабай, Соно жана Кадырлардын образдары бир топ тасирдүү иштелген. Алардын кээ бирлери эпизоддордо гана көрүнсө да, урунттуу жактары камтылып, өзүнчө кулк-мүнөздөр менен сүрөттөлөт. Шорук карыянын образы мына ушул жагдайда сөз кылууга болот. Андан биз кутман жерди сүйгөн эмгекчил дыйкандын адамдын ар кандай кесиби ардактуу деп түшүнгөн, күчтүү ишенимге берилген, коомдук иши десе өз күчүн, бар мүмкүнчүлүгүн аянбаган образды көрөбүз. Арийне, повестте эки башка уюлда, карама-каршылыкта аракеттенген күчтөр, алардын кагылышуулары, б. а., конфликттер деле жок. Ошентсе да, адамдын турмуштагы орду, издеген, карманган идеалы, аны менен болгон байланышы, адамдык нукура кудурет, гумандуулук, чынчылдык, ак ниеттүүлүк, туруктуулук таза абийир туурасында инсандык проблемалар ийгиликтүү көтөрүлгөн жана чечилген. Жазуучу каармандардын ички дүйнөсүнө чалгын жасоого, жүрөк

сырларынын түпкү себептерин аңтарууга дилгирленген калемгер катарында чыгат. Мындан тышкары көтөрүлгөн проблемалардын ички маңыз жайы, реалдуу турмуштун ажайып турпатын, адам баласынын өчпөс түбөлүктүү проблемаларын өзүнчө көркөм изилдөө аракетинде болгондугун көрөбүз. Повесттин композициялык түзүлүшү да А. Стамовдун өз стили боюнча көрүнөт. Чыгармада жазуучу окурманга чиеленишкен окуянын түйүнүн карматып коюп, анын бүткүл делебесин козгоп, кызыгуусун арттырып, сезимине кыйла таасир берип, андан соң чечмелөөгө өтөт. Повесттин тили жатык, шыдыр жана так.

Бул повесттен соң А. Стамов «Нөшөрдөн кийин» аттуу чыгармасын жарыялайт. Ошентип, жогору жакта айткандай кийинки повести идеялык-тематикалык, көркөмдүк-эстетикалык, проблематикалык жагынан болсун ал «Чүй баяны» чыгармасын толуктайт жана тереңдетет. Мында деле башкы кейипкер Дыйканбектин кийинки өмүр жолу, адамдык нарк-насилинин даража-деңгээли дааналана ачылып, умтулуу, максат-аракеттери турмуштун өз ордун табуу жолу баяндалат. Ырас, бул жерде баёо романтикалуу жаштыктын делөөрүгөн кучагынан бошонуп чыгып, турмуштук, махабаттык жолундагы далай кыйчалыш учурларды башынан өткөрүп, өзүнүн кийинки өмүрүн, мүдөөсүн бүт бойдон көркөм чыгармачылыкка арнаган А. Стамовдун Дыйканбеги ары татаал, ары курч социалдык-нравалык проблемалардын тегерегинде көрсөтүлөт. Деги, Дыйканбектин образынын, мүнөзүнүн кеңитилиши жана тереңдетилиши А. Стамовдун дал ушул повестинде айкын баамдалат.

Дыйканбек тээ ошол Аруукеден, Айнадан кол жууп, сүйүү, үй-бүлө күтүү жагынан жолу болбой жүргөн чакта Калемкан менен таанышат. Акыры бул таанышуу, тааныштык чектен чыгып, алардын баш кошушуна алып келет. Калемкан өз өмүрлүк жарын, үй-бүлөсүн, күйөөсүнүн талантын, анын чыгармачылык дүйнөсүн туура түшүнүп, махабатын урматтай билген, адамдарга турмуш жөнүндөгү көз карашы кыйла мол жана кеңири, аларга ишеним менен карай алган Дыйканбектин жубайы. Дыйканбек да

өмүрлүк жолдошун сыйлай да, аяй да алган, ага ак дилинен ыраазы болгон.

Канткен менен Дыйканбек чыныгы махабатын анын тээ студенттик күндөрдө таанышып, мамиле күткөн жаш селки Нина Бичурина, кийинчерээк белгилүү жана атактуу опералык ырчы Нина Соколовадан табат. Биринин дилине бири дилин арнап койгон бул эки каарман, канча кызыктуу жана таттуу күндөрдү башынан өткөрбөсүн, баары бир ажырашууга, ар ким өз жолу менен кетүүгө аргасыз болот. Повестте Дыйканбектин кийинки өмүр-тагдыры, анын адамдык нарк-насили кенен жана ар тараптуу чагылдырылган десек жаңылышпайбыз. Анткени чыгармадагы сюжеттик окуя өнүгүп, чиеленишкен сайын анын образы жана мүнөзү дааналанып ачыла берет.

Бул повестте Дыйканбектин досу Аргын, анын аялы Атыркүлдүн образдары окурмандын эсинде көпкө дейре сакталып кала турган абалга дейре иштелип жеткирилген. Мына ушулардан соң А. Стамовдун чыгармачылыгында адам концепциясы кандайча иштелип жана көрүнүп жаткандыгынан жакшы эле кабар ала алабыз. Ырасында эле бул образдар Дыйканбектин ким экендигин, адамдык наркын, даража-салмагын тереңдетүүгө жана кеңитүүгө сөзсүз көмөктөшөт.

Ырасын айтканыбызда, А. Стамов өз каармандарынын мүнөзүн ачууга устат художниктердин бири катары кадимкидей калыптангандыгын ушул повесть дагы бир жолу бекемдейт. Ал өз каармандарынын жашоо чөйрөсүн, психологиясын жакшы билет. Алардын турмушуна, ички дүйнөлөрүнө кадыресе сүңгүй алат. Ошол себептен чыгармачыл интеллигенттердин образын ар тараптуу, масштабдуу ачып, мүнөз түзүү аракети текке кетпейт.

Эгерде А. Стамов жогорку повесттеринде замандаштарыбыздын рухий интеллектуалдук дүйнөсүнө көркөм-эстетикалык чалгын жасап, алардын мүнөздөрүн ачып көрсөтүү жагынан өзүн кыйла такшалган, изденгич, калыптанган жазуучу катары байката алса, ал эми кийинки «Жоголгон бала же чоңдорго арналган насыят» (1978) повестинде окурмандын түшүнүгүн дагы бир тепкичке көтөрөт, тереңде-

тет. Арийне, бул повесттен биз стамовдук алкактын образдуу мүмкүнчүлүктөрүнүн чектеринин жаңылануу кыймылын байкабай коё албайбыз. Сюжеттик линиянын өнүгүшү А. Стамовдун чыгармачылык стилине мүнөздүү касиеттерди сактаганы менен андагы образдык система мурдагы бизге жакшы тааныш чыгармаларынан бир кыйла айырмаланып турат. Бул жаңы повестте автор жаш адамдын, баланын биологиялык жана социалдык, граждандык, интеллектуалдык жактан жетилишин, калыптанышын, өзгөрүү-өсүүсүн баяндайт. Деген менен бул чыгармада мурда кыргыз повесттеринде аздыр-көптүр иштелип келе жаткан теманы жаңыча мазмун, идея менен каныктырып, азыркы илимий-техникалык революциянын доорунда төрөлүп, өсүп келе жаткан жаш муундардын тагдыры, таалим-тарбиясы жөнүндө өзүнчө сөз козгой алган.

Мектеп жашына жете элек Чуня деген жаш баланын өзүн курчап турган айлана-чөйрөнү, адамдар турмушун таанып билүү, өздөштүрүү, ал жөнүндөгү түшүнүк, элестөөлөрдүн пайда болушу жана калыптанышы повестте бир кыйла дурус иштелген. Кадимки эле өзүбүз жашап жаткан мезгилдеги, учурдагы жарык дүйнөгө келип, андан соң табияттын законченемдүү закондоруна, категорияларына ылайык биологиялык жана социалдык жактан өзгөрүп, өсүүнү башынан кечирип жаткан жаш бөбөктү тарбиялоодо, алардын граждандык жана интеллектуалдык жактан калыптандырууларында майда-барат сезилген, а бирок түпкүлүгүндө чоң маанилүү коомдук проблемага жата турган маселелерди көтөрөт. Бул жагынан алганда повесть кыргыз прозасын идеялык-тематикалык жактан өз алдынча жаңы касиеттер менен толуктай алган чыгармалардын бири болоруна шек жок.

Башка жазуучулардан айырмаланып А. Стамовдун повесть жанрынын табиятына, чагылдыруу камтылоолорына, композициялык-стилдик курамына жаңы белгилер менен күрөштөрдү чын ыкласы менен киргизүүгө бул мезгилде активдүү аракеттерди жасагандыгын өзүнчө бөлүп көрсөтө кетүү кажет. Айрыкча повесть түрмөгүн жаратуу жагынан анын жараткан адабий кубулуштары өзүнчө чоң сөз кылууга жарайт. Калемгердин «Чүй баяны»,

«Нөшөрдөн кийин» жана «Келгин куштар» аттуу повесттери бир сюжетке, өзөккө баш ийдирилгендиги, андагы образдар менен мүнөздөрдүн системасы мына ушундай жыйынтык чыгарууга тикеден-тике мажбурлайт. Аны автордун өзү да мойнуна алат.

Чыгарма традициялык деп аталган сюжеттик үч бурчтукка негизделген. Анда роматикалык кыялдын аптабына дуушар болгон Аруукенин Кадыр аттуу аферист жана эгоисттикке баш кошуу, алардын үй-бүлөсүнүн бактылуу өмүр сүрбөшү жана Аруукенин өзүнүн жан дүйнөсүнө жакын адамын издегени, Талант, Омор жана Азаттын аны менен болгон мамилеси жөнүндө сөз болот. Демек, сүйүүгө үч адамдын жасаган өз алдынча мамилеси, тутунган турмуштук позициясы, жашоо философиясы жана анын үй-бүлөлүк алкактагы натыйжалары повесттин негизги мазмунун түзгөн. Мындай шартта башкы каарманды үй-бүлөлүк турмушта дайыма кездешүүчү түрдүү кыйчалыш кырдаалдардан автордун ишенимдүү түрдө алып өтүшү талап кылынат. Аны айкын сезген А. Стамов Аруукени дал ошондой салттык көрүнүштөрдөн улам сынап көрөт. Натыйжада, анын шаардагы мектептердин бирине которулушу, таэжесинин үйүндө жашоосу, Омор аттуу айыл чарба институтун жаңыдан бүткөн жаш адис менен таанышуусу, ага текебер мамилеси, Кадырга турмушка чыгуусу ж. б. окуялар ирети менен көрсөтүлөт.

Традициялык сюжет баарыдан мурда башкы каармандарды карама-каршылык позициясында, моралдык-психологиялык жагынан келишпестик мамиледе, автордун симпатиясында турган образдын көтөрө чалып, ал эми антипатиялык персонаж сынга алынып көрсөтүлүшүн көңүл борборунда тутсак, анда А. Стамовдун бул повестиндеги Кадыр менен Аруукe да дал ушул көркөмдүк призма аркылуу сүрөттөлөт.

Автор тарабынан моралдык-этикалык жагынан айыптalып жаткан Кадырдан айырмаланып Аруукe өзүнүн мурдагы иллюзиялык түшүнүктөрүнөн арылып, рухий жактан тазаруу, өз жолун табуу, адамдык бийиктикке умтулуу позициясынан көрсөтүлөт. Демек, бул повесттин

башкы максаты жеке адамдын «пейилинин оңолушун» көрсөтүү деп белгилесек болот.

Адатта автордун симпатиясына толук татыган каарман эч кандай кемчиликсиз, ар тараптуу кырдаалда көтөрүңкү маанайда сүрөттөлүп олтуруп оң каармандын жасалмалуу моделине айланып калат. Мындай шартта чыгармадагы табигыйлуулук өзүнөн өзү бөксөрөт, окурмандардын бүшүркөөсүн пайда кылат да акыр аягында жакшынакай көркөм идея жөн гана плакаттуулукка негизделген суроогат болуп чыга келет. Мындай кырдаалды сергек баяндаган прозачы Аруукенин пенделик турмушундагы күнгөйлүү жана тескейлүү кубулуштарын жашырып жаппайт, көрмөксөндүккө салбайт. Натыйжада, образ таасирдүү жана олуттуу мазмунду өз ичине камтыган көркөмэстетикалык кубулушка айланып чыгат.

«Келгин куштар» повестинде көркөм изилденүүгө алынган социалдык жана нравалык проблемалар жазуучунун 1983-жылы жазган «Жол боюндагы жалгыз там» аттуу повестинде дагы тереңдетилгенин, ал өзүнчө чоң ышкы, маанай менен баяндалганын көрүүгө болот. Муундар ортосундагы байланыш, ата-бала проблемасы, өлүү дүйнөнүн кулуна айланган мещандык менен ак ниеттүүлүк, жөнөкөйлүк, рухий тайкылык менен жан дүйнөнүн тазалыгы, тарбиянын социалдык-нравалык проблемалары жаңыча өңүттө көркөм изилдөөгө алынат. Эки үй-бүлөнүн, б. а., Бектендин жана Сарыгулдун коомдон алган ордун, жашоо философиясын, турмуштук принциптерин, карманган жол-жобо менен эрежелерин контрасттык аспектиде баян эткен бул чыгарма калемгердин тынымсыз изденүү үстүндө экендигинен кабар берет.

Повесттеги Кадагандын образы ишенимдүү жана колориттүү иштелген. Анын турмуштук тажрыйбасы, айланачөйрөгө, коомдук көрүнүштөргө жана нравалык баалуулуктарга жасаган мамилеси, психологиялык ал-абалы автор тарабынан ар тараптуу талдануугa алынат. Айрыкча өз уулу Бектендин жана айылдашы Сарыгулдун үй-бүлөлөрүнүн параллель баяндалышы, ал баянда Кодочалдын көңүл борборунда турушу сюжеттик окуянын

өзгөчөлүктүү чыгышына, көркөм идеянын табигый чагылышына, проблемалардын өз алдынчалыктуу чечилишине жана кызыктуу болушуна көмөк көрсөткен.

Кодочал жалгыз уулу жөнүндө, анын ишмердиги тууралуу дайыма сыймыктана алчу. Ал тууралуу өзүнө өзү түзүп алган өз чындыгы бар эле. Карыянын пикири боюнча «баласынын ысымы эл оозуна алынып, ал жакшы чыкса ата үчүн андан өткөн сыймык кайдан болсун. Бектен – журналист-акын. Ал уулунун акындык кудуретин башкаларга салыштырып, өлчөп бычмак белек. Ыйык курандан башка китеп көрбөгөн көчмөн эл кат таанып, кагаз бетине түшкөн сөздү окуган адамды илгертеден урматтап көнүшкөн. Өзү ошол атам замандан бери келаткан салттуу түшүнүк канына сиңген адам. Ал колуна тийген газета-журнал же китеп болобу өтө эле аёо мамиле кылат. Китепти жыртып, урматтабаган адам анын чыныгы душманы. Ал үчүн гезит бетине басылгандын баары нуска, китеп жазгандын баары акылдуу. Алардын ичинде күчтүүсү же ортозаары жок. Демек, улуу түктүү жердин төшөгүн тепсеген көптүн бирине жатпайт. Ал кудурети күчтүү жана адамзаттан өзгөчө жаралгандардын бири деп түшүнөт. Уулу чыгарган китептерди тумардай ыйык көрүп сандыкка катса, анын ысымы басылган газета-журналдарды чогултуп, жыйнагандан тажабайт.

Мына ушул илимпоздорду чындыктын пайдубалы өтө борпоң экендиги, ал кыялдын жалган фантазиясынан куралгандыгы, уулунун адамдык нарк-насили кандайча деградацияга учурагандыгы, анын чыныгы жүзү кандай социалдык-нравалык жана психологиялык категориялардан кураштырылгандыгын Кодочал шаарга уулунун үйүнө келгендиги бир нече күндүн ичинде айкын таанып билет. Уулу Бектен менен Батманын үй-тиричилиги, балдарды тарбиялоодогу көз карашы, адамдар менен мамиле түзүүдөгү этикалык принциптери менен Сарыгулдун үй-бүлөсүндөгү атмосфера астейдил салыштырылса, анын таза жана жөнөкөй жашоосунун ыракаттуулугу канчалык мазмундуу экендигине Кодочалдын көзү жетет. Прозачы образдар системасындагы мындай моралдык-психологиялык

айырмачылыктарды жөн гана плакаттуу мүнөздө сүрөттөбөй, алар конкреттүү эпизоддор аркылуу берилет. Ошол себептен повесттин сюжеттик-композициялык негизи табигый жана чын.

Муундар ортосундагы байланыш проблемасы да повесттө өзүнчө ыңгайда чечилген деп айтууга болот. Уулу Бектен менен анын баласынын, б. а., Кодочалдын небересинин ортосундагы психологиялык жана социалдык ажырымды таасын чагылткан эпизод чыгарманын аягында берилген. Небереси Эркиндик келинчек алып келиши, ага Кодочалдын күбө болушу, Эркиндин мындай турмуштун кескин кадамына өз ата-энеси Бектен менен Батманын тескери мамилеси жана бир тууган эжелеринин позициясын баян эткен бул сюжеттик окуя чыгарманын көркөм-эстетикалык багытын, жалпы эле мазмунун жыйынтыктап тургансыйт. Оптимисттик маанайда аяктаган бул повесть А. Стамовдун прозалык чеберчилигинин кай бир жактарын кашкайта көрсөтүүгө жарамдуу чыгармалардын катарында тура тургандыгынан шек кылбай койсо деле болот.

90-жылдардын башында жазуучунун көркөм өнөрканасынын багыты башка нукка бурулуп, изилдөө диапазону кеңигендигин анын тарыхый повесттердин турмушунан турган «Жортуул» аттуу романы күбө өтүп бере алат. Эгерде ал буга чейинки жараткан повесттеринин басымдуусунда чыгармачыл интеллигенциянын турмушун иликтөөгө, образ менен мүнөздөрдүн көркөм галереясын түзүүгө өз ышкысын жумшап, анда кадимкидей ийгиликтерге жетишип келген болсо, ал эми соңку чыгармаларында тарыхый темага, философиялык жана диний мурастарды кайрадан иштеп чыгууга көңүл бурат. Буга «Жортуул» романынын курамын түзгөн «Каргабай каракчы», «Сарытай мырза», «Жусуп адилет» жана «Үч мээрим» аттуу повесттери мисал. Китептин «Автордон» аттуу бөлүмчөсүндө эскертилгендей «романды ушу турушунда бүткөн чыгарма катары эсептөө натура болор». Ошондуктан бул чыгармалар тууралуу жыйынтык пикирлерди ортого салуу эртелик кылат.

МАМЫТОВ ЖОЛОН
(1940—1988)

Ар бир мезгил, ар бир доор тарыхта өз изин, өз инсандарын, анын ичинде өз өнөрпоздорун калтырат. Акындардын ичинен 60–70-жылдардын ырын ырдоо шыбагасы кыргыз адабиятында Жолон Мамытовго да тийди. Ош шаарынын түштүк-чыгыш тарабындагы Ак-Буура дарыясынын жээгинде жайланышкан Төлөйкөн деген чакан кыштакта жарык дүйнөгө келген акын өзүнүн негизги чыгармачылык сапарына ага чейинки бир топ сыноолордон кийин келди. Алгач айыл чарба институтун бүтүрүп, андан соң райондук мал дарылоо пунктунун ветврачы, 3 жыл совхоздун башкы ветврачы, жарым жыл комсомолдук кызматта, 2 жыл ветврач-ихтиополог, б. а., балык доктуру, 1,5 жыл радиожурналист болуп иштеп, адабияттан алда канча алыс чөйрөдө жүргөн адам тагдыры менен кошо бүтүп, жан дүйнөсүнө тынчтык бербеген чыгармачылык эргүү 1969-жылы «Отту сүйөм» аттуу алгачкы жыйнак менен жарыкка чыкты. Тун жыйнагы жарык көргөн 29 жаш – поэзия үчүн кандай курак – эртеби-кечпи, негизги маселе ошол башталган чыгармачылыктын кандай аяктаганында. Узундур-кыскадыр ошол сапардын жемишин окурмандар «Жашыл аалам» (1971), «Убакыт» (1973), «Ырлар» (1975), «Буурул таңдын жомогу» (1980), «Жарышкан суулар» (1983), «Атка токум салгыла» (1986), «Жүз жашка тол кылым» (1987), «Күндүн каргышы» (1988), «Башат жана мухит» (1991) аттуу чоңдорго жана балдарга арналган китептериндеги чыгармаларынан татты. «Родник и океан» (1983), «Сказки» (1991) өңдүү жыйнактары орус окурмандарына тартууланды.

Башка өзүнө чейинки же өзүнө замандаш акындар сыяктуу эле Ж. Мамытовдун чыгармачылык жолу да ар

кандай таасирлерден табийгы түрдө башталды. Эң алгач туулган жердин табияты менен айыл ышкыбоздорунун эл арасына тартуулаган өнөрлөрү, ыр-күүлөрү, ага катар эле апасы Алмакандын сөзгө шыктуулугу менен кошокчулугу, Берикбай аттуу кошокчу, жамакчы абасынын жөндөмү байкалган балага жасаган абай мамилеси – мына ушулар жөн гана сөз арасында айтылып калчу кеп эмес экендигин, алар акындын чыгармачылык сапарында өз изин калтырганын айрым чыгармалар тастыктайт. Айталы, «Наал махабатындагы» Берикбай жамакчынын образы жөндөн-жөн жарала койгон жок.

Чыгармачылык башатка дагы бир таасир – кичинекей Жолон түн бою кирпик какпай кары-картаңдарга «Манас» менен «Кожожаштан», «Курманбек» жана «Олжобай менен Кишимжандан» үзүндү окуп берип, улуулардын батасын алган муундун өкүлү. Элдик оозеки чыгармачылыктын бул өңдөнгөн үлгүлөрү болочок акындын табиятына таасир этип жана ал поэзиядан тымызын орун алды.

Кийинки таасир орус жана совет адабиятынын, андан соң дүйнөлүк жана орто кылымдагы чыгыш классикасынын таасири, б. а., тышкы дүйнөнүн таасири. Албетте, бул факторлорду өз-өзүнчө айырмалап кароого да болоор эле. Анткени анын биринчиси, б. а., орус жана совет адабияты 60-жылдардагы кыргыз адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына ошол элдик оозеки чыгармачылыгы сыяктуу эле мыйзамченемдүү түрдө сүңгүдү. Ал мезгилдеги бир акын же жазуучу өзүн бул адабияттардан оолак кармай алмак эмес. Ал эми дүйнөлүк жана чыгыш классикасына жакындоо – акындын жеке дүйнө таанымы менен түшүнүгүнө, табити менен аракетине байланышкан көрүнүш. Бул жагдайдын ар кимдин чыгармачылыгына ар кандай байланышы бар. Ал эми Ж. Мамытов өз улутунун же коңшу элдердин адабияты менен эле көңүлү толуп, өзүн токтотуп калчу акын эмес эле. Ал: «Биз, жаштар дагы эле болсо ырдын табиятын толук өздөштүрө элекпиз, болбосо бүгүнкү күндүн окуучуларынын талабына ылайык чыгармаларды жаратар элек. Чыгарма деген сезимден биротоло ишгелип чыгып, жүлүндөн сызылып өтүп, жүрөк

аркылуу өтүш керек» – деп, өзүнө өзү ыраазы болбой, алдына талап менен максаттын бийигин коюп, башкаларды да ошол жолго үндөгөн акын болчу. Анын үстүнө мындай жоопкер мамилеге 60–70-жылдар ичинде адабиятка коюлган чен-өлчөмдөрдүн жогорулашы, гезит бетиндеги ар кандай жандуу адабий талкуулар таасир бербей койгон эмес.

Биринчи жыйнагынан эле жаш акындын өз сөзүн айтууга умтулганы байкалат.

Жазбаймын ырларымды көңүл үчүн,
Мезгилдин жетегине көнүү үчүн.
Кубаттуу багыттарга бургум келет,
Элдердин,
өлкөлөрдүн өнүгүшүн!
Андыктан поэзиям сен экөөбүз,
Улуу зор сапарларга жөнөшөбүз.
Өзүбүз курман болуп жеңиш үчүн,
Кеткенче жер үстүнөн көлөкөбүз...

Ал өзүнүн турмуштагы орду менен акындык озуйпасын ушундайча түшүнөт. Чоң, даңгыр, ары татаал, ары түйшүктүү жолго ушундай дем, дымак менен ишенимдүү кадам шилтейт. «Чү» дегенде эле мамытовдук калемге таандык өзгөчөлүк – андагы максимализм менен көтөрүңкү добуш, оптимисттик маанай дароо байкалат.

Башканы кой, эрте жанды эми,
Бакыт кайсы дээрсиң анда эми.
Бакыт деген оңой табылбас,
Чоң бир максат үчүн жалындап,
Чоң бир максат үчүн жан берүү...

Адабиятка ар ким ар кандай келет. Бири тымызын кирет дагы, ошол жолдун кайсы бир мерчеминде прожектордой жарык берип өзүн эстетет. Бири кандай тымызын кирсе, ошондой жол жүрөт да, ошондой кетет. Аны менен эч кимдин иши да болбойт. Өзү дагы ошол көргөн күнү менен жазган ырына ыраазы. Алар – элден озбой, элден

калбай бар болоюн дегендер. Ал эми айрымдар чоң таскак, чоң дүбүрт менен келет. Биринин дабышы тез басаңдайт, эрте сууйт. Башкалары кандай башталса, күр-шар этип ошол киришиндей, өмүр соңуна чейин кадамынан, агымынан, дабышынан жазбайт. Ошентип таскак салып өтөт. Ж. Мамытовго бул сыпаттамалардын акыркысы мүнөздүү. Аны менен өмүр бою тыгыз чыгармачыл байланышта болуп, анын чыгармаларын орус окурмандарына тартуулаган москвалык акын жана котормочу Михаил Синельниковдун: «... ошол эле жылдар адабиятка кирип, окурмандын алгачкы сүйүүсүн жеңип алуу жылдары эле. Ал Байрон сымал бир күнү эртең менен эле «таанымал» болуп ойгонгондой болду» деген эскерүүсү дагы жогорку ойду бекемдейт.

Ал эми акынды Байрондой тааныткан ырлардын бири мына бул:

Издейм сени арасынан элдердин,
Бактарынан бардык кооз жерлердин.
Сен ааламга издетүүгө жаралсаң,
Мен ааламга издөө үчүн келгенмин.

Акпы, көкпү же сарыбы жоолугуң,
Жоолугуңдун түсүн билбей оорумун.
Күзгө калган жалбыректын өңүндөй,
Ажарынан азууда ден соолугум.

Акындын жалпы поэзиясындагы арзуу лирикаларынын ичинен өзгөчө сөз кылууга арзый тургандарынын бири ушул ыр. Анын багын ачкан жакшы обон тууралуу сөз кылбаганда деле, ыр катары ийгиликтүү жаралган.

Акын лирикалык кейипкердин улуу сезимге кабылгандагы жөн эле сөз менен айтып коюуга болбой турган сезимин, жан дүйнөлүк, психологиялык абалын жөнөкөй сөз жеткирип талдоого мүмкүн эмес жакшы ырдын мазмунуна айландырат. Кейипкер издеп аткан адамдын аты-жөнү, дайын-дареги ачык айтылбаса дагы, анын бак менен гүлзарлардан гана издей турган назик бир перизаада эке-

ни туюлат. Жоолугунун өңүн сурап, муну менен акын аялзатын аземдеп турчу бир кенедей деталь аркылуу анын турпаты менен элесин, таза, баёо дүйнөсүн көз алдыга келтирет. «Кызыл бекен, пушту бекен көйнөгүң» деген саптар ал элестүүлүктү ого бетер тереңдетип, лирикалык каармманды издеткен жандын ажарын андан да кененирээк ачат. Сөз менен сөз, сап менен сап эп келишип, бир эмес, эки адамдын абалын туюндурган ырдын ыргагы да куюлушуп, өзү табийгы песня сыяктуу. Акын издөө жөнүндө сөз кылуу менен сезим туурасындагы ушул чакан ырда жалпы турмуштун мыйзамченемин туюнтуп жатат. Анткени адам баласынын бүткүл өмүрү бүтүндөй күтүү менен издөөдөн түзүлгөн. Бир адам күчтүү, экинчиси – алсыз. Ырда дагы «бири издетүүгө, экинчиси издөөгө, бири кыйноо үчүн, экинчиси кыйналууга» жаралган. Элде: «Жетпей калган сүйүү – чыныгы сүйүү» дешет. Акын да акыркы эки сап аркылуу ошол кымбат сезимдин кымбат бойдон калышын каалаган болуп чыгат. Адатта айтылып, жазылып калчу «сени сүйөм» деген куру кыйкырыксыз, ички толгонуу тымызын, адеп менен берилет. Мындай сезимдин айтылышы ушундай болууга тийиш эле.

Ж. Мамытов орустун эки акынын – В. Маяковский менен Н.Заболоцкийди баалап, сүйүп, пир тутуп, үйрөнгөн экен. Алмак-салмак эки акындын ыр, поэмаларын которуп, Н. Заболоцкийден табигат, аалам, ошондой эле граждандык, коомдук-психологиялык, инсандык адеп-ахлак маселелерин камтыган чыгармачылыктын сырларын үйрөнсө, В.Маяковскийден лирика менен публицистиканын шайкештигин, муун, ыргак өлчөмдөрүнүн өзгөчөлүгүн, «шатылуу саптуу» ырларды, формага ылайык шаңдуу, кенен, революциялык духтагы көтөрүңкү ырлардын жазылышын үйрөндү. 1971-жылы В. Маяковскийдин «Чоор-кырарка» поэмасын, 1989-жылы «Финин-спектор менен поэзия жаатындагы маек» аттуу көлөмдүү ырын кыргыз окурмандарына тартуулаган. «Владимир Ильич Ленинин» котором деген тилегине жеткен жок. Орустун бул акынын чындап сүйгөндүгүнө замандаштарынын эскерүүлөрү күбө: «Ал дөңсөө жерге чыгып алып,

шашкалактап буттарын эки жакка тартайта таштап, (ошол мезгилде Жокем Маяковскийди сүйүп, аны жогору баалоочу, ошондуктан анын ыр окуп тургандагы турпатын туурап жатпайбы) ыр окуй баштады» – дейт досу М. Ааматов. Жолон акын өзүнүн Маяковскийин чыгармачылыгы жактан гана эмес, бүткүл турушу менен сүйгөнү, кыймыл-аракетинен бери туурагысы келгени бул жөн гана таасир эмес. Андан да терең мамиле.

Ж. Мамытов В. Маяковскийди Алыкулду тааныган кезинен баштап, өтө эрте билген. Эрте үйрөнгөн. Биринчи жыйнагындагы бир катар ырлардын эркин ыр формасында жазылганы буга мисал. Ырас, 60-жылдары кыргыз адабиятынын өзүндө деле С. Эралиев, Р. Рыскулов, О. Султановдордун велибр ырлары жарык көрүп, космос темасы ачылып, дух көтөрүлүп турганы талашсыз. Эч бир чыгармачыл адам өз улутунун адабиятынан тышта боло албайт. Бирок Ж. Мамытовдун аталган китебиндеги «Кырман», «Пискарев мүрзөсүндө» аттуу ырларында орус адабиятынын таасири көбүрөөк. Анда формадан мурда ой бар. Ойлордун оту менен жалыны сезилет.

«Отту сүйөм» деп китептин аталышы да бекеринен эмес. Муну да эки нерсеге байланыштырууга болот. Биринчиси, ошол эле Маяковскийдин оттуу поэзиясына, экинчиси, оттун жалпы адамзаттык маанисине. Бул темада чыгыш эли абалтан эле ой жүгүртүп келишкен. Кыргыз акындар чыгармачылыгында Жеңижок, Барпыдан баштап, 60-жылдары өзгөчө Т. Кожомбердиевдин чыгармачылыгында орун алды. Турардын «Эне жана от», «От өчпөгөн коломто» деген китептеринин, «Оттон өскөн кызыл гүл» деп поэмасынын аталышы, дегеле жалпы поэзиясындагы бул теманын иштелиши бир топ сөзгө арзыйт. Ошентсе да кыргыз сынчы, адабиятчылары от темасын көбүнесе Ж.Мамытовдун ысымы менен байланыштырышат. Мисалы, философия илимдеринин доктору Жамгырбек Бөкөшов мындай деп жазат: «От – акындын чыгармачыл принциби, көркөм ойлоосунун жол-жобосу. Ал от жөнүндө гана ырдабайт, оттун ырын ырдайт, от тууралуу гана ой жүгүртпөйт, от аркылуу ой жүгүртөт. Байыркы

грек философу Гераклит дүйнө оттон турат, от менен бүтөт десе, Жолон Мамытов дүйнөнүн элесин «оттон» түзөт. Ал поэзиядагы Гераклит».

Акындын отко болгон жакындыгы бала кезинен башталган. Алоолонгон оттун очокто чогу калгыча, Берикбай абасынын жомогун угуп, түн кирип, көз байлангыча отура берет. Анан кичинекей баланын жан дүйнөсүндө тутанган отко болгон сүйүү, жакындык, ымала анын турмуштук кредосу менен айкалышты.

Алоолонуп күйгөн от көрсөм,
Алоолонуп кетет жүрөгүм.
Канча оттуу өмүр өткөрсөм
Ошончолук отту сүйөмүн –

деп акын турмуштук позициясын, шартын, абалын баяндап койду.

Башкалар сыяктуу ал дагы туулган жердин аба, суусу, топурагына татыктуу ырлар жазууга көп далалат кылды. Буга китептеги бир нече ырлар мисал. Төлөйкөнгө акын ар кайсы өңүттөн үңүлдү, эң алгачта аны өзүнүн башталышы катары карайт:

Токочуңду кармап жүрүп колума,
Жер каптаган жемишиңди жегенде.
Анын баары кубат болуп боюма,
Үмүт болуп токтоп калган денемде.

Менин сага бүт өмүрүм байланып,
Төрөлгөндө бешигиңде көшүлгөм.
Ойноп жүрүп ой-кырыңды айланып,
Мен өзүмдү жыйнап жүрөм өзүңдөн.

«Туулган жер» деген ыры ушундай. Бара-бара бул түшүнүк «Ата Журт» деген кеңири жалпы түшүнүккө өтө баштайт. Алгач акын өзүн Төлөйкөнгө гана байланыштуу караса, эмики ырда жалпы кыргыз жергесине милдеткер катары, өз парзын түшүнө баштайт. Акындын ырлары-

нын ортосунда ушундай логикалык өнүгүү бар. Мисалы, «Ата Журт» деген ыры ушундай:

Өзүң үчүн отко түшсүн алтын баш,
Сенсиз мага бакыт супсак, таалай аз.
Сен деп чыксын жаз коштогон каткырык,
Сен деп чыксын кыш жандаган тамчы жаш.

Акын Ата Журттун кайгысы менен кубанычына ортоктош. Мекенсиз өзүн элестете албайт.

Поэзиядагы изденгендик, жаңыга умтулгандык менен катар табигыйлуулук, жөнөкөйлүк дагы байкалат:

Мени окууга өттүң, кел – деп Ош айтып,
Сен ошондо убадаңды бош айтып.
Сүт ташыган машинанын үстүндө,
Кеткен күнүм жаштыгыма кош айтып.

Жогорку саптар дагы жупуну, окуган адамга жугумдуу, жасалмасыз. Балалык менен, жаштык менен кош айтышуу. Чоң турмуштук сапарга аттануу. Акындын «Отту сүйөм» аттуу биринчи китеби да дал ошол «сүт тарткан машинедей» жаш акынды чоң адабияттын шарын көздөй алып кетти. Болгондо да ишенимдүү башталды жол. Бул ойду сынчы О. Ибраимовдун айтканы бекемдейт: «Алтымышынчы жылдардын акырында чыккан Жолон Мамытовдун «Отту сүйөм» жыйнагы, өзүнүн традициялуу ыр формасына карабай, жаңы замандын демдерин боюна сиңирген, мезгил менен мерчемдеш жаралган, кескин индивидуалдуу жыйнак. Ал китеп азыр окуганда да бир гана ырдай – Мезгил женүндөгү одадай же поэмадай таасир калтырат. Андай эриш-аркак ички биримдик, нукуралык бир акындын өмүр баянында дайыма эле кайталанбайт тура. Бул айтканым, албетте, акын андан кийин тизгин бошотуп, басыгын жайлатты, өйдөлөп өскөн жок дегендик эмес, акын андан кийин да бир катар күчтүү да, терең да чыккан чыгармалар жаратты. Бирок «Отту сүйөмдүн» оттуу илеби алигиче эсте, алигиче кымбат, алигиче жаңы».

Мамытовдук үн, позиция, почерк, стиль ар бир кийинки китебинен байкалат.

Ыр сабынан шаты жасап, өйдөлөп
Шашып чыгып баратамын жылдызга –

деп жазат акын «Жашыл аалам» китебинде. Алгачкы жыйнактагы оптимисттик маанай мында да байкалат. Өзүнүн мезгилдин өтүшү менен өсүп, өйдөлөп баратышын акын өзү дагы түшүнөт. Чыныгы акын гана өзүнүн жөндөмүнө, шыгына, дараметине, талантына, жазгандары менен жараткандарына тынымсыз байкоо жүргүзүп, анын оош-кыйышын, өйдө-ылдыйын көз жаздымга калтырбай, ыр тагдырына тынчсызданат. Нукура талант гана өз жазганына ыраазы болбой, максаттын бийигин тандайт. Жогорудагыга үндөш «Өмүрдө», «Акындык», «Кыш босогосундагы сезим», «Мен бүгүн зор дүйнөнүн бүгүнүмүн» аттуу ырлары аталган китептен орун алган. Алардын бардыгында тең акындын ырга болгон мамилеси чагылдырылат. Бул максат улам жаңы жыйнагында жаңыланып, толукталып, тереңделип отурат. Ар биринде жаңы чыгармачылык эксперимент, ыкма, ой, боёк, үн берилет.

Жогорку эле тема «Ырлар» китебиндеги бир ырында:

Сен – оңой жол, козгойсуң да сезимди,
Багындырып бардык акыл-эсимди.
Ирим болуп соруп бара жатасың,
Күтүрөгөн күчкө толо кезимди.

Сага алпараар лабиринтте каңгырап,
Мен түгөтүп алчуудаймын өзүмдү.
Кандай кыйын сага жетпей сарыптап,
Орто жолго чачып алуу өмүрдү –

деп тереңдетилет.

Жолон Мамытов да өзүнүн чыгармачылык жолунда дүйнөлүк поэзиянын формасы сонет формасына кайрылып, белсемдүү иштеген акын. Анын «Түрмөк сонети»,

«Эгиз сүйүү» сонеттер циклы, «Кыргыз сонети» сыяктуу сонеттери бар.

Акындын сонеттери табиятына ылайык өзүнчө образдуулукка, поэтикалык фигурага бай. «Түрмөк сонети» он сегиз сонеттен турат.

Ушул сонеттердин кээ бири өзгөчө мазмун менен жазылган. Мында акын элдик оозеки чыгармачылыкты колдонгон. Буга төмөндөгү мисалды карап көрсөк.

Ошол кездин селкинчегин күүлөнтүп,
Кана, абаке, келтир кептин оболун.
Балалыктын алаң көзүн сүрдөнтүп,
Айтып бергин баба Манас жомогун.

Курманбектин куу талаада өлгөнүн,
Кожожаштын камалганын аскага
Жаныш, Байыш, Жаңыл Мырза болгонун,
Саймедире, санжыраңды таштаба.

Ж. Мамытов согуш учурундагы оор турмушту балалык сезими менен туюп, согуштун эпкини рухий калыптануусуна таасирин тийгизип кеткен муунга таандык. Ошондуктан, анын жылдыздуу поэзиясында согуш темасы да орун албай койбойт. Мисалы, ошол каардуу согушту сонеттеринде төмөндөгүдөй эстеп жазат:

Бирок түшкө бул учурда нан кирди
Көп нерсенин атын билдик өзү жок.
Тиктеп кышта түтүн бүркөн тандырды,
Терезеде телмиргенбиз сөзү жок.

Согуштан соң болмок кийим кайсы абат
Бүйрө колдуу энелерге ыракмат.
Бардан-жоктон кураштырып кайсалап,
Кийиндирди, тоюндурду бир аздап.

Ж. Мамытов башкалардан өзгөчөлөнүп сонеттер циклинде италиялык канондук форманы жакшы өздөштүргөнү

көрүнүп турат. Анын үстүнө Г.Гётенин сонеттерин которушу ал үчүн текке кетпегени чыгармачылыктан таасын байкалат.

Өзгөчө Гётенин «Тандалган ырларындагы» (Фрунзе: Кыргызстан, 1983) сонеттерди акын Ж. Мамытовдун котормосунда суктануу менен окуса болот. Гёте сонеттерин италиялык эрежелердин жыйындысына баш коштуруп жазган. Котормочу Ж. Мамытов сырткы формалык схеманы италиялык сонеттин үлгүсүндө сактагандай. Бул жыйнактын бир өзгөчөлүгү – эмнегедир Гётенин сонеттеринин кыргызчасы менен немисчеси катар берилип отурганында.

Гётенин сонеттерин которуу Ж. Мамытовдун чыгармачылык шыбагасына тийип калганы окурмандардын утушу болгон. Ж. Мамытов да кыргыз поэзиясынын эң чебер лириги катары сонеттерди жан дили менен, немис акынынын көркөм дүйнөсүнө аралашып, өтө берилип которгондугу дароо эле байкалат. Ошондой болсо да акын сонеттериндеги ички мазмунуна камтылган ой жүгүртүүнүн карама-каршылыктуу эволюциясына, диалектикасына көп этибар мамиле кылбагандыгы сезилет. Акын башка лирикалык ырларындай эле инерциялык, эмоциялык толкун менен сонеттерди жаза берген. Мындай учурда сырткы формасы гана окшошуп калат эмеспи! Бирок бул сыяктуу мүчүлүштөр башка акындарга караганда басымдуулук кылбайт, сонеттердин музыкалуулугу «шыңгырап» турушу кулакка уккулуктуу, лирикалык каармандын дүйнөсү терең мазмун менен ачыла берет. Ж.Мамытовдун эң бир жетишкен көркөм ийгилиги – көпчүлүк учурда мазмун менен форманын шайкеш келтире алышы.

Даңк көксөбө, көңүлүңдү жайландыр,
Сен өзүңдүн өлбөс болоор күнүңдү
Калктын өлбөс күндөрүнө айландыр –

дейт акын. Маркум Ж. Мамытовдун башка лирикалары сыяктуу эле сонеттер алкактары жана циклдери да окурмандардын жүрөктөрүнөн түнөк тапты.

Акын жолдун оңоюн издеген жок. Эпикалык сыйымдуулуктагы лирикалык ырлардан поэмаларды жазууга да өттү. Алардын сапат, деңгээли, тагдыры ар кыл. «Сепил» аттуу алгачкы алты бөлүктөн турган драмалык поэмасы 1975-жылы «Ырлар» жыйнагында жарык көргөн. Чыгарма кыргыз элинин өткөнүнө, бытыранды, жоокерчилик заманына арналган. Айрым сүрөттөөлөрү гана орундуу чыкканы болбосо, акындын бул жанрдагы алгачкы аракети болгондуктан жана автор тарыхый материалдарды, ага байланыштуу чыгармаларды жеткиликсиз үйрөнгөндүктөн улам чыгарма талапка жооп берээрлик деңгээлде болбой калган.

«Мезгилдин элеси» (Ф.: Кыргызстан, 1976) аттуу поэмасы фантасмогориялык киришүүдөн, эки жыйын менен сүйлөшүүдөн турган поэма. Шарттуу түрдө гана ушул жанрга киргизилгени болбосо, мында өтө көрүнгөн окуя, сюжет деле жок. Эң негизгиси акын мезгил элесин тартууну максат кылып, мезгил жөнүндөгү өз элестөөлөрүн ар кайсы кейипкерлеринин кеби менен берет. Мезгил деген эмне? Ал эмне мынча учкул? Жок дегенде бир саатка кармап, же болбосо бир күндү эки жашаганга болбойбу? Эмнеге колго кармалбайт да, көзгө илинбейт? Ал деги эмне? Аныктамасы барбы? Ушул сыяктуу суроолордун үстүндө ой жүгүртүлөт. Кеп жеке эле мезгил жөнүндө эмес, өмүр, жашоо, андагы адам, анын парзы менен озуйпасы, милдети акындык ой жорууга алынат. Бул терең, философиялык маселелер куру кыйкырыксыз, жөнөкөй жупуну поэзиялык тил, акындык аракет менен чечмеленет.

«Асирет» (Ф.: Кыргызстан, 1981) поэмасында поэзияга болгон чыныгы мамиле, акындык озуйпа, милдет тууралуу ойлор берилет. Мында дагы эч кандай, окуя, сюжет, каарман деген жок. Негизги кейипкер – акын өзү. Аталган чыгарма акындын буга чейинки ыр өнөрүн тагдыр кылгандар жөнүндө айтып, жазып келаткан кепсөзүнүн корутунду, жыйынтыгы сыяктуу.

«Шыгыбыз жок ар нерсеге жакындык,
Шартыбыз жок алдууларга теңелээр.

Кесибибиз жөпжөнөкөй акындык,
Эсептешпес мансаптагы немелер» –

деп акын калкынын дүйнөсүнөн, жашоосунан, тагдыр, келечегинен табийгы, жупуну саптар менен кабар берет. Дегеле мамытовдук дагы бир өзгөчөлүк – ырларынын окумдуулугу, ойго байма-байлыгы.

Ал эми «Олоңбайлар» чыгармасы (Башат жана мухит. – Б.: Адабият, 1991) – поэмаларынын эң ирдүүсү. Бул драмалуу легенда баян сахнага арналып жазылган. Сюжет автордук баян, хор жана кейипкерлердин сөздөрү аркылуу өнүгөт. Чыгармада Чоңуул, Ортуул, Кичуул, деген үч хандын зомбулугуна каршы чыккан таластык Олоңбайыр дегендин эрдиги баяндалат. Чыгарма 1984–85-жылдар ичинде жазылган. Буга деле уламыш өңдүү баа берилсе дагы акынга мүнөздүү ой катмарына сүңгүү негизги орунда турат. Кейипкерлердин сөзүн автордук баян байма-бай коштойт.

Айтор, Ж. Мамытов кыргыз адабиятында өз чыйырын калтырган, кыргыз китеп текчесин жакшы чыгармалар менен толуктоого жетишкен акын.

КОЖОМБЕРДИЕВ ТУРАР
(1941—1989)

Акын Турар Кожомбердиевдин чыгармачылыгынын алгачкы он жылы өтө күрдөөлдүү болду. Бу жылдар ичинде акын «Көлчүктөгү ай» (1961), «Биз турган жер – бийик тоо» (1965), «Тоо үстүндөгү күн» (1966), «Таңкы симфония» (1968), «Күн, Жер, Жүрөк» (1972), «От өчпөгөн коломто» (1972) аттуу жыйнактарын жарыкка чыгарууга үлгүрдү. Китептердин жылдарынан эле көрүнүп тургандай, акын ыр үстүндө тынымсыз иштеди.

1966-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн соң, 1965–66-жылдары «Кыргызстан пионери» газетасында адабий кызматкер, 1966–1976-жылдары «Кыргызстан» басмасында редактор өндүү кызматтарда иштеп, доордун казанында бирге кайнап, адабияттын ысык-суугун көтөрүү акынга чыгармачылык тажрыйба гана берди. Гезит-журналдарда ал жөнүндө жарык көргөн бирин-экин сын макалаларда акын тууралуу өңчөй оң пикирлер айтылып, чыгармачылыгына жалаң жакшы баа берүү Турардын турмуштук кредосуна кенедей да шек келтирбеди. Акын жакшы сөзгө жаны жибип, манчыркабады. Өзүнүн кылгандарын эсеп-чоттоп олтурууга чолоосу да жок эле. Анткени аны алдыда «Кызгылтым кеч» (1973), «Нурлуу терезе» (1975), «Токтогул ГЭСи» (1976), «Көлчүктөгү ай» (1977), «Таңкы жылдыз» (1979), «Ай тийген тоо» (1981), «Базарлык» (1982), «Ыр булак» (1984), «Калптар» (1985), «Кыл чокулар» (1988) аттуу улам кийинкисинде жаңы сөз, жаңы көркөмдүк баш баккан ыр китептерин жазуу түйшүгү күтүп аткан.

Чыгармачылык жолу 1959-жылы «Мугалимдер газетасына» жарыяланган «Мугалимге» аттуу биринчи ыры

менен баштaлса да, акындын атын чыгарып, таланты менен чеберчилигине далил болгон алгачкы ыр ушул:

Эшикке чыксам укмуш, апа,
Ары-бери калтырап,
Чоң көлчүктүн ортосунда,
Ай жатыптыр жалтырап.

Басып барып акырын,
Колум сунуп батыраак,
Жаңы кармап алаарымда,
Сынып калды чачырап.

Ушул чакан ырдын урматына «Көлчүктөгү ай» аталган дептердей жука биринчи китеп чү дегенде эле эл оозуна алынып, адабиятка чын эле чоң талант келгенин тастыктады. Болгондо да өзүн өзү мажбурлабастан, төрөлгөндө эле балдар акыны болуп төрөлгөндөй таасир болду. Өзгөчө андагы ырлардын реалисттик негизи, жеңилдиги, тазалыгы, элестүүлүгү, тилге ийкемдүүлүгү буга себеп. Ал ырлар кичинекей бөбөктөрдү гана эмес, чоңдорду да кайдыгер калтырбайт. Бир карасаң – ошол эле предмет. Көлчүк, ай. Бардык эле адамдар көрүп жүргөн, катардагы нерселер.

Ал эми ырда кичинекейлердин түшүнүгү, дүйнөтаанымы аркылуу, ошол эле учурда чоңдор көз жүгүртүп атып өзүлөрүнүн таза, баёо балалыгын, жарык жылдарын айласыздан эскерээрлик маанайда таасирдүү берилген. Мунусу менен автор табияттын бир көрүнүшүн эң кылдат, чебер тандалган боёктор менен чегине жеткире, тамшанаарлык кылып тартып, ажарын ачып берген художниктей. Ушул бир сүрөт аркылуу жаратылыш менен дүйнө кубулуштарын, айлана-чөйрөнү суктануу менен сүйүп кароого үйрөнөсүң. Адатта жакшы чыгармада (мейли ал прозабы же ырбы) бир сап менен экинчи сап, бир сүйлөм менен экинчи сүйлөм куюлушуп, анын бирөөнү эле алып койсоң, эби-сыны кетип калчудай, кайсы бир кирпичинен кемитсең дубал бүтүн кулачудай болгон элести берет. Мындагы сөздөр дагы атайы ушул ыр үчүн жа-

ралгандай, бир-бирине эп келип бүтүндүктү түзөт. Акынга мүнөздүү сөзгө сараңдык, көп сөздүүлүктөн качуу, тактыктан кабар берет. «Түн ортосунда» аттуу экинчи ырда:

Түн ортосу. Өчкөн үйдүн чырагы,
Айлананын уктап жаткан убагы,
Ушул маалда көзүн ачып Токторбек,
Апасынан: «Алма бер» – деп сурады.

Көрчү, уулум, үйдүн ичи караңгы,
Ушул кезде ойгоо жүргөн калдыбы?
Укта секет, энекеңди кыйнабай,
Уктап калды алмалардын бардыгы –

деп ал түндөгү эне менен баланын сүйлөшүүсү берилет. Балдардын жүрөгү назик болгон соң, аларга «антпе», «мындай кылба», «шүк», «жөн тур» деп кагып-силкип мамиле кылуу психологиялык жактан көп залал тийгизет. Андан көрө алдап-соолап акырындык менен түшүндүрүү аларды көбүрөөк ишендирет. Ал бөбөк өзүнүн түшүнүгүндө башка жансыз нерселердин, ошол эле алмалардын уктаарына дагы ишенет. Т. Кожомбердиевдин акындык чеберчилиги ушунда – кайсыл куректагы балдар менен болбосун жеңил тил табышып сүйлөшө алат, дил-маек кура алат.

Анан дагы Т. Кожомбердиев, мейли Мекен, сүйүү, табият, аял тууралуу сезим ырларын жазабы, же укмуштай күчтүү, курч сатиралык ырларды жазабы, ал тургай балдар ырларында дагы образдуулук менен сүрөттүүлүк күчтүү өнүккөн, кош саптар тартибинде жазылган төмөнкү ыры:

Келатыптыр жумушка
Кыл муруттуу кумурска.

Топчуну алып колума,
Тосуп койдум жолуна.

Тыягынан карады,
Быягынан карады,

Аркы-терки бойлоду,
Тоо экен деп ойлоду –

делип, өзүнүн көркөмдүгү, образдуулугу, элестүүлүгү жагынан «Көлчүктөгү айдан» кем калышпайт. Анын катарында дагы бир канчалаган ырлар бар. Алардын айрымдарында элдик оозеки чыгармачылыктын көркөм салттары орун алган. Балдарга нравалык тарбия берүүдө акын калп, табышмак, макал-лакаптарды алардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайыктап кайрадан чыгармачылык менен иштеп чыгуу аркылуу ырлардын тематикалык мазмунун байыткан. «Минип жүрүп атын издеген» Малабай, «сүткө оозун күйгүзгөн айранды үйлөп ичет» болгон Майрамбек, «таарынгандын тамагы таттуу болот» болгон «Таарынчаак» аттуу ырдагы кичинекей кейипкер буга мисал.

Жыйынтыктап айтканда, Т. Кожомбердиев балдар адабиятын профессионалдык деңгээлде чагылдыруу менен ошол эле учурда анын башталыш уюткусу менен (фольклорго) болгон байланышына кайдыгер карабайт. Дегеле анын поэзиясы кечээги менен бүгүнкүнүн айкалышынан турат. Улуттук өз алдынчалык, улуттук нарк-насил менен бирге жалпы советтик маанайды чагылдырып, анын жазгандары карандай салтанаттуулук менен шаңдуулуктан, курулай сыпаттай берүүчүлүк менен дидактизмден, натурализм менен окуя куучулук сюжеттен алыс. Поэзиянын толук кандуу поэзия болушундагы эң башкы зарылдык ушул. Мындай көрүнүш анын жалпы чыгармачылыгына таандык.

Тематикалык жактан ырлары ар кыл. Эне темасына келгенде, акындын китептерин баратап олтуруп «Эне» деп аталган узун, жарык керемет бир галереяга кирип чыккандай болосуң. Аялзатынын күнүмдүк майда тирлигинен баштап, толгоо, бала төрөө, аны өстүрүү, ал тургай көз жарбай арманда калуу, ички сезим, айтор, аялдын кубанычы менен кайгы-касырети, түйшүгү, өмүрү бүт бойдон көз алдыга тартылат. Бул темага келгенде мынчалык кылдат экендиги – анын энесине болгон кусалыгынан улам-дыр. Энеси Гүлнар Турар 4 жашка чыкканда төрөттөн каза болуп, болочок акын бир тууган эжеси Уулчанын

колунда тарбияланат. Ал канчалык мээрман, камкор болбосун, эне тууралуу арман, күйүт өмүр бою жашоосун коштоп жүрүп отурган. Кырктын кырынан өткөндө жазган «Апа» поэмасы башынан аягына дейре төмөнкүдөй жүрөк титиреткен саптардан турат, акын бул теманы канчалык жалпы тема кылайын десе болбой, тымызын жеке тагдыр камтылат:

Тагдыр кээде алып кетет керекти,
Алмаштырып берип коёт бөлөктү.
Апа сенин алп мойнуңдун ордуна,
Улуп-уңшуп кучактадым теректи...

Тузсуз жеген сыяктандык тамакты,
Караңгылык уялады кабакты.
Апам кетип, от ажырап табынан,
Жетим кылды чайнек, чыны, табакты...

Мүрзөң тымтырс. Кесе тиштейм бармакты
Сезем жондо кычыраткан салмакты.
Өбөөр элем, өзүң эмес апаке
Өңү сага кебетелеш арбакты.

Чыгарма акындын толуп-бышып жетилген учурунда жазылган. Дегеле, 60–70-жылдардын акындары поэма-ыр формасында баяндалган роман да, повесть да эмес, анын сүрөттөөтуюнтуу ыкмалары прозадагыдан башкача болоорун, поэма – эң негизгиси поэзия экендигин, анын көркөмдүк турпаты прозалык чыгармалардан ыр формасы менен гана айырмаланбастан, ички түзүлүшү, композициясы, сюжети, драматизми ж. б., жагынан дагы өзгөчөлөнөөрүн тереңирээк түшүнүштү. «Душевный» чыгармалардын өнүгүшү бул жылдары өзгөчө көрүнөт. Т. Кожомбердиевдин «Апа» чыгармасы дал ошонун далили. Биринчиден, поэма карандай окуя кубалоочулуктан арылды. Экинчиден, лирикалык каарман негизги кейипкерге айланып, бардык турмуш кубулуштарына өз тагдырынын призмасы аркылуу карап калды. Бул автор менен окурманды мурдагыдан алда канча жакындатты.

Т. Кожомбердиев эне темасына «Эне жана от» аттуу бүтүндөй бир китебин арнаган. Ал эми «Эне жана коломто» аттуу ырындагы жаңылык – жалпы кыргыз поэзиясынын ийгилиги. Анын айрым куплеттерин толугу менен окуп көрөлү:

Мейли кышта, бурганактын шаңында,
Мейли күздө, мейли жаздын таңында.
Коломтону элестетсем, энекем,
Күйпөлөктөп отургансыйт жанында.

Казан шуулдап, түбү көөлүү кararган
От күчөөчү коломтого таралган.
Эмнегедир от бир буюм сезилчү
Апакемдин колдорунан жаралган.

Мындагы бийик маани менен терең ой келип акындын «Сен сурасаң үзүп алып очоктон, Күйгөн отту сунаар элем букеттей» деген керемет саптары менен жыйынтыкталат. Мындай ой – күйгөн отту белек кылуу идеясы эч бир акында болгон эмес. Ушу эки сап эле – акындын жаңычылдыгын далилдеген мисалдардын бири. « Адабияттагы бир өзгөчөлүк ушунда: андагы темалардын, чындыктардын ар биринин кайрадан башталып ачылууга укугу бар. Биз жаңылык деп, жаңы жөрөлгө деп мурда болбогон жаңы идеялык, тематикалык ачылышты гана эмес, баштагы өнөкөт теманын кайрадан өз алдынча өздөштүрүлүшүн да түшүнүшүбүз абзел – деп жазат белгилүү адабиятчы С.Байгазиев. Ушул өңүттөн алып караганда, Т. Кожомбердиев – жаңычыл акын.

Мен тоолордо төрөлгөм,
Мен тоолордо көгөргөм.
Ат үстүндө эмизип,
Апам бешик өңөргөн.

Акындын поэзиясына баштап барчу кан жол дал ушул ырдан башталат. Анткени акындын өмүрү тоолор менен өтө тыгыз байланышкан. Анын поэзиясынын мазмунун – тоо-

луктардын кулк-мүнөзү, улуттук тагдыры менен тарыхы түзүп турат. Ырларынан улуттук колорит даана көрүнөт.

Атам, Берди үчөөбүз
Жылкы айдадык Суусамырга,
Чоң-Кайкы, Арпа-Тектир сансыз жылга
Жылкылар жибек чөптү кырчый басып,
Дыбырап чыгып барат кырдан кырга.

Шагыл таш. Кулама жар. Бийик мойнок,
Кайрадан үзөңгүдөн шибер бойлоп
Бараттык. Аскалары жаңырыктап,
Жалт берет астымдагы кунан ойноп.

Коргошун уюткандай эки санга
Кунанды бастыралбай калганымда
Айтты атам: – Түнөйбүз го ушул жерге,
Жылкыны айдагыла Балтырганга.

Карыя Кара-Балта суусун бүркөт,
Жылкылар шуудурт этсе жапырт үркөт.
Тамак ичип жатканда, ай, атам ай,
Тамактын жакшыларын бизге түртөт.

Ойгондум шуудуруктан үстүмдөгү,
Чепкенин атам жаап жаткан окшойт.
От өчүп, Ай асканын кетигинде,
Капкачан күн тоолорго баткан окшойт.

Ай батты булуттарга. Асман бүркөк.
Бүлбүлдөйт кыл чокулар миң-сан түркөк.
Жылкылар боордо оттоп шарпылдатып,
Аз гана дабыш чыкса жапырт үркөт.

Термелдим толкунунда тунук ойдун,
Чаначты чайкадым да, кана тойдум.
Атам жапкан чепкенди алдымдагы,
Бардым да кайра өзүнө жаап койдум.

Ырда айтылгандар жылкычынын жай жашоосунан кабар берет. Окурманга элестүү, жеткиликтүү. Аны жазып жаткан акындын да башын мыкчып ойлонуп, миң алакетке түшүп, түйшүк тартып, кыйналып жазбагандыгы байкалат. Анткени ошол турмуш өз башынан өткөн дагы, жайлоо менен тоонун сыры ага жакшы тааныш. Буга чейин канчалаган акындар тарабынан жазылган тема Турардын калеминен башкача жаңы ачылыштары менен көркүнө чыгат. Акын чындыкты нукура тоолук адамдын көзү менен көрөт да, өзүнө гана тиешелүү поэтикалык тил менен айтууга жетишет. Анын жаңычылдыгынын бир сыры да ушунда болуу керек. Тоо темасынын жаңы тараптарын ачты, кеңейтти. Мындай чыгармаларына «Балалыкты эскерип», «Көз жибербесем түнүндө», «Күүгүм кайттым чабыктан», «Атама», «Улакчы» өңдөнгөн ондогон ырларын кошууга болот.

Ал эми акындын өмүр, жашоо туурасындагы ырларынын ичинен «Дөң үстүндө толгонуу» өзгөчө орунда. Ырдын аталышы эле айтып тургандай, «Айып, Айыш, Жаркын, Сейит бардыгы кайткыс болгон» бейитке сөөк узатып бараткандагы ички толгонуу, өлүм таасири, канчалык көңүл каалабаса да, ага болбой тагдырга моюн сунуу өңдөнгөн абал берилген. Жаз, күздөгү бейиттин бозоргон элеси менен ал чөлкөмдүк табияты «Бул дөңгө көп келебиз бала чактан, Калкылдап каптайт туман кара бактан» деп элестүү берилет.

Кырчылдап тамандарда шыбак жошоң,
Шолоктоп араң басат жүүнү бошоң.
Талыган жигиттерди алмаштырып,
Табыттын салмагына ийним тосом. (96-б.)

Бул саптардагы айтылгандар канчалык чындык дагы, ошол эле учурда жасалмасыз. Азаптуу болсо да ак-көк дебей адамзат ошол чындыкка баш ийүүгө тийиш.

Эл менен бирөө өлсө мен да барам,
Узатып, чеңгелдектеп турпак салам.

Бир күнү элдер менен кошо жөнөп,
Кайрадан алар менен кайтпай калам.

Ошондо кымбат венок, сөзүңөрдөн,
Тууган журт, суранаарым өзүңөрдөн,
Татыктуу деп чечсеңер, жалгыз тамчы
Ысык жаш тамызгыла көзүңөрдөн. (96–97-бб.)

Мына бул саптар акынга мүнөздүү өзгөчөлүктөн – жерине жеткире сөз таба билгендиктен, көңүлүнүн тереңдегисин кыйналбай-этпей эркин гана айтып коюу касиетинен кабар берет. Кайдыгер, көңүлкош окуй албайсың.

Ал эми башка бир ырында болсо акын эгер өлүм адамзатка кайрылгыс болуп өзү менен кошо түбөлүккө өлө турган болсо, аны менен жолго чыгууга даяр:

Эгерде мени менен бирге өлсөң!
Даярсыңбы?! Мен даярмын өлүшкө.
Экөөбүздүн өлүктү бүт адамдар көрүшсө,
Бүт адамдар экөөбүздү күлкү менен көмүшсө. (109-б.)

Турар Кожомбердиев ушундай патриот акын. Дүйнөдөгү ар бир кыймыл анын жүрөгү аркылуу өтөт. Бүтүндөй «Оттон өскөн кызыл гүл» поэмасында жана «Токтогул ГЭСи» поэмасынын алгачкы бөлүмдөрүндө:

«Дүйнө суз, Кара туман.
Шамал айдап,
Замана кансыраган, заман жайдак.
Эстесем ошол кезди бийлегенсийм,
Айнектин сынығында жылаңайлак» (417-б.)

делип, эски доордун эски, аянычтуу картиналары көзгө тартылса, «Токтогул ГЭСинин» кийинки бөлүмдөрүндө:

Замана!
Таштай булчуңдуу,
Балбан билектүү,
Тайбас жүрөктүү! –

деп революциянын жеңиши менен заманандын өзгөргөнү айтылат. Ырас, кыргыз турмушунда болуп өткөн окуялар кыргыз адабий чыгармаларында жетишээрлик эле чагылдырылган. Баарын эмес, четинен эле айтканда, Токомбаевдин «Кандуу жылдар», Баялиновдун «Ажар», Мукайдын «Узак жол», Түгөлбайдын «Тоо арасында» өңдүү чыгармалары буга мисал. Айырмасы гана ушунда – аталган жазуучулар революцияга чейинки турмушту өз көздөрү менен көрүп, азабын өз ийиндери менен көтөрүшсө, жазбай коюуга мүмкүн эмес абалда кайрылышса, Т. Кожомбердиев болгону элес-туюм, түшүнүк аркылуу чагылтат. Албетте, өзүң көргөндөн көрө электи же көрбөгөндү жазыш алда канча татаал. Ан үчүн сен ошол доордун кан-жүлүнүн чебер хирургдай кылдат билип, кайсыл жерден илдет, доо кетип атканын илгиртпей түшүнүүң зарыл. Акын бул милдетти жакшы билет, Т. Кожомбердиевдин ийгилиги ушунда. Өткөн го өткөн. А өзүң тургай балаң жашай элек эртеңки заманды элестетиш, болжолдош андан кыйын.

Соолгур,
Келин, уулун тимелегой
Соода кыл – дейт,
Үч жаштагы баласын –

деп ыр жазгандан 20 жылдан кийинки убакыт акындын көзүндө ушундайча элестетилет. Азыркы коомдун күрөө-тамырын кармай турган жаштар көбүнчөсү жеңил оокатка качып, базарлардан жай тапкан, мектеп жашындагылар окуп, окубаганы жаштайынан сооданын «тарбиясына» өткөн жагдай шарт, улуттук трагедия ырда жетишээрлик айтылган. Ал эми: «Жылуу жайда олтургандар, Тоңгондорду түшүнбөйт» – деп бийликтегилердин, бюрократтардын, чиновниктердин кулк-мүнөзү, табияты, текеберлигин, карапайым элге кылган мамилелерин тайманбастан ачык айткан. Ушундай эле маанайдагы ырлар менен катар жазылган.

Марага жетпей кантип жай аламын?
Максаттан кантип күчтү аянамын,

Майышып алдан тайып баратканда
Манастын алп далысын таянамын –

деген саптарында ал кезде мындай ойду ачык айтуу коопту болгонуна карабастан улуттун өзүнүн идеологиясы болушу керек экендиги жөнүндөгү идеяны бүгүнкү президенттен алда канча мурун тымызын айтып өткөн өңдөнөт. Ырас, Манастын 7 осуяты биздин жашоо-турмуштун жол чырагы боло алабы, жокпу али көмүскө, бирок улуу эпостун биз кайдыгер боло албачу терең да, бийик да жактары бар экендиги көрүнөт. Акын кайталангыс чыгармалары менен кыргыз поэзиясында өзүнчө кыл чокуну жаратып, өзүнчө жол салып, көптү суктанткан менен өзүнүн нукура башталмасы болгон элдик поэзиядан, эң ириде «Манастан» алыс кете албайт, ал башталыш акындын абийири менен ыймандынын алдында терең да, бийик. Т. Кожомбердиев сезимталдыгы, көрөгөчтүгү, болоор нерсени болгондой таамай да, так да, элестүү да айткан жагынан, эң ириде акылмандык табияты жагынан XXI кылымдын Калыгулундай эле көрүнөт. Буга жогорку саптардан тышкары эң акыркы жыйнагы «Кыл чокулардагы» көп ырлары күбө.

Элдин кеги жыйылат
Эл чындыкка сыйынат.
...Эң бийик өскөн даректар
Эң биринчи кыйылат.

Эл жашы качан тыйылат?
Эрлердин тобу суюлат.
Эң бийик өскөн чынарлар,
Эң алгачта кыйылат.

Жогорку саптар кылымдын отузунчу жылдарындагы өлкөбүздөгү зор алааматты – репрессияны, ага чейинки кыргыздын алгачкы интеллигенттери, мыкты азаматтар туш болгон, туткунунда калган саясий бийликтин кысымы менен зомбулугун тымызын эске түшүрөт. Замана темасы акындын поэзиясынан ушундайча орун алган.

Акындын негизги темаларынын бири – от. Аны акын элдик ырчылардагы Күн, Жер, Суу, Шамал ырлары сыяктуу ар тараптуу ачат.

«Ошол акын акынбы түтөп-быкшып,
Бир жолу көккө жете жана албаса» –

делип акындын турмуштук кредосу да Отко байланыштуу. Акын отту дүйнөнүн башталышы катары:

«...Өлүмдү эске салып өчкөн очок,
Ар дайым кубандырат күйгөн нерсе» (208-б.) –

деп жашоонун белгиси катары тааныйт.

Турар окуучуларга кылдат лирик акын катары да тааныймаал, эмоционалдык-көркөмдүк деңгээли жогору, окуганда адамдын ички купуя сырларына, сезим-туйгусуна дейре доо кетирген, ийкем жазылган татынакай лирикалары бар. Буларды акын биздин поэзиядагы башта тапталган жолго салып «жорголото» бербей, өз алдынча болууга, өзүнчө образдык табылгаларды жаратууга умтулган. Натыйжада:

Элесиң унутулбас таңындагы
Кымбатым, махабатым канымдагы,
...Ак туфлий көпөлөктүн канатындай
Кырк бешинчи өтүктүн жанындагы (264-б.)

деген сыяктуу поэзиябыздагы башта кезиге элек жаңы, образдуу тартылган эпизод, салыштыруулардан түзүлгөн ырлардын жаралышына жетишкен. Эпикалык кенендик менен лирикалык курчтук мүнөздүү. Акын адамдардын ички дүйнөсүндөгү биримдик менен карама-каршылык, тартылуу менен түртүлүү өңдөнгөн категорияларды турмуш диалектисинин карама-каршылыгы сыяктуу таасын чагылдырат.

«Менин сүйүүм ушакты укпас керең,
Менин сүйүүм үмүттөй түпсүз терең» (125-б.)

«Сен экөөбүз жалган менен чындайбыз,
Сен экөөбүз кайгы менен ырдайбыз» (127-б.)

деген саптары (жалган-чын, кайгы-ыр) аркылуу махабаттын бийиктигин, тереңдигин, ачуу-таттуусун, ысык-суугун, анын жыргалы менен азабын, сүйүнүчү менен күйүтүн дал өзүндөй карама-каршылык маанайында туюнтат. Эгер акын сүйүүнүн жалаң жакшы жактарын айтып, даңазалап көбүрүп-жабыра берсе, анда ыр да, ой да бир беткей болуп калат эле. Ал эми кожомбердиевдик ийгилик ушунда – кандай көрүнүш, окуяны болбосун жөнү жок шөкөттөөдөн алыс. Ошол эле учурда ал ыр кооз, окумдуу, угумдуу болуп чыга келет. Мындай ырлар акында арбын: «Г.К.га», «Жазда кыздар», «Көз караш», «Көп көрдүк күндүн кыска, узагын да», «Сүйгөн жүрөк», «Сүйөмүн», «Бачым келчи», «Курбалым», атактуу «Күн чыгышым», «Сизге тааныш эмеспи», «Сагынычтын зардабы» – акындын ондогон ырларынын толук эмес тизмеси ушул.

«Ала-Тоо таңшыйт» аттуу обондуу ырлар жыйнагын баратап олтуруп, Т. Кожомбердиевдин музыка жазылган 30 ырына күбө болосуң. Алардын көбү сүйүү темасында, калганы ар түрдүү. Ал тургай «Ай тийген тоо» (1981) аттуу китебиндеги ырлардын дээрлик көпчүлүгү акын өмүрүнүн акырында песня ырларына өзгөчө көңүл бургандыгын тастыктайт, Албетте, алардын көркөмдүгү, тагдыры ар кыл (300дөй ыры экинчи өмүрлүү болгон).

Турар өз алдынча, оригиналдуу дүйнөсү бар, бай поэтикалык көркөм табылгалары бар акын. Мындай дегенибиз, ыр айдыңында ал такыр башкача ой жүгүртөт, табият менен турмуш көрүнүштөрүн куду кыл калем менен тарткан сүрөттөрдөй кылып жандуу, элестүү, туюмдуу тарта билген артыкчылыкка ээ. «Поэзия тилинде адеп окуган адамды аптыктырып койгудай метафоралуу сүйлөө жагынан Турардан өткөн акын азырынча кыргыз журтунан чыга элек» деген С. Жигитовдун сөзүнүн чындыгы бар. Жазуучу С. Асанбеков болсо: «Ырды түшүнүк менен жазбай, сезим менен жазуу, күтүлбөгөндөй салыштыруларды, сөз кынаптарын, сүрөттөөлөрдү, образдарды таап,

сөз өнөрүн жөн аздектегендерди гана эмес, изилдегендерди да таң калтыруу Турардай ашкере таланттын гана колунан келет» деген пикирлерин билдирет.

Улуу сынчы В. Г. Белинский: «Чебер акында ойго салыштырмалуу караганда живопись басымдуулук кылат. Анын бардыгер натурасы – форманы сезүүдө. Чыгармачылык жөндөмдүүлүктө дайыма табият менен эрегишүү – анын эң бийик кумары» – деп айтса, Лессингдин: «Акын ар дайым живописчөөнү унутууга акысыз» дегени жогорку сөздү толуктайт. Ал эми Т.Кожомбердиевдин ырларында ой менен сүрөт өтмө катар байланышта учурайт. Анткени поэзия жападан жалгыз живопись болуп калбасы жөн. Акын эң ириде ой аркылуу окурмандардын аң-сезими менен көз карашына таасир, багыт берүүгө тийиш.

Акындын мыкты пейзажист экендигин көрсөткөн ырлар арбын. Айрым саптарды карап көрөлү:

Койчуман коломтого жылгын салат,
Жалындар бутактарды тиштей калат.
Борошо аттап келип босогодон,
Кайрадан бутун артка тартып алат. (253-б.)

Жылт этип күндөр кулап санатыма,
Айланды жазды тосуу адатыма.
Чыйырчык сулуу жаздын бир чымчымын,
Чыпыйтып ката келди канатына (116-б.) ж. б.

Акындын поэзиясындагы анын ажайып лирикаларынын жанында сатира да өзүнчө орунга ээ. «Эң кымбат мейманкана», «Короздун түшүнүгү», «Соо эле жүрөт» ырларында ачык айтылган мамиле менен көмүскө мамиленин карама-каршылыгы көрүнөт. Биринчисинде кейипкердин суроосуна автор тышынан токтоо эле жооп берген өңдөнгөн менен ичинен аны шылдыңга алат. Окурмандын көз алдына ичкичтин элесин тартат. Кийинки ырында болсо короздун образы аркылуу коомдогу түшүнүгү тайкы адамдардын сүрөтү ачылат. Аларды акын сатиранын отуна куйкалайт. Үчүнчү ыры жөнүндө деле ушун-

дай ойду айтууга болот. Ичкичтин ичкилик табылбай атканы үчүн соо жүргөнүн айтуу менен аны жактамыш этип, мунун нары жагында мыйыгынан күлгөн мыскыл жатат. «Кыл чокулар» (1988) китебинин «Ой, тобо» бөлүмүндө ушул маанайдагы ырлар топтоштурулган.

Жыйынтыктап айтканда, Турар Кожомбердиев эң алгач таланттуу балдар акыны, чебер лирик, мыкты пейзажист, песенник-акын, анан дагы новатор. Китептери орус тилине которулган. «Кызыл алма» менен «Таңкы симфония» жыйнактары үчүн Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаттыгына арзыган. Чыгармачылыгы боюнча адабияттан кандидаттык иш жакталган. Акындын көп кырдуу поэзиясынын бийиктиги менен тереңдиги коломтосунда оту өчпөй тургандыгын кабарлайт.

АКМАТОВ КАЗАТ
(1941—2015)

Казат Акматов 1941-жылы Ысык-Көл облусундагы Ысык-Көл районунун Бостери айылында туулган.

К. Акматов чыгармачылык мүмкүнчүлүгү кең жаш калемгер катары 1974-жылы «Боз улан» аттуу алгачкы аңгемелер жыйнагы жарык көргөндөн баштап эле дароо оозго илинген. Андан кийин «Кыргызстан» басмасынан «Мезгил» (1978), «Мектеп» басмасынан «Ыйык журт», өспүрүмдөр үчүн аңгемелер, повесттер жыйнагы (1981), «Мунабия» (1987), «Күндү айланган жылдар» (1989), Тандалмалар (1992), «Окуялар, адамдар» (Миң бир күн) (1998) китептери жарык көргөн.

Жазуучунун «Мунабия» аңгемелер топтому мезгилинде Н. Островский атындагы бүткүлсоюздук адабий сыйлыкка татыктуу болгон. «Мунабия» – тагдырдын эбегейсиз татаалдыгын, өмүрдүн кайталангыстыгын, адамдын ички космосунун багынбас улуу рухун, бийик адеп-ахлакты чагылдырып, көлөмү чакан экендигине карабастан, өзөгүнө өлчөөсүз психологизм, драматизм жана философиялык терендикти камтып, пружинадай түйүлгөн сүйүү жөнүндөгү кайталангыс гимн. Ал ошон үчүн кыргыз прозасындагы эң мыкты аңгемелердин бири катары баалануп келет.

К. Акматовдун «Эки сап өмүр» повести, «Мезгил», «Күндү айланган жылдар» романдары окурмандардын кеңири чүйрөсүнө жакшы белгилүү. Андан сырткары Казат Акматов толук метраждуу көркөм фильмдердин сценарийлеринин, бир канча пьесалардын да автору. Анын «Азаттыгым, арманым» драмасы республикабыздын эгемендүүлүгүнүн он жылдыгына карата Т. Абдумомунов

атындагы Кыргыз улуттук академиялык драма театрында (2001) көрөрмандардын купулуна толгон.

Ар бир жазуучунун өзүнчө дүйнө таанымы, идеялык жетектөөчү мотиви болот эмеспи. Ошол сыяктуу эле кыргыз элинин көрүнүктүү жазуучусу, драматург, демократияны туу туткан тайманбас коомдук ишмер Казат Акматовдун көркөм чыгармаларында өзгөчө кызыл сызык менен берилген лейтмотив – дагы дааналап айтканда, башкы багыт – бул улуттук патриотизм идеялары болуп саналат. Тээ улуу «Манас» эпосунан бери эле идеялык өзөк катары муундан-мууна берилип келе жаткан кыргыз элинин улуттук биримдиги, Ата Журтту ички жана тышкы душмандардан коргоо, азаттык идеялары таланттуу жазуучубуздун каны-жанына бала күнүнөн бери сиңип, жүрөгүнө бекем орноп калганын анын чыгармаларынан байкоо анча кыйынга турбайт.

«Акын болбосоң мейли, бирок атуул болууга милдеттүүсүң!» – деп кезинде орустун улуу акыны Некрасов айтмакчы, бардык дүйнөлүк даанышмандар тең өз элинин патриоттору болушкан жана шовинизм менен колониализмге, улуттук геноцидге аёосуз каршы турушкан. Анткени жашоодо кайың, арча, алма, жоогазын, тулаң, бетеге сыяктуу ар бир жаратылыш перзентинин өз орду болгон сыяктуу эле ар бир элдин, улуттун да өз орду бар. Ошон үчүн авар акыны, өз элинин улуу патриоту Расул Гамзатов: «Менин Ата Мекеним өз атамдын босогосунан башталат», «Эгер менин эне тилим эртең жок боло турган болсо, анда мен бүгүн жок болууга даярмын!» – деп өзүн отко-сууга салат.

Эли-жерибиз, каада-салттарыбыз, улуттук өзгөчөлүктөрүбүз, тилибиз менен дилибиз, азаттык менен эркиндигибиз, урпактарыбыздын бактылуу келечеги үчүн болгон күрөштө каармандык менен улуу биримдикке, кайратман эмгек менен жаратман акылдын бийиктигине үндөгөн бул улуу гуманист жазуучубуздун таланттуу жаркын калеминен жаралган кайталангыс көркөм дөөлөттөр тууралуу буга чейин да бир кыйла арбын сөз болуп, азыркы адабиятчы-сынчыларыбыздын корифейи К. Асаналиев өзүнүн «Мезгил өкүмү», көрүнүктүү сынчы жана адабиятчылар К. Бобулов «Рухтун бийиктиги эмне менен өлчөнөт?», А. Эркебаев, К. Рысалиев

«Түркүн тагдырлар», Ж.Жумакадыров «Мезгил жана турмуш», К. Эдилбаев «Турмуш босогосунда», Т. Касымбеков «Чыгарма мезгил күбөсү», М. Тентимишев «Жер баары бир өз огунда тегерене берет», Э. Нурушев «Дагы бир жолу «Мезгил» романы жөнүндө», А. Акбаров «Каректеги жалын, жүрөктөгү өрт», С. Карымшаков «Мезгил элестери» аттуу макалаларында өз граждандык позициясына, чама-чаркына жана профессионалдык даярдыктарына жараша кең-кесири, же бир аздап токтолуп өтүшкөн. Бирок кайсы калемгер, кандай максатта, кайсыл өңүттөн карабасын баары бир жазуучунун улут рухунун бийик, асыл нарк көрөңгөлөрү менен сугарылган табигый тазалыгына, кайталангыс таасын талантына, мезгил жүгүн, эл мүдөөсүн батып аркалай алган эрешен атуулдугу менен көрөсөн акыл уюткусуна кадиксиз таң берет.

Учурунда не деген калабалуу да, калбааттуу да доорлорду кайра дагы бир ирет каректен, көкүрөктөн өткөрүп, бир катар кайчы пикирлерди да пайда кылып, мезгилдин катаал сынынан өткөн «Мезгил» романы тууралуу сөз кылчу болсок, бул олуттуу чыгарма элибиздин тарых-таржымалына жаңы бийиктиктен көз чаптыруу катары каралышы жөн. Ал эми жаңычылдык болгон жерде кайчы пикирлердин, талаш-тартыштардын болушу табигый нерсе.

Ырас, мындай бир караганда романдын бүтүндөй сюжеттик композициясын «кыргыз жергесиндеги алгач жаңыдан уюшула баштаган совхозду түптөө жана кыргыз жылкысын асылдандыруу тууралуу окуялар түзөт» – деп бир эле сүйлөмгө сыйдырууга болот. Бирок ошол бир бүктөм мезгил алкагында элибиздин не деген трагедиясы, тагдыр-тарыхы жана мурда таптакыр бет келбеген жаңы нуктагы жашоонун катаал сыноолору жатат. «Устаранын мизинде аңтарылган дүнүйө» деп олуя акын Калыгул айтмакчы, доорлордун аңдатпаган тездик менен кескин контрасттуу өзгөрүшү, буркан-шаркан кайнап, буйлалоого буяманды келтирбеген жаңы турмуштун жатыркаткан талаптары, эндей, энөө элдин сезимине бүлүк салган эски менен жаңынын кагылышы, жаңы турмушту куруп жаткандар өздөрү да кээде жаңылып, бакпай балээге кабылып жатса кайда кадам таш-

таарын билбей баштары маң болгон көпчүлүк, акырындап жаңычылдыктын телчигиши... Айтор, азан-казан түшкөн татаал да, катаал да мезгил. Дал ошол эч нерсеге баш ийбеген, эгерим артына карай жандырууга да болбогон улуу мезгилдин күрөө тамырын кармай билген жазуучу бул романында башкы улуттук патриоттук идея катары кыргыз элинин азаттыгын жана өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүн сактап калуу аркылуу доордун оп тарткан опурталкөкөй кестилерине жутулуп кетпей алдыга – жаркын келечекке карай үмүттүү кадам ташташын чагылдырат. Автордун «Мезгил» романында козголгон улуттук-патриоттук идеялар «Күндү айланган жылдар» романында, «Азаттыгым, арманым» пьесасында жана «Адамдар, окуялар» (Миң бир күн) тарыхый даректүү баянында андан ары улам тереңдеп отурат.

Казат Акматовдун улуттук патриотизмдин туусун көтөргөн жана түбөлүктүү проблемаларды козгогон чыгармаларын терең жана ар тараптуу изилдеп чыгып, ал чыгармаларды жогорку окуу жайларынын жана мектептер-дин окуу программасына киргизүү азыркы кыргыз элинин кайра жаралуу доорунда өзгөчө зарыл жана кечиктирилгис милдет экендиги талашсыз чындык. Анын улуттук-патриоттук идеяларды козгоп чыккан белгилүү чыгармасы бул – «Мезгил». Романда автор улуу «Манас» эпосуна төмөндөгүдөй кайрылат:

«Ошону менен көпчүлүк кыстап жатып Күлчорого биртике «Манас» айттыра турган болушту. Бала өзү деле узак созо алчу эмес. Болгону, Манастын капыстан аркага найза жеген жеринен айтып, анан Тайторуну бир аз чаптырчу. Өзүндө чоң манасчысы жок айыл ошого эле жетине албай, улуу-кичүү дебей Күлчоронун үнүн угууга куштар. А баланын үнү чыйылдап али ачыла элек кези. Өзү тарткан чоордукуна окшоп ичке жана сыбызгы. Кээде ал чоор тартып жатып жөн эле көмөкөйү менен ышкырып кадим чоорунун үнүн туурап кетчү. Анда бала азыркыдай сүрдөбөйт. Дегеле ал чоор тартканда минтип «Манас» айткандагыдай сүрдөчү эмес. Эмнегедир ошондой адаты бар эле. Бирок Күлчорону баарылап жатып көндүрүштү окшойт. Анын үстүнө демейде сурабаган апасы да бүгүн элдин тили менен улам эңкейип: «Бол эми, биртике айтып кой» – деп Күлчоронун кула-

гына шыбырайт. Ошону менен айласы кетип бала көндү. Ылдый караган бойдон акырын тамагын кырып үнүн жасап алды да, тебетейин колуна кармаган бойдон Манасты баштады...»

Андан ары:

«Күлчоро эми өткөн-кеткендин баарын унутуп коюп, жалгыз гана Тайторуну чаптырып жатты. Почтонун ичи көшүлүп, анда-мында күрсө-күрс жөтөлгөндөр эми эч кимге жолтоо болбой калган кез. Эшиктин көзүндөгү эл биринин үстүнө бири чыгып, бөлмөнү жылчыксыз бүтөп алышкан. Дал ушул маалда анан көптөн күткөн телефондун үнү чыр-чыр эте түштү. Почточу келиндин кайсы бир илимпоз таякеси Фрунзеден биякка телефон урмак болчу. Мындагы эл бүтүндөй ошол кишинин айтаар бир ооз сөзүн күтүп отурушпайбы.

Келин шаша-буша трубканы алган кезде Күлчоро да токтоду. Бала шагы сына түшкөндөй болду окшойт. Анткени отургандардын баарысы азыр аны таштай салышып, тиги келиндин оозуна кадалып калышты.

– Ошентиштиби? Ии-де, ырас болгон турбайбы, таяке! Мында биздин айылдын эли Манастын дайынын угабыз деп эртеден бери күтүп отурушат. Макул ошентип айтып коёюн. Макул таяке, макул...

Келин өз бетинче ажарланып күлүп, Фрунзедеги таякесин көрүп тургандай бер жактагы элди такыр унутту.

– Ай, садага, эмне дейт таякең? Болду эми калган сөзүңдү кийин сүйлөш! – деди уйчу сары чал беритен чыйпыйы чыгып. Келин акыры сүйлөшүп бүттү да, жарданып турган элге күлө бакты:

– Манас эл душманы эмес экен – деди таякем. Ырдай беришсин – деди!

– Айтпадым беле! А кишинин арбагына кол салган илимпозундун атасынын оозуна чайын. Компресия деп бокту жешиптир ошолор. Компересия деп алдаган менен Манасты биздин көкүрөктөн өчүрө албайт аларың!

Ушунтип уйчу сары чал элдин эң алды болуп күрөштө балбаны жыккан немече элирип тура калды. Анын артынан калгандары жапырт өйдө болушуп, почточунун тырмактай бөлмөсү опуртопур.

– Таякеңе ырааз ыбыз садага! Ошол Фрунзеден сенин таякеңдей кишилер бар үчүн «Манасты» алып калышты. Болбосо тигил өзбектин Алпамышына окшотул, же болбосо азербайжандын Көркүтүнө окшотуп элдин асылын жерге көмө салайын деген кем акылдар жутунуп турушпайбы.

Таякеңе ырахмат садага,– деди чыгып бараткан кимдир бирөө почточу келинге. Ошону менен суунун аркы өйүз, берки өйүзүнөн жыйылгандар бак-бак этишип аттанып кете башташты».

Сулп-сулп алынган жогорудагы цитаталарда жазуучу эки нерсени бири-бирине тогоштуруп олтурат. Биринчиси мында «Прогресс» совхозунун деректири Кошой Аламановду иштен алуу маселеси коюлуп жатса, экинчи «Манас» эпосун бай-манапчыл деп жексен кылуу маселеси коюлуп жаткан эле. Ошон үчүн өз тагдырынан кабатырланган К. Аламанов да, «Манас» эпосунун тагдырынан кабатырланган көлдүн өйүз-бүйүзүнүн эли да почтого чогулуп олтурбайбы. Демек, тээ атам замандан бери эле эл башына кандай кыйынчылык, кандай каат замандар келбесин кыргыздар Манастан колдоо таап, оптимисттик дух алып турушкан. Демек, «Манас» эпосу кыргыздар үчүн жөн эле көңүл ачар эрмек эмес, сыйынган пир, таянар үмүт да болуп келген.

Жазуучу К.Акматовдун калемине таандык чыгармалардын ичинен адабиятка күтүүсүз чоң жаңычылдык алып келгени да, улуттук-патриоттук идеяларды көтөрүп чыккандыгы үчүн окурмандардын жүрөгүнөн түнөк таап, коомчулуктун колдоосуна да арзып, кайра ошонусу үчүн атайын тапшырык менен өзгөчө адилетсиз сындалганы да «Мезгил» романы деп айтууга болот.

Ырас, андан бери көптөгөн жылдар агылып, «Мезгил» романы мезгилдин катаал элегинен өтө алды. Андыктан илимий талдоонун объектиси катары биз ошол учурда «Мезгил» романы боюнча басма сөздөргө жарыяланган айрым аттуу-баштуу адабиятчылардын, сынчылардын макалаларына токтоло кетпесек болбос.

Учурунда Т. Сыдыкбеков, Ч. Айтматов сыяктуу алп жазуучуларыбыздын орошон эмгектери боюнча омоктуу ой айтып, жандуу адабий процесстин өсүшүнө өзгөчө

үлүшүн кошуп келаткан кыргыз сынчыларынын кашкасы К. Асаналиев өз учурунда «Мезгил» романын кеңири талдоого алып, ал боюнча эң алгачкылардан болуп адилет баасын берип өткөндөрдүн бири. Сынчы мында өзүнүн оңойлук менен эмоцияга алдырбаган, кара кылды как жарган калбаат басыгына салып, кеп оролун мезгил, көркөм сөз чебери жана анын айныгыс милдеттери тууралуу салабаттуу ой айтуу менен баштайт.

«Мезгил» романы кыргыз жергесинде өзүнчө бир татаал учурду, турмуштук жаңы өзгөрүштөрдүн башталган бир учурун баяндайт. Мындай караганда сюжеттин аракет-кыймылын бир эле окуя, жаңыдан уюшула баштаган совхоздо кыргыз жылкысын асылдандыруу жөнүндөгү окуя түзөт. Бирок бул сюжеттик чыңалыштын сырткы жагы, ал эми маңызы болсо социалдык, турмуштук кескин кубулуштардан келип чыккан, адамдар арасындагы татаал, ал турмак кээде трагедиялуу байланыштарга, эскиден биротоло кол үзүү, жаңыны кабыл алуу психологиясына негизделген.

Бул романдын эки түйүнү бар, биринчиси – кыргыз аялы Кызтуубастын, экинчиси – орус адамы Емельян Красиндин тагдырына байланыштуу. Ал эми жаңыдан уюшулган «Прогресс» совхозунда беш жыл ичиндеги бүркөк күндөр, ачуу төгүлгөн көз жаштар, ар түрдүү адамдардын ар түркүн тагдыры, Кошой Аламанов жана Шатмандын, Бекнияз жана Зейнептин, Сары чал жана бала Күлчоронун өмүр машакаттары ушул түйүнгө келип кошулат, же ушул түйүндөн ажырайт».

Жазуучуну «Мезгил» романы үчүн «улутчул», «антирусский» атагандар да болбой койгон жок. «Дагы бир жолу «Мезгил» романы жөнүндө» деген макаласында сынчы Э. Нурушев жазуучуну: «Улуттук сезимдин кычыгына тийип, карапайым окурманды кабатырлантып коёт» – деп күнөөлөйт, Эмне, жазуучу карапайым окурмандын деңгээлин ээрчиши керекпи? Ал кайсы деңгээл? Андан ары ал: «Красиндин романда көрсөтүлгөн моралдык-рухий облиги, турмуштук позициясы, дегеле өтөгөн өмүрү кыргыз жерине жаңы турмушту алып келген орус элинин алдыңкы, революциячыл өкүлдөрүнүн облигине коошпой, кайра алардын антиподу

катары таасир калтырып жатканында» – деп Красинден кыргыз элине идеал болчу коммунист орус революционердин образын таба албай кыжаалат болот. Андан да жаман жери: «Красиндин романда атайылап көңүл бөлүп сүрөттөлгөн кээ бир жорук-жосундары окурмандын улуттук сезим, улуттук ар-намыс деген татаал жана аялуу түшүнүктөргө карата мамилесин дүүлүктүрүп, копшоп жиберет»,– дейт. А балким, автордун максаты дал ошол «улуттук ар-намыс, улуттук сезим деген аялуу түшүнүктөрдү копшоп жиберүү» болсочу!? Жазуучу кийинчерээк «Окуялар, адамдар» аттуу даректүү баянында: «Биз, кыргызстандыктар, СССРди дүйнөдөгү колониялизмдин эң акыркы түркүгү, тоталитардык режимдин бирден бир мекени, жүздөгөн улуттарды эне тилинен, ата дилинен ажыраткан шовинизмдин бешиги экендигин ачык-даана айтып көнө да элек болчубуз, а балким, андай деп түшүнө да элек болсок керек», – дейт. Андыктан «Мезгил» романы өз мезгилинен эрте жаралып, социализм идеологдору чыгарманы жалаң таптык көз караш, тоталитардык кысмак менен карап, цензурадан өткөрбөй турган учурда чыгып, соцреализмдин алкагын бузуп, жаңы нуктагы, реалисттик багыттагы туунду болгондугу менен өзгөчө баалуу.

«Улуу урматтуу падыша жергиликтүү кыргыздардын үй куруп отурукташына каршы эмес. Бирок «Талаа жобосу» боюнча орус переселенцтердин карамагына өткөн түз жерлерге үй кургусу келген мусулмандар ак падышанын динине өтүп, анын аскеринде тыл кызматын кылууга милдеттүү. Эгер ушуга макул болсоңор, там салууга руксат...

– Бул жер биздин байыбыздыкы, таксыр. Биз андан сурап алдык, – деди делдейип оозун ачып турган элдин ичинен Кызтуубас.

Байыңар да тоого көчүүгө тийиш. Түз жерлер жана токойлуу тоолор бүтүндөй улуу урматтуу улуктун карамагына өттү.

Жардык айткандар ошону менен бура тартып бастырып кетишти. Там ургандар болсо бир далайга ооздоруна сөз албай, эч ойго келбеген мындай зордукка иненип-ишенишпей жалдырашууда».

Эзелтен кыргыздын асыл тукум аргымактары катары дүйнөнү дүңгүрөткөн карабайыр казанаттарды элибиз өзүнүн кичи ата мекениндей ыйык тутуп келишкен. Ошон үчүн элдик эпостордо да Камбар ата тукуму качсаң куткарган, кууса жеткирген эрдин канаты катары сүрөттөлөт. Атынан айрылган кыргыз өзүн колу-бутунан айрылгандай тейде сезет. Айталы «Манас» эпосунда Аккуладан ажыраган соң Манас коштоп жүргөн кырк жигитинен да ажырап, жеңилүүгө учурайт. Эр Төштүктүн Чалкуйругу адамча сүйлөйт. Курманбек баатыр болсо атасы Тейитбек Телторуну бербей койсо, али асый боло элек Койкүрөңдү минип жоого аттанып, калмак баатыры Дөлөн ханды кууп баратып кош аңдан секире бергенде Койкүрөңдүн бели үзүлүп, Курманбек каза табат. Аттардын мындай адам менен дилдеш, тагдырлаш болушу Л. Толстойдун «Холстомер» аттуу чыгармасында жана Ч. Айтматовдун «Гүлсарат» повестинде да жетик көркөмдүктө сүрөттөлгөн.

«Мезгил» романында дагы прогресске умтулуунун, жаңы турмушка кадам таштоонун өзөгү катары жылкы чарбасын өнүктүрүү кеңири сүрөттөлгөн. Романда жылкыга көзү жетик карыя кулунду тегерене басып туруп: «Жаныбар дурус жылкы болчудай, таноосу гана саал тарыраак болбосо...» – деп Арчаторунун тай мезгилинде аны көргөн сынчылар ушинтип айтышат (72-бет). «Эзели мал менен туруп мал менен жаткан көчмөн журт үчүн жылкы кишинин кудум колундай, бутундай – ооруса бар экенин бир билесиң, оорубаса байкабай урунуп жүрө бересиң» (72-бет) дегендей сүрөттөөлөр арбын.

Ошондой сүрөттөөлөрдүн бири катары англиянын асыл тукум жылкысы болгон «шайр» породасы жөнүндө төмөндөгүдөй айтылат: «Ошондо англистин шайр күлүгүн, арабдын тосток көздөрүн, түркмөндүн кең таноосун, орустун ак байпак тулпарларын, деги койчу төгөрөктүн төрт бурчунан базарга түшкөн тирукмуш асыл жылкыларды көрүп эсим оогон... андай кереметтүү жаныбар биздин тоого да келет экен деп үч уктасам түшүмө кайдан кирет», – дейт романда Шатман карыя Бекнияз күйөө баласын ынандырганга аракет кылып (74-бет).

Ошентип «Прогресс» совхозунун жылкыларды асылдандыруу ишин чагылдырууну жазуучу бекеринен тандап алган эмес.

Жаңы менен эскинин күрөшү кайсы гана доор болбосун мыйзамченемдүү түрдө болуп келет. Романда камтылган окуялардын жүрүшүндө да негизги локомотив катары «Прогресс» совхозунда жүргүзүлүп жаткан иш-аракеттер сюжеттик өзөк катары берилет. Ошон үчүн: «Анткен менен тымызын айыгыштын эң чордону баягы эле кыргыздын колу-буту, канат-куйругу болгон жылкычынын айланасында жүрүп жатты», – деп жазат автор. Ал күрөш өзгөчө «Прогресстин» төл башы болгон эң биринчи жээрде кулуну ат короодогу буудай шакелдин үстүнө түшкөндөн баштап ого бетер күчөп, туш-тарапка эмне деген гана сөздөр тарап кетип жатпады.

Күрөш Арчатору менен Силачтын алгачкы күтүүсүз жарышуусунан кийин да ал канча күчөйт. Балалык кылып Күлчоро жолдон эле «жарышабыз» деген сөзгө макул болуп чаба коём деп Силач Арчаторудан артта калгандан баштап негизги кармаш ошол эки жылкынын ортосундагы жарыш аркылуу өнүгүп-өөрчүп олтурат.

Андан кийин майрамдагы ат чабышта да тапталганына карабастан Силач аркада калат. Ошол биринчи жарыштын алдында автор: «Бардык иш азыр ушул али эч нерсе менен иши жок үргүлөп турган макулук жылкынын колунда экенин ойлоду. Жөн макулук деп койгон менен дал ушул Силачта бир башкача, эч ким менен эч нерсе жеңе алгыс олуттуу күч бар экенин Кошой дайыма туюп жүрө турган. Ал күч – байыркы арабдар, шумерлер баштап, кийин Европа элдери, өзгөчө англичандар, андан кийин мына жакындан бери орус атчылары айрыкча катуу өнүктүргөн жылкы аргындоо маданиятынын, анын тегерегиндеги бардык болгон илим-билимдин күчү эле. Ошол зор күчкө бүгүн биринчи жолу карандай табият менен көчмөн турмуштун өзү жасаган жөнөкөй Арчатору бетме-бет чыга турган болду», – деп берет.

Күлүктү таптоо боюнча да ар бир элдин кылымдар бою топтолгон өзүнчө өзгөчөлүктөрү бар. Атүгүл күлүк чапчу жердин шарты, жылдын мезгили, байгеде белгиленген жер-

дин алыс-жакындыгы – баары эске алынат. Социализм мезгилиндеги күлүк таптоо расмилери да кырдаалга жараша кыйла унутула баштаган. Автор өзүнүн бул романында күлүк таптоонун бир кыйла өзгөчөлүктөрүн чагылдырган. Маселен, Красиндин Силачты таптаганы, ага карабастан Арчаторудан жеңилип калганда, Кошой жумуштан алынып, Шатман карыянын барганда ал: «Сен дагы эле баягы ат чабыштын кайгысын жеп жүрөт окшойсуң. Арчатору деген оңой эле алдыра койчу күлүк эмес. Эмилан атты өзүнүн Орусиясындагыдай таптап, жаңылды окшойт. Эмкиде ал зоотту кыргызча таптатмайынча болбойт. Бул Долоноту жеринин өзүнүн анты бар. Бир жерге жер окшойбу!..» – дейт.

Жаңы нерсени соңку муундар тез кабылдап, тез көнүгөт эмеспи. Арчатору өзүнүн атасы – Бекнияздын аты экендигине карабастан, Күлчоро байгеде Силачты чабат да, үчүнчү жолку жарышта Силач мөрөй алат. Ошондо өксүй түшкөн Арчаторунун абалы да өзгөчө аянычтуу берилет. «...Дал ошол уйкуга кетээр беймарал авалында өзү бүгүн кечте акыркы жолу ипподромдон көргөн Арчатору аттын күүгүмдөгү элеси көз алдына келип жатты. Нечен-нечен коону бузган чоң күлүк ушунчалык сынып калгандыктан чатын айрып баса албай төрт аягы бүрүшүп, адамдын боору ооругандай түйтөйүп калган экен. Бала уктап баратып байкуш аттын ошол кебетесин түшүнө ала кеткен сыяктанды».

Чыгарманын финалында Бекниязды атайылап издеп барган Красинди Бекнияз атып салат. Атасынын мындай таш боордугун көргөн баласы – Күлчоро атасынын жалынып чакырганына карабай качып кетет.

«Бала эч токтолбой «Прогресске» кирип кетти. Бул иш тоодон көлгө күркүрөп тике түшкөн Долоноту өрөөнүндөгү атасынан баласы качкан биринчи окуя болду...» – деп жыйынтыкталат роман. Экинчи жактан алганда мында Красиндин өзүнүн тагдыры да эбегейсиз чиеленген. Ал алгач Ысык-Көлгө жазалоочу отряддын катарында келип, кыргыздарды улуттук геноцидге кабылтууга түздөн-түз себепкер болуп, Бекнияздын аялы (кийин өзүнүн көзү түшүп калган) – Зейнептин түгөйү Күкүктү жана башка кыздарды зордук, мыкаачылык менен өлтүргөндүгү үчүн ыймаңы алдында кутулбас

каргышка калганын кечигип туюп, акыры өзүн эң жогорку моралдык жазага – өлүмгө атайылап өзү өкүм чыгарып баргандай элес калтырат. Эгер ал кыргыздарды ошол улуттук геноцидге алып келген жазалоо жүрүшүнөн кайтып барган маалда апасын актар дал ошол Күкүктүн кейпинде асып кетпеген болсо, балким, ал социализм тарабында болушу да күмөн эле. А эгер социалисттик түзүлүш орноп, атасынын атканасы ортолукка өтүп, кийин өзү ошол жерге осеминатор болуп иштеп калбаса, кайра Ысык-Көлгө да келбес эле. Анда Күкүк менен Зейнептин апасы – касиеттүү мүйүздүү эненин тукуму Кызтуубас анын дал ошол кызын өлтүргөн орус экенин таанып калып, күйүттөн каза да болбос эле. Демек, бул жерде тарыхтын аёосуз кыргыны да мезгил бүктөмүндө көкүрөккө тамга болуп басылып турат. Ошентип, бул чыгармада башка жазуучулар тарабынан салтка айланып калган дайыма авангарддык ролдо, оң каарман катары гана берилүүчү орус адам башка өңүттө берилген. Башкача айтканда, автор 1916-жылкы турмуш чындыгынан атайылап буйтаган эмес. Анын үстүнө нугунан тайбас мезгилдин өмүр сыноосунун алдында ал кыргызбы, же оруспу баары бир адам. А адам болгон соң, бөтөнчө башка бир улутту геноцидге учуратуу мыкаачылыгына катышкан соң, ал акыры өз жазасын алууга тийиш. Ф. Достоевскийдин «Кылмыш жана жазасындагы» Ностильниковдон айырмаланып ал өз жазасы үчүн Бекнияздын огуна өзү барат. Улутчул деген айып тагуучу тоталитардык режимдин кысмагын да, камчы чабар сынчылардын курулай айыптоосун да алдын-ала баамдагандай роман соңунда автордун: «Сен каршылык болсоң, Мен Сенин мезгилиңмин. Мезгилден күчтүү болом деп, Мезгилди өлтүрөм деп ойлобо...» деген бүтүмү да Красинди актай албайт.

Ал эми чыгармадагы мүнөздөрдүн ачылышына, улуттук өзгөчөлүк проблемаларына токтолсок, анда: «Көркөм чыгарманы жаратууда каарманга прототип болчу адамдын бөтөнчө мүнөзүн табуу негизги орунда турат. Мүнөзүн таап алгандан кийин анын образын ачып берүүгө болот» – дейт Казат Акматов. Ал эми: «...Каармандын улуттук мүнөзүн аныктай турган белгилер деп, анын кылык-жоругун, көндүм адаттарын, салт-санаасын, манерасын, өзүн курчап турган

дүйнөгө, чөйрөсүнө карата болгон көз карашын, мамилесин ж. б. атоого болот», – деп белгиленет. Ушул өңүттөн алганда К.Акматовдун «Мезгил» романындагы каармандардын бардыгынын образдары терең изилденип, алардын улуттук мүнөздөрү да терең иштелген.

Мына ушул багыттан алып караганда К. Акматов өзүнүн «Мезгил» романында кыргыз элинде унутулуп бараткан бир катар салт-санааларга, улуттук өзгөчөлүктөргө токтолуп адамдарга ат коюудагы тотемдик түшүнүктөр боюнча дагы айрым элдик ишенимдерге кайрылат.

Кызтуубастын төрөлүшү да кыргыздын тотемдик түшүнүктөрүнө байланыштуу өзүнчө кызык. «Илгери, мындан көп жыл илгери Ала-Тоо койнундагы кararган түндөрдүн бир түнүндө кыз бала төрөлүп, ымыркайдын жүзү кадимкидей шоолаланып, жарык болуп түшкөн экен жерге» делип, романда Кызтуубастын төрөлүшү элдик жомок, санжыра ыкмасы менен берилет. Ошентип, Кызтуубас төрөлгөндө кыздын жүзү кадимкидей шоолаланып түшкөнү аз келгенсип, дал төбөсүндө эмчектин үрпүндөй болгон меңи болот. Үчүнчү кыз болуп төрөлгөнүнөн атасы: «Э-эй, катын, Теңир сени кыз туубас кылып эмне жаратпады экен, ыя?» – деп жиберет. «Атасынын оозунан ушул сөз чыгып кетти, кыздын аты Кызтуубас болсун» – деп чурулдашты. Ошол замат тургандар азан чакырып ат коюп, бул дүйнөгө Кызтуубас аттуу кайыптан жалгашкан бети нурдуу кыз келген экен» – деп айтылат романда.

Кызтуубас өлгөндө анын мүрзөсүнүн үстү үч күндө тешилип калат. Анын өлүмүн ансыз деле «дини башка орустун келиши», кыргыз эли сыйынган жылкы атасы «Камбар атанын тукумунун бузулушу» менен байланыштырган, «али да кат-сабаты толук жоюла элек энөө эл ансайын аны касиеттүү» санап калат да, Кызтуубас олтуруп жүргөн талпакты тумарга деп кескилеп алып кетишет. Элдик ишеним, атадан балага өтүп келаткан азан чакырып ат коюу салты ж. б. романда ушундайча берилет.

Мүйүздүү эненин тукуму Кызтуубастын кыздары Күкүк менен Зейнеп, андан кийин небереси Күлчоро да «баштарында эмчектин үрпүндөй болгон меңи» менен төрөлүшөт. Ошондон улам Күлчоронун теңтуш балдары «мүйүздүү эне-

нин тукуму» дегендери да кыргыз элинин тотемдик түшүнүгүнө байланыштуу.

«Красин Бекниязды издеп кеткенде Зейнеп барылдаган эркек уул төрөгөндө төрөтүп жаткандардын бири булар мүйүздүү эненин тукуму экенин эстей коюп: «Төбөсүн карачы мүйүзү бар бекен?» – деп сурайт. «Жок» – дейт экинчиси». Мындан окурман эзелтен келаткан бугу эненин ыйыктыгы жоголуп кеткендей сезимде калат.

Улуттук конкреттүү белгилерге ээ болгон жана улуттук мыкты сапаттары – прогрессивдүү үрп-адаттары, традициялары ачык жана ишенимдүү сүрөттөлгөн каармандын образы жалгыз гана өзүнүн улутуна эмес, бардык улуттун окуучуларына жакын болот... Маселен, М.Лермонтовдун «Биздин замандын баатыры» романын окуп чыгып «Азамат менен Казбичтин мүнөздөрү орус адамына кандай түшүнүктүү болсо, англичанга да, немецке да, французга да так ошондой эле түшүнүктүү типтер. Каарманды бүткүл турпаты, улуттук жүзү жана улуттук кийим-кечеси менен толук сүрөттөө деген мына ушул!» – деп орустун улуу сынчысы В.Г.Белинский белгилегендей, романдагы Кызтуубастын образы – кыргыз эли сыйлаган касиеттүү эненин, Кошойдун образы болсо отузунчу жылдардагы бардыгын унутуп салып, жаңы заманды куруугa белсенип киришкен алгачкы кыргыз активинин, Шатман карыя – эки этапты тең көрген нукура кыргыз карыясынын типтүү образы болуп чагылдырылат.

К. Акматов «Мезгил» романында 16-жылдагы геноцид жөнүндө ачуу чындыкты ашкерелеген. Кантсе да ал мезгилде орус элинин шовинисттик көз карашынан чочулоо болгон. Бирок жазуучу коркпой туруп чындыкты таамай жазганын төмөндөгү мисалдан көрүүгө болот: «Мынакей бүт кыргыздар көргүлө» дегенсип, коркуп калышсын деп, жоон топ кызды «Кызылжардын дал чокусуна алып чыгышат да көйнөк-ыштандарын штык менен энеден туума кылып тытып, анан узун кезекке тизилип алышып ар биринин абийирин булгап туруп, жардын таманын көздөй тирүүлөй ыргытышкан экен...» Ошондогу кылган кыянаттыгы Красинди кийин өмүр бою кыйнайт. Ал ичип алганда Долонотунун Кызылжары түшүнө кирип «урчук таш-

тарды көздөй ыргытылган кыздардын кыйкырган үндөрү кулагына жаңыра берет» (168-бет).

Романда кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүнө, кастарлаган ыйык нерселерине бөтөнчө басым коюлат. Айталы, эң баалуу музыкалык аспаптарынын бири – чоор жөнүндө да сөз болот. Кызтуубастын небереси, Зейнептин уулу Күлчоро кичинесинен баштап эле чоор тартканга кызыгып, жаштайынан чоорчулукка үйрөнөт. Аны таятасы Шатман ажы: «Сенин таэнең Кызтуубас кошокчу болгон, чоорчу болсоң сен болосуң, мен каяктан, ата-бабамда андай зоокчу болгон эмес» – дейт.

Камактан элин-жерин, көлүн сагынып келген Шатман ажы Күлчорону эртең менен көлдүн жээгине чакырып чоор тарттырат. Күлчоро чоордо апасы Зейнеп үйрөтүп койгон таэнеси чыгарган «Күкүк менен Зейнеп» деген ырды тартып бергенде ушунчалык чоордун үнүн сагынып калганын сезет. Анан да Зейнептин шериги Күкүктү унутпай жүргөнүнө боору ооруйт. Мында карыя биресе адам зээнинин тереңдигине таңыркаса, экинчиси, элдин көкүрөгүндөгү муңун, үмүттилектерин чагылдырган көркөм өнөрдүн касиетине тен берет. Романда кыргыздын улуттук оюндары, ырлары ж. б. улуттук өзгөчөлүктөрү жөнүндө да сөз болот.

Ал эми Казат Акматовдун «Азаттыгым, арманым» драмасы – патриоттук духка ширелген. Ал пьеса мезгилинде «Күндү айланган жылдар» романынын бир бөлүмү болуп проза түрүндө жазылган болсо, кийин андагы патриоттук ой тереңдетилип, өркүндөтүлүп, заманга бап идеялар менен толукталып, кайрадан драма болуп жазылышы да бекер жеринен эмес. К.Акматов өзү кабарчыларга берген маегинде белгилегендей: «Тээ эс тарткандан баштап эле эркиндик, азаттык деген ойлорго берилип, тымызын эңсеп жүргөндүгү», «буга чейин эле чыгармаларында ошол темаларды козгоп келгендиги» – автордун ар бир чыгармасында баамга урунат. Балким, дал ошол үчүн К. Акматовдун «Азаттыгым, арманым» пьесасын көрүп туруп, доорубуздун залкар жазуучусу, кыргыздын улуу уулу Ч. Айтматов: «Бул пьеса нагыз патриоттук чыгарма экен. Ушундай чыгармаларды жараткан Казат – улуу жазуучу» – деп бекеринен айтпаса керек.

ЖУСУБАЛИЕВ КУБАТБЕК
(1941)

Кубатбек Жусубалиевдин чыгармачылыгы аны менен замандаш-калемдеш жазуучулардын чыгармачылыгынан таптакыр айырмаланып турган өзгөчөлүктүү көрүнүш. А.Токомбаевден тартып бүгүнкү күндө төбөсү көрүнгөн кыргыз жазуучуларынын дээрлик бардыгы реалисттик адабиятты жаратуучулар болушса, К. Жусубалиев кыргыз адабиятындагы бирден бир модернизм, постмодернизм багытындагы чыгармаларды жараткан жазуучу.

Ырас, К. Жусубалиевдин алгачкы «Тоолорго жаз кеч келет», «Жол боюндагы теректер» аттуу аңгемелери жана «Күн автопортретин тартып бүтө элек» (1963) повести реализм методунун негизинде эле жазылган. Бирок анын ушул алгачкы чыгармаларынан эле айрым адабиятчы, жазуучулар адаттан тыш белгилердин «өзгөчөлөнүү» аракети бар экендигин байкашкан. Ч.Айтматовдун «Комсомольская правда» (26-март, 1963-ж.) газетасына басылган «Изденүү кумары» аттуу макаласында К. Жусубалиевге тиешелүү төмөнкүдөй пикирлер айтылган: «Туурасын айтыш керек: повесть кызыктуу жазылган. Автор – бул бийик сөздөн тартынбай эле айтсам болот – таланттуу адам. Бирок ал көңүлдү татаал, өзгөчө форманы издөөгө буруу менен өзүнүн повестинде караңгылык, кайгы жана сууктан бөлөк эч нерсени көргөзө алган эмес. Идеясы боюнча повесть согушка каршы багытталган. Бирок бала, анын башкы каарманы баяндоонун акырында бардык кишилер – адам өлтүргүчтөр деген жыйынтыкка келет. А мунун баары, кайталап айтам, формалисттерди жана модернисттерди тууроо формасынан башталат», – дейт.

Адабиятчы Т. Аскаров «Жаштардын жаңы аңгемелери» («Ленинчил жаш», 22-дек., 1963-ж.) аттуу макаласында К. Жусубалиевдин «Тоолорго жаз кеч келет» аттуу аңгемесинин жогорку профессионалдык деңгээлде жазылганын, сюжет курууда жаш жазуучу сырткы окуяларга гана басым жасабастан, ал окуяларды мүмкүн болушунча каармандардын жан дүйнөсү аркылуу алып өтүүгө аракет кылгандыгын белгилөө менен: «К. Жусубалиевдин баяндоо манерасында, образ түзүү ыкмаларында, каармандардын ички дүйнөсүн ачуу өзгөчөлүгүндө изденүүнүн тамгалары жатат. Аңгемени үстүртөн окуган адамга анын ички маңызы оңой ачыла бербей, түшүнүүгө белгилүү кыйынчылыкты туудурушу мүмкүн. Мындан аңгеменин негизине салынган идеянын бүдөмүк, так эмес жактары бар экен го деген шашылыш жыйынтык чыгаруу олдоксондук болоор эле» – дейт. Мында да жазуучунун чыгармачылыгында көнүмүштөн тыш «белгилүү кыйынчылыктардын» кезигээри жөнүндө учкай сөз кылынып өтөт.

1965-жылы кыргыз прозасынын учурдагы абалы, өнүгүүсү жөнүндө борбордук басмада В. Пискуновдун «Восхождение» («Бийиктөө») аттуу макаласы жарыяланган. Анда 60-жылдары адабият астанасын аттаган жаш авторлордун чыгармачылыгы талдоого алынган. Макалада көпчүлүк басым К.Жусубалиевдин «Күн автопортретин бүтө элек» повестине коюлуп, жыйынтыктоочу сөз ушул чыгармага байланыштуу чыгарылат. В. Пискунов К. Жусубалиевдин чыгармачылыгындагы эң негизги өзгөчөлүктөрдү туура таап, төмөндөгүлөрдү белгилейт: «С увлечением первооткрывателя К.Жусубалиев разведывает новые и новые грани человеческой натуры. Из сферы сознания он переходит к изображению подсознательных движений души героя (которые почему-то отдали на откуп фрейдизму), стремится исследовать интеллектуальные и эмоциональные импульсы поведения личности». Андан ары сынчы К. Жусубалиевдин өз кыргыз прозасын өнүккөн адабияттын жетишкендиктери менен байытууга кылган аракети ушунчалык күчтүү болгондуктан, кээде башкалар тарабынан ачылган көркөм табылгаларды өзүнүн каармандарына механикалык түрдө чаптай салат дейт. Макаланын автору Рамандын жан дүйнөсүндөгү

өзгөрмөлүү чабалактоолор (неустойчивые душевные метания) автордун айыл турмушунан алган байкоолоруна караганда Селинджерден окуп алганга көбүрөөк окшош деген божомолун айтат. В. Пискунов жаш автордун стили калыптана элек, эклектикалык мүнөздө экендиги, тажрыйбалуу окурман повесттен Хемингуэйден Шолоховго чейинки көптөгөн жазуучулардын таасирин оңой эле байкай ала тургандыгы жөнүндө да сөз кылат.

Жогоруда келтирилген пикирлерден улам белгилүү болгондой, К.Жусубалиевдин чыгармачылык алгачкы кадамы кыйла ишенимдүү болуп, адабий коомчулуктун көңүлүн өзүнө кадыресе бура алган.

К. Жусубалиев өтө изденгич, өтө көп окуган жазуучу. Анын чыгармаларында автобиографизмдин катышы жогору. Андагы башкы каармандын (Раман, Ыбыш, Арыков, автор) бирден бир жакшы көргөн иши, эрмеги, көр турмуштун көйгөйүнөн калкаланаар башпаанеги – китеп окуу. Алар жатып да, туруп да, басып баратып да китеп окушат, ойлонсо ойлорунда Кафка, Клейст, Омар Хаям сыяктуу сүйүктүү жазуучулардын ысымдары сөзсүз аралашып жүрөт. Мындан сырткары жазуучунун гезиттерге берген интервьюларында батыш, чыгыш адабияты, мифологиясы гана эмес, философия, психология, теология, искусствотаануу, маданияттаануу тармактары боюнча маалыматы терең экендигин ачык баамдоого болот.

К. Жусубалиевдин студент кезинде эле «Иностранная литература» журналын алдына үйүп алып эртеден-кечке китепканада отуруп дүйнөлүк классикага, чет өлкө адабиятына кызыгып, тырышчаактык менен окуп-үйрөнүп жүргөнүн калемдеш курбулары эскеришет. Демек, анын студент кезинде жазылган алгачкы повести да Фолкнердин, Хемингуэйдин чыгармачылыгына кызыгуу жаңыдан башталып, күчөп турган учурда жазылган. Жазуучунун маектеринен «Күн автопортретин тартып бүтө элек» повестине, о.э. кино жөнүндөгү, кино менен көркөм адабияттын байланышы жөнүндөгү изилдөөлөрдүн да таасири бар экендиги тууралуу маалымат алабыз. Повестке карата пикир айткан адабиятчы сынчылар да андагы ийгилик, кем-

чиликтер туурасында сөз кылганда аларды жазуучу таасирленген булактарга байланыштырышат.

«Чыгарманын сырткы түзүлүшүн, конструкциясын ар тарабынан эп келтирип шөкөттөп чыгууга үйрөнүп алууга болот. Бирок адамды ачуу, анын жан дүйнөсүндөгү татаал бурулуштарды, кыйчалыштарды көрсөтүүгө үйрөнүп алууга мүмкүн эмес», – деп К.Асаналиев туура белгилегендей башка жазуучунун көркөм ыкмаларын механикалык түрдө өз чыгармачылыгына киргизүү менен жакшы чыгарма жаратууга мүмкүн эмес. Менимче, К. Жусубалиевдин биз сөз кылып жаткан повести жөнүндө: «Окуган адамды кайдыгер калтырбай турган жакшы чыккан чыгармалардан» – деп батылдык менен тартынбай эле айтууга болот. Ошол кездеги жыйырма эки жаш куракта-гы студент автордун ушул алгачкы чыгармасынан анда жазуучулук талант менен катар жазуучулук кесипке болгон даярдык, турмуштук тажрыйбанын мол запасы бар экендиги байкалат. «Күн автопортретин тартып бүтө элек» повестинен анын авторунун өзү чагылдырган турмушту жакшы билээри жана аны көркөм чагылдырууда подтекст-тик ыкма табигый түрдө туура тандалып алынгандыгын баса белгилөөгө болот.

Повесттин орусча вариантында (кыргызчасында бир аз башкача) өзүнүн каарманы Раман жөнүндө автор мындай дейт: «Но только начал сразу же понял, что невозможно обо всем этом рассказать словами: в то время, как он произносил слова, он видел и помнил гораздо больше того, что говорил, и по-другому, и в другой последовательности, и с другими подробностями. И получилосъ вроде бы два рассказа – тот, что он собирал из слов и другой, сам по себе возникающий в памяти и сопровождающий первый».

«Күн автопортретин тартып бүтө элек» повестин окуп баштаганда эле анын биз окуп жүргөн кыргыз адабиятынан өзгөчө, башка стилде жазылгандыгын байкайбыз. Повестте окуянын түйүндөлүшү, өнүгүшү, курчушу, кульминация деген сыяктуу сюжеттик элементтерди ажыратууга мүмкүн эмес. Бул чыгарманы окуу – айыл ара-

лап өтүп, тоого чыккандай сезимге кабылтат. Тоонун чокусуна чыга берип, аркаңды бир бурулуп караганда, сенин жолуңда жолуккан үйлөр, короо-жай, бак-даракталардын ар бири жекеликтен жалпылыкка куюлуп, көз алдыңа жаңы картина пайда боло калгандай сезилет. Чыгармада андай эле кызыктуу окуялар, кокусунан жарк этип сезимге жарык берип жиберүүчү көркөм табылгалар, деталдар, курч маанилүү сөздөр деле жок. К. Жусубалиев чоң эне менен неберенин учурдагы күнүмдүк турмушун өтө жай, суз маанайда, «болгонун болгондой» баяндап жүрүп отурат. Ошондуктан В. Пискунов, М. Борбугулов, И. Лайлиевалар айткандай повесттеги негизги ой, негизги идея жыш психологиялык сүрөттөмөлөрдүн, майда деталдардын арасында майдаланып кеткендей көрүнөт. Ал түгүл автор атайын маалкатып, айтчу сөзүн айтпай, көрүнгөнгө чаргытып, татаалдаштырып жаткандай көрүнөт.

Ар бир сөздүн, сүйлөмдүн, абзацтын шоокумдантып, жеткире айтылбаган мааниси калган бардык контекст менен толукталат. Согуш повесттин бүткүл атмосферасынын, андагы бардык бактысыздыктардын негизи. Согуш ошондой эле бардык подтексттик линиялардын негизин түзөт. Бул «негиз» чыгармада сырткы фон. Ал учурда болуп жаткан окуялардан мезгилдик жана мейкиндик жактан алыстатылган. Сюжеттин өнүгүшүнүн өзү подтексттик ыкмага муктаж болуп турат. Повесттин негизги өзөгүн түзгөн сюжеттик линия жашырын өнүгөт. Азиз чоң эне Рамандан Адам жинди өзүнүн баласы, ал Рамандын атасы экендигин он беш жылдан бери жашырып келет. Эс тартып калган Раман да эл андан жашырган чындыктан купуя шектенгени менен, ал чындыкты өзүнө жолоткусу келбей, кайра аны алардын өзүнөн жашыргысы келет.

Чыгарма согуш башталган күнү төрөлгөн Раман он бешке чыгып калган учурдагы окуяны, турмуш көрүнүшүн камтыйт. Согуш аяктаганына бир топ мезгил болуп согуштун азаптуу күндөрү артта калып, эл тынч турмушта жашай баштаган. Бир себеп болбогондо Азиз чоң эне менен небере деле согушта бирин баласынан, бирин атасы-

нан айрылткан тагдырга баш ийип, көңүлдөрү тынчып, эл катары күн өткөрүшмөк.

Повестте согуш болуп өткөн кадыресе окуя катары, жайынча гана эскерилип жаткандай туюлат, бирок ошол жайынча өтүп жаткан турмуштан согуштун жексур жүзү өтө таамай көрүнүп турат. К. Жусубалиевдин «Күн автопортретин тартып бүтө элек» повести өзүнүн жүрөк титиретээр таасирдүүлүгү менен согуш жөнүндө жазылган эң мыкты деген чыгармалардын катарында тура алат. Анткени анда согуштун адам баласынын башына салуучу зор алааматы жөнүндөгү улуу трагедиялуу окуя камтылган.

Повесттин башкы каарманы – Бала-Раман. Көпчүлүк окуя ушул он бештеги өспүрүм баланын жан дүйнөсү аркылуу өтүп, он бештеги баланын акылы менен бааланат.

Баланын карылыгы жеткен азиз Чоң энесинен башка эч ким жок.Чыгармадан үзүндү келтирели:

«Азыр «ата» деген сөздү түбөлүккө айтпай турганын ойлогондо көкүрөгү кысылып, көзү каканактады ...

– Бул жаман сөз! Жаман... уккум келбейт, – деди Раман өзүнчө.

– Мен жок жерде айткылачы?! Дайыма өзүңөргө өзүңөр ыраазысыңар, башканы байкабайсыңар. Менин көзүмчө таарынып ыйлабагылачы, атаңарга? Атаңарды сөз кылбагылачы! Муну сатып берди, тигини сатып берем деди атам дебегилечи мага.

Атаңарга айтсаңар, менин көзүмчө силерди эркелетпесин. Мени менен баратканда атаңарга учкашып кетип калбасаңар? Ошентсеңер... Мен силерден суранам...»

Ушинтип кыйкырды Рамандын ичиндеги бирөө. Рамандын бул ойлор аёосуз эзди».

Мына ушундай бактысыз балалык Рамандын пешенесине он беш жыл мурун согуштун колу менен «жазылган». Мындай жазмыш сезимтал жүрөктүү жаш бала үчүн өтө оор. Бирок баланын мындан да оор, мындан да азаптуу жеке кайгысы бар. Мына ушул оор, азаптуу кайгы чыгармада алдыртан, тымызын, подтекст аркылуу берилет.

Повесттин акырындагы: «Эки-үч күн өткөндөн кийин чоң энесинин баштыгынан жалгыз сүрөт таап алды. Артындагы өчүңкү жазууну окуду. Чотбаев К. 1942-жыл.

– Атам турбайбы! – Раман эрксизден үн чыгарды.

Оодарып карады.

Көзү, оозу, мурдунан өйдө тааныш.

Раман чагылган тийгендей селейди...

Бул Адам жиндинин өзү эле. Раман сүрөттү тытып-тытып очокко ыргытты...» Бала ушундан кийин гана, чоң энеси да, атасы Адам жинди – Касым да бул жарык дүйнөдөн өтүп кеткенден кийин, чыгарманын акырында эрксизден ынанды, мойнуна алды. Ага чейин бала атасы жөнүндө эч нерсе билбегендей чоң энеси экөө көр тирилигин өткөрүп келишти.

Биз жогоруда айтып өткөн элек, баланын жетимчиликтен да оор, азаптуу кайгысы бар деп. Бул кайгы баланын ошол Адам жинди анын өз атасы экендигинен бала мурда эле шектенип, мурда эле сезип жүргөндүгүндө. Мына ушул психологиялык процесс жазуучу тарабынан ырааттуу өнүктүрүлүп, чындыктуу чагылышка ээ болот. Буга биз төмөнкү тексттеги басым коюлган сөздөргө көңүлдү буруп, психологиялык талдоо жүргүзүү аркылуу ынанабыз.

Кайрадан текстке кайрылсак:

Бала көп ойлонот, «капысынан! Адам жинди жөнүндөгү ой башына кире калганда бушайман жеп, «башка жөнүндө ойлонууга тырышат». Раман «дайыма башка жөнүндө ойлонот», «ал жөнүндө тереңдетип ойлоодон коркот».

«Эне, кызыксыз да... Ошол боор ооруганды билеби... Дагы адам катары сүйлөшүп калат экен, – деди Раман.

Бирок өзү башка жөнүндө ойлоду.

Ал дайыма башка жөнүндө ойлойт.

– Эки карып сүйлөшөбүз да, – деди чоң эне салкын гана.

Чоң эненин үнү калтыраганын, дагы бир ооз сүйлөсө «ба» деп ыйларын байкаган жок.

Раман башка жөнүндө ойлоду...

Алиги адам жөнүндө ойлонуудан коркту.

Ал адам жөнүндө ойлонуудан дайыма коркот... «Эмне болду?» – деди ал. «Эч нерсе болгон жок» – деди кайра өзүнө.

«Жок» деген жакшы сөз» – деп ойлоду Раман».

Чындап эле баланын атасы мындан көрө жок болсо балага кыйла жеңилирээк болмок. Бала Адам жиндини көргөн сайын бушайман болот. Ата жөнүндө кыялданып баштаса да Адам жинди эсине түшө калып, ага тоскоолдук кылат. Ал «ата» деген сөздү угуудан качат. Акыл-эстүү чоңдордун баары андан чындыкты жашырарын туюк сезет.

Мына ушулардын баары чыгарманы адеп окуганда эле байкалып, алардын эмоционалдык таасир күчү окуу процессинде өзүнүн толук күчүндө сезиле койбойт. Чыгарманын акырында (сергек окурман, балким, андан эртерээк) бир чоң таңгалып аласың. Окурмандын мурдатан шектенип, күдүктөнүп келе жаткан ою ырасталып, ал да Раман сыяктуу: «Чын эле атасы турбайбы!» – деп эрксизден бир үн чыгарып алат. Повестти кайра башынан кайталап окууда гана окурман андагы ар бир деталга, кыймылга, сөзгө маани берип, чоң эне менен, Бала менен бирге «жашап» чыгат. Ошондо гана каармандардын кыймыл-аракетинин түпкүрдөгү жашырын маанисин түшүнө алат...

Чыгармадан дагы бир үзүндүгө көңүл буралы. Бул текстик үзүм алгач окуганда окурмандын көңүлүндө эч кандай эмоциялык реакция чакырбастан, кезектеги бир көрүнүш катары жайынча окулат. Экинчи сыйра кайрылып окуганда гана (башкача айтканда, Бала Адам жинди анын атасы экендигинен мурдатан эле шектенип жүргөндүгүн билгенден кийин) Баланын жүрөгүндө канчалык кайгы-муң чөгүп жаткандыгын жана ал айгы-муң баланын жүрөгүн канчалык эзип, дүйнөсүн тарытып, кысып тургандыгын сезебиз. (Чындык жашырылган жерде адам дайыма өзүн копол сезип, тезирээк бул абалдан бошонуп, эркин дем алгысы келет эмеспи.)

Үзүндүнү келтиребиз:

«Раман окуудан үйгө кабагы салыңкы кайтты. Босогодон аттаары менен төшөккө бутун ороп отурган Чоң энесин көрдү да шолоктоп ыйлап, көкүрөгүнө жыгылды.

– Энеке-е...

– Эмне болду, ата?...

– Эне-е...

– Өпкөлөбөчү, ата. Айтчы, ата? Айтчы?

Раман ого бетер күчөп ыйлады.

– Эркек адамга ыйлаган жарашпайт, ата. Эмне болду?

...Жетинчи класста сабактан кийин ата-энелер менен чогулуш башталды. Раман чогулушту таштап чыгып бараткан. Коридордон аны мектептин директору Малик кармап алды.

– Кайда барасың?

– Кетем, үйүм алыс, – деди Раман.

– Сенин үйүңдүн алыстыгын эч ким сураган жок, Эрке. Атаңды же апаңды эмнеге алып келбединг?

– Алып келбейм...

– Эмне?! Өйдө кара!

Раман ээгинен өйдө көтөргөн директордун колун кагып жиберди да мектептен чуркап чыкты. Жолдун кыйласына дейре жүгүрүп келди.

Ал буулукту. Аппак чокулардын асман тийишкен жерлерине карады.

«Адам асманга караганда жеңилдене түшөт...

Асман кең...

Асман таптаза...

Асман бийик... Абдан бийик», – деп ойлоду Раман.

Өз көзүнө алымсынган жок.

Алысты, алысты карагысы келет».

Кайталап окууда гана Адамжинди согуш болуп аткан экранды өтүгү менен атып уруп, жылаңаяк залдан качып чыкканда ага күлүп аткан ошончо балдардын ичинен бекеринен жанынан өтө бергенде Раман анын «купкуу жүзүндөгү сулуу узун тырыгынан ылдый аккан жашын» байкабагандыгын, ошончо элдин ичинен ал жалгыз анын өтүгүн алып, анын аркасынан чуркабагандыгын түшүнөбүз. Ошондон мурдараак эле чоң энесин ыйлатып Адам жинди жанында отурганын көргөндө: «Кет бул жерден! Сенделген... Өлтүрөм!» – деп кууп жиберген. А андан мурдараак ага чоң энеси Адам жиндиге тамак алпарткан-ында Адам жиндинин: «Эй, атың ким эле? Сен жакшы баласың... менин да сендей балам болсо...» дегенине Раман: «Атым атаңдын башы. Өз атыңды билбейсиң анан...

менин сендей атам болсо, эбак өлтүрүп салат элем. Өлтүрүп-үп!» – деп кыжырданган. Бирок Адам жинди жашачу жаман кепеден чыга берип, өзүнчө буулугуп ыйлап алган. Качан гана жооптуу учур келгенде баланын аң-сезиминин тереңдеги түпкүрүндө бугуп жаткан боордоштук сезим, атасына карата аёо сезими ойгонуп, бала эч ойлонбостон эле атасынын өтүгүн алып, Адам жиндинин аркасынан чуркайт.

Чыгарманын акырына жетип, кайра артка кайрылып караганда гана биз чоң эне бекеринен чыгарманын башталышында эле: «Күлкүсү атасыныкына окшош» – деп ойлоп алып, бирок «Бир нерсени эстей коюп, эси чыккан Чоң эне акырын:

– Өлчөөсү көзүнө болсун», – деп чочубаганын, бекеринен Чоң эне Адам жиндиге тамак жеткирип бер дегенине Рамандын кыйыктанып: «Ээ, атын билбеген жинди», «башы кара, буту айрыгабы?» – деп кекээрленип жатып кеткенинен кийин: «Оо, көр кудай! Ата-баланы мындай кыла көрбө. Көр кудай ай!» – деп зарлабаганын, бекеринен чоң эне Рамандын атасы жөнүндө суроолорунан качып: «Согуш, Сенин атаң Согуш...» дебегенин түшүнөбүз.

Бала кезинде Адам жиндинин атасы болуп калышынан коркуп, арданып, ал жөнүндө ойлоодон качкан Раман жигит болгонунда атасы жөнүндө, Чоң энеси жөнүндө көбүрөөк эскерип, башкаларга айтып берүүгө умтулуусу анын бир кезде балалыктан улам кетирген каталыгын (чынында аны каталык дешке деле болбойт) оңдогусу, «жуугусу» келгендиги. Раман – Чоң эне каалагандай боорукер, адамга карата жүрөгүндө сүйүүсү бар адам. Ал бардыгын туура түшүнө алды.

Ошентип, К. Жусубалиев өзүнүн алгачкы повестинде эле каармандын жан дүйнөсүн ачып берүүдө тереңдиктерге умтулуп, андан кадимкидей ийгиликтүү натыйжаларга жетише алган. В. Пискунов: «Из сферы сознания он переходит к изображению подсознательных движений души героя, стремится исследовать интеллектуальные и эмоциональные импульсы поведения личности» – деп айткандай, К. Жусубалиев адам табиятын аңдап билүүдө жаңы мейкиндиктерди ачууга умтулган.

Жазуучу ошондой эле бул чыгармасында кинематографиянын: киномонтаж принцибин, кадрлардын чачырандулугу, пландардын тез-тез алмашуусу сыяктуу алгылыктуу ыкмаларын эптүү, чебер пайдалануу менен композициялык жактан да табылгага ээ болгон.

К. Жусубалиевдин «Күн ...» повести 1964-жылы республикалык адабий журнал «Ала-Тоого», 1970-жылы орус тилинде «Литературный Киргизстан» журналына жарык көрдү. 1967-жылы өзүнчө китеп болуп чыкты. Китепке ошондой эле «Тоолорго жаз кеч келет», «Жол боюндагы теректер», «Эскерүү» аттуу үч аңгемеси кирди. Бул аңгемелер да көркөмдүк сапаты боюнча окурманда жакшы пикир калтырат.

«Күн...» повестинен кийин өзүнүн алгачкы чыгармалары менен адабиятыбызга потеницалдуу мүмкүнчүлүгү бар калемгердин келгенин маалымдаган К.Жусубалиевдин чыгармачылыгы адабий коомчулуктун көңүлүнөн тышкары калгандай «жымжырттыкка» туш келди. Он беш жылга чукулдап барып, 1981-жылы жазуучунун экинчи китеби, «Толубай сынчы» аңгемелер жыйнагы жарык көрдү. Бул китепке карата адабий коомчулук «ак» да, «көк» да дебеди. Качан гана кайра куруу келип, саясий, маданий чөйрөдө козголуулар жүрө башатаганда К. Жусубалиевдин чыгармачылыгына кызыгуу да бир аз жанданды. 1985–86-жылдарды «Ала-Тоо» журналында сексенинчи жылдардагы кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүшү туурасында жүргөн талкууда К. Жусубалиевдин «Толубай сынчы» жыйнагы жөнүндө да азыноолак пикирлер айтылды.

1987-жылы «Ала-Тоо» журналынын №8 санына жазуучунун «Амбарная книга» повести «Күздүн акыркы күнү» деген ат менен жарык көрдү. 1991-жылы «Муздак дубалдар» китеби чыкты. Жазуучунун айтымында «Муздак дубалдар» романы 1969-жылы эле жазылып бүтүп, соцреализм «цензурасынан» өтпөй, жарык көрбөй жаткан экен.

Саясий системанын өзгөрүшү менен К. Жусубалиевге кызыгуу күч алды. Бул учур – өткөн тоталитардык системанын запкысын көп тарткан, соцреализм методу үстөмдүк кылып турган тушта эле аны кабыл албаган, жериген

жазуучулар мезгил духуна жараша мурдагы совет адабиятынын бардык аймактарында алдыңкы планга чыгып, популярдуулукка ээ боло баштаган учур эле. Москва, Ленинград, Казань, Рига ж.б. шаарларда сексенинчи жылдардын аягы, токсонунчу жылдардан баштап басылып, бекилип жаткан же чет өлкөгө кетип калган постмодернист жазуучулардын чыгармалары мамлекеттик, менчик басмалардан, мезгилдүү басмадан биринин артынан бири жарык көрө баштады. Республикабыздын мезгилдүү басмаларында да К. Жусубалиев менен болгон маектер байма-бай басылып, жазуучунун адабиятка, коомго, учурдун көйгөйлүү проблемаларына карата көз карашын билүү кызыктуу болду. Албетте, мындай кызыгуунун өзүнчө бир топ объективдүү, субъективдүү себептери бар эле.

К. Жусубалиевдин чыгармачылыгына Хрущевдик «жазгы баардын» (оттепель) таасири чоң. Согуштан кийин кайрадан күч ала баштаган искусствого болгон партиялык жетекчиликтин «кылдан кыйкым, жумурткадан кыр» издеген кыйкымчылдыгы көркөм адабиятты туңгуюк жарга такады. Бул адабияттын чыныгы маңызы эмнеде экендигин түшүнгөн, дүйнөлүк классикалык адабияттын, адабий эстетиканын өнүгүш эволюциясынан тааныштыгы жетиштүү адабий коомчулуктун нааразылыгын жаратпай коймок эмес. (А мындай нааразылыктардын топтолушу көбүнчө жаңылануунун жаңы кыртышын жаратарын тарых далай ирет тастыктаган.)

Жеке адамга сыйынуучулукту, өз алдынчалуулукту муунтуп турган катаал авторитардык бийликти сынга алган Хрущевдук өзгөртүүлөр чыгармачыл интеллигенция тарабынан зор ыраазычылык ынтаа менен кабыл алынып, белгилүү бир жандануу пайда кылды. Мына ушул демилгелүү мезгилдин духунун шарапаты чыгармачыл интеллигенциянын катарында К. Жусубалиевге да тийди, анын чыгармачылык багытын аныктады. Жаңылануунун зарылдыгын туйган сүрөткерлер дүйнөгө болгон көз карашына, табиятына (мүнөзүнө), табитине ылайык жаңылануунун жолун бирөө ошол эле соцреализмден, бирөө сынчыл реализмден, бирөө сюрреализмден, абстракцио-

низмден, формализмден издей баштады, бирөөлөр романтизмге ыктады.

К. Жусубалиевдин чыгармачылыгында да изденүү бир топ ургаалдуу жүрдү. Бирок тилекке каршы, мындай чыгармачылык эркиндик узакка созулбады. Хрущевдук бийликтин бүтүшү (1964) менен өз алдынча алуу эркин ой жүгүртүүлөр кайрадан «тартипке» салына баштады. Бирок, албетте, «жазгы баардын» таасири изсиз жоголуп кетпеди, анын адабий процесстин кийинки өнүгүшүндөгү орду белгилүү бир мүнөздө, белгилүү бир деңгээлде сакталып калды. Жандануунун инерциясы да адабияттын өнүгүүсүн бир топ жерге жеткирип койду.

К. Жусубалиев 1965–1967-жылдары Москвадагы Жогорку сценардык курстун угуучусу болгон. Бул жылдарда мамлекеттеги саясий-маданий өзгөрүүлөрдүн уюткусун түзгөн бул баш борбордо ооздуктоонун кайрадан башталышына карата айрым бир адабий күчтөрдүн (топтордун) оппозициялык маанайы күч алып, диссиденттик кыймыл башталган учур эле. (К. Жусубалиевге чейин мындай курстарда Ч. Айтматов 1956–1958-жылдары, М. Байжиев 1962–64-жылдары, Б. Жакиев 1960–1962-жылдары окуп келишкен, б. а., алар башкачараак мезгилде окуп, мындай чөйрөгө кабылышкан эмес.) Ал адабий күчтөр, биринчи иретте, Совет адабиятына «жазгы баардын» түздөнтүз шарапаты менен келген постмодернисттик багыттагы адабий күчтөр эле. Алардын айрым өкүлдөрү, постмодернист жазуучулар: 1964-жылы И. А. Бродский, А. Битов, 1966-жылы Д. Синявскийлер «антисоветтик иштери үчүн» камакка алынышкан. Постмодернист жазуучулардын чыгармалары өз мекенинде кайра куруудан кийин гана жарык көрө баштады, ага чейин айрымдары чет өлкөлөрдө жарык көргөн. Башкача айтканда, мына ушул көрүнүштөрдүн фонунда К. Жусубалиевдин чыгармачылыгына карата болгон ар кандай бөгөттөрдүн түп себебин түшүнсөк болот.

Сөз кезеги келгенде айта кетчү нерсе – мезгил талабына жараша жаңылануу процессиндеги Ч. Айтматовдун жолу эң бир алгылыктуу жолдордон болгон. Айтматов демейки реа-

листтик ыкмада жазылган социалдык-философиялык, психологиялык чыгармалары менен эле улуттук адабиятыбыздын өнүгүүсүн бир топ алга жылдырды. Ал эми К.Жусубалиевдин чыгармачылыгы мезгилинен эрте гүлүн ачып алып үшүккө кабылган жемиш багындай бир топ жыл ойдогудай (оюндагыдай) түшүм бере албай жүрдү. Өз мезгилинде «Муздак дубалдарды» чыгарышка дегеле мүмкүн эмес экендигине, учуру келе элек экендигине көзү жетип турган Ч. Айтматов ошон үчүн калемдешине: «Муздак дубалдарыңды» азыр чыгарышка болбойт, кийин чыгарып аларсың, оңдой турган жерлери бар экен, ашыкча жерин алып, сөздөрдү орду-на коюш керек» – деп пикир айтса керек....

Эми, мындай «шектүү» постмодернисттик адабият советтик бийликке, соцреализм эстетикасына эмнеси менен жат эле деген суроого бир-эки ооз сөз менен жооп бере турган болсок, андагы биздин мамлекеттик бийлик адабияттан «коммунисттик партиянын ишине берилген коммунизмди куруучуларды тарбиялоо» ишине жардамчы болуусун талап кылган. Мындай «маанилүү иштен алаксыткан», «бурамача» болууга жарабаган, «эл массасынын аң-сезимин тумандатып», ар нерсеге чаргытып акылдуусунган «антиреалисттик» чыгармачылык советтик коом үчүн кереги жок деп табылган.

Советтик идеология, адабияттаануу илими модернизм, андан бери келсе постмодернизм адабиятын буржуазиялык идеологиянын жана эстетиканын кризиске келип такалгандыгынын көрүнүшү катары тааныган жана түшүндүргөн. Демек, мындай адабияттын теңдик менен адилеттүүлүктүн өлкөсү болгон Совет өлкөсүнүн адабиятында орду жок эле.

Постмодернизм бир адабиятта үстөмдүк абалда болсо, экинчи адабиятта ал жупуну орун ээлейт, үчүнчү бир адабиятта анын орду такыр жок, б.а., жаралбаган. Постмодернизм, биринчи иретте, динамикалуу өнүккөн, модернизмдин ар түрлүү бай тажрыйбаларына ээ адабияттын энчиси. Постмодернизм формалык жактан мурдагы маданий традициялар иштеп чыккан ар кандай эрежелерди жана чектөөлөрдү атайылап четке каккан искусство катары келип чыккан.

Постмодернизм теоретиктеринин (философ, искусствовед, адабиятчы, культуролог) көз карашы боюнча постмодернизм эволюциялык өнүгүүнүн эле жыйынтыгы, кризистик абал анын пайда болушунун көп себептеринин бири гана. «По своему тону произведения представителей западной модификации в зрелый период развития постмо-дернизма относительно оптимистичны». Ал эми совет адабиятындагы постмодернизм ыңгайсыз, катаал коомдук-маданий шартта жаралгандыктан саясатташтырылган түскө ээ болгон. Анын өзүнчө түр берген спецификалык компоненти – аңкоосунуу, «делбеленүү» (юродствование).

К. Жусубалиевдин чыгармалары биз демейде окуп жүрчү адабияттардан айырмалуу. Көпчүлүк окурмандарга түшүнүксүз. Көбүнчө чыгарманын текстинин үстүнкү катмарындагы жалаңкат окуялардын башаламан тизмегинен башка эч нерсени кармап калууга мүмкүн эмес. Маселен, жазуучунун «Муздак дубалдар» романынан чыгарманын башкы каарманы Арыковдун мээ кайнаткан ысык күндө эртең менен атасын тосуп чыгып, кечинде кайтып келгени; жолдо башына «кирип-чыккан» ойлордун агымы; чоң энесине, атасына байланыштуу эскерүүлөрү; жолдо уккан көргөнү; атасынын келиши; ата-бала ортолорунда түшүнүшүү, жакындыгы жок, чоочун экендигин кабарлаган «мамилелер»; атасынын кокустан каза табышы; сөөктү айылына алып бара жаткан жолдогу окуялар камтылган. Ушул окуялардын баары Арыковдун аң-сезими аркылуу өтөт, б.а., роман «шамалдын жүргөнүндөй, суунун акканындай эркин ыкма» (К. Жусубалиевдин аныктамасы) – «аң-сезим сели» ыкмасы менен жазылган. Арыковдун Уулбай чал, атасы менен болгон диалогдору, башка адамдардын өз ара сүйлөшүүсү да анын аң-сезим агымы аркылуу чагылдырылат.

К. Жусубалиев өзүнүн чыгарма жаратуу ыкмасы жөнүндө башка бир чыгарманын мисалында минтип айтканы бар: «Авангардические стишки» деп койгонум бекер эмес, ал өзүнчө хитрость да, баягы сөөк ыргытып койгондой кеп да. Антпесең болбойт. Илгери Чыгышта атайын жасашкан ушундай нерселерди, эң негизги нерселерден алаксытыш үчүн. Алаксытып сөөктү ыргытып коёт, ошону мүлжүй берсин

деп. Ал эми накта мааниси көмүскөдө көрүнбөй жата берет. Билбегендер сөөктү кажый берет, билгендер келип этин алат. Бул өзүнчө мезгил, авангардык абал!.. Же үтүрү жок, же чекити жок, же да бир балээси жок болсо, а болуптур, Жусубалиев кыйынсынып жатат экен деп койсун деп, сөөктү ыргытып коёсуң да. Бул бир маска. Ошондуктан аны менден башка киши түшүнбөйт».

Постмодернизм адабиятынын поэтикасы мындай «шакабачыл» сөз оюнуна жол берет. Постмодернисттик текстин тигил же бул интерпретациясы акыркы акыйкат боло албайт. Ал элитардык окурмандык чөйрө (И. С. Скоропанова) үчүн да, массалык окурмандык чөйрө үчүн да өз алдынча мазмундук көп деңгээлге ээ болуш керек.

«Муздак дубалдар» романын адамдардын ортосунда ич ара руханий байланыштар үзүлүп-сүзүлүп, жатыркоо өкүм сүргөн коомдогу «муздак дубалдарга» курчалган жазуучунун тоталдык жалгыздыгы жөнүндөгү чыгарма катары кабыл алсак болот. Романга элдик кошоктон:

Капылес жатып түш көрсөм,
Карарган көлдөр көрүнөт.
Карарган көлдөр үстүнөн,
Карайган өрдөк бөлүнөт.
Карарган көлдөр – көз жашым,
Карайган өрдөк – өз башым –

деген кайгы, аза, жалгыздыктын жапасын чагылдырган саптар эпиграф катары колдонулат. Элдик кошок жаңы контекстке карай чыгармачылык жолу катаал инсандын жеке чыгармачылык азабын, чыгармачылык кайгысын, чыгармачылык жалгыздыгын чагылдырат.

«Арыков» – бул фамилиянын аталышынын өзү символикалуу. Арыков, автор өзү айткандай, «башы кара, буту айры» көп адамдардын бири, ошол эле убакта Арыков – миң түркүн ойлордун агымынан: көргөн-уккандан, келе калган кирди-чыкты сезимдерден, кош көңүл, жалкоо, башаламан ойлордон; талдап ой жүгүртүүдөн; эскерүүдөн, сүйүүдөн, жек көрүүдөн, күтүүдөн, үмүттөн, үмүтсүздүктөн, каалоо-

дон, умтулуудан турган «аң-сезим селинин» өткөргүчү. Аккан арыктын баласы какыраган сайдагы (жазуучу айтмакчы оодарылып, күкүктөп, шарылдап акканга мүмкүн эмес) жолдо, б. а., соцреализм нугунда Кара-Бакка (б. а., соцреализм үчүн ичи туңгуюк сырдуу, чырдуу, табышмактуу адабий дөөлөттөр, көркөм дүйнө) карап (бет алып) баратып бутун ташка уруп, тырмагын каңтарып алат.

«Какшыган сайдын жээгиндеги дүпүйгөн Кара-Бак алыстан бир башкача калааты көрүндү. Ичи түндөй караңгы, анан дагы шуулдайт. Оюна ар нерсенин башы бир келди. Кирип чыгып жаткан, кирип чыгып жаткан. Кайдан билем эмнеси кирип, эмнеси чыгып жатканын деди ал. Анан оозун жыя электе бутун ташка катуу уруп алды. Кичине эле ырысы жок башыңды жерден алсаң, көтөрсөң болду, ушинтип мүдүрүлөсүң, жыгыласың, оңкоңдон сайыласың, же дагы бир балээге учурайсың. Даяр эле бол – деди ал – даяр эле бол. Дайым даярмын! Бул оюнан улам анын жарпы жазыла түштү. Башын кайра жерге салды. Ушинтип жүрүшү ага тынчыраактай, оңоюраактай, баарынан да көйкабы жогураактай көрүндү. Чынында ошондой» (7-бет).

Ушинтип кетип баратып эле Арыков өзүн «капысынан» качкын сезе баштайт.

«Кан көп ага баштады. Ага берсин, арам кан, – деди ал. Какыраган сай өмүрүндө кан көрбөгөнсүйт. Мына эми көрсүн, көрүп жатсын. Ал өзүнүн каны жуккан таштарга карады. Эмнегедир өзүн качкындай сезди. Кийинки убактарда ушул обу жок ой аны көп аркалоочу болду. Эми оңой эле ушул из менен кууп кармап алышат – деди ал өзүнө. Анан бул оюна кантип өткөнүн пааркабай калды».

Арыков бекеринен өзүн качкын сезип жаткан жок. «Какыраган сай» – соцреализм нугунан чыккан жазуучу коомчулук тарабынан антиреалист, антисоветтик жазуучу деп эсептелип, куугунтукка алынышы турган иш эле. Жашынарга жайы жок, «баса калып куйкалап жиберчүдөй», «кан ичмеси кармагандай» күн алдындагы какыраган сай (партиялуу адабият) менен «түн түшкөндөй» Кара-Бак (жазуучу үчүн

табышмагы көп, «жаңы» адабият) карама-каршылыктуу символикага ээ. Арыков: «Какыраган сайдын жээгиндеги дүпүйгөн Кара-Бакка жакындаганда капкачанкы бир көргөн түшүн дагы эстеди. Түшүнө кирген да үч орусча сөз: ТАЙНА, ТАЙНА, САД. Ушу учу-кыйырына көз жетпеген аскалардай зыңкыйышкан үч сөз таптаза эсинен кетпей коюшту». Кийин бул үч сөздүн катары «Сүйүүм менин чымчык болуп сага учат» романында дагы эки сөз менен толукталып, бир нече ирет кайталанат. Алар: ТАЙНА, ТАЙНА, САД, КАФКА, КЛЕЙСТ.

Арыков акыры Кара-Бакка да жетти. Ал жерден «аны унчукпастан жалдырап карап турушкан кийимдери жупуну, жүздөрү чамбылала кир, сегиз-тогуздардагы жүдөө эки кызга» Арыков Кара-Бактын алмасынан күүп бермек болду. «Акыры бар күчүн салып, кара жанын карч уруп жатып, даректын үстүнө чыкты да силкилдетип күбө баштады. Суунун жоктугунанбы, же багуусунун жарашпагандыгынанбы бирин-серин чүрүшкөн-бүрүшкөн алмалар топулдап жерге түшүп жатты. (Автор бул жерде, «багуусу жарашпаган» чыгармачылык «түшүмү» жөнүндө айтып жатса керек деп ойлойбуз – А. К.) Аккан арыктын баласы ушул тапта кокусунан эле бир кубанып кирди дейсиз, чын эле көргөн киши: бул бала ажиналап калган экен бечара, даректын башына чыгып алып секирип жатканын карабайсыңбы, эми түшүп-мүшүп кетип колу-солун сындырып-мындырып албагай эле бечара, – деп айтмак» (10-б.) Ушул тапта Арыков чыгарманын дагы бир «каарманы» – Кара-Бактын Ээсинин колуна түшүп калат. Андан Арыковдун «көп сүйлөп кетмей жини тутуп калып» Кара Бактын Ээсинен кутулуп кетет. Кара Бактын Ээси Арыковду «ажина тийген» бала экен деп коё берип жиберет. Б. а., бул жерде да көңүлдү башкага «алаксытуу» менен катар жазуучунун чыгармачылык жолу, өзү тутунган «аңкоосунуу» принциби кыйыр чагылып жатат.

Бул романдан ошондой эле «бирөө кайдыгер гана капшыра-капшыра кармап туруп атайы ыргытып таштаган» (107-б.) каттын тексти менен таанышабыз. Доско арналып жазылган ал катта кат жазуучу өзүнүн адабиятка карата көз караштарын билдирет. Биздин баамыбызда каттын тексти жазуучу тарабынан роман үчүн атайын жа-

зылбаса керек. Жазуучу ылайыгына карап өзүнө келген каттын текстин чыгармага киргизип жиберген. Андан биз тааныш ысымдарды кезиктиребиз. Мырза (Гапаров) жана инициалдары гана аталган. А. С.нын (Саспаевдин) «Туугган» аңгемесине жакшы баа берилген. Романдан о. э. Арыков менен анын жазуучу таанышынын ортосунда «турмуш менен таанышам деп он күнгө келген» «кыргыздан чыккан чоң жазуучу» Уйбогиев туурасында диалог орун алган. Арыков «чоң» жазуучу менен тааныштыгына сыймыктанган таанышына шылдыңчыл көз караштан карайт.

«Сүйүүм менин чымчык болуп сага учат» романында К. Жусубалиев «Муздак дубалдардагы» жазуучу, адабият жөнүндөгү теманы дагы улантат. Жазуучу бир маегинде журналисттин: «Сизге бирөө сүйүүм менин чымчык болуп сага учат» деген романыңызды окуп, түшүнбөй башым айланып калды, ушундан көрө короомду шыпырып алсам пайда болчу экен деп кат жазыптыр го» деген сөзүнөн улам буларды айтат: «И, чын эле ошондо мощный ой бар. Романымды окуп түшүнбөй калдым деп жатпайбы, бул өзү туура талап. Мен байкап жүрөм, романымды көп кишилер түшүнбөптүр. Биринчиден, журналга кыскартып басылган. Экинчиден, роман бир жазуучу жөнүндө да, бечара айласы кетип, чыгармасы жарык көрбөй жүргөндө бир убакта эле колу менен асманга жаза баштаган да. Булут жок таптаза асманды күтүп турат, асман тазарганда жаза баштайт. Бул бир четинен фантастичный болсо, бир четинен ушунчалык жеткен тазалык да, эй (...) Бирок биздей карапайым аң-сезимдеги кишилерге бул бир жиндидей туюлат да. Роман бир жазуучунун трагедиясы тууралуу».

Бул романды атайын даярдыксыз түшүнмөк турсун, аягына чыгарып окуштун өзү чыдамкайлыкты талап кылат. «Муздак дубалдарда» жок дегенде белгилүү бир ирээтке салууга мүмкүн болгон окуя (Арыковдун атасын тосуп чыгышы) бар. Ал эми «Сүйүүм менин чымчык болуп сага учат» ирээти жок, башаламан ыбырсыган, араларын эмне байланыштырып турганы тумандуу окуялардан, ойлордон, эскерүүлөрдөн турат. Чыгарманын стили да окурмандын

кабыл алуусу үчүн бир топ татаал. Окурмандын кабыл алуусун кыйындаткан жарым беттен бир-эки бетке чейин созулуп кеткен эпсиз узун сүйлөмдөр бар. Маселен, романдын үчүнчү сүйлөмүндө ээ менен баяндоочунун ортосун эки беттик тексттик аралык бөлүп турат. Романда сөз кылынган окуяларга карап «жазуучу анда мына булар жөнүндө сөз кылган» деп мазмунду кыскартып айтууга эч мүмкүн эмес. Ал үчүн романды кайрадан ошол көлөмүндө баштан аяк кайра айтып чыгуу керек. Бирок, албетте, антүүнүн кажети жок. Алар чыгарманын сырткы көрүнүшү (видимость) гана. Автор өзү романын жазып жатып, ал жазылып жаткан романы тууралуу романынын ичинде шакабалуу мындай дейт: «Мен романымы неме деген сөз менен эле жазып атам... (Экое фантастическое существо человек!) Бул жер бүткөндөгү сөз... Анан Адам ата менен Ава эне жерди көрүп деле неме? Сууну көрүп деле неме? Ташты көрүп деле неме? дешип, немелешип, немелешсе неме болот да, неме болмок эле... Жер бүткөндөгү сөз. Жер менен кошо жаралган сөз... Биз менен кошо жаралган сөз. Мына, карды карап мен да неме деп отурам. Алда немедей кар жаады! Канчалык ыбыңдап шыбыңдаса, кыбыңдаса да көмалбай атат... Көк чөптү кар көмалбай атат...» (338-бет).

Романды окуп баштарда анын үч булактан алынган эпиграфтарына өзгөчө көңүл буруп, анын айланасында көпкө айланчыктоого туура келет. Ансыз чыгарманын ачкычын («кодун») табышка мүмкүн эмес.

Жогоруда айтып өткөнүбүздөй, чыгармада эмне гана жок: «миң жолу кыйрап, миң жолу кайра өсүп чыгам деп жүрүп кыйшык-муйшук болуп калган» Арыковдун тырмактарынан (182-б. «Муздак дубалдар» боюнча алдыраакта айтылгандарды эске түшүрүңүз) тартып, «берки башында почта, аркы башында цемент заводу бар» көпүрө; философиядан экзамен; Лир пааша жана Ач күсөнгө (уй) эки китебин жедирип жиберген жазуучу; Мария кемпир, Шекспир жана режиссер Феллини; жөө туманда киного тартылган Кожожаш мерген; «асфальтты доңуздай жырып, челип, көтөрүп, көпшөп эле өтүп кетишкен», «доңуздай доңкойгон, дуңкайган жондору гана көрүнгөн», «арыктан суу ичкени барат-

кан», «сыпсыйда, түптүз жол менен тикилдеп келатканды оңкосунан кетире жаздаган» даректын, теректин тамырлары; эртели-кеч жойлогон жөө туман; каргалар ж. д. у. с. көп көрүнүштөр. Булардын баары мазмундук жактан катмаркатмар каймана маанiге каныктырылган.

Романдагы жазуучунун Кожожаш мергени жөнүндө сөз кылуу өзүнчө кызыктуу. Ал уурулук кылып түрмөгө түшүп, анан андан качып чыгып туманда жашырынып жүргөн адам. Ал дайыма мылтык асынып жүргөндүктөн аны билгендер Кожожаш мерген деп коюшат. Ал – жазуучу укканкөргөндөрүн «тизмелеп жазып» жатып кошо жазып койгон «кокус каармандай». Бирок чыгарманын жалпы фонунан анын образдык, идеялык-эстетикалык түп тамыры тең келгис касиеттүү күч менен тирешип аскага камалган кадимки Кожожаш мергендин образы менен байланышат.

Дегеле, постмодернизм адабиятынын поэтикасында фольклордук-мифологиялык, классикалык образдарга, тексттерге карата мамиле кызыктуу. Постмодернист жазуучулар, өзүлөрүнүн стилине салып айтсак, алар кааласа Пушкин менен чылым чегишип, далысын таптап маектеше алат, кааласа Кожожаш мерген менен ууга чыгып, ал аталбаган Сур эчкини атып алып: «Эти деле жок башын артынып ала кетеликпи, же аскада жата берсинби тарых болуп?» – деп «проблемалуу» маселени бирге талкуулашат. Окурмандын «ошолбу, ошол эмеспи» деп бүшүркөп тааный албай жатканына автор сырттан мулуюп карап турат.

Постмодернист жазуучулардын чыгармаларында руханий маданияттын өз-өзүнчө турган мезгилдик-мейкиндик алкактардын ортосундагы чектер өчүрүлүп, бирикпей турган нерселер бириктирилет (деконтсрукция, деканонизация), иерархиялар сакталбайт. Алар өткөн дооорлор жараткан рух байлыктарын, көркөм дөөлөттөрдү өз чыгармачылыгында пайдалануууда андагы өзүлөрүнө керектүү рационалдык данектер формалык-мазмундук жактан жаңыча өң-түс алып, модернизацияланат. Ч. Айтматовдун «Гүлсараттагы», «Кожожаш» менен «Карагул ботомду» кыйыштыруусуна карата айтылган «Калктын рухий дүйнөсү да, ишенимдери да, жомоктору да ким каалагандай бурмалай берчү анчейин гана

нерсе эмес» деген сыяктуу дооматтар постмодернисттер үчүн таптакыр актуалдуу эмес.

К. Жусубалиев фольклорго абдан эле эркин мамиле кылат. Ал фольклордук сюжеттердин негизинде «Толубай сынчы» аңгемесин жана «Кожожаш мерген» повестин жазган. Повесттеги Кожожаш мерген Зулайкага үйлөнбөйт. Ал Зулайка кыз берген оттой кызыл алманы «убакыт, шамал, күнгө бети оймо-чийме чарт-чарт жарылып туурулган бырыштуу муздак дубалга жөлөнүп, абаны, күндү, шамалды, жерди жеп, кемшеңдеп чайнап (колунда, этегинде эч нерсе жок эле) отурган аппак саамай, жылаңайлак, азиз кайырчы кемпирдин» этегине таштап кетип калат. Кожожаш таштаган ал алманын түпкү мааниси архаикалык-мифологиядагы Адам ата, Обо эненин бейиштен куулушуна себеп болгон кызыл алмага барып байланышат.

Ал эми «Толубай сынчы» аттуу элдик легендада Кармышкулдун кашаң, жоор, даакысы түшпөгөн боз атынан күлүк сынын туя алган Толубай сынчынын пендеде жок сынчылыгына басым коюлуп, аңыз кылынса, К. Жусубалиевде ошол кереметтүү касиеттин ээси Толубай өзүнүн көзүн ойдуруп салган көөдөнү сокур хандан жанталашып көз кунуна кемпирине ыштандык бөздү сурап турушу – эмне деген комедия, эмне деген трагедия!

Жыйынтыктап айтканда, К. Жусубалиевдин чыгармачылыгынын кыргыз адабиятынан алган ордун белгилөөдө биз негизги басымды биринчи иретте анын постмодернист жазуучу катары таланты, табылгасы менен жоготкону, ийгилиги менен кемчилиги канча болгондугуна эмес, а анын улуттук адабиятыбызга жаңы багыт, жаңы нукту алып келгендигине, өздөштүргөндүгүнө коюшубуз керек.

СООРОНБАЕВА ЗУУРА
(1924—2012)

Акын, прозаик Зуура Сооронбаева чыгармачылыгын алгач поэзиядан баштаган. Анын «Эки жаш», «Учкуч кыз», «Корея кызына» аттуу алгачкы ырлары 1946-жылы «Ысык-Көл правдасы» гезитине жарыяланган. З. Сооронбаева өзүнүн акындык күчүн, дараметин газета, журнал беттеринде сынап, качан гана өзүнүн мүмкүнчүлүгүнө, акындык шык, жөндөмүнө ишенгенден кийин гана адабияттын чоң майданына сүрдөбөй кирип, алгачкы «Менин айылым» (1963) аттуу ырлар жыйнагын, андан соң «Достук» (1966) ырлар, поэмалар жыйнагын жарыкка чыгарды. Бирок автор ошол кездеги актуалдуу деп эсептелген социалисттик мелдеш, партия, комсомол темаларынын тегерегинен чыга албаптыр. «Менин айылым» жыйнагында «Гүлдөй бергин, Мекеним» аттуу ырында:

Гүлдөй бергин ырыска кең Мекеним,
Бешигиңде ырдайм, жыргайм, эркемин.
Гүлзарыңда улуу жыргал даңкыңды,
Күүгө салып комуз менен чертемин –

деген жалган пафоско каныккан жалпы сөздөрдөн өйдө көтөрүлө алган эмес.

Ошол 60-жылдары поэзияда жаңы форманы өздөштүрүүгө болгон умтулуулар акындарыбызга демөөр берип, чыңалган катуу изденүүлөр жүргөндүгү белгилүү. Бирок жогорудан көрүнгөндөй З. Сооронбаеванын ырларынан андай изденүүлөрдүн жышааны байкалбайт. Поэзиясы менен жандуу процесске аралаша албай, көлөкөдө кала берген калемгер кайрат-күчүн кара сөзгө карыштап сарптай

баштайт. Мындай аракеттин акыбети кайтып, анын чыгармалары окурмандар тарабынан кызуу кабыл алынып, кызыгуу менен окула баштады. Окурмандардын жандуу кызыгуусун пайда кылган З. Сооронбаеванын чыгармаларынын сыры эмнеде? Биринчиден, автор каармандарынын сезимин, аларды курчаган дүйнөнү өзгөчө сезимталдык менен сүрөттөп, алардын түйшүктөрүн, кайгы-муңун көбүрөөк чагылдырып берүүгө аракеттенет. Экинчиден, жазуучу чыгармаларында, негизинен, үй-бүлө, сүйүү, эл достугу маселесине кенен орун берип, турмуштун тигил же бул жагдайында кандай аракет жасоо керектиги тууралуу сабак тартуулайт. Ошондой эле ал адамдын жүрөгүн жашытып, трагедиялуу сценаларды жазууга чебер.

1970-жылы жарык көргөн тунгуч «Жетимдер» повести Совет бийлигинин алгачкы мезгилиндеги кыргыз жеринде өкмөт менен партиянын саясатын эл арасында таратууга тоскоолдук кылып жаткан басмачыларга каршы күрөштү, Ата Мекендик согуш учурундагы оор турмушту, согуш мезгилиндеги колхозчулардын кайраттуу эмгегин, ынтымактуу достугун, элдин патриоттук аң-сезиминин өскөндүгүн баяндайт. Андыктан повесттеги жетимдердин турмушу ошол аралыктагы тарыхый окуялар өкүмзордук менен жүргүзүлгөн коллективдештирүү, кулакка тартуу, элдин үрөйүн учуруп, жүрөгүнүн үшүн алган репрессия сыяктуу окуялардын контекстинде каралышы зарыл эле. Ушундай оош-кыйыштуу мезгилдин драмасын, элдин башынан кечирген трагедиясын кыйгап өтүп, жасалма сюжеттин негизинде жазылган чыгарма окурмандарга эмнеси менен жагып калды деген суроо туулат. Ал эми автордун чыгармаларын карап көрсөк, детективдин эпкини тийбеген чыгарма жокко эсе. Окуя көз ачып жумганча өзгөрүлүп, каарман жоголуп, кайра табылып, ажырашуу же күтүлбөгөн жолугушуу, капыстан кол салуу, жарадар болуу сыяктуу мотивдер ого эле көп. Ушундай «кызыктуу» окуялар көрсө окурмандардын кызыгуусун туудурат экен. Аны чыгармаларга талдоо жүргүзүп отуруп, автордун гана жетектөөсү экенине күбө болобуз.

Ушул алгачкы повестинде З. Сооронбаеванын кийинки чыгармаларынын «Астра гүлү» (1973), «Андрей» (1974),

«Ак чач аял», «Жапайы розалар» (1976) өзөгүн түзгөн мотивдер, окуялар толук камтылган десек болот. Ал кийинки чыгармаларында улам «тереңдеп» башкачараак вариацияланат. Аты аталган чыгармаларында автор маселе коюу же проблема көтөрүү деңгээлине жеткен эмес, болгону турмушта кандай болсо ошондой кылып окуяны сыпаттап жүрүп отурат. Эске ала кетчү нерсе – окуялуулукка, иллюзиялуулукка, нуру кыялга берилип, көрүнүштү экзотикалуу сүрөттөө менен азыркы окурманды ишендирүү кыйын. Көркөм адабият өзүнүн алдына Адам дүйнөсүнүн ичине үңүлүп талдоо милдетин койгон мезгилде сюжет канчалык кооз, кызык болбосун, чыгарма өз максатына жете албайт. Жазуучу ар бир чыгармасында адамгерчилик, сүйүү, достук, өмүрдүн уланышы сыяктуу философиялык маселелерди козгоп, чагылдырууга аракеттенгени менен, аны жакшы жеткире албагандыгы көрүнүп турат. Кеңири масштабдагы окуяны алып, аны көркөм реалдуу чагылдырып берүү автордон ошого тете чеберчиликти талап кылат. Зуура Сооронбаева өзү сүрөттөп жаткан объектисин жакшы билет, бирок ошол турмушту көркөм жалпылоодо автор бир беткей, үстүртөн кетет да, натыйжада автордун гана жетектөөсү экенине күбө болобуз. Мындай жасалмалуулуктан автордун бир да чыгармасы куру эмес. Ошондой болсо да З. Сооронбаева «кызыктуу» окуялар адамдын жүрөгүн жашыткан трагедиялуу тагдырлар аркылуу окурмандардын жүрөгүнөн түнөк таап, сүймөнчүлүгүнө ээ болуп келе жатат. З. Сооронбаева чыгармаларын жазууда көп тармактарды, айталы, курулуш, архитектура, медицина, сүрөт өнөрү, үй-бүлө, жаштар турмушу, наркомандар дүйнөсү, аракечтердин арман-трагедиясы ж. б. толгон-токой социалдык-психологиялык, жашоо-тиричилик чөйрөлөрүн кылдат жана терең иликтей алган. Өзү да көп нерсе изилдеп, үйрөнүп эмгектенгендиги, көркөм ойломдун, типтүү образдардын портретин тартуунун кубаттуу каражаттарын, ыктарын өздөштүргөндүгү көрүнүп турат. Эң башкысы – жазуучунун улам өйдөлөгөн, улам татаалданган ой жүгүртүүсү, жанрдын табиятын, ички механизмдерин жаңыртып туруу-га далалаты, образ-мүнөздөрдү таамай тартуу чеберчили-

ги, сюжеттик-композициялык байламталарды табуу ыкмалары көңүлдү өзүнө бурат.

Адам баласынын адашуусу, ыпластанып булганууcу, азап тартып, жабыркап-жанчылуусунун соңунан кайрадан адамча арууланууу, тазаруу процесси З. Сооронбаеванын дээрлик бардык чыгармаларынын түпкү чордонун, негизги идеясын түзүп турат. Бул идея реалдуу турмуштагы реалдуулук менен биздин аң-сезимибизге жашаган идеалдуулуктун диалектикалык күрөшүн чебер көрсөтүү аркылуу ишке ашырылат.

З. Сооронбаеванын чыгармаларынан энелик сезимдин, балага болгон чексиз мээримдин, анын тагдырына болгон жоопкерчиликтин, аялдык назиктиктин илеби уруп турат. Жазуучунун чыгармалары жаштарды ата-энени ардактап, алардын эмгегин баалоого, ак ниет, чыныгы сүйүү алдында таза болууга үндөп турган бир касиети бар. Ал адам турмушундагы негизги нерсе – эмгек экенин даңазалайт. Кандай кыйынчылыктарга кездешпесин, эмгектенген адам акыры бакытка жетээрин жатык тил менен баяндайт. «Мына ушул критерийден чыгып карасак, бул жазуучунун жекече чыгармачылык устаканасынын устундуу усулдарын, асемдүү негиздерин руханийлик, иман-дил жагынан таза инсандардын жан дүйнө дүрмөтүн рух кудуретин кенен, терең изилдөө түзөт. Б. а., З. Сооронбаеванын эстетикалык көркөм концепциясы, девизи мына буга келип такалат: саясат да, идеология да, методология менен экономика да, рухий маданият да, баары ак ниет, мээнеткеч адамдардын маңдай теринен тамыр жайып, агарып-көгөрөт, мөмө-чөмө, жемиш берет, төл берет». Ушуга карата жазуучунун төмөнкү сөздөрүн мисал келтирүүнү туура таптым: «Айрымдар ууру-кескилерди, түрмөгө түшкөндөрдү, кароосуз калгандарды жазып жатышат. А мен аларды жазып, «түбөлүк чыгарма» деп элге калтыргым келбейт. Элди кыйынчылыктан алып чыгып, багып, жардам берген жакшы адамдарды жазайын деп издеп жүрөм».

Жалпы окурмандардын сүймөнчүлүгү болгон «Чоочун киши» («Адабият», 1988-ж.) романы реалдуу турмуш фактыларынын жеткилең чечмеленип, чыйрак сүрөттөлүшү

менен кеңири белгилүү. Окурмандардын кызыгуусун арттырган нерсе – мезгил талабына ылайык коомчулукту тынчсыздандырган жеке адам менен коом ортосундагы ыймандык, адеп-ахлактык, этикалык, социалдык-психологиялык мамилелерди түп-тамырынан жаңыртуу зарылдыгы сыяктуу олуттуу проблемалар. Ошолордун негизинде жеке үйбүлөнүн бактысы, жубайлардын адеп-ахлактык тазалыгы, ыймандык аруулугу, айкөл мамилелери чагылдырылган. Ошондой эле жашоонун утурумдук кыйынчылыгын жеңе билүүгө, бири-бирин түшүнүүгө, кечире билүүгө, эл алдындагы жоопкерчиликти сезе билүүгө багытталган. Үйбүлөдөгү мамилелер инсандар ортосундагы алакалар менен курчап турган чөйрөнүн, алардын тегерегиндеги адамдардын таасир этүүлөрү менен да шартталат эмеспи.

Жазуучу дал ушундай түйүндүү маселелерди роман алкагында көркөм иликтөөгө алып, ал сүроолорго кейипкерлердин дүйнө түшүнүктөрүнөн, тиричилик түйшүктөрүнөн чыгып жаткан сүроолорго жооп издейт. Романдын изилдөө алкагы реалдуу турмуштан алынган, б. а., турмушта болгон, болуп жаткан, боло турган окуялар, адам тагдырлары, кубанычтары, өкүнүчтөрү...

Ошто курулуш инженери болуп иштеп жүргөн Толкунбектин энеси, келинчеги, балдары болуп аэропортто күтүп отурушат. «Тосуп ал» деген телеграмма да жиберилген. Толкунбек келбегендиктен жатаканага өздөрү барышат. Эртеси капысынан бейтааныш келинди жандап, шатыра-шатман кирип келген Толкунбек үй-бүлөсүн көрүп, эмне кыларын билбей туруп калат. Кекээрлүү, кектүү, шектүү көз тигүүлөр. «А Кына болсо, эшик алдында тигилерди шектене тиктеп, эми эмне болуп кетер экен дегенсип үнсүз турду. Анын көзүнө уулунун жанындагы аял ушунчалык суук, ушунчалык көрксүз көрүндү. Аны кайдан, качан көргөнүн эстей албай жатты!» Албетте, эки жаштын ысык уясы бузулбай, мотурайган балдары менен ынтымак жашоосун тилеген эне үчүн ошол учур, ошол көз ирмем өтө кыйын. Келинчеги Жайнагүл аранан зорго эсин жыйып: «Сени келет деп күтө берип, экөөнүн тең көз майлары жолдо калды» дегенге үлгүрөт. Адам өзүнүн жаратылыш тар-

туулаган көрк-чырайы кыналыша калгандай, бет маңдай отурушкан адамдар сөздү эмнеден баштоого батынышпай тунжурашат. Бирок алардын ар биринин көкүрөгүндө эмне деген гана бүшүркөөлөр, күдүктөнүүлөр, шектенүүлөр өтүп жатпады. Автор анын баарын кылдат баамдап, серептейт. Жайнагүлдүн жан дүйнөсү чакчелекей, будуң-чаң, ой артынан ой сүдүргүп, күтүлбөгөн санаалар самсыйт. Жазуучу мына ушундай ыңгайлуу шартты пайдаланып, каармандардын тек-жайына, өмүр жолдоруна кайрылат. Мунун баары Жайнагүлдүн эскерүүлөрү аркылуу бир кыйла жыйнактуу жана логикалуу баяндалган.

Романдын композициялык курулушу тыкан, сюжеттик сызыктардын өнүгүшү динамикалуу, каармандардын көтөргөн жүгү салмактуу, ишенимдүү. Өзүнө таандык стили, сөз куруму, образ түзүү, кейипкердин ички дүйнөсүн туюнуу ыкмасы бар. Анын сүрөткердик таланттынын өзгөчө касиети баяндалып жаткан окуянын, адам мүнөзүнүн, табиятынын талуу жерин кармап, логикалуу, жыйнактуу өнүктүрө алгандыгында. Чыгарманын жеткилең иштелген образдар системасы, көркөм концепциясы, көздөгөн мүдөө-максаты көп жагы менен окурмандын жан-дилине гүлазык берип, ой толгоосуна, кыял-чабытына жем таштайт.

Чыгарманын сюжетине кыскача кайрылсак, төмөнкүдөй өнүгөт: Жайнагүл кайненеси, балдары менен Ошко келип, Толкунбектин бейтааныш келин менен кирип келе жатканын көрөт. Ал Зыйнат эле. Ошол Зыйнат Толкунбектин түштүктө иштеп жүргөнүн билип калып, Таласка чакырат. Зыйнаттын Толкунбекке болгон балалык кездеги аруу мамилеси эми алоолоп, чыныгы махабаттын мыйзамынын өкүмүнө багынып, Толкунбекти өз торуна имерип алды. Ошол мезгилдерде Зыйнат балалуу болуп, аны Толкунбектин ата-энесинин эшигинин астына таштаган түнү Жайнагүл дагы эркек төрөп, экөөнү кош бешик кылып багып алат. Ошол түндөн баштап, Зыйнаттын өзөгү өрттөнүп, баласы оюнан кетпей, бардык көйгөйүн Толкунбектен чыгарып жүрдү. Ортодо эки үй-бүлө бузулду. Зыйнаттын махабаты Жайнагүлдү унуттура албады. Ошентип, Толкунбек өз үй-бүлөсүнө баса берет. Үйүндөгүлөрдөн

өгөйлөнүп, жатыркап, алыстап калганы ушунчалык, аны өзү балдары чоочун киши деп кабыл алат. Ал эми Зыйнат болсо жан дүйнөсүндөгү жаратын кыл калемден чыгарып, чыгармачылык менен алпурушууда. Жайнагүлгө да, Толкунбекке да болгон сырын түгөл төгүп, баарын түшүндүрүп, көз жашын көлдөтүп отуруп жазган катына алакандай жооп алар бекен? Кантип эле Жайнагүл аны жоопсуз калтырсын. Окурмандар ушундай күдүк ойлорго чыгарманын уландысынан («Чоочун киши», 2002) жооп алышат. Жайнагүл баштагыдай Толкунбек деп күйүп-жанбады. «Толкунбектин да ою бир жаңсыл эмес, Зыйнатты унута албай койду. Үй-бүлөлүк турмуш өз нугу менен өтө берди. Бир күнү Жайнагүлдүн түшүнө Зыйнаттын ата-энеси Эсен менен Аккыз кирип: «Зыйнаттын баласын өзүнө бер» – деп турушту. Мындай түш Толкунбектин энесине да, атасына да кирип, жан дүйнөлөрүнө бүлүк салып, акыры моюн сунууга аргасыз болушту. «Романтикалуу роман» соңуна чыгып, ар кимиси өз ордуна келишти. Үсөндү өз энесине беришип Зыйнат менен Жайнагүл эже-синди болуп калышты.

Романдын сүйүү сызыгынын тегерегиндеги каралып жаткан маселелердин баары адамдардын көкөйүнө катылып, көмөкөйүнөн чыгып жаткан суроолорго жооп издөө. Толкунбек, Зыйнат сыяктуу эле Жайнагүл да кесибине байланыштуу кандай гана адамдар чөйрөсүнө кабылбайт. Ошону менен ал нукура турмуштун чоң казанында кайнайт. Ал өзү иштеген оорукана менен эле чектелбейт. Кээде шаардын чет жакасындагы кыштактарга, ал эмес алыскы жайыттарга чейин барат. Чыгармада автор Жайнагүлдүн инсандык касиетин башкалардын ага жасаган мамилеси аркылуу көрсөтөт. Демек, сүйүү мотивдери, сүйүү аваздары романда сүрөттөлүп жаткан ар кандай турмуштук кырдаалдар, жагдайлар менен өзөктөш, бирде кайчылаш, тамырлаш өнүктүрүлгөн. Өзөктөш демекчи, романдын чоң жүгүн көтөргөн бир маселе – илгертен келе жаткан каада-салтка, биринчи кезекте адеп-ахлактык мураска азыркы учурдун мамилеси З.Сооронбаева чыгармада Байбуура менен Салтанаттын баянында, баш каармандардын ата-эне-

леринин жаштарга жасаган үлгүлүү мамилелеринде улуттук кулк-мүнөздүн, эл турмушунун этнографиясынын, социологиясынын көркөмдөштүрүлгөн картинасын берип жатат. Укумдан-тукумга мурасталган үрп-адаттар, адеп-ахлак принциптери, эркек менен аялдын, улуулар менен кичүүлөрдүн ортосундагы ыйман мамилелери калыбына келтириле чагылдырылган. Ушул сыяктуу элдин тарыхый жолунда узак мезгилдер бою калыптанган өлбөс-өчпөс каадалуу жөрөлгөлөр, адамдык жакшы сапаттар бүгүн да жашоого акылуу. Романда булар үгүт-насаат катары эмес, кадыресе жандуу каармандардын кылган иш-аракеттеринде, жүрүш-турушунда, өз ара мамилелеринде чагылдырылган.

Чыгармада инсандар ортосундагы мамилелердин философиясын көркөм иликтөөдө жазуучу үй-бүлө чөлкөмү менен гана чектеп койгон эмес. Андай кайчылаш маселелер социалдык турмуштун, өндүрүштүк, медициналык жана чыгармачылык чөйрөлөрдүн кеңири фонунда каралган. Автор бир чыгармасын жаратууда алган темасына, предметине жараша канча күч жумшайт, тиешелүү чөйрөнү, андагы адам факторунун ордун, жашоо-тиричиликти кыймылга келтирип турган адамдардын социалдык, психологиялык турпатын, иштөө, ойлоо жөндөмүн, ыкмаларын, өз ара мамилелерин изилдеп чыгат. Ушул өңүттөн алып караганда Зуура Сооронбаева бул романды жазууга көп убакыт, көп күч жумшап, курулуш, медицина, сүрөт өнөрү сыяктуу тармактарды иликтеп, үйрөнүп, көшөрө эмгектенгендиги, көркөм ойлоонун бир топ кубанычтуу тараптарын өздөштүргөндүгү көрүнүп турат.

Романдын тили ширин, ширелүү, учкул ойго бай. Автордун сөз жаратуучулук жөндөмү да уюткулуу. Макал-лакаптар орду менен колдонулуп, образдуулукту күчөтүп турат. Образдар системасы да жеткилең иштелген. Мисалы, автор кары адамдардын, дегеле каармандарынын сөөлөттүү, акыл-эстүү белгилерин түзүүгө уста. Алардын токтоо же шашма мүнөзү, иш билгилиги же билгисиздиги, адамкерчилиги жана кемпайлыгы табигый чыккан, жакын сапаттары көп жагынан үлгү болорлук. Ошондой болсо да ро-

мандын жалпысынан чыйрак иштелген образдар системасында кейипкерлердин мүнөздөрүн сыпаттоодо айрым олуттуу кемчиликтер да орун алган. Автор кээде адамдын өңүтүсүн, ырай-чырайын, күч-кубатын, акыл-эсин өтө эле ашыра мактап жиберет. Маселен, Байбуура менен Салтанаттын, Жайнагүл менен Толкунбектин же кайната-кайнене менен уул-келиндин мамилелерин идеализациялап койгондой таасир калтырат. Алардын бири-бирине улам атап берген көшөкөр сөздөрү окурманды ыңгайсыз калтырбай койбойт. Адамдын турпатындагы адамдык сапаттарды, белгилерди күчөтүп, курчутуп, ашырып берүүгө сүрөткер акылуу. Бирок реалдуу турмуш менен көркөм реалдуулуктун аралыгын бекем тутуусу зарыл.

Жыйынтыктап айтсак, эң негизгиси – жазуучунун ой жүгүртүүсү роман жанрынын табиятына, жанрдын ички механизмдерин жаңылоого, романга ылайык мүнөздөрдү түзүүгө бап келгендигинде. З. Сооронбаеванын романына лирикалуулук, эргиген поэтикалуулук жана курч драматизм мүнөздүү. Демек, автордун чыгармачылык изденүүлөрүнүн, түйшүктүү эмгегинин акыбети кайткан.

ӨМҮРАЛИЕВ БАКЫ
(1932—2003)

Белгилүү драматург Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер Б. Өмүралиев 1932-жылы Нарын областынын Жумгал районунун Жаңы-Арык айылында төрөлгөн. Чаек мектеп-интернатында окуп жүргөндө эле анын искусствого шыктуулугун баамдаган мектеп жетекчилери аны республикабыздын борборундагы музыкалык окуу жайына жөнөтүшөт. Ошол учурдагы алдына максат коё билген талапкер жаштар менен чогуу окуу, маданият чөйрөсүнө аралашуу ага таасирин тийгизбей койгон жок. Ал тандалган кыргыз жаштарынын тобуна кошулуп, Ташкенттеги А. Н. Островский атындагы театр-көркөм өнөр институтунун актёрдук факультетине кабыл алынып, аны 1955-жылы бүтүрүп келет.

1955–73-жылдары Б. Өмүралиев Кыргыз академиялык театрында актёрдук кесипте эмгектенет. Бул жылдардын аралыгында көптөгөн эсте каларлык образдардын үстүндө иштеп, Р. Шүкүрбековдун «Акындын үмүтүндө» Токтогулдун, Ш. Бейшеналиевдин «Качкынында» мугалим Тентинин, А. Грибоедовдун «Акылдан азабында» Молчалиндин, В. Шекспирдин «Король Лиринде» Шуттун ж. б. көптөгөн психологиялык жактан татаал, ашкере чеберчиликти талап кылуучу, эстетикалык таасири күчтүү ролдорду аткарат.

Б. Өмүралиев театр менен гана чектелбестен, кино өнөрүндө дагы өзүнүн күчүн сынап көргөн. Натыйжада, «Муз жүрөк жөнүндө баян», «Алыскы тоолордо», «Тянь-Шандык кыз», «Космонавттар көчөсү», «Кызыл алма» көркөм тасмаларында көрөрмандардын купулуна толгон, ийгиликтүү чыккан образдарды жарата алган. Б. Өмүралиевдин актёрдук өнөрү жөнүндө жазуучу Ш. Бейшена-

лиев мындай деп эскерет: «Анда жарашыктуу сырт келбет да, сүрдүү десе сүрдүү, жумшак десе жумшак доош да, ар жагдайда элпек кыймыл аракет да, сырлуу, мээримдүү көз чаптырыш да, ички кудуреттин пайдаланып бүтпөс молдугу да, айтор, актёрго керектүү касиеттер жылоологону анын оюнун көргөн баарыбыздын эсибизде», – дейт.

Б. Өмүралиев он жети жыл актёрдук кесипте эмгектенип, театрды ийне-жибине чейин өздөштүрүп, сахнанын сырын толук билгенден кийин гана драма жазууга киришкен.

Ал «Ата сөзү – ар-намыс», «Унутулгус күндөр» драмалары аркылуу коомчулукка драматург катары таанылды.

«Унутулгус күндөр» драмасы автордун өзү жашап, башынан өткөргөн, бирок ошол элестер эс тартканда дагы, чоң киши болуп баралына келгенде дагы эсинен кетпей элесинде өмүр бою сакталып калган жетимдиктин жүрөккө салган эч качан айыкпас тагы балалык чагы жөнүндө чыгармасы.

«Унутулгус күндөр» драмасында жетим балдар үйүнүн директору Айылчиев согуш мезгилиндеги кароосуз калган балдарды чогултуп, замандын тартыштыгына карабастан кийим-кече, тамак-аш менен камсыз кылуу үчүн түн уйкусунан безип, кара жанын карч уруп түйшүктөнөт. Ой тилеги, санаасы ар башка болгон ар улуттун балдарынын башын бириктирип, аларга аталык камкордук көрүп, келечеги жөнүндө тынчсызданат. Автор баёо сезим балдардын өз ара ынтымагын, ата-энесине, бир тууганларына болгон кусалыгын, кимгедир таарынычын, үмүтүн психологиялык жактан ынанымдуу иштеп чыккан.

Бул чыгармалар жөнүндө белгилүү сынчы, драматургия боюнча адис С. Байгазиев: «Б. Өмүралиевдин алгачкы пьесалары – «Унутулгус күндөр», «Ата сөзү – ар-намыс» кыйла чыйрак чыккан. Жетим балдардын турмушунан алынып жазылган «Унутулгус күндөр» пьесасы өз алдынча драмалык боёгу, элестүү түзүлгөн образдары аркылуу учурунда сахнада ийгиликке жетишкен. Ал эми «Ата сөзү – ар намыс» драмасы өзүнүн лиро-романтикалык жаркын маанайы, жандуу кыймыл-аракети, жыйнактуу, тыкан курулган сюжети, кыска жана табигый түзүлгөн диалогдору менен көңүлдү бурган. Б. Өмүралиевдин ал-

гачкы чыгармаларындагы бир жакшы касиет драматургдун адамды ич жактан, анын ички ой-сезимдеринин кыймылын, психологиялык толгонууларын көрсөтүүгө далалаттангандыгында эле. Автордун бул аракети адабияттагы кадимки чоң психологизмдин деңгээлинде ишке ашпаса да, убагында далалатка жараша өзүнүн оң натыйжаларын бербей койгон эмес. Мисалы, драматург «Ата сөзү – ар-намыс» пьесасында кичинесинен эрке өсүп, тескери жолго түшкөн Жакыпбек өңдүү боз жигиттин бара-бара эсине келип, дың жердеги күжүрмөн эмгектин, андагы советтик комсомолдордун каарман күрөшүнүн атмосферасында кагылып-согулуп, эмгектик жана граждандык жактан тотугушун кыйла ынандырарлык түрдө бере алган. Драматургдун каармандын толгонууларын берүү үчүн ички монологду ыктуу пайдаланышы, дидактикадан качышы саамалык болгон», – деп белгилеген.

Мына ушул драмасы эл элегинен өткөндөн кийин Б. Өмүралиев биротоло драма жазуу менен алек болуп калат. Натыйжада, «Мен билем, тоолор билет», «Сирена», «Жолчубектин көпүрөсү», «Жаңырык», «Сел», «Кыйышпастар», «Эсирген ата – эрксиз кыз», «Ырайымсыз ынтымак», «Ыйык жер», «Бир кезде согуш болгон» ж. б. бир нече көп жана бир актылуу пьесаларды жаратып, ал пьесалар республикабыздагы бардык профессионал театрлардын сахналарында ийгилик менен коюлган. Ошону менен бирге драматургдун пьесалары «Ала-Тоо», «Литературный Кыргызстан», «Советская драматургия» журналдарында жана башка борбордук басма беттеринде жарыяланып, «Кыргызстан» басмасынан 1979-жылы «Жаңырык» драмалар жыйнагы, 1982-жылы «Мен билем, тоолор билет» драмалар жыйнагы жана 1984-жылы «Пьесалар» жыйнактары жарык көргөн.

Драматург турмушту ар кандай кырдаалдарда чагылдыруу менен түрдүү мүнөздөгү адамдардын ортосундагы өз ара конфликттер, пикир келишпестиктер аркылуу алардын сүйүүгө, достукка, коомго, байлыкка, бийликке жана салт-санаага кылган мамилесин, кулк-мүнөзүн, ички сезимин ачып бере алган.

Б. Өмүралиев белгилүү драматург М. Тойбаев менен болгон маегинде драматургга коюлуучу талаптар жөнүндө мына буларды айтып берген. «Драматург болуш үчүн чоң өжөрлүк, интеллектуалдык жактан деңгээлдин өтө бийиктиги, турмуштук байкоолорду сезимталдуу кабылдоо, көрөгөчтүк, турмуштагы, коомдогу ар кандай көрүнүштөргө кайдыгер карабастан жүрөк менен кабылдоо керек.

Сөздүн кырааты, ойдун логикасы, тилдин таасирдүүлүгү, ремаркалык белгилөөлөрдүн тактыгы, карама-каршылыктын курчтугу болуу шарт. Драма музыканын тили менен айтканда, өзүнүн бир бүтүндөй ойку-кайкы түрлөрүндөй эле драматургиянын дагы өзүнчө татаал белгилери бар. Театрдагы бутафордун жытын сезмейин, көрөрмандын кайгы-кубанычын туюнмайын, артисттердин чыгармачылык амплуасынын табитин түшүнмөйүн, спектаклге жазылуучу музыканын үнүн укмайын, сценографтын жасалгасын көз алдыга элестетмейин, толук кандуу, драмалык бүткөн чыгарма жаратуу мүмкүн эмес. Өзүң кубанбай туруп, башканы кубанта албайсың. Бирөөнүн ыйына зээниң кейибей туруп, башканы кейите албайсың. Турмуш тиричиликте өзүң мазмундуу жашай албай туруп, мазмундуу чыгарма бере албайсың. Элдин кайгысы – драматургдун кайгысы; элдин кубанычы – драматургдун кубанычы. Драматург калың эл түшүнүп, өзү жеткире айта албай турган ойду, ошо калың элге жеткидей кылып айта билүүсү зарыл. Бир сөз менен айтканда, драматург коомдун көрөгөч барометри, мына ушундай толуп жаткан драматургия менен театрдын миң түркүн татаал, көп кырдуу сырларын өздөштүрүп үйрөнүүгө аракет жасаганда гана чыныгы драматург жаралат», – дейт.

Драматург чыгарма жазуу менен гана алек болбостон адабият менен искусствонун ар кандай маселелерине арналган көптөгөн публицистикалык жана сын макалаларды да жараткан ошону менен бирге газета беттеринде уюштурулган адабияттын көйгөй маселелерине, учур маселелерине арналган көптөгөн үн кошуулары бар. Б. Өмүралиев өмүрүнүн аягына чейин активдүү эмгектенип келди. Ал куурчак театрлары үчүн да пьесаларды иштеп чыккан.

АБДЫКАДЫРОВА СУБАЙЫЛДА
(1935—2010)

Кыргыз поэзиясынын тарыхы басып өткөн чыйыр жолу тууралуу кеп козгогондо, айрыкча аялдар поэзиясы өзүнчө сөз кылууга арзыйт.

Мына ошолордун бири – С. Абдыкадырова. Окурман журтчулугуна акындын ысмы 1959-жылы жарык көргөн алгачкы «Булак» аттуу ырлар жыйнагы менен белгилүү болгон.

Өзүнүн алгачкы чыгармачылык кадамына чыйыр жол салган «Булак» бүгүнкү күндө дайрага айланып отурат. Калинин районунун Сары-Булак айылында жарык дүйнөгө келген С. Абдыкадырова алгач педагогикалык окуу жайын аяктап, андан соң жогорку билим алуу үчүн Фрунзедеги Маяковский атындагы кыз-келиндер педагогикалык институтуна тапшырат. Аны ийгиликтүү аяктаган соң өзүнүн эмгек жолун республикалык басма сөздөрдүн адабий бөлүмүндө кызматкер болуу менен баштайт. Андан соң «Ала-Тоо» журналында бөлүмдүн редактору болуп көп жыл жемиштүү эмгектенген.

Жалындуу жаштык жигер менен чыгарма жазууга ал 1953-жылдан тартып кирише баштайт. Институтта окуп жүргөн кезинде эле анын ырлары газета-журналдарга байма-бай жарыяланып, бирин-экин ырлары эл оозуна алынып, ошол кездеги «Жаш тилек», «Толкун» альманахтарына жаыяланган С. Абдыкадырованын ыр саптары окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, келечегинен көптү үмүттөндүргөн акын кыздардан боло тургандай маанай жарата алган.

Акын Т. Кожомбердиев С. Абдыкадырова жөнүндө жазган макаласында акындын балалык чагын, анын туулуп

өскөн Мекенин, табигат тартуулаган жаратылыштын сулуулугу дагы акындын чыгармачылык шыгына-шык кошуп келгендигин баяндап келип мына буларга токтолот.

«Мен сөзүмдүн баш жагында терип-тепчип асман мелжиген бийик чокулар, ат агызган албуут суулар, жерди дүңгүрөтө чуркаган жылкылар, желеге тизиле байланган кулундар жөнүндө жазып өттүм. Себеби мен башымдан кечирген окуялардын дээрлик көпчүлүгү Субайылданын да башынан өткөн, тырнактай кезинен тартып айырмачка минген ата-энеси менен кошо тоо-ташка көчүп-конуп, кийин эс тарткандан тартып жылкы айдашып, кулун байлашып, бээ саадырып, нөшөргө калып, бороонго туш келип, жылаңайлак шибер аралап шүүдүрүм күбүлтүп, тоого гүлдөрдүн көркүнө суктанып, асмандагы зоокалардын бийиктигине таңданып, малчылардын турмушунун ысыгын да, суугун да кошо тартышып, жайлоодогу бейкутчулук мезгилдин ырахатын да чогуу көргөн. Ошондуктан Субайылданын ырларында тоо, жылкы, жайлоо анын жыты аңкыган гүлдөрү тууралуу саптар арбын учурайт. Ал негизинен өзү билген, бала чагынан жат болуп, канына сиңип калган турмушту, наристе сезиминин кабылдоосу менен сүрөттөйт».

Бир караганда жөнөкөй жана жупуну көрүнгөндөй бул сыпаттоо чындыгында С. Абдыкадырованын калемине таандык акындык жүзүн ачып берип тургансыйт. Субайылда Абдыкадырова адабий коомчулукка элүүнчү жылдардын башында келип кирди. Ошол мезгилден бери ал «Булак» (1959), «Кыз кыялы» (1961), «Сүйүү келди» (1958), «Арчанын саясында» (1959), «Чырак» (1966), «Чыгыш кызы» (1969), «Аппак күлдөр» (1972), «Жер жыты» (1974) аттуу ырлар жыйнагын окурман журтчулугуна тартуулады. Кийин «Таң нуру» (2005), «Күн нуру» (2005).

Акындын поэзия дүйнөсүнүн босогосун аттаган соң жарык көргөн алгачкы жыйнагы «Актасам» аттуу ыр саптары менен башталат.

Албетте, ыр жазуунун оор түйшүгүнүн ысыгына күйүп, суугуна тоңом деп бел байлаган ар бир чыгармачыл адам өз элине пайдалуу эмгек кылып алдына койгон максатынын

өтөөсүнө чыгууга далалаттанат. Ошондон улам аталган ырдын башында эле өз Мекенинин ажайып кооздугун, эч нерсеге алмашкыс кымбаттыгын сүрөттөп, ырдын соңунда автор өзүнүн жүрөгүнөн чыккан аруу тилегин баяндайт.

Атамдай чачың агала,
Ала-Тоом сенден садага.
Элимден ысык көрүндүң,
Эмне үчүн? Айтчы сен мага!

Анткени менмин өз балаң,
Ийиген балкып ак мамаң.
Алдымда милдет сүтүңдү,
Эмгегим менен актасам –

деген поэтессанын ыр саптарынан биз жаштык жигер, жаңы дем менен калем кармаган жаш таланттын ички ой-туюмун баяндаганын көрө алабыз. Мында жаш калемгер миң кырлуу, миң сырдуу поэзия дүйнөсүнүн «ой чуңкурун» али биле элек кезинде бекеринен келечекке карай тилек-үмүт менен алгачкы ырын «Актасам» деп атабагандыгын көрүүгө болот. Ал оюнун жыйынтыгы жөн гана кандайдыр бир жоопкерчиликти гана алуу менен чектелбестен, мында өзүнчө поэтикалык «сырды» жашыруун катып койгондой.

Жыйнакта орун алган андан кийинки ырларга саресеп салсак, анда ошол кездин, ошол учурдун илеби келип турганы сезилет. Ал «бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарган» эмгекчи элдин жашоо-тиричилиги. Буга далил катары акындын «Сыр түйүнү», «Калыйпа» аттуу поэмасын айтууга болот.

С. Абдыкадырованын чыгармачылык өнөрканасы тууралуу сөз кылганда акындын поэзиясында табият лирикасы басымдуулук кылаарын айтууга болот.

Ырасында, анын ырларында тоо, жылкы, жайлоо, анын жыты аңкыган гүлдөрү тууралуу жазылган, кучагында жашаган жаратылышка кумарлана караган саптар арбын учурайт. Буга мисал катары «Чыгыш кызы» жыйнагындагы «Тоолордун баракгары» поэмасын атоого болот.

Аталган поэмасында автор, негизинен, шарттуулук ыкмасын ыктуу пайдалана алган. Чыгармадагы лирикалык каарман тоо менен сүйлөшүп, учурда замандын, мезгилдин билинбей өтүп бараткандыгын жана ошол учурдагы турмуштун өзүн кинотасма өңдүү көз алдынан өткөрөт. Бир караган адамга жөнөкөй гана асман тиреп тизмектелген тоолордун койнундагы кен байлыктан тартып, тоо койнунун ажайып кооздугу элестүү, эмоционалдуу көркөм боёктор менен көз алдыга тартылат. Окуяны элестүү берүүгө болгон аракетин акындын «Өмүр баяным», «Айыл келиндери», «Апалардын издери», «Чөпкө кумарлануу», «Уй тосуу» аттуу ырларынан кезиктирүүгө болот. Улуу турмуш жолунан өз ордун таап, жашоого көз карашы калыптанып калган лирикалык каарман менен окурман акындын «Чырак» аттуу ыр жыйнагында топтолгон ыр түрмөктөрүнөн жолугат. Мында акындын мурдагы ырларында анча кездешпеген касиет белгилер орун алгандыгы, ошондой эле алар автордун поэтикалык дүйнөсүндөгү жеке атрибуттарга айлана баштагандыгы даана байкалат.

Акындын аял-эне темасында жазылган ырларында аялзатынын коомдогу алган ордун автор өткөн доордогу аялдын кул сыяктуу сатылып, башынан кечирген оор турмушу менен салыштыра карайт. С. Абдыкадырова аялдар темасында жазылган ырларында эмгектин алдыңкылары, мыкты окуган курбу кыздары, илимий изилдөө менен алектенген окумуштуу кыз-келиндердин коомдогу алган орду, алар жетишкен ийгиликтери өңдөнгөн түйүндүү маселелерди көтөрүп чыгып, аны көркөм интерпретациялайт.

Ошону менен катар акын өз чыгармаларында эне портретин да ыктуу көркөм табылгалар аркылуу сүрөттөй алган. Эне деген ар бир адам баласы үчүн түгөнбөгөн күч-кубат. Эне мээрими бир гана поэзия үчүн эмес жалпы эле искусствонун түбөлүктүү темасы. Ошол багытта автор өз энесине ошондой эле эне темасына арналып, ондогон ырлары жазылган.

Байкуш апам, жүрөсүң го жол карап,
Байкуш апам жүдөдүң го күн санап.
А мен али бара элекмин.

Бөкчөйүп башың ылдый жерди карап,
Бетинде бырыш толо жеткис санат.
Мен барып тааный албай калыптырмын,
Бүтсөң керек үмүттөн жедеп жадап.
Мен турдум катуусунан жер көтөрүп,
Кызарып улам-улам калп жөтөлүп.

Иштесе ишинин майын чыгарган, шайыр, шар мүнөздүү эмгекчи аялдарды сүрөттөө менен катар эле ал илээнди, ушакчылар, аш-тойлордогу алыш-бериш, көржер оокат деп өлкөнүн жаңылыктарын укпай, бир казандын ээси болгонуна маашырларга, үй-бүлөдө кыжыңга, балдарын тирүүлөй жетим таштап, улам аял алган эргулдарга болгон жан дүйнөсүндөгү карама-каршылыкты автор анчейин жеткилең эмес кургак сөздөр менен берип кеткендиги өкүндүрбөй койбойт.

С. Абдыкадырованын чыгармачылык калеми барган сайын такшалып, турмуштун чыныгы драматизмин улам тереңирээк сүрөттөп берүүгө дилгирленип, айлана-чөйрөгө болгон көз карашы, акындык ой толгоосу, философиялык ой жүгүртүүсү тереңдеп чыгармачылык такшалуу мектебинен өтө баштады. Барган сайын миң сырлуу поэзия дүйнөсүнүн мейкинине канат күүлөдү. 70–80-жылдардын аралыгында С. Абдыкадырованын ыр куржунунан эпикалык-лирикалык маанайдагы көлөмдүү поэмалар жарык көрдү. Айткан адамга оңой нерсе сыяктуу көрүнгөн менен чыгармачылык чоң даярдыкты, турмуштук тажрыйбаларды акындык мыкты чеберчиликти көп изденүүнү талап кылды.

Буга мисал катары «Аскадагы чыйырлар», «Мекен жүрөгү» поэмасын атоого болот. Анда автор эл-жерге бүлүк салган душмандардан жерибизди коргогон жоокерлердин өлбөс-өчпөс эрдиги көркөм сүрөттөлөт. Ал эми «Аскадагы чыйырларда» акындын өзүнүн туулуп өскөн жери Сары-Булак, Ак-Суу айылдарындагы тургундардын коомдук алмашылышынан улам алардын жан дүйнөсүндөгү болгон психологиялык өзгөрүүлөрдү, эмгекке болгон умтулууларды, кийинки муундардын жашоонун жаңылануусуна карап жаңыча кадам шилтеген асыл максаттарын автор

өз алдынча көркөм чеберчилик менен сүрөттөп берүүгө аракеттенгендиги даана байкалат.

Акындын дал ошол 70-жылдарда жарык көргөн чыгармаларына, ошондой эле ал мезгилдеги жалпы кыргыз поэзиясы тууралуу сөз кылып келип адабиятчы Ш. Үмөталиев С. Абдыкадырованын чыгармачылыгы тууралуу төмөндөгүлөргө токтолот: «Бөтөнчө поэтессаларыбыз бир нече китептердин авторлорунан болушса да, кадыресе сындан четте калышы да жакшы эмес. Ал эми алардын чыгармаларын окуп көрсөк ичинде кубандыра турган жакшы жылыштар менен жеңиштер бар экендигин көрөбүз. Мисалы, кийинки жылдарда эле үч китептин автору болгон Субайылда Абдыкадырованын китептерине – «Аппак гүлдөр» (1972), «Жер жыты» (1974), «Алтын бешик» (1976) бир дагы сын болбогону жакшы эмес. Ал эми бул автордо көңүлгө аларлык кызык поэтикалык касиеттер бар экендигин анын акыркы китебинен эле көрүүгө болот.

Субайылданын поэзиясы – сырдана поэзия. Акын аны курчап турган күүлдөгөн балбан турмуштун кайсы кырлары жөнүндө сөз козгобосун, өзүнүн оюн ар дайым эстүү окуучусу менен кенен-кесири тең бөлүшүп, аны менен поэтикалык маекке чыгат, анын алдына бардыгын жайнатып төгүп таштайт, анда сезим да бар, ой да бар. Турмуштун кызыкчылыгына жетине албаган ак жүрөк акын окуучусунун алдына бөдөнөсүн бөлүшүп, куюшканын тилишкиси келет, эскиче образ менен айтканда. Ал ошонусу үчүн сырдана. Сүйгөн окуучусунан акындын жашырып кала турган эч нерсеси жок, а түгүл интимдүү деген нерселердин да бетин ачып окуучусунун сотуна коёт. Терең лирикалык толгонуулар менен не бир купуялуу ырлардын сезгич тамырын тартып көрүп, тереңде катылып жаткан дарт-дабаасынан сөз козгойт».

Акындын чыгармалары тууралуу сөз кылган махабат лирикалары да өзгөчө мааниге ээ.

Азабына түтүп алсаң тереңдеп,
Океандын түбүндөгү берметтей.
Ошол сүйүү ак, ошол сүйүү эң таза,

Чеке териң менен тапкан шербеттей.
Аскадагы гүлдөй алыс кол жеткис,
Тээ бийикте тунук мөлтүр махабат.

Бутак жайып бай теректей тамырлап,
Ошол гана чоң турмушту күтө алат.
Уул, кызы бой тирешип өзүндөй,
Ошол гана барган сайын күч алат

деген ыр саптары «Тээ бийикте тунук мөлтүр махабат» аттуу ырынан алынды. Акындын махабат лирикасынын башкалардан айырмачылыгы – анын көбүнесе жаратылыш, табият көрүнүштөрү менен биримдикте кандайдыр бир ажырагыс гармонияда мотивировкалап бере алгандыгында. Мындай сапат, албетте, кыргыз поэзиясы үчүн жаңылык болбосо да автор ошол ыкманы өзүнүн калемине гана таандык көркөм боёктор менен окурмандын жүрөгүнө сүрөттөп бере алгандыгын анын ийгилиги катары кароого болот.

Жогорудагыдай тематикада жазылган ырларынын катарына анын «Ыр сүйөт деп...», «Жаштыгыма», «Сагындым» аттуу лирикаларын атоого болот.

Ошондон улам, анын туулган жер, балалык, карапайым эмгекчил элет адамдары туурасында жазылган ыр, поэмалары менен жакындан таанышып чыккан соң С. Абдыкадырованын калемине сезимталдуулук, жөнөкөйлүк, кыргыз жеринин кайталангыс сулуулугун көркөм баяндоо таандык экендигине ынанууга болот.

АБДЫКАЛЫКОВ ЖОЛДОШБАЙ
(1935—2001)

Кыргыз адабиятынын поэзиясында өз доошу, поэтикалык изденүүлөрү жана стили бар акындарыбыздын бири – Жолдошбай Абдыкалыков.

Жолдошбай Абдыкалыковдун поэзиясында Эне, Мекен жөнүндөгү ырлар циклдүү жазылгандай. Ж. Абдыкалыков Улуу Ата Мекендик согуштун оор жылдарындагы көргөн кыйынчылыктарды, ошондой апаат мезгилдин соккуларынан боор эти менен калкалаган эне мээримин позициясынын эң орчундуу объектисине айлантканы түшүнүктүү. Ошондон улам, анын «Жашоо бүтпөйт», «Ак толкундар», «Эне жөнүндө баллада» сыяктуу поэмаларынын борбордук сызыгын эненин ошол катаал мезгилдеги адамгерчилик тууралуу нравалык сабактарын көркөмдөө тегин жеринен түзбөсө керек. Бул тема анын күндөлүк турмуш көрүнүштөрүндө арналган башка чакан ырларында да кезигет. Айталы, «Оорубачы, апаке», «Мен капамын, мен өзүмчө капамын», «Жашагыла, энелер», «Вьетнамдагы жаш аял» сындуу жана башка ырларында автор жүрөгүн өйүгөн гана ойлорду ортого салбастан, турмуштун татынакай көрүнүшүн эне көрүп, эне бактылуу болуп, көзүнө кайгылуу жаш келбесе экен деген тилегине жуурулуштурулат. Ал тилек агитациялык үндөөдөн алыс, мында акындын жеке турмуштук тажрыйбасы, жашоодогу алган сабагынын көрүнүштөрү тике башбагып, жакшылык жолдоп турат.

Жолдошбай Абдыкалыковдун 1961-жылы жарык көргөн алгачкы ыр жыйнагында эле «Колхоз уулу», «Эне», «Кабарчы», «Туулган жер», «Махабат», «Ак гүл», «Ак куу» наамдуу жети поэмасы кирген.

Ж. Абдыкалыковдун «Эне» поэмасын ийгиликтүү чыккан поэмалардын катарына кошууга болот. Чыгарманын сюжети жөнөкөй. Анда лирикалык каарман көп жылдардан кийин туулган айылына келе жаткан учуру берилет. Жолдон ага далайдан бери көрүшпөгөн тааныштары жолугуп саламдашуу, ал-жай суроо менен катар эскерүү атмосферасы өкүм сүрөт. Натыйжада, поэманын композициясында ретроспекция орун алып, окуяны кайра баштан, өткөн чагынан сүрөттөө ыгы колдонулган. Айылында жүргөн маалда «токтой турчу, ай, бала!» деген бир тааныш үн анын кулагына угулуп, лирикалык каарманды аялдоого дуушарлантат. Башкы каарман аны чакырган адамды карап, тааныбай кыйлага бүшүркөп чайналат.

Ал да тиктейт, мен да көздү караймын,
Жек-жааттарды бир четинен санаймын.
Токтоно албай октос берип жүрөгүм,
Тез билсем деп өз ичимден самаймын.

Лирикалык каарман ошентип «тез билүүгө» далалаттанып жатып, көптө барып гана аны чакырган аялдын «ууртундагы бармак басым меңинен» тааныйт. Көчө боюндагы капилет жолугушуу башкы каарманды тээ эчаккы өткөн балалык күндөрүнө кайрыйт, ал айкырган адам – башкы каармандын биринчи мугалими, эжеси – Айша. «Мен» башынан өткөргөн окуяларга экскурска чыгат. Бул эжеси анын тагдырында олуттуу роль ойногондугу акырындап аныктала баштайт. Анткени башкы каармандын балалык күндөрү кан күйгөн согуш жылдарына туташ келип, «мен» тагдырдын оорчулугун тартканы эскерүүсүнөн улам алдыңкы планга чыгып, өткөн мезгилдин ал картиналары даңазаланат.

«Эне» поэмасынын сюжеттик өзөгүн түзгөн окуялардын баяндалыш өзгөчөлүгүнөн улам Ж. Абдыкалыковдун ушул жанрдагы чыгармаларынын композициялык өзүнчөлүгү тууралуу азыноолак кеп салуу зарылдай. Ж. Абдыкалыковдун бул поэмасынын фабуласын согуш мезгилинде оорукта калган адамдардын эрдигин, өз ара адамгерчилик мамилелерин сүрөттөө түзөт. Мындан тышкары автор ал мезгилдин окуя-

ларын тикелей чагылтуу менен поэмасын баштабастан, ретроспекция жолу менен, башкача айтканда, эскерүү, эске түшүрүү жолу менен берген. Дал ушундай ретроспективдик манера менен баяндоо, болгондо да согуш мезгилиндеги адамдардын таза, бийик карым-катыштарын, андагы балалыктын турмуштан алган мейли нравалык, мейли практикалык сабактарын баяндоо акындын чыгармачылык өзүнчө бир стилине айланган. Антип айтууга акындын «Жашоо бүтпөйт» (1965), «Ак толкундар» (1968), «Эне жөнүндө баллада» (1973) өндүү поэмаларынын композициялык кайталангыстыгы далил.

Согуш жөнүндө, арийне, көп эле акындар жазышты. Алар окурмандарга белгилүү. Ж. Абдыкалыков жөнүндө сөз кылганда ал дагы бул темадан четтеген эмес. Жогоруда саналган ретроспексияны колдонуу менен жазылган поэмаларынан тышкары акын документалдык мүнөздөгү Советтер Союзунун Баатыры жердешибиз Казак Жаркынбаевдин фронттогу эрдигин даңазалаган «Жалында жалтанбаган» (1981) эрди жубай Шопоковдор Керимбү, Дүйшөнкулга арналган «Кош жылдыз» жана «Тирүүлөргө же көз жумар алдындагы сөз» аттуу публицистикалык поэмаларын атоого болот. Өзгөчө соңку Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучуларынын акыркы каттарынын негизинде түзүлгөндөй жазылган. Анын эпистолярдык жана фрагментардык мүнөзүнө карабастан идеялык жактан өзгөчө ийкемдүү чыгарма катары саноо адилеттүү болмокчу.

Поэма терең маанилүү, адам баласынын жашоосундагы омоктуу нерсе эмнеде экендигин туюнтууга жөндөмдүү ойду камтып турат. Көрсө, адам баласы үчүн курсагынын токтугу, кийиминин бүтүндүгү, көңүлүнүн куунактыгы өмүрүндөгү башкы нерседен эмес экен. Жашоодогу дагы бир маанилүү нерсе адамдын туура тарбия алуусу экендигин жана ал өзүнөн өзү келе турган турмуштук тажрыйба болбостон биринчи иретте ан үчүн улуулардын туура багыт берүүсү, камкордугу, ошондой эле астейдил мамилеси зарылдыгын аңдатат. Мына ушундай сентенцияга чулганбаган поэманын тулкусундагы ой кыргыз элинин балдарды туура тарбиялоо боюнча педагогикалык пикирлери менен өзөктөш чыгарын дагы бир ирет белгилөө ашыктык кылбас.

Окуусуна жибериңиз баланы,
Билим алсын, билсин акты-караны.
Бүтөт согуш, бүтпөйт адам жашоосу,
Жыргал заман ушулардын заманы.

«Бүтөт согуш, бүтпөйт адам жашоосу» кандай оптимизмге сугарылган ой жатат. Өз мезгилиндеги адамдардын терең ынанымын, эртеңки күн үчүн, жашоонун келечеги үчүн болгон байкалбаган, бирок эрдикке толгон тынымсыз күрөштүн кыймылын таасын чагылдырган турмуш картинасы.

«Ак толкундар» поэмасы лирикалык каармандын толгонуулары менен башталып, толгонуулары менен аяктайт. Ал толгонуу көл менен маектешүү формасында берилет. Мындай ыкма менен сюжет куруу, тактап айтканда, каармандын диалогун персонификацияланган предметти катыштыруу менен түзүү кыргыз эл оозеки чыгармаларында эзелтен колдонулуп келе жаткан ыкмалардан экени жалпыга маалым. Мисалы, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүндө, айталы, «Кожожашта» же «Эр Төштүктө» андай көз караштардын архаикалык элементтерин жолуктырууга болот. Ырас, мезгил өтө чыгармачыл чеберчиликтин өнүгүшү менен андай элементтер формалык түрүн сактап, мазмундук жактан жаңы сапаттык баскычка көтөрүлгөнүн, ошону менен эстетикалык таасир этүү горизонтунун кеңейгенин көрөбүз. Алыс барбай, прозадан Ч. Айтматовдун айтылуу «Саманчынын жолу» повестин мисалга тартуу менен андагы Жер эне менен Толгонайдын сүйлөшүүлөрүн эскере кетсек жетиштүү болор. Сөзгө алынып жаткан «Ак толкундар» поэмасынын сюжеттик структурасына үңүлсөк, ал эпикалык мүнөзүндөгү поэмалардын катарына кошууга бардык сапаттык белгилери жетик деп айтууга болот. Автор бул поэмасында көлдү маекке тартуу менен акын өзүн толкундантканы, мезгилдин орчундуу маселелери тууралуу ой толгоолорун ортого салууга ашыккан. Натыйжада, акындын бул поэмасы эпикалык арым менен катар публицистикалык да интонацияга ээ болуп автордун граждандык, акындык позициясын аныктоого жана түшүнүүгө жол ачып турат.

Ж. Абдыкалыков согуштун бардык кыйынчылыктарын жоокерлер менен тең бөлүшүп, бизге жеңиш алып берген адамдар жөнүндө мындан чейрек кылым мурда болуп өткөн окуяны окуучу көз алдынан чубатып, согушту ого бетер жек көрүп калгыдай даражага жеткизип, жеке турмуштук фактыларын жалпылаштыруу аркылуу мезгилдин типтүү окуясына айланта алууга жетишкен. Мындай ийгилик, белгилеп коюу керек, мезгилдин жалпы союздук адабий процесстеги изденүүлөр менен тыгыз тамырлашып турат.

Доордун тамыр кагышы, адамзат жана мезгил, адам жөнүндөгү ой жүгүртүү, кыялдануу Ж. Абдыкалыковдун поэмаларына өзгөчө мүнөздүү. Акындын «Адамдарга кайрылуу» аттуу поэмасында адамдын табиятындагы гумандуулук, башкаларга жакшылык көрсөтүүгө, ага камкордук көрүүгө умтулган асыл максаты лирикалык каармандын ички толгонуусу аркылуу, болгондо да бул жарыкчылык менен түбөлүккө коштошуу алдында жаткандыгы драматизмге баткан абалы аркылуу сүрөттөлөт. Адам жөнүндө, ага табиятынан кошо бүткөн гумандуулук жөнүндө акындын өзүнчө толгонуусунан улам пайда болуп, күчтүү сезимден чыккан бул поэма окурманды кайдыгер калтырбайт. Адамды жашоодогу башкы максаты, эл-журт алдындагы милдети тууралуу ойлонтот. Поэманын каарманы – врач өз кеселине өзү байкоо, изилдөө жүргүзүп, өлүп баратканда да элди ойлоп, элге кызмат кылат, эрдик жасайт. Ырас, муну акын бүткүл акыл-эсин, билимин адамдын ден соолугун сактоого, өмүрүн узартууга багыттаган врачтын өтө татаал ишинин бир учуру, айталык жүрөккө операция жасоо же дагы башкасын сүрөттөө аркылуу деле бере алмак. Бирок ал муну поэмада башкача чечкен.

Лирикалык каармандын адам жана мезгил, өзү тууралуу ой толгоосунан биз анын келечекке умтулуусун, жашоосунун максаттуулугун, ошондой эле кээде иши оңунан чыкпаганын, кээде пендечилик кылганын да билебиз, бул туура. Эгер мындай болбогондо ал чындыктан алыс калмак. Анда өмүр менен өлүмдүн айыгышы, мындайча айтканда, лирикалык каармандын ажал менен арбашып, максатына жеткенче ишин улантуусу, жашоого, табиятка болгон кумарануусу өткөндөгү

чалалыктарына өкүнүп, ийгиликке кубануусу эч кимди ишендирмек да эмес. Ырас, мындайынан караганда лирикалык каармандын ой жүгүртүүсүнөн келип чыккан баяндын кээ жерлери курулай насаатка окшоп кеткенсийт. Бирок окуянын мүнөзү, өлүм менен кармашып жаткан адамдын жарыкчылыктан жөнөй берерде бүткүл жашоосун көз алдыга тартып, басып өткөн жолунда бирөөгө жакшылык менен жамандыгын таразалашы, керээз же осуят катары тирүүлөргө жакшылык, ынтымак, адамгерчилик гана каалашы, демек, жүрөктө болгондорун айтуусу бул жерде орундуу. Лирикалык каармандын өлүм алдындагы абалына ой жүгүртүүсүнө байланыштуу улам кийинки главаларда драматизм күчөп, окурмандын сезимине бирде бүлүк түшүп кайгыга батса, бирде өмүрдүн максаттуулугуна, башкалар үчүн жашап, аларга бакты берүү үчүн ажалды жалтанбай беттеген адамга, анын кайратына суктаныч пайда болот.

Алардын психологиясын, айлана-чөйрөгө, табиятка карата мамилесин, көз карашын кылдат сүрөттөгөн саптар да поэманын ажарын бир кыйла ачып турат. Мисалы:

Үмүттөрү оттук таштай бир жанып,
Терезеге үңүлүшөт нурданып.
Сыртта жашоо! Таранышат дараста,
Таранчылар күн нуруна курчанып.

Ошолор да жанга кубат беришет,
Эркин сайрап учкандарын көрүшөт.
Оору адамдын ушул мүнөт дени соо
Чымчык болуп кеткилери келишет.

Мында сыркоо адамдын тилеги, үмүтү, турмушка болгон ынтызарлыгы гана эмес ооруканa менен сырттагы жашоо-тиричиликтин бир көрүнүшү да реалдуу жана элестүү чыгарылган. Дагы лирикалык каармандын кесибине, ишине байланыштуу башынан өткөргөн кубанычтуу жана кайгылуу минуталарынын, күйүп-өксүүлөрүнүн кээ бир учурлары анын элестетүүсүндө бир нече сап менен өтө күчтүү берилген. Кайда болсо да ден соолук үчүн күрөшүп, оору-

лууларга жакшылык гана кылган дарыгердин асыл иши, кеселдүү кишини айыктырууга жасаган жандалбасы, көп учурда кадиксиз ажал алкымдап тургандарга кайта өмүр бериши, аны адамдарга жөнөкөй гана пенде эмес, тим эле олуя, ыроошан катары да көрсөтүшү мүмкүн. Дагы ажал менен таймашып, аны жеңген дарыгердин эрдиги адамдын улуулугу, асылзаадалыгы кимдин гана болбосун көңүлүн көтөрүп, кимдин гана болбосун жүрөгүн кубанычка батырары ырас эмеспи?.. А кээде бүткүл акыл-эсти, билимди жумшаган аракет ордунан чыкпай, оорулуунун жакындарын гана тургай, дарыгердин өзүнүн да жүрөгүн оорутуп, ийгиликсиздиги жабыркатып, санаасын бөлүп, беймаалым күйүткө салган учурлар деле турмушта боло берет го! Поэмада лирикалык каармандын айыктырам деген чоң үмүт менен жүрөгүнө операция жасаган жаш кыздын өлүмү ошондой оор соккунун, адамдын табият кырсыгынын алдында алсыздыгын дагы бир ирет чагылдырган бир сүрөтү. Бирок лирикалык каарман үчүн мындай өлүм маанай чөгүүнүн бир дарга кайта өмүр бериши, аны адамдарга жөнөкөй гана эмес, тим эле олуя, ыроошан катары да көрсөтүшү мүмүкүн. Дагы ажал менен таймашып, аны жеңген дарыгердин эрдиги – адамдын улуулугу, асылзаадалыгы кимдин гана болбосун көңүлүн көтөрүп, кимди гана болбосун жүрөгүн кубанычка батырары ырас эмеспи. А кээде бүткүл акыл-эсти, билимди жумшаган аракет ордунан чыкпай, оорулуунун жакындарын гана тургай, дарыгердин өзүнүн да жүрөгүн оорутуп, ийгиликсиздиги жабыркатып, санаасын бөлүп, беймаалым күйүткө салган учурлар деле турмушта боло берет го!

«Эне жөнүндө баллада» поэмасы Жолдошбай Абдыкалыковдун өзүнө таандык стилде жазылган. Мында да окуя башталышынан эмес, бүткөн жеринен калептенип лирикалык каармандын тээ алыстагы балалык күндөрү, ал мезгилдин каары, ачуу, таттуусу аңыздалат. Акындын бул чыгармасы да эмоционалдык зор дүрмөткө ээ. Турмуштун бардык жактарын болгонун болгондой баяндоо аркылуу автор улуттук мүнөздүн кайталангыс колоритин түзүп, адам мүнөзүнүн көп жактуулугун ача алган.

Поэманын сюжети жөнөкөй. Өлгөн энесине лирикалык каарман өкүрүп-өксүп түшөт да, артынан көз жашы куюлуп келе жаткан келинчегин, кайненеси экөөнүн ынак мамилеси ойго алынат. Кантип келин күткөнү, ал келген учурдагы эненин сүйүнүчү көз алдынан өтүп, эс бүктөмү улам жазылып мезгилдин арткы элестери кинотасмадай чубай баштайт.

Камкаймактай уюп, калпылып,
Биринен сала бири артылып,
Эске түшөт кыял-жоругуң,
Көз алдыма келет тартылып.

Биздин оюбузча, рецензент К. Ашымбаевдин Ж. Абдыкалыковдун чыгармалары тууралуу айткан пикиринде чындыктын үлүштөрү бар. Акындын кайсы гана поэмасын, кайсы гана ырын окуба, көз алдыга жандуу элес, жаркын мүнөз, күрдөөлдүү турмуш, чайпалбаган мелт-калт тартыла калат. Акын көбүн эсе көңүл бурган адеп-ахлак маселеси каармандардын иш-аракеттеринен, сөздөрүнөн, бири-бирине болгон мамилелеринен, ой-толгоолорунан байкалат.

Ж. Абдыкалыковдун «Ак куу» поэмасы Ысык-Көлдүн пайда болушу тууралуу легендаларды толуктоого арналган, ал тема өзүнчө трактовкага ээ чыгармадан. Поэманын башында акын өнөрпоздук, махабат сыяктуу түшүнүктөрдү сюжеттин архитектоникасына кошуп:

...Мынабу Ысык-Көлдүн бар эмеспи,
Ордунда шаар бар экен абдан эски.
Так ошол эски шаардан орун алып,
Жашаптыр белгилүү урук калмак дешчү –

деп башталган легенда акырында ал жергеде жашаган кары чоорчу акындын даңкы, анын карылыкка бой сунуп, артында ата кесибин улар уулу болбогондуктан кейишке батышы аңыздалат. Кызы Бүбүнурдун ата кесибин алууга ынтызар болгондугу жана ага ал жердин ханы калмактын зомбулугу соңунда кыздын ак кууга айланып кетип, өз эркиндигин сактоого арга тапканы ырдалат.

Ж.Абдыкалыковдун 90-жылдарда жазылган публицистикалык поэмаларынын биринен болуп «Өлкөдө революция жүрүп жатат» наамдуу чыгармасы саналат. Бул поэмада СССРде сексенинчи жылдардын экинчи жарымында «кайра куруу» деген аталыш менен белгилүү болгон саясий компаниянын таасиринде жазылган, автор да башка калемдештери сыяктуу кайра куруунун терең таасиринде болгонун жана андай процесстен зор күрдөөлдүү натыйжаларды күткөндүгүн эч жашырбайт. Акындын чыгармачылыгынан мисалга алынган идеялык-көркөмдүк деңгээли тетик ырлар менен поэмалар анын шыгынын, чеберчилигинин өөрчүгөнүн, такшалганын айгинелейт. Көркөм каражаттарды, айталык, стилистикалык фигура, тропторду түрлөрүнүн ыгы, орду менен колдонуу анын дээрлик бардык ырларына, поэмаларына мүнөздүү.

МОМУНОВА ГҮЛСАЙРА
(1937)

Ушул тапта окурман журтчулугуна «Жан дүйнө», «Кут дүйнө» аттуу ырлар жыйнагы менен таанымал болгон акындарыбыздын бири – Гүлсайра Момунова.

Канаттуу поэзия дүйнөсүндө кеңири кучак жайып, чыгармачылык мол тажрыйбасы менен ар бир окурманынын сезимине бүлүк түшүрө алган акын бүгүнкү күндө кыргыз поэзиясында өзгөчө орду бар.

Г. Момунованын чыгармачылыгынын башаты тээ 60-жылдарга таандык. Маяковский атындагы кыз-келиндер педагогикалык институтунда окуп жүргөн кезинде жаш акын кыз катары таанымал болуп, студенттер арасында келечегинен көптү үмүттөндүрүп чыгармачылыкка эрте аралаша баштагандыгын ошол жылдарда чыккан «Жалын», «Дүбүрт» аттуу альманахтарда акындын жалындуу жаштык дем менен жазылган алгачкы ырларынан байкоого болот.

Жарым кылымга тете чыгармачылык өмүрүнө дит багып кылчая карай келсек, анда Гүлсайра Момунованын чыгармачылык өнөрканасындагы ыр сепили – нукура аял жүрөгүнөн өнүп чыккан, аялдык аруулук, аялдык тазалык, аялдык чыныгы сүйүү менен энелик мээримдүүлүккө ширелишкен сезим ырларынын «гүлбакчасын» аралайбыз.

Г. Момунова: «Ыр жазып жатканда биринчи ирет окурман көз алдымда турат. Ушул ырымдан эл өзүнө керектүү бир нерсе ала алса экен, окуп жатканда мүдүрүлбөй, шыр, жыргап рахат алып, эргип окуса деген тилек менен ырларымдын уйкаштыгы ойлоруна куп келишип куюлушуп туруусу үчүн түйшүктөнөм» деген акындын сөзүнөн ал ар бир ырына өзүнчө мамиле кылып баладай бапестеп, то-

ролтуп туруп анан окурманга тартуулаган чыгарма жазуу алдындагы жоопкерчилигин көрө алабыз. Жаратылыштын дал өзүндөй кээде аптаптуу ысык, кээде ызгаардуу суук, кээде толкун, кай бирде тоо гүлүндөй өтө назик, кээде Таластын Күрпүлдөк суусундай жазылган ырлар Г. Момунованын акындык жүзүн ачып турат.

Акындын төгүлүп-ташып чын дилинен жазган ырларын окурман да төгүлүп-ташып кыйналбай, мүдүрүлбөй эргүү менен кабыл алат. Демек, ал акындык жан дүйнөдөн сызылып чыккан асыл максаттуу ырлар.

Ар бир жакшы ыр жазганым майрам мага,
Кайра-кайра окуймун оттой жанып.
Мен андан жашап келем каниет алып,
Күндөр да күлө карайт токтой калып.

Чыгармачылык менен алпурушуп, ыр жазуунун далай ашуу кырларын ашып поэзия жаратуунун ысыгына күйүп, суугуна тоңууга бел байлаган калемгер өзүнүн алгачкы ырына кандайдыр бир табышмактуу «сыр» каткандай. Өзү аркалаган кесиптин оор жүгүн көтөрүүгө болгон аракетинин акыбети кайтар бекен деген өңдүү Г. Момунова өзүнүн алгачкы ырлар жыйнагын «Тилек» (1965) деп атаган. Келечегин өрүш алган поэзиянын кең дүйнөсүнө кадам таштаган жогорудагы ыр жыйнагына үзөңгүлөш эле анын «Кыял чабыты», «Саябан», «Менин күнүм», «Жылаажын», «Өмүр бешиги», «Тереңдеги берметтер», «Ак марал», «Табаар белем» өңдүү ырлар жана поэма жыйнактары ыр ышкыбоздоруна тартууланды. Чыныгы поэзиянын жөнөкөйлүгү менен көркөмдүгүнүн ширөөсүнөн бүткөн акындын чыгармачылык ыр чачыласы көп кырдуу.

Эл-жер, Ата Мекен, табигаттын не бир ажайып айтып бүткүс сулуулугу турмуштун түмөн түйшүктүү ой кырларын көркөм интерпретациялоо ар бир чыгармачыл адамдын калемине таандык.

Г. Момунова деле башка акындар сыяктуу эле өз элин, өз Мекенин, жаратылыштын кооздугун, адеп-ахлак, адам турмушунда кезиккен адалдык менен арамдыктын көркөм образын ачып берүүгө кайрылган.

Алла Таалам жаратканда алгачкы тун баласын,
«Адам» деген ысым берип адамзаттын атасын.
Кошуп берип жалгыз койбой Обо энени жанына
Өзүң менен көбөйгүн деп берген экен батасын.

Теңир сүйүп ал уулуна пейил берген турбайбы,
Жарык кылып жан дүйнөсүн кеңир берген турбайбы.
Жер чокусу асман менен жакын турган канатташ,
Бейиш кылып Ала-Тоодой жерин берген турбайбы.

Жерди Теңир айткан экен жалпыңардын үйүңөр,
Ошол үйдү бийлеп турсун жүрөктөгү сүйүүңөр.
Толтургула, ээлегиле, көбөйгүлө тукумдап,
Айланткыла, бейиш болсун жерде өмүр сүрүүңөр.

Акындыктын түмөн түйшүктүү өр жолуна багыт берип окуу менен билимге каныктырган алтын уясы Талас жергеси жөнүндөгү ыр топтомдору да белгилүү орунга ээ.

Оо, тууган жер, сени аралап басканда,
Талааң өңдүү кеңип кетет жүрөгүм.
Карлыгачтай кайкып учуп кыялым,
Асманыңдай бийиктенет көңүлүм.

Кырка тоолор, сени тиктеп турганда,
Бул жүрөгүм кубанычка толтура.
Ак калпакчан элин коргоп кырсыктан,
Бакай ата отургансыйт чокуда.

Сени менен кубанчым да, кууралым,
Сенден сезгем бул жашоонун жыргалын.
Дале жанга берип келет жылуулук,
Жылаңайлак бурт-бурт кечкен турпагың –

деген тууган жерге арзуусу ыр саптарына айланып, жүрөгүнөн суурулуп чыккан сезимдери ак куш болуп Ата Журтун даңазалап тургансыйт.

Ал эми сүйүү лирикаларында болсо акын бул жашоодо сүйүүнүн ыйыктыгын курулай кургак сөз тизмектери менен шөкөттөй бербестен, ар бир окурмандын көңүлүн өзүнө буруп, өз жашоо-турмуш кербенинде эмнени көрүп, эмнени сезсе, дал ошол турмуш элегинен өткөн кашкайган чындыкты акындык жүрөгүнөн өткөрүп берүүгө зор күч жумшаган.

Мен сага жазга айланып баргым келет,
Жаныңда жаздай жайнап калгым келет.
Чачылган сенин күндөй нуруң менен
Кырдагы кызгалдактай жангым келет.

Жүрөгүм жаз болгусу келип турат,
Жүрөгүм жазгы кардай эрип турат.
Сага мен жазга айланып баргым келет,
Жол бербей жалгыз жагдай жеңип турат.

Жүрөгүм жаз болгусу келип турат,
Көңүлүм сени көздөй эргип турат.
Ачылган сезимдеги аппак гүлдү,
Жаз гүлү үлпүлдөтүп желпип турат.

Акындын сүйүү лирикалары, ашыктык ырлары жөнүндө Э. Турсунов мындай деп жазган: «Гүлсайра Момунованын ырлары – аял жүрөгү, аялдын жан дүйнөсү, аял сүйүүсү. Гүлсайранын сүйүү лирикаларындай эркектерге арналган аялдык ашыктык сезим ырлары кыргыз поэзиясында гана эмес, дүйнөлүк поэзияда чанда.

Эркектер айланайын асыл жолдош,
Турмушту алга сүрөп келе жаткан.
Алпечтеп сенин жумшак алаканың,
Аялдар сени менен таалай тапкан.

Турмуш чындыгын кашкайта айтып берүү менен дегеле адамды кадырлап сүйө билүүгө чакырган асыл ой-тилек жатпайбы тереңинде. Эркекти сүйүү, жарды сүйүү – бул жашооң сүйүү эмеспи.

Г. Момунованын жаштыкка, анын шаттык-кубанычына бөлөнүп кайгы муңуна арбалып жазган ырлары көп. Ошентсе да анын ой кыялы, турмуштун «тар жол, тайгак кечүүлөрүнө моюн сунбай, бул жашоонун кызыгына болгон ишеними, алды жагынан эртең мененки шоола чачкан таңкы күн сымал анын эбегейсиз чексиздигине кумарланган эргүүсү автор тарабынан поэтикалуу, психологиялык жактан терең ишенимдүү чагылдырылган.

Жашоо жалаң жаралбаптыр шаттыктан,
Жүрөктү титиреткен ыйын көрдүм.
Жашоо жалаң жаралбаптыр кайгыдан,
Жүрөктү кубандырган сыйын көрдүм.

Жашоо жалаң жаралбаптыр күлкүдөн,
Көңүлдү зыркыраткан күйүт көрдүм.
Жашоо жалаң жаралбаптыр күйүттөн,
Көңүлдү көккө ыргыткан үмүт көрдүм.

Тобо дейм көргөнүмө мунун баарын,
Теңирдин жарык аалам, жарык күнүн.
Өмүрдү бергенине ыраазымын,
Жайнатып көңүлүмө сүйүү гүлүн –

деп акын өзүнүн поэтикалык ыр саптарында бул дүйнөнүн кеңдиги ага ыйык күч бергенин, бүт жер бетине жалпы адамзатка ар бир айткан таң менен кут келерин, ал эми өзү болсо «дүйнө кезип» кыял чабытында ай-ааламга сапар алып, кучагына ыр дүйнөсүн жыйнап келеринен кабар алабыз.

Акындын «Кут дүйнө» деп аталган ырлар жыйнагы тематикалык жактан «Кут дүйнө», «Куттуу адамдар», «Куттуу махабат» деген бөлүмдөрдөн, о.э. кыргыз элинин ыйык туткан «Боз үйү» өндүү поэмалар топтомунан турат.

Ата Мекен, жаратылыш, адамдар чынында эле куттуу. Адамзатты курчап турган дүйнө, андагы жашоо менен алпурушкан адам баласы акындын акындык жүрөгүнө, сезим туюмуна куттай конуп ырга айланган.

«Куттуу Мекен» деп атаган биринчи бөлүмүндө ал өз элинин киндик каны тамган тууган жердин топурагына таазим этет. Ырдап бүткүс ырга айлантат. Ал эми «Куттуу адамдар» бөлүмүндө акын өзүнүн ой түйүнүн замандаштарынын ак эмгегине, бактысына, кубана билүү менен аларга чын ыкластан чыккан арноо ырларын тартуу кылат. «Арноо ырлары көп экен деп ойлоор окурман, окуп көрсөңүз ошол ар бир арноо ыры өзүнчө бир чыгарма, өзүнчө ой, өзүнчө ыргак, өзүнчө образ.

Сүйүүнү бүттү дегем,
А сүйүү бүтпөйт экен.
Сүйүүдөн жаралыптыр өмүр, дүйнө,
Кудайдын өз аты да сүйүү экен.
Калбаптыр эч бир нерсе көңүлдөн сырт,
Бардыгын жаратыптыр сүйүү менен.

Биз дагы жаралыппыс ал сүйүүдөн,
Дүйнөнү мен сүйгөндөй сүйсүн дептир.
Балдарым мени тартып жер жүзүндө
Өмүрдү сүйүү менен сүрсүн дептир.
Бул өмүр кайдан келди, кайда барат,
Ойлонуп акылына түйсүн дептир –

деп акын, жыйнагынын экинчи бөлүгүн «махабат жазына» арнап «Куттуу махабат» деп атаган. Анда күтүү, сагынуу, кумарлануу сезимдерине табигаттын не бир түстүү пейзаждык түркүн боёкторун элестеткен көптөгөн саптар бар.

Акындын махабат ыр чачыласынан анын жеке турмушунда адамга мамилеси кандай ачык айрым жана таза болсо ошонун баары жарын сүйгөн жароокер, асылкы аялзатынын жаркын маанайынан төгүлүп чыккандыгы айгинеленет.

Мага кымбат сенин үйгө шашканың,
Жарк деп күлүп сенин эшик ачканың.
Өзүң менен келген сымал күн кирип,
Мага кымбат жанга шоола чачканың...

Акындык жүрөктөн оргуп чыккан сүйүү темасы тууралуу сөз кылганда балага болгон сүйүү ырлары да курулай жалынуу менен чектелбестен энелик таттуу назиктик менен берилген сезим ыргагы экендиги байкалат.

Балдарга жөнөдүң кошуна,
Менин да баламды көрүп кой.
Өзүмдү издейт го жаныңдан,
Имерип бетинен өөп кой...

Же:

Кадамдарым чимирик болуп,
Мен үйүмө шашып барамын.
Жатты бекен кайдалап ыйлап,
Көздөн учуп менин карааным.

Сен үчүн кур калгамын далай ырдан,
Сен үчүн жалгыз аштым далай кырдан.
Бир сенин күлкүң үчүн, көөнүң үчүн
Өмүрдө кызыгымды курман кылгам.

«Тагдырыма», «Табар белем», «Таптым сени», «Сен бар үчүн», «Сыр», «Кызгалдак», «Сен болбогун», «Издейм сени», «Сен мага», «Билбейм кандай» аттуу ырларына обончу-композиторлор тарабынан обон жазылып, Г. Момунованын аталган ырлары экинчи өмүр сүрүүдө.

Акындын тээ 60-жылдардан бери карай чыгармачылык табылгалары менен таанышып отуруп, анын поэзиясынын идеялык-тематикалык диапазонунун кенендигин, ички ой толгоолорун философиялык-психологиялык, публицистикалык мүнөздөгү ыр саптары менен жуурулуштура сүрөттөп берүүгө жөндөмдүү чыгармачыл инсан катары калыптангандыгын байкоого болот.

Жалпылап айтканда, Г. Момунованын акындык жүрөгү кенен. Өзү ырдаган дүйнө сымал көп кырдуу. Эң негизгиси бүгүнкү күндө ал акын катары кыргыз поэзиясынын кең мекенинен өз ордун тапкан белдүү поэтесса.

МАМЕЕВ ТӨЛӨГӨН
(1938)

Кыргыз поэзиясынын айдыңында эмгектенген акын Төлөгөн Мамеевдин чыгармалары сынчы-адабиятчылар, окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, талант деңгээли туурасында сөз болгондо жөндөм менен чыгармачылык изденүү шайкеш келген, көркөм концепциясы жетилген, туюнтуу каражаттары мол, образ ачууда, ой жүгүртүүдө өзүнө мүнөздүү индивидуалдуулукка ээ акын катары бааланып жүрөт.

Абсолюттук идеялуу нерсе болбогон сыяктуу эле толук идеялдуу акын да, кынтыксыз жаралган чыгарма да болбойт. Жазгандарынын баары үлгү боло турган, адабий процессте шедевр чыгарма болсун деген талаптын өзү туура эмес. Бул чыгармачылык изденүүгө, тажрыйбага, талантка жараша боло турган татаал маселе. Ушул жагдайдан алып караганда Т. Мамеев алты ыр жыйнак чыгарып, бардык теманын, түрдүү форманын, образ, мазмундун, көркөмдүк өзгөчөлүктүн үстүндө иштеп, мүмкүн болушунча искусствонун эстетикалык принциптерин өздөштүрүүгө аракет кылат. Тынымсыз чыгармачылык изденүүнүн натыйжасында өз чыйырын тапты. Ал негизинен, поэзиядагы образ, сюжет, мазмунга, б.а., ырдын ички мүмкүнчүлүктөрүнө өзүнүн нукура талантынын багытын буруп, өмүр, өлүм, Ата Журт, эмгек, сүйүү жана адамзат нравасынын оң-терсин таразалаган түбөлүктүү темаларга арналган жаңы мазмундагы чыгармаларды жаратты.

Акындын поэзиясынын формасына токтолуу зарыл эмес. Анткени кыргыз поэзиясында бул маселе жетишерлик түрдө иштелип, түрдүү эксперимент (ак ыр, верлибр, традициялуу ыр) жүргүзүлүп, поэзия жанры үчүн жаңылык деле болбой калды. Анын үстүнө Т. Мамеев көбүнчө

традициялуу ыр куруу формасында жазат. Поэзиядагы олуттуу маселе мазмундун үстүндө болууга тийиш. Ырдагы образ, ой жүгүртүү, сюжет түзүү ырдын чыныгы мазмунун, эстетикалык наркын аныктайт эмеспи.

Чарчадым абдан, ырп этер алым калбастан,
Тосподум бүгүн тоолордон сулуу таңды аткан.
Ыйлагым келди ырларым көрүп бактысыз,
Чабадан толо чабыттап учпай чаң баскан.

Учуучу ырды үстүнөн каалгып булуттун,
Неге сен мезгил тагдырын байлап куруттуң.
. . . . . .
Аттиң ай кара, тагдырдын тайкы тардыгын,
Акчага саткан ыйманды, ырды, бардыгын, –

деп ырларынын тагдырын айтуу менен руханий маданиятыбыздын баркы, баасы кетип, баары акча менен гана чечилген заманга нааразы болот. «Каякка алпарасың заман дагы», «Акыр заман эмеспи», «Уктай бербе кыргызым», «Кайгырамын» деген ырларды жазып, жан дүйнөбүздүн сокур, дүлөй болуп баратканын айтат. Ал өзүнүн чыгармаларында турмуш көйгөйлөрүн көркөм образда чагылдырып, ааламдын чексиздигин, Ата Журттун ыйыктыгын, акчага сатылган ыйманды, жүлүн сыздаткан кайдыгерликти, аруу сезимди, сүйүүнүн ысыктыгын, достуктун бийиктигин, өлүмдүн күчтүүлүгүн, өзөктү өрттөгөн карылыкты, өмүрдүн таттуулугун, жаратылыштын сулуулугун сүрөттөйт. Ички маңызын көркөм формалар менен туюнтат. Сөздүн улуулугун көрсөтөт.

Караңгы менен жарыктын жаздым күрөшүн,
Куу өлүм менен өмүрдүн жаздым тирешин.
Эстүүнү жаздым туюктан жарык жол тапкан,
Зөөкүрдү жаздым өлбөстөй сезген бир өзүн.

Акын дүйнөнүн жаралышына, ак менен каранын, чындык менен жалгандын, өмүр менен өлүмдүн күрөшүнө,

бирде жеңип, бирде жеңилген диалектикалык мыйзамына образдуу ой жүгүртөт да:

Аалам турат алгачкы эле,
Боёгундай баягы.
Жок өңдөнүп бул дүйнөнүн
Башталышы, аягы, –

деп чексиздикке таң калат. Чексиз ааламда адамзат жашап, тирүүлүк өмүр сүрүп турганда асыл ой, ак сөз, адал иш деген философиялык триада бүтпөгөн проблема болорун, карама-каршылыктын түбөлүк күрөшүн көркөм ойлоо менен чечмелейт. Санаа тартат. Ата Журттун түйшүгүн кошо тарткысы келет. Бактылуу жашоого үндөйт. «Бакыт деген – ааламды түшүнүү, Бакыт деген – дүйнөдө таза жашоо, Бакыт деген – адал күрөштүн жыйынтыгы, Бакыт деген – артында из калтыруу» – дейт акын.

Тарыхка көз чаптырып, сан кылымдар бою эркин, тынч, бакубат жашоо үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүп келген бабалардын тарыхый басып өткөн жолун образдуу туюнтуп, өтө узак мезгилди жана чексиз мейкиндикти, ат жалында күн кечирген жоокер элди, шамал менен жарышкан жигиттерди, жайлуу конуш издеген кыргыз көчүн, далай көз жашы төгүлгөн энелерди, аккан канды, Ала-Тоосун, Ысык-Көлүн, алты куплет ырга сыйдырып койгон. Элдин тагдырына экспозициялык саякат жүргүзүп келип, «Кайгырамын» деген ырында бүгүнкү күндү сүрөттөйт. Деги адамзат сүйүнгөн кез болобу? – деп суроо коюп, цивилизация өнүккөн XX кылымда үстүндө үйү, жегенге наны жок, адамча жашай албай отурган кыргыздын тагдырына күйүп-бышат. Элдин эмгеги менен жаралган байлык кайра кетип жатканына таң:

Кечээ эле дүкөндөрдө батпаган,
Кийим кайда, кийсең наркын актаган.
Кайра куруу деген ураан ушулбу?
Дүйнө жүзү дүңгүрөтүп мактаган.

Т. Мамеев чыгармаларында турмуштун түрдүү негативдүү проблемаларын көтөрүп чыгуу менен жалпы адамзаттын суроо-талаптарына, көйгөйүндөгү мүдөөлөрүнө дал келген, жан дүйнөсүн жаркыткан көркөм поэзиясын тартуулайт.

«Чабандын арманы» деген ырында колхоздун коюн багып, кыштын ызгаар аязына, жаз, күздүн кара суугуна денесин тосуп, кара башы бир жакшылык көрбөй, түйшүк менен өмүр кечирген чабандын образын берет.

Калтырак басат денемди,
Ойлосом аны мен эми.
Козу өлсө тилдеп башкарма,
Өлсөңчү өзүң дегени, –

деп адамдын баасы, баркы бир козуга тең келбеген катаал мезгилди көз алдыңа тартат. «Катыра бер, жаш чабан» – деп калп эле мактап, дүйнө өңүн көргөзбөй көзү таңылган жашоосуна нааразы. Берген эт менен жүн каякка кеткенине башы маң». Акын бир чабандын образын ачуу аркылуу ал жашаган учурдагы коомдук көрүнүш, идеология, кызматта турган башкаруучулардын мүнөзү туурасында жалпы маалыматты элестүү бергенге жетише алган.

Социализмдин учурундагы колхоздун коюн баккан чабандын образы менен Мамеевдин чабанынын образынын ортосундагы турмуш чындыгынын көркөм чагылышын көрөлү: жайылган койго көз салып, жамбаштап жаткан чабан кечинде келип, ысык үйдө телевизор көрүп, радио угуп, мамлекетке жүзүнөн эки жүз козу алып (койдун баары эле эгиз тууйт), эт, жүндү эсепсиз берип, төшүнө орден тагынып, жыргап жашайт. Мындай кургак патетика, жасалма образ өз мезгилинин идеологиясына туура келген менен адам чыдагыс шартта жашаган чабандын чыныгы турмушуна, жашоо чындыгына жакындаган эмес. Ушул мүнөздөгү ырларды жазган акындар өз жазганына иренжибей, койчунун бир күндүк түйшүгүн көз алдына элестетпей эле куру кыйкырык менен шыбай берген. Бир жолу окулуп, ошол замат унутулуп калган топон ырлар-

дан көрө, сапаттуу, көркөмдүктүн туу чокусунан көрүнгөн, кайталап окуган сайын маанисин жоготпогон, сезимди козгогон ырлар абройлуу эмеспи. Мезгил бир жерде токтоп турбайт. Адамзат жашоосундагы бардык көрүнүшкө карата болгон суроо-талап күнүгө өзгөрүп турган сыяктуу көркөм сөзгө, поэзияга болгон табит да улам жаңыны, өзгөчөлөнгөн бүгүнкү күндөгү эстетикалык көркөм табитти канааттандыра ала турган поэзияны талап кылат. Т. Мамеев мезгил менен үзөңгүлөш жүрүп, турмуштук да, акындык да тажрыйбасы аркылуу реалдуу дүйнөнү чагылдыруунун, эстетикалык жактан таанып билүүнүн өзүнө гана мүнөздүү ыкмаларын таап алган. Бирөөлөрдү туурабай, өз акылы менен чечмелөөгө аракеттенет.

Толкундун добушунан чарчап бүтүп,
Түн бою бирин бири желкелеген.
Көл кээде булуттарды жамынат да,
Көшүлүп уктап кетет эрте менен.

Булуттар ойготпостон Көлдү уктаган,
Акырын этек-жеңин жыйнап алып
Заматта тоо тарапка качып кетет,
Чыгарбай бир да добуш жылып алып.

Бир кезде Көл уйкудан ойгонот да,
Таарынып качып кеткен булуттарга
Буулугуп күр-шар этип ыйлап кирет,
Үңүлдөп көкүрөгүн уруп жарга –

деп табигатка жан киргизип, көзү көрүп, жан дүйнөсү туйган жаратылыштын сулуулугун, жаңы чыккан айды, түнкү пейзажды, көктөгү жылдызды, жердеги дайраны, мөлтүр булакты, көгүлтүр көлдү көз алдыңа даана, жандуу тартылган сүрөт түрүндө тартуулайт. Акындын «Бороон артынан», «Бүгүн аалам апаппак», «Таң алды көлдүн үстүндө», «Капчыгайдагы күзгү этюд», «Ушул түндү албайын деп чоочутуп», «Күңгүрөнгөн үнүн уксам дайранын» деген ырларында табигаттын образы, адам менен

байланышы, дайыма кыймылда турган диалектикалык мыйзамы көркөм сүрөттөлөт.

Искусствodогу жаралган чыгарма автор менен окурмандын же көрүүчүнүн ортосунда байланышты түзө алганда, адамдын көңүлүн көтөрүп, ага эстетикалык ырахат тартуулаганда жана адамга аңдап түшүнүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк, инсан катары калыптануусуна таасир этүүчүлүк күчкө эгедер болгондо гана өзүнүн кызматын өтөдү десе болот. Төлөгөн Мамеевдин чыгармаларын ушул призмадан алып караганда бир топ ийгиликтерге жетишкени байкалат.

Кыйырыңа көз таштасам тирүүлүк,
Сабагынан өмүр жатат күбүлүп.
Асыл өмүр азайганын байкабай,
Ар бир күндү тосуп алам сүйүнүп.

Бир кезде байге бербес аргымак,
Азыр турат куйрук-жалы салбырап.
Курчу кеткен көзү менен кез-кезде,
Жайлоо жакты карап коюп жалдырап.

Тирүүсүндө баа бербейбиз адамга,
Бардыгынан ушунубуз жаман да.
Көзүн жумса дурус киши эле – деп,
Кайгырабыз кабак бүркөп анан да.

Өзү барда көрбөй байкуш немени,
Өлгөнүндө мактоонун не кереги.

Акындык өнөрдүн диалектикалык маңызын түшүнүп, ырлары акындын жан дүйнөсүндө бышып жетилип, өзүнүн бүтүндөй көркөмдүгү менен жаралып, акын менен окурмандын ортосунда бекем гармония түзүлүп турат. Бул ойду бышыктоого «Кыйырыңа көз чаптырсам тирүүлүк», «Акын жана ажал», «Каргыш», «Жорго», «Сокур чал», «Сары кыз», «Чындык», «Айтчы адамзат», «Берген тура», «Куран окуп өткүн барсаң эгер сен» деген ырлары толук

жарамдуу. Аталган ырлардагы лирикалык каарман ток-тоо, жашоону аңдап билүү тажрыйбасы терең. Ал башынан өткөргөнүн, көзү менен көргөнүн, көкүрөгү менен туйганын жазат.

Таруудай тургай, чаңдан да болуп кичине,
Ың-жыңсыз сиңип кетесиң аалам ичине.
Жок болот денең, сен жоксуң жарык дүйнөдө,
Кайрылбайт өмүр окшошуп көргөн түшүңө.

Акындын тынчын алган нерсе – өмүрдүн аздыгы. Эч бир мыйзамга баш ийбей, өз өкүмүн жүргүзгөн Мезгил. Мезгил улуу. Ал түпсүз. Өлүм улуу. Ал күчтүү. Чоң аламда адам кыпын сыяктуу. Мезгилдин, ажалдын алдында өзүн алсыз сезип, өмүрдүн аёосуз өтүп жатканын ырдайт. Жок, лирикалык каарман өлүмдөн коркпойт. Ал мезгилдин закымын тиктеп, кыска өмүрүндө эмнеге жетишти, артында из калдыбы? Же чоң турмуштун дайрасында чамындыдай ың-жыңсыз жоголдубу? Мына ушул маселе аны түйшүккө салат. Өмүр, өлүм, мезгил туурасында ой жүгүртүп, бир топ чыгармаларды жаратат.

Т. Мамеев реалист акын. Сөз менен көбүртүп-жабыртып, жоктон барды жасабайт. Сүрөттөө каражаттары даана. Айтайын деген ою так. Мазмундун үстүндө иштейт:

Биз дүйнөнүн коногу,
Эртең кетчү аттанып.
Билинсе да кашкайып,
Иш кылабыз жөнү жок
Өлбөй турган баштанып.
Калтырабыз бирөөнүн
Катуу айтып көңүлүн.
Ушак менен көбүнүн
Кыскартабыз көрүнөө
Ансыз да аз өмүрүн.

Ырларын бирде жаны ачып, каары келип, келишпестигин айкын көрсөтүп жазса:

Сегизге чыккан сербейген байкуш сары кыз,
Сүйлөбөйт экен кейидик көрүп баарыбыз.
...Кайрымсыз кылган ишиңе адам калат таң,
Кай жакта деги адилдик деген Жараткан?

* * *

Биздин күндө оомал-төкмөл опуртал,
Какшап ырдап, кан базарда отурса ал.
Көзүм туруп көрбөгөнгө өкүндүм,
Көргөндөрдү бул дүйнөдөн сокур чал.

Же «Жүрөгү өрттөнгөн акындын сурануусу» деген ырында бирөөнүн үйүн бузган «кара беттин» башын кыя чаап, жүрөгүнө канжар малгысы келип буркан-шаркан түшөт. Бирде мээрими төгүлүп, чын дилден ийип, көңүлү кубанып, «Сагынуу», «Энеме», «Бөбөккө», «Күзгү талаа», «Ата Журтка суктануу» деген ырларын жаратат. «Ит», «Ким билет» сыяктуу ырларынан каймана ойлорду, подтекстерди ачык байкоого болот. Демек, ушундай реалдуу турмуштук көрүнүштөр, жандуу предметтер акындын сезимин козгогон. Чыгармачылык эргүүсү эстетикалык ой чабыты менен жуурулушуп, сезимди толкуткан ырлар жаралган.

Ал ар бир эле жаңыдан жазып жүргөн акындарга мүнөздүү болгон дебютанттык мезгилден, чыгармачылыктын балалык доорунан эчак өтүп, олуттуу ой жүгүртүп, мазмунга көңүл буруп, сөз менен иштөө ыкмасын өздөштүргөн. Мисалы, «Ак куулар болсо» деген ырында:

Жылдыздар көктөн жыңалач болуп чечинген,
Таң алды келип, киринет Көлгө көшүлгөн.
Периште болуп сүзүшүп, кууп чабакты,
Ойношот оонап жээгинде кумга эшилген.

Таң менен алар шашылып кайра кайтышат,
Күн чыгып анан Көл үстүн нурга жаркытат.
Ак куулар Күнгө денесин тосуп магдырап,
Ак булут болуп көшүлгөн Көлдө калкышат.

Кызгылтым, көгүш ... ал кезде болот Көл бөлөк,
Тарталбайт эч ким түс бөлөк анда, өң бөлөк.
Ак куулар болсо үлгүрбөй таштап кетишкен,
Перилер кийген апакай көйнөк өңдөнөт.

Түнкү жана таң алдындагы пейзаж. Эмне деген кооздук. Көл, Жылдыздар, Күн, Ак куулардын жандуу кыймылы бүткүл сулуулугу менен көз алдыңа тартылат. Бул кооздукту, бейкуттукту эч бузгуң келбей, кылдат окуйсуң. Кокус үнүңдү катуу чыгарсаң магдырап сүзүп жүргөн ак куулар дүр этип учуп, көшүлгөн көл толкуп, ушул пейзаж бузулуп, будуң-чаң түшүп калат. Образдуу туюнтуу деген ушул. Дагы ушул тариздеги «Каргыш», «Балапан», «Акын», «Таң алдында» аттуу ырларын да мисалга тартууга болот. Же болбосо:

Адал наным ак дасмалдан жеп жүрүп,
Көп жасаптыр жең ичинен жамандык.

* * *

Айла болсо жамандыкты чогултуп,
Келер элем башка ааламга калтырып.

* * *

Жалын чачып карап турган көз ысык,
Жан жыргатып, дилден чыккан сөз ысык.

* * *

Өзөктү өрттөйт бүлүк салып жаныма,
Өмүр кышы келатканы жакындап.

деген саптарында ойдун тактыгына, образдуулугуна, сыйымдуулугуна кам көргөн.

Акындар өзүнүн устаканасында олтуруп алып улам бир буюмду жасаган зергерге окшошот. Зергер зор түйшүк менен көөрүк үйлөгөн оттун ысыгына күйүп, маңдай тер төгүп, жан дүйнөсүндөгү ойду, образды жасаган буюмуна

ыйгарат. Көркөм шөкөттөлгөн буюмдар бири-бирине окшобойт. Ар биринин керектеле турган орду, максаты, кооздугу, ой-сезим тартуулаган касиет-сапаты бар. Ырлар да акындын поэтикалык дүйнөсүнөн так ошондой жаралып, окурмандын жан дүйнөсүнөн түнөк тапса деген ниетте болот. Төлөгөн Мамеевдин ырлары өз окурманын таап, алдына койгон максатын актап жатат. Анткени анын ырлары куру кыялдануу эмес, реалдуу турмуштук көрүнүштөргө замандашынын тагдырына негизделген. Заманбап ойлор камтылгандыгы үчүн көңүлгө жугумдуу.

Биз негизинен акындын чыгармаларынын жетишкен жагына назар салдык. Албетте, айрым адабий стеоретиптерден, көндүм ыкмалардан, схемалуулуктан арыла албаган кемчил жактары болгон. Ошонун терс таасиринен улам чабал жаралган ортосаар ырлары да бар. Бул адабий процесстеги мыйзамченемдүү көрүнүш. Демек, ушул алдыңкы жана кийинки чекти байланыштыруучу чыгармачылык изденүү, жандуу умтулуу адабияттагы тажрыйбасынын өсүшүн шарттаган. Жаңы бийиктиктерге жетишине өбөлгө болгон.

АБАКИРОВ МЕЛИС
(1940)

Бүгүнкү күндөгү Кыргыз Эл жазуучусу (2011), окурмандардын калың катмарына таланттуу прозачы жана котормочу катарында таанылып, кабыл алынып отурган Мелис Абакировдун алгачкы аңгемелеринин топтому болгон «Жаштык рапсодиясы», андан көп өтпөй эле эң кичинелердин жанрларынан турган «Чоң энемдин жомогу» (1980) жыйнактары жарык көргөн.

Өткөн кылымдын 80-жылдарынын башынан тарта М.Абакировдун чыгармачылыгында жанрдык изденүүнүн жаңы багыты туруктуу орун ала баштады. Биз муну автордун прозанын орточо көлөмдөгү жанры болгон повесткe ынтызарлык таштаганынан улам айтып жатабыз. Атап айтканда, 1982-жылы анын «Алмалуу бак» аттуу повести жарык көрөт да, калемгер бул багыттагы изденүүлөрүн «Алчалуу төр» (1988), «Кумар» (1989), «Жинди Сабыр» (1994), «Канталамай» (1998), «О, оопасыз, оопасыз дүйнө» (2005), «Куугунда өткөн балалык» (2005) өндүү повесттери аркылуу андан ары активдештирет, адабий процесстин мүнөзүн, табиятын жана багытын аныктоого жарамдуу калемгерлердин тобуна ишенимдүү түрдө аралашат.

М. Абакировдун повесттерине дыкаттык менен көз сала отуруп, улуттук прозабызда али жетишерлик түрдө көркөм изилденбеген турмуш көрүнүштөрүн, темаларын жана ошондой эле каармандардын жаңы тибин жаратуу демилгелерин колго алгандыгына күбө болобуз. Анын жогоруда аталган повесттеринде адам бытиесин тарыхый кырдаалдар менен биримдикте кароо, турмуштук окуяларды, трагедияларды жөн гана чагылдырып тим болбой, ага социалдык, нравалык проблемаларды тутумдаштыруу, рухий тайкылык, бе-

челдиктин натыйжаларынын турмуштук, саясий негиздери, эпикалык арымды арттырууга болгон ышкылыктын азабы даана байкалып турат. Анткенн бул чыгармалардан окурмандардын жүрөгүнө мурдатан жат болуп, жедеп бышы кулак кылып бүткөн стереотиптүү сюжеттер, трафареттик каармандар, мотивдер жокко эсе, эгер болсо да алар чечүүчү мааниге ээ эмес. Мунун өзүндө эле көркөм прозабыздын саясий, социалдык-нравалык проблемалардан нравалык-философиялык жана психологиялык проблемаларга өтүү кыймылын өз башынан өткөрүү динамикасы жатат. Өз ойлорубузду тастыктоо максатында чыгармалардын өзүнө кайрылып көрөлү. Маселен, автордун алгачкы повесттеринен болгон «Алмалуу бакта» кыргыз жергесине багбанчылык кесиптин келиши, анын улут психологиясы тарабынан карама-каршылыктуу кабыл алынышы, ага таптык позициядан баа берилиши, Улуу Ата Мекендик согуш алдындагы жалпы элдин күжүрмөн эмгеги, башкача айтканда, Чоң Чүй каналынын курулушу, согуш алдындагы жаштардын демилгелери, жалындуу оптимизмдин, каармандыктын, тылдагы кыйынчылыктын көрүнүштөрү көркөм чагылдырылат. Сыртынан караганда бул тема калемгерлерибиз тарабынан жетиштүү көркөм иликтенип калгандай таасир калтырышы ыктымал. Бирок тереңирээк баам салганыбызда бул адабий тажрыйба башкалардан айырмалуу иштелгендигин көрөбүз. Автордун максаты согуш алдында элдик кыймылда ким канча процентке иш аткарды, айтылуу каналды казууда кандай айырмаланды, согушка ким кетип ким калды, кайсынысы аман келди деген примитивдүү сурооого жооп бере турган сюжетти жана каармандарды издөө эмес эле. Ал кыргыз турмушуна социалдык, экономикалык, нравалык жана психологиялык жаңылыктарды алып келүүгө жарамдуу өнөрдү, анын көчмөндөр жашоосундагы прогрессивдүүлүгүн, эмгекчи адамдын жаңы тибинин, психологиясынын кандайча тамыр жайганын, жаңы көрүнүш эми стереотиптер тарабынан кантип кабыл алынып, кандай тагдырга дуушар болгондугун окурмандар ортосуна коюуда болду. Демек, автор чыгармачылык башкы басымды повесттин негизги каармандарынын бири болгон «бала чагында

калаада орус кулактарынын каз-торопоюн кайтарып жүрүп тил билгенин, жемиш бактарын тигип өстүрүүнү орус багбандарынан үйрөнгөн, төңкөрүштөн мурда эле эки тешедей жерге алма көчөттөрүн тигип, багып өстүрүп, айылдын атын «Алмалуу» атка кондурган, бийик стол, отургуч жасап, тамак-ашты ошондо отуруп ичкенди, жыгач керебет жасап, аны саамалык кылып айылга киргизген, жада калса сакалды да орустун дыйкан карыяларындай коюп алган Өтөгөндүн адамдык тагдырын, андагы оош-кыйыштарды, жан дүйнөсүн, анын кыргыз коомчулугу тарабынан кабыл алынышын жана бааланышын ачып бериши кажет эле.

Арийне, чыгармадагы Адылбек менен Бүкөндүн сүйүүсүнө, Шаршенаалы менен курдаштык мамилесинин жөн-жайына негизделген сюжеттик сызыкты эске албаганда жазуучу өз максатынан анча деле тайган эмес.

Калемгердин чыгармаларында айкын көрүнүп турган момундай бир өзгөчөлүктүү сапат бар. Анын чыгармалары бир өзөктүү идеяга, көркөмдүк максатка баш ийдирилгендей көрүнөт. Ошондуктан бир повестиндеги идеялык-тематикалык багыт, социалдык-нравалык, философиялык проблемалар, каармандардын тиби экинчи, үчүнчү чыгармаларында табигый жана логикалык жагынан улам толукталып, ички бекем тутумдаштыкта туруп, ырааттуу өнүктүрүлүшкө, көркөм иликтенишке дуушар болот. Ал эми мындай идеялык-эстетикалык «бир бүтүндүк» башка прозачылардын чыгармачылыгында анча жолуга бербейт. Менимче, М.Абакировдун жазуучулук индивидуалдуулугунун бир жагы, болгондо да маанилүү, позитивдүү жагы ушунда турат. Маселен, «Алчалуу төр» (1988) повести анын алгачкы «Алмалуу бак» (1981) повестин идеялык-тематикалык жагынан улантат, ал эми «Алчалуу төрдү» анын андан кийин жараткан «Кумар» (1989), аны «Канталамай» (1998) повесттери ар тараптан толуктап турганын көрүүгө болот. Эгерде «Алчалуу төрдө» автордун жаратылышка, табиятка көз карашы, замандаштарынын алдында аларды коргоп, баштагы көрүнүшүндө, мазмунунда сактоо, коргоо чакырыгы, табиятка аяр мамиле жасоого граждандык жана калемгердик өтүнүчү өзгөчөлүктүү пафос менен чагылдырылса, ал эми «Кумар» жана «Канталамай» по-

весттеринде адам бытиесинин, абийиринин экологиясына байланышкан маселелерге көтөрүлүп чыгат. Дагы конкреттештирип айта турган болсок, автор жөнөкөй турмуш-тиричиликтеги катардагы социалдык-нравалык проблемалардан нравалык-философиялык жана психологиялык проблемаларга өтүү кыймылында болгондугу, анын акыбети белгилүү өлчөмдө кайтканын өзгөчө белгилеп коюуга болот. Экинчиси, автор өз каармандарынын биографиясын, адамдык мүнөзүн, жан дүйнөсүн иликтөөнүн ар кандай ийкемдүү жана таасирдүү ыкмаларын издөө жолунда жүргөндүгүнө ынанабыз. Маселен, «Алмалуу бак» повестинде чыгарманын башкы карманы Өтөгөндүн башкаларга окшобогон тагдыры, өмүр жолу, мүнөзү, адамдык жүзү чыгарманын аяк жагында Өтөгөндүн Талканчиевдин сурагындагы жооптордон улам белгилүү болсо, ал эми «Алчалуу төр» повестинде жазуучу борбордук каармандардын бири Касендин граждандык, социалдык дасмиясы менен чыгарманын башында эле дароо тааныштырат. Чыгарманын сюжетиндеги окуялар, эпизоддор калган деталдар Касендин ким жана кандай экендигин чечмелеп берүүчү каражаттардын ролун аткарат. М. Абакиров каармандарын бир гана ракурста көрсөтүүнү сүйбөгөн жазуучулардын катарына кирет. Ал өз персонаждарын өндүрүштүк, үй-бүлөлүк, сүйүү, психологиялык кырдаалдардын сынагынан астейдил алып өтөт. Ошондуктан, анын каармандары бая биз көнүп бүткөн стандарттык алкактагы стереотиптүү образдардын кебетесин кийбейт. Буга ошол эле «Алчалуу төрдөгү» Жанжигиттин, Касендин, Бекиштин, Зейненин, Үпөлдүн, Серкебай карыянын, Күлүйпанын образдары мисал. Ошон үчүн бул каармандар колориттүү, өз мезгилинин, доорунун, моралдык, социалдык-психологиялык белгилерин алып жүргөн жандуу адамдар катарында элестетилет. М.Абакировдун жазуучу жана инсан катары граждандык позициясы ачык-айкын, бекем. Ал коомдун түрдүү сферасында жүрүп жаткан негативдүү көрүнүштөргө, социалдык-нравалык кубулуштарга, адамдардын абийириндеги деградацияларга кош көңүл карай албайт. Айкын чынчыл каламы четте байкоочунун милдетин аткарып калбайт. Буга тематикалык-идеялык багыты, проблематикалары, образдык

системасы жагынан мурдагы повесттеринен өзгөчөлөнүп тургансыгандай таасир калтырган «Кумар» (1989) жана «Канталамай» (1998) өңдүү прозалык туундулары ишенимдүү далил боло алат. Бул повесттер М.Абакировдун прозачылык жолундагы олуттуу жана угумдуу көркөм окуялардан болуп калды десек апыртқандыкка жатпайт. Эгерде «Кумар» чыгармасын бир сөз менен мүнөздөп, баасын быча турган болсок, анда аны коомдун социалдык турмушунда статусу жагынан айырмаланган, башкача айтканда, элет жеринин карапайым дыйканы менен бүгүнкү чыгармачыл интеллигенциясынын ортосундагы нравалык-философиялык, психологиялык эрөөлүн чагылдырган көркөм туунду деп айтаар элек. Мындай карама-каршылык, кагылыш эки замандаштын, болгондо да бир айылда туулуп, чогуу өскөн, мектепте бирге окуган Сармат менен Дайынбектин ортосунда өтөт. Ошол себептен, повесттин образ системасы да чакан. Андан өң-түсү, мүнөздөрү белгисиз, топурап кирип-чыгып жүргөн каармандарды да жолуктурбайбыз. Арийне, чыгармада жогоруда аталган эки персонаждан тышкары Темирбек, Кенжебек, Калбүбү өңдүү эпизоддук каармандар катышат. Бирок алар чыгарманын жалпы идеялык багытына, проблематикасына олуттуу таасир тийгизе алышпайт. «Кумар» жана «Канталамай» повесттеринин ички дасмиясына баам сала отуруп М.Абакировдун чыгармачылык өнөрканасындагы дагы бир өзгөчөлүктү, башкача айтканда, анын ыймынына камчы чаппаган, коомдун турмушундагы болуп жаткан оошкыйыштуу, карама-каршылыктуу көрүнүштөрүн жасалмалуулук менен косметикалап көркөм сүрөттөөдөн өз боюн бөлөк кармаган, гражданчыл позициясы бекем, чынчыл, реалист калемгер экендигине толук ынанабыз. Эгерде «Кумар» повестинде коомдук турмуштун, адамдар мамилесинин сенектик деп атаган доордогу ички деградациясы анын натыйжалары жылаңачтанып, жашырылбай көркөм баяндын предмети болсо, ал эми «Канталамай» повести бүгүнкү күндүн ачуу чындыгын чагылдырган. Анда дагы автордун бүтүндөй чыгармачылыгындагы өзөктүү проблема адам бытиесинин мазмунун аныктап турган философиялык проблема болуп келген абийир маселеси жаңы кырдаалдардын фонунда көркөм илик-

тенет. Чыгармадагы абройлуу газетанын башкы редактору Абдынасыр Исаков, депутаттар Жолой Аликеевич, Бакинова, тажрыйбалуу, чындык үчүн чыркыраган Касым Мусаев, Садыр Атагулов, газеттин редакциясында иштеген Эргешаалы Назаров, Айдар жана Төлөн өңдүү кабарчылар азыркы замандын типтүү өкүлдөрү. Мындагы каармандар жашоо философиясы, граждандык позициясы, турмуштук максат-мүдөөсү жагынан бири-бирине келише албаган полярдык карама-каршылыкта турат. Автордун симпатиясы мындай учурда эски, карыя, коммунист журналисттер тарабында. Бирок андан автордун эски коммунисттик режимге болгон ностальгиясы жатат деген чолок бүтүм чыкпашы керек. Эки башка замандын, коомдун, системанын, муундардын карама-каршылыгы жана күрөшү, алардагы абийир деген бийик этикалык категориянын кабыл алынышы жана практикаланышы жөнүндөгү маселеге байланыштуу түшүнгөнүбүз жана түшүндүргөнүбүз жөн.

Редакциянын тажрыйбалуу журналисти Касым Мусаевдин реалдуу фактылардын негизинде жазылган, саясий-экономикалык, социалдык-маданий, психологиялык олуттуу идеяларга мол «Канталамай» макалалар цикли, ага байланыштуу келип чыккан окуялар, адамдар мамилеси жана анын натыйжалары чыгарманын негизги сюжеттик мазмунун түзөт. Элибиздин чүкөлөр менен канталамай өңдүү өтө сыпаа жана ыкчамдыкты, айлакерликти машыктырчу оюндагы идеяны салыштырма мүнөздө колдогон автор чыгармадагы негизги идеясын, сүрөткерлик концепциясын Касым Мусаев менен башкы редактор Абдынасыр Исаковдун диалогунда ачыкка чыгарат. Замандын трагедиясы менен драмасын, коомдогу анархиянын өрүшүн, жалган патрмотизм менен трайбализмдин, бюрократизм менен кайдыгерчиликтин, материалдык дөөлөт менен уят-сыйыттын күрөшүн камтыган бул сукбат повесттин идеялык пафосун аныктайт. «Канталамай» жазуучунун көркөм өнөрканасындагы позитивдүү башталыштардын ырааттуу өнүктүрүлүп жатканын, айрыкча автордун жанрдык-стилдик жактан жаңыча арымын, турмуш фактыларына, этикалык-философиялык планда мамиле жасоого өткөндүгүнө күбө болуп

берчү адабий туундулуардын катарында турууга акысы бар. Ал кыргыз прозасынын сапаттык кыймылын көрсөтүүчү көркөм кубулуштардын бири болуп саналат.

Идеялык-тематикалык, проблемалык жана образдык өз алдынчалыкка умтулуу анын көркөм өнөрканасына мүнөздүү көрүнүш. Мына ушундай өбөлгөлүү кадамдарды анын соңку «Куугунда өткөн балалык» (2005) аттуу повестинен да учуратабыз. Ата Мекендин эпикалык образын түзүү, анын ыйыктыгын, улуулугун аздектөө, баалоо идеясы өзгөчө күч, чыгармачылык кумар менен берилген. Саясий кызыкчылыктардан улам өз Мекенинен башка республикаларга аргасыздан депортацияланган балкар, чечен, карачай үй-бүлөлөрүнүн трагедиялык тагдырынан алынып жазылган бул чыгарма окурмандарды олуттуу ойлонууга чакырат. Балалык кезин кыргыз айылынын биринде калтырган Али өңдүү каармандын Ата Журтуна болгон сүйүүсү, кусасы, арманы өзүнчө турмуштук сабак. Мына ушул жерде айтылуу сүрөткер Ч.Айтматовдун «Кыямат» романына киргизилген «Жетинин бири» аңгемесинин башкы каарманы Гурам Джохадзенин мекен жөнүндөгү мындай сөздөрү эрксизден эске түшөт: «Ата Мекенди алып кетүү мүмкүн эмес, алып кетсе сарсанаа, кусалыкты гана алып кетүүгө болоор, эгер Ата Журт деген баштыктай сүйрөп, өзүң менен алып жүрө турган нерсе болсо, анда анын баасы сокур тыйынга турбас эле».

Эгерде М.Абакиров көпчүлүк повесттеринде элет жеринин турмушуна, андагы карапайым адамдардын мүнөзүнүн, психологиясынын сырларын көбүрөөк сүрөттөп, арбыныраак көркөм иликтөөгө алып келсе, ал эми анын «О, оопасыз, оопасыз дүйнө» (2005) повестинде тарыхтын тээ түпкүрдө унутта калган окуяларга, адам тагдырына жаңыча дем берүү, жандандыруу аркетине кызуу киришкени байкалат. Бул чыгарма анын эпикалык ойлонуусун масштабдуулугуна умтулуусунун ачык мисалы да болуп берет. Повесть деген жанрдык аныктамага ээ болгон бул адабий туундуда романдык ойлонуунун элементтери толугу менен жашайт. Демек, муну автордун романга өтүүдөгү алгачкы кадамы, көркөмдүк тажрыйбасы катарында кабыл алган оң. Көп өтпөй эле жазуучунун «Көкөй кести» өңдүү тары-

хый пландагы, андан соң курч окуяларды камтыган «Барымта» сыяктуу романдары кыргыз адабиятындагы эпикалык жанрдын алкагын ар тараптуу кеңиткендиги менен айырмалана келди.

Соңку мезгилдеги адабиятыбыздагы тарыхый планда жазылган сандаган чыгармалардын фонуна салып карасак М.Абакировдун жараткан туундулары тарыхый окуяларга, ошол учурдагы коомдук мамилелерге, конкреттүү инсандарга, алардын ишмердигине, кыргыз турмушундагы аткарган ролуна мүмкүн болушунча историзм принцибинен тайбай өз позициясынан туруп сүрөттөгөн деп айтаар элек. Романдагы Абайылда баатыр, Атаке бий, Аюке баатырдын өмүрүнө, коомдук ишмердигине байланышкан окуялар өзүнүн тарыхый ажарынан ажыратылбай жана ошондой эле жазуучунун алып учма кыялынын күчү менен берилген эпизоддор, сүрөттөмөлөр анын чындыктуулугуна, тарыхыйлуулугуна көлөкө түшүрбөйт. Албетте, романдын сюжеттик өзөгүн түзүүгө автор тарыхый булактардан, официалдуу маалыматтардан тышкары эл оозунда калкып жүргөн аңыздарды, санжыраларды пайдалангандыгында талаш жок. Бирок мындай катмарлар чыгарманын туундусуна ийкемдүүлүк менен синирилген.

«Барымта» (2008) М.Абакировдун романчылык диапазонунун, эпикалык арымынын кеңдигин, жаңычылдыкка, өзүнчөлүккө умтулганын ырастаган чыгармалардан болду. Мында деле мурдагы чыгармаларындай рухий бийиктик жана тайкылык, коомдун карама-каршылыгы, мансап-бийликтин абийир менен бүтпөгөн күрөшү өңдүү олуттуу проблемалар тикесинен коюлат.

Жалпысынан, М.Абакировдун эпосу көркөм өнүгүштүн алдыңкы сабындагы өзгөчөлүү кубулуштар менен бекем тутумдаштыкта. Анын прозалары өзүнүн оригиналдуулугу менен окурмандардын көңүлүн буруп келет.

МУРАТАЛИЕВ МУСА
(1942)

Азыркы кыргыз прозасынын өнүгүш тенденцияларына көз салганда ага аздыр-көптүр чыгармалары, демек, көркөм ойлоонун заманга ылайык тиби менен окурмандарга таанымал болуп калган жазуучулардын бири катары Муса Мураталиевдин ысымы да аталууга толук акылуу.

Анын алгачкы чыгармачылык дебюту катары чакан жанрлардагы изденүүлөрдү көрсөтүүгө болот. Биринчи прозалык жыйнагы «Түшкө жуук» деген наам менен 1970-жылы «Мектеп» басмасынан жарык көргөн. Анда жаш калемгер китепке аталыш берген повестин жана «Табылга», «Карылар» аттуу эки аңгемесин сыйдырган. Андан соң «Токой» аттуу повесттер жана новеллалардан турган экинчи (Ф.: Кыргызстан, 1974), «Көктөм» наамдагы повесть жана аңгемелерден турган 3-китебин (Ф.: Кыргызстан, 1977) жарыялаган эле.

Алгачкы эки китеби кыргыз окурмандарынын назарын аздыр-көптүр бурганына карабастан, адабий сында өз мүдөөсүндө тиешелүү сөз айтылбаган. Үчүнчү «Көктөм» жыйнагынын жарыкка чыгышы менен М. Мураталиевдин чыгармачылык дасмиясын түшүнүү жана түшүндүрүү иштери башталды десек болот. Ал эми анын ушул китептеги «Жаңы конуш» повестинин орус тилине (орусчасы «Эки өмүр» деген наам менен 1978-жылы Москвадагы «Советская писатель» басмасынан чыккан, которгон Т. Сартакова) жана ал аркылуу башка тилдерге которулушу менен жаш жазуучунун адабий-эстетикалык камылгасына, дүйнө чагылтуусуна көз салуулар республикалык жана бүткүлсоюздук деңгээлде ишке аша баштады.

М. Мураталиев «Түшкө жуук» повестинде жана ушул жыйнактагы аңгемелеринде адамдын турган өзгөчөлүгүнө ылайык дүйнө таануусунун өзүнчөлүгүн түзүү жөндөмүнө ээ экендигин көрсөтө алган. Аталган повесттин сюжети жөнөкөй. Чабандын Окен аттуу баласынын апасы шаарга «боз машине» менен «чоң жыйынга» кеткенден кийинки энесине болгон сагынычы, жайлоодо көргөн-билгени баяндалат. Автор бул учурда кичинекей баланын курчап турган жаратылыш көрүнүштөрүнө, тегерегиндегилерге карата жекече мамилесин жана чоңдордун өз ара карымкатышын түшүнүү, баалоо аракетин каармanынын табиятын ачуу аркылуу көркөм берүүгө жетишет.

М. Мураталиевдин ысымын адабий журтчулукка кеңири белгилүү кылган чыгармаларынан болуп «Жаңы конуш» повести саналат. Повесть жарыяланар менен («Көктөм», Ф.: Мектеп, 1977) ага карата, негизинен, жылуу пикирлер айтылып, бул жаралган башкы каармандары калемгердин башка да формадагы чыгармаларындагы туруктуу фигуралардан болуп калды. Жазуучу негизги каарманы Мусаканды кыргыз жериндеги социалдык кайра куруулардын алдыңкы сабындагы Адам катары сыпаттаганы менен чыгармачыл максатын, анын өмүр жолун, коомдогу өзгөрүүлөр фонунда иликтөөгө бурбастан, антиподу Айдаркул менен болгон моралдык таймашын, мунун натыйжасын ачууга багыттайт. Жаңы конуш – нравалык конфликтке ээ чыгарма.

Кара күчкө ээ Айдаркул Мусакун менен тээ илгери күрөшкө түшүп жыгылып, ошондон ага ички эрегишүүнү күсөп калган болот. Санаадагы каршыгуу бара-бара анын жашоодогу каршыгуусуна айланып, бир адамдын бүт өмүрүн мүлжүгөн тынымсыз таймаш Мусакундун дүйнөдөн кайтуусу менен андай мамиленин Айдаркул тарабынан негизсиз жасалып жүргөндүгү, эң башкысы беймаани экендиги аныкталат.

Повесттеги эки башка фигуралар – Мусакун, Айдаркул – полярдык турмуштук позициядагы адамдардын типтүү өкүлдөрүнө кирет.

Алгач Мусакундун өлүмү жөнүндө кабар келгенде Айдаркул «эң алды табасын кандырган менен ок таарып

өткөнсүп, эңги-деңги боло түштү. Кантсе да өмүр бою бирге сырдаш эле. Канча ирет карчылдашып кармашып жеңе албай келаткан тымызын кеги да бар эле». Эми ага кандай реакция жасайт, сүйүнөбү өчү алынгандай, же күйүнөбү, курдашы, сырдашынан айрылганга. М. Мураталиев Айдаркулдун бул абалын майда-чүйдөсүнө чейин иликтеп, психикасында болуп жаткан өзгөрүүлөргө айрыкча кунт салат. Антүүгө себеп, каармандын ички дүйнөсүнүн тереңине үңүлүү аркылуу гана, анын кыймылын көргөзүү, демек, повесттин структуралык конфликтисин ачуу ыңгайы түзүлөт. Атап айтканда, чыгарманын өзөктүү конфликти катарында Айдаркул менен Мусакундун кагылышын эмес, Айдаркулдун өзү менен өзүнүн конфликтисин атоо акыйкаттуу жана ал нравалык, психологиялык типтеги конфликтке жатат.

Мусакун менен үзөңгүлөш өткөн учурдун аркы-беркисин, мамиле катышындагы өйдө-төмөндү элегинен өткөрүп, күндүн, жашоонун маани-маңызын өзүн канааттандырбай келген себебин акыры тапкансыды. Айдаркулдун аң-сезиминдеги өзгөрүш капилеттен болгондой сезилгени менен ал бүткүл өмүр жолу, тагдыры, турмуштук тажрыйбасы аркылуу астыртан даярдалган бурулуш болучу. Ак менен караны, өлүм менен өмүрдү, жакшылык менен жамандыкты, адамдык менен адамсыздыкты, өзүмчүлдүк менен кең пейилдикти айыра түшүнүүнүн чегине жеткен учуру эми келгенин Мусакундун, көптөн бери «катуу делинген» курдашынын өлүшү туюнтуп, бет маңдай акыбалга коюп отурат. Жаңы тамдын жанына тигилген үйдү көргөндө Мусакундун өлгөнүнө чындап ишенип, дегеле көпкө басылбай жоктойт. Өзүнчө барып көз жашын жеңи менен ааарчып отурган учурда Бакас сөөк жууганга киргизүү чечимин билдиргенде абышка боздоп жиберди: «Мен кантип Мукемди жууйм... Колум кантип барат?! Мукем мени жууса болмок! Жууру жок калбадымбы, жууру жок!..»

Бейит үстүндө абышкага карыялардын атынан сөз берилгенде ал мындай учурду көптөн бери күтүп жүргөндөй, Мусакундун мамилесин эми түшүнүү удулу келгендигин даана сезип, анын арбагы алдында акыры жеңилүүсүн

моюнга алууга батынды. «...Бул кандай ак жүрөк чыкты» – деп нааразы болдум. Көрсө, ушунун өзү жакшылыктын жышааны тура, Муке тигинтели-минтели деп айтып калмай адаты бар болчу. Эмнеге минтет дечү элем, өчөшүп тетир болчумун, көрсө, ошончо жолу жакшылык кылгысы келген тура байкушум... Мени тирилткени ошенткен тура. Ошол эми, Муке, Сенин ордуңа мен өлсөм болмок... Өзүң көөмп коёт болчусуң...

Айткандай, ушинтип ушунча жашка келгени бир да бирөөнү көрүнө коюуга түшпөгөн Айдаркул биринчи жолу көрүстөнгө кирип, «качантан бери жыгалбай келген балбанды дал ортодон кучактап» жатар жерине далысын тийгизе койду. Мусакундун өлүмү, анын ырасмисине катышуудан кийин Айдаркулдун жашоо образында түп-тамырынан бери өзгөрдү. Мурда ага калканч болуп турган жепирейген боз тамынын кырынан да бийик согулган короосу эмнегедир көзүнө жаман учурап, кыжынтып ошол дубал анын башка дүйнөдөн бөлүп турган тоскоолдой сезилип, акыры аны кетмендеп салып жаны тынды. Кечээ эле туурадай кабылданган жашоо образы негизинде көпчүлүк үчүн натура экендигин аңдаган Айдаркул коргонду талкалоо менен ички дүйнөсүндөгү «коргонду» да бузууга жетишти. Малдарын сатып, раматылык Мусакунга күмбөз тургузууга диттенди да, күз ортолоп калганда «Кызыл-Тууга» көчүп кетти. М. Мураталиев повесттин аталышына түз жана каймана маани сыйдыргандыгы анык. Айдаркулдун (сөздүн тике маанисинде) конуш жаңыртып көчүп кеткени ошол эле учурда жан дүйнөсүндө (кыйыр мааниде) көз карашында жаңылануу болгондугун көрсөттү.

Жазуучунун калеминен жаралган «Караан» жана «Алгырым» повесттери (Фрунзе, 1983) тематикалык жактан эки башкадай саналганы менен негизинде адам баласынын жашоо максаты эмнеде экендигин көркөм аңдоону көздөгөн маанидеги чыгармаларга кирет. «Караан» повестинин башкы фигурасы Бекташтын өмүрүндөгү окуяларды автор жөнү жок чиелентпей күнүмдүк турмуш агымында баяндайт. Бекташ өгөй энеси Атымбүбүнүн кеп-кеңешин укпай, аны үйдөн кетүүгө мажбур кылат да, колу-жолу бошогонго корс-

тон боло көр оокатты жыйноону, жеке жандын жыргалы деп түшүнгөн иштерди аткара баштайт. Ал иштер үй салуу, дүнүйө күтүү, ак мээнет эмес, ар кимдерге бирдеме жылдыруу аркылуу бүтүүчү нерселер, а энеси эртең болбосо бүрсүгүнү уулунун айыбы ачылып, элге-журтка шерменде болуп, сотко чалынбаса деп күйкүлтүк түшөт. Өзү теңдүү досторун күтсө, алыш-беришти: «Кимден пайда келет, эмне алсам, эмне берсем» – деп жасабаса деп тилейт, ал үчүн акылын айтып, каршылыгын жасап, суук тумшук да болуп бүттү. Акыры жетишкенде сиңдиси Айымбүбүнүкүнө кетип, оорусу күчөп жаны тынды.

Муса Мураталиев каармандарына ач көз, сараң өңдүү аныктамаларды берип, алардын мүнөздөмөсүн жазууга ашыкпайт. Ал ар бирине өзүн өзү ачуунун, көргөзүүнүн мүмкүндүгүн ыйгарат. Бул үчүн автор турмуштагы бардык көрүнүштөрдү тизмектеп, чубалжытуудан алыс, ага баарыдан мурда кыскалык, тактык мүнүздүү көрүнүш. Ошонун натыйжасында жазуучу каармандын өмүр жолундагы ток этер окуяны алуу менен адамдын кандайлыгын түшүнүүгө жол түзө алууга жетишкен.

«Алгырым» аттуу повестинде жазуучу кыргыз элинин турмушуна жакшы үйүр куш салуу өнөрчүлүгүн аңыздайт.

Кангай аттуу мүнүшкөрдүн колуна тынар түшүп, үндөгүнө көнүү машакаты повесттин сюжеттик өзөгүн түзгөн. Табигый инстинкт акыры анын адам баласынын амалына баш ийүүсүнө, шилтеген ишин аткарууга макул кылат. Ошондо да жаратылыштан берилген сезимдер – учуу кумары, аң алуу кызыгы, колундагы жемин кызганууну таптакыр таштабады. Нечен ирет жасалган өз алдынчалыкка ээ болуу аракети адам баласынын улам этин оорута тиштеген айлакердигине тушугуп, каршылык көрсөтүүсү мокой баштайт. А Кангай өз кезинде мүнүшкөрдүн айла-амалы оң натыйжа берип жатканына кубанычы койнуна батпай, куш ээси катары мактоону көксөй берет. Кумар жазуудан пайда табууга кызыгы артып тынарын түлкүгө салууда Кангай бир чоң жаңылыштык кетирет. Жаш бүркүт түлкүнү, болгондо да ирдүүсүн тутуп жаңы эле эбин таап белин омкоргону калганда ты-

нар көргөн сайын итатайы тутулуп, жини келип турчу кара көлөкөдөй артынан калбай жүрчү ээсинин кара тайганы жардам бермекчи болуп жете келип, кайра кесепеткке кабылтат. Бүркүт арсылдап үрүп, жолтоо болуп турган тайганды текөөрү менен маңдайга шилтеп, так кулак түптөп мыкчып, буту эки жандыкта болуп, бүркүттүн анты боюнча бошотпой бек тутуп жатып чаттары айрылып жан таслим болду. Табияттын мыйзамы боюнча ар нерсенин зарылдыкка жараша өлчөмдүү пайдалануу керек, антпегенде алкын агыткандык тигиге да, бизге да тескери таасирин тийгизээри аныk. Автор алмустактан бери келаткан ушул философиялык ойду бүгүнкү күндүк элеттин кыргыз адамынын психологиясы, иш аракети аркылуу дагы бир ирет бекемдемек болгон. Кангайдын мүнөз сапаттарына карама-каршы мүнүшкөрдүн ишин таасын билген Асаналынын образы повестте берилген.

Муса Мураталиев кыргыз адабиятында романист катары да ысымы белгилүү авторлордон. Ал «Сары кар» (1979), «Май айынын күкүгү» (1981), «Мусакундун өмүрү» (1991) сыяктуу романдардын ээси. 60–70-жылдардын ичинде жалпы союздук адабий процессте повесттердин романдык касиеттерге ээ боло баштагандыгын көрсөткөн пикирлер менен катар «жаңы типтеги романдардын» пайда болушун далилдеген адабиятчылардын аргументтүү байкоолору өкүм сүрө баштаган эле. Акырында «жаңы типтеги романдар» деген түшүнүк жалпы союздук адабиятта орун-очок алууга жетишти.

Ал эми кыргыздын белгилүү адабиятчыларынын бири К. Асаналиевдин ошол кездеги пикири боюнча: «...фольклор менен байланышы али бекем, кала берсе бирге жашап, жанаша өнүгүп жаткан кыргыз романы сыяктуу тажрыйбасы аз, жетишсиз адабият процесси үчүн... мезгилдик глобал маселенин философиялык адеп-ахлактык, социалдык аспектиде толук сүрөттөө үчүн реалдуулук жана тиричилик жай турмуш жана фантастиканы, түш жана өңдү, тарых жана азыркы учурду бирдей камтып, синтездөө азыркы роман жанрынын процессинин мүнөздүү тенденциялары байкалат». Келтирилген ойдун корутунду бөлүгүндө

аныктык тике берилбеген менен байкоосу, негизинен, талашсыз. Сынчы оюн андан ары улантып, «роман жанрынын көркөмдүк ийкеми ченемсиз эркин экендигин жана ошол эркиндин потенциясын» ар тараптан кеңири пайдалануу азыркы күндүн чыгармачыл максатын түзөрүнө өзгөчө басым коюп, оюн конкреттештирүү үчүн М. Мураталиевдин «Сары кар» романын мисалга кармаган.

Ушул эле автордун романдарына («Сары кар», «Май айынын күкүгү») дагы бир сынчы кайрылып, алар: «Биздин роман үчүн жаңы: ал жаңылык тандалган темадан, сюжеттик курулуштан, композициядан, каармандарды сүрөттөөдөн, баяндоо ыкмаларынан, тилден, көлөмдөн ж. б. көрүнөт» – деп белгилеген. Сынчынын пикирин карасак, романдын «жаңылыгы» өткөндөн азыркыны карай келген түз сызык боюнча эмес, азыркыдан өткөнгө (ретроспекция), бир чекиттен туруп, ушул эле убакыттагы ар кайсы окуяларды, адамдарды жарыш көрсөтүү (муну музыкада контрапункт деп коюшат) аркылуу ачылат. Ооба, М. Мураталиевдин романдарынын (айрыкча, «Май айынын күкүгүн») композициялык өзгөчөлүгү, парадокстуулугу дал ушунда: алар адатта көпчүлүк кыргыз романдары бүткөн жерден башталып, тигилер башталган жерден бүтөт. Албетте, бул ыкма аларды ачууга, түшүнүүгө кыйла «тоскоолдук» кылат, башкача айтканда, түшүнө турган окуучуну талап кылат. Алар: эки романдын тең (айрыкча, синтезинин) таптакыр «кызыксыздыгы», башкача айтканда, сюжеттик чиелеништердин жоктугу, автордук көңүлдүн бүтүндөй каармандарды мүнөздөөгө турмуштук майда-баратгардын (подробности) жана деталдардын жыштыгы, тексттин көбүнчө автордук баян эске алынып, же монолог формасында уюштурулуп, диалог, репликалардын аздыгы, демек, туташтыгы, акырында синтаксистин татаалдыгы».

Цитата алынган адабиятчынын пикиринде рационалдуу нерсе бар экендиги бүлбүл көрүнгөнү менен ал мезгилдин адабий процессинин өзгөчө роман жанрындагы кубулуштардын өзүн ачууга жок экендиги айкын. А. Эркебаев адабий кубулуштардын тенденциясын аныктоонун ордуна анын сырткы белгилерин саноо менен чектелип, роман

формасынын жаңы адабий сценада күч алып калгандыгын аңдай албаган. «Сары кардын» сюжеттик линиясын үч мүүндун тагдырындагы окуялар түзгөн. Карыя Болоттун, анын уулдары Мамат менен Сатардын, небереси Акундун өмүр жолдору бул ирет хронологиялык принципти бек сактоо аркылуу циклизация мүнөзүндө баяндалбастан романдын архитектурасындагы мезгилдин жана мейкиндик параметрлерди «тыгыздаштыруу» жолу менен ачылган. Бүгүнкү күндөгү окуялар кылым башындагы революция жылдары, майдандагы согуштук сценалар менен үн алышып, адам турмушунун тутумдашкан биримдигин түзүп турат. М. Мураталиев бул чыгармасында, деги эле анын кийинки романдарында ретроспекция ыгы абдан жыш колдонулуп, анын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүшкө айланып калды. Айталы, анын «Май айынын күкүгү», «Мусакундун өмүрү» романдарынын сюжеттери толук бойдон ушундай композициялык манерада ишке ашырылып, мында ретроспекцияны эби менен пайдаланып, романдын көркөмдүк системасына ийкемдүүлүк, идеялык ажар бере алган. Үч мүүндун тагдырындагы үч башка мезгилдеги окуялар календардык тизмектештикте берилбестен, ар бирининн инсандык мүдөө, умтулууларын көөнөрбөс нравалык түшүнүктүн рамкасынан чагылтууга аракеттенет. Натыйжада, мезгилдик айырмачылыктарга карабастан аталар менен балдардын ортосундагы жалпылыктын, идеялык жакындыктын, адамдык жеке максаттын түбөлүктүү аспектилери бадырая чыгып, сюжеттин өзөгүн чыңап туруучу касиетке ээ болуп келет.

Болот карыя революциялык курууларга катышып, жамандык-жакшылыкты башынан далай өткөздү. Жактырган Бурулушка жетпей ыза да көрдү кезинде. Эки уулун бирдей Мекен коргоого аттантып, Мамайы кайтпай калды. Сатары контузия болуп келип тирүүсүнөн өлүүсү артык болуп, далай түйшүктү ата-энесине тарткызды. Үч мүундан бир гана Акундун турмушу тынч, бейпилдей. Ал сүрөтчүлүгү менен алпурушуп, эпостогу Айчүрөктүн образын жаратууга бүткүл дитин коюп, изденип жүрөт. Өгөй атасы Сагалы Акунга атасы Маалистин фронтто кантип өлгөнүн айта албай кыйнал-

са, Болот Рыскул байдын камакка алынгандан кийин орто жолдон качам деп капилеттен өлүмгө дуушар болгонун айтуу удулун таппайт. Ар кимиси абийиринин алдындагы катылуу деген, кийинки тукуму билип алышы зарыл деген турмуштун эпизодун айта албай бушайман.

Түшүнүүгө татаал романдан болуп «Май айынын күкүгү» саналат. Чыгарманын борборунда турган Айша апанын образынан таралган сызыктар белгилүү объектилерге, тактап айтканда, улуу баласы Султанга, Кызыл Туудагы Жанысакка, кичүү уулу Какайга, улуу кызы Дарияга жана кенжеси Шарипага чейинки траекторияны басып өтүп, бумеранг сыяктуу башкы фигурага кайтып келет да, анын тагдырындагы эстен кеткис күндөргө малынып токтойт. Чыгармага карата кыргыз адабий сынында олуттуу деле талаш-тартыш болгон жок. Ага карабастан идеялык каталарды табууга даяр тургандык, өзгөчө романдын 1916-жылдагы окуяларга байланыштуу сценаларынан байкалды.

«Май айынын күкүгү» үстүртөн караганда бир үйбүлөнүн таржымалын баяндаган роман-хроникага жатат. Бирок бул жерде аныктама традициялуу маанисинде алынбастан, чыгарма камтыган мезгилдин реалийлерин, духун, эң башкысы, сүрөттөлгөн мезгилде жашаган адамдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн жана өзүнчөлүктөрүн так, даана тизмектүү бере алгандыгын белгилөө ниетинде пайдаланып отурат. Бул ырастоо роман бардык тарабы келишкен дегендикке жатпайт. Анда чубалжыган сүрөттөөлөр, бир окуяга карата көз караштарды түрдүү ракурсун алуу максатында ченемсиз кайталоолор, деталдык так эместиктер, стилдик алешемдиктер жолугат. Аларга карабастан романга, анын каармандарына айтылган дооматтар айрым учурда анча негиздүүдөй угулбайт. Мисалы, Султандын образынан окурман обончу болом деген кыялынан бөлөк эч бир максатты көрө албайт, окуянын жүрүшүндө каарман өспөйт, бул – анын каарман катары позициясынын жоктугун айгинелеп турат» – деп белгиленсе, Жанысакты рецензент мындан да катуу сындайт. Атап айтканда, анын адамдык менен арамдыкты таразалай билген ички сезим туюму жана граждандык адил сапаттары Мусакундун гана

алган таалими, ошол таалимди өзүнө сиңирген гана образы болуп пассивдүү ой жүгүрткөн каармандын биринен делинип сыпатталат.

Ырасында, жогоруда келтирилген сынчынын пикиринде бир топ жүйө бар. Жанысак айылда жашап туруп, айылдын улуттук каада-салтын билбеген, тек гана Мусакундун көрсөтүүсү, насааты менен жашагандай пикир калтырган эпизоддор жок эмес. Мисалы, анын көзү өткөн Мусакунга жай даярдоого шайланган жигиттер менен барып:

– Колум барбай атат, – деди акыры Жанысак. – Агамдай болуп калыптыр... Баарыбызга ата эле го?

– Ит го? – деген Акималы тигилерге жалт карап алды. – Оой, биз болбосок баары бир бирөө казмак. Эмне чыйпылыктайсың? Ой?..

...– Казалбайм деген Жанысак күрөгүн үстүгө ыргытып. Анан... тырмышып тышка чыкты.

– Айбан турбайсыңбы, – дейт Акимали алакандарына түкүрүнүп атып. – Мундай неме, ушинтип кишинин абийирин төкпөчү убакта төгөт. Оой, кой, тамашаңды! Жанысак, соосуңбу?

Ушул эпизоддо Жанысак «атамдай болуп калыптыр» сөзүн айтуу менен жай казуудан четтеп, айылды көздөй кете берген эле. Бул эмнеси? Анын ойлоосунун өзүнчөлүгүбү же ал ошончолук эле гуманистпи? Аныгында тигиниси да, мунусу да эмес. Калемгер өз симпатиясы айрыкча оогон Мусакунду ызааттоо иретинде каарманды ушундай чеки жосунга түртүп жатат. Психикасы жайында адам атасындай болгонго эле эмес, өз атасына деле жай казып, ак кепиндеп узатууну адамдык парзы катары санары ырас ко. М. Мураталиев өзү ырастагандай: «Адам баласы бир көңүлү түшүп кадырлап, сыйлап калган, элге кызматы өткөн, кадырман кишилерин алардын көзү өткөндөн кийин деле сыйлап, кадырлап келет. Жан-жаныбар, макулуктан айырмаланып турган адамдыгы башкы касиеттин бири ушунда» эмеспи. Тилекке каршы, автор айткан башкы касиет бул каармандын иш аракетинде

эмес, ага жазуучу таңуулаган ой жүгүртүүлөрдө гана агылып, натыйжада, натыйжасыздыгын айгинелеп турат.

«Май айынын күкүгү» романын бир үй-бүлөнүн чакан роман-хроникасы катары аныктоого болот. Айша апанын жеке керт башына тиешелүү окуядан башталган сюжет айланасын кеңитип кучагына анын балдарынын өткөнүн, бүгүнкүлөрүн камтып ар бир глава (автор ушундай деп атаган экен) улам бирине арналып, ал жөнүндө баяндап отурат. Ошондон улам романдын архитектоникасына алынган ар кимисинин өмүр баяны, тагдыры ич ара тутумдашкан өзүнчө алкакты түзүп турары байкалат. Калемгер тарабынан романдын көркөм структуралык табияты (композициялык жактан) белгилүү даражада ийгиликтүү чечилген болсо, образдар системасынын көркөм психологиялык шөкөттөлүшү бардык учурда эле канааттандыра алардык деңгээлде эмес. Бул доомат көбүн эсе каармандарынын иш-аракеттеринин мотивациясына тиешелүү. Анткени автор жаңы типтеги романдарга мүнөздүү болгон психологиялык же ички монологду, толгонууларды каармандардын жеке дүйнөсүн аналитикалуу көргөзүү ниетинде пайдаланылганы менен алардын курчап турган социалдык чөйрө менен алакасын көркөм түзүү учурунда реалдуулукка жете бербегендей сезилет. Биздин оюбузча, андай алешемдик автор өзүнүн каарманынын индивидуалдуулугун берүүгө айрыкча азгырылганына байланыштуу келип чыккан.

Басма сөздө дегеле бир ооз баасын ала элек чыгармалар саны кийинки кездерде арбыды. Ага себеп, адабий сындын же сынчылырыбыздын кайдыгерлиги же чыгармалардын начардыгы эмес, мезгилдин, турмуштун туруксуздугу. Дал ошондой окурмандарга жеткен менен эстетикалык наркы берилбеген романдардын бири М. Мураталиевдин «Мусакундун өмүрү» (Фрунзе, 1991) болуп саналат.

Романдын башкы каарманы, наамынан айгинеленип тургандай, окурмандарга калемгердин «Жаңы конушунан» берки таанымал Мусакун. Автор мында сюжеттин мезгилдик рамкасын кыйла кеңири алып, социалдык фонун айкын көрсөтүүгө умтулган. Мусакундун өмүр жолу коомдогу өзгөрүштөр менен тыгыз каралып, инсандын масса-

га, массанын индивидге өз ара таасирлери конкреттүү каармандардын тагдырлары аркылуу проекцияланат. Эгерде «Жаңы конушта», «Май айынын күкүгү» чыгармаларында Мусакун бир багытта коомдук активдүү, үлгү даражасында, андан так айтсак, агитациялык аспектисине автор тарабынан көбүрөөк басым коюлса, соңку романда, жогоруда эскерилгендей, социалдык фонду ар жактуу камтууга назар салынган. Анын натыйжасында, окурмандын көз алдына революциялык куруулардын алдыңкы сабындагы өткүр, күжүрмөн, идея үчүн, келечек үчүн жан аябаган Мусакундун дагы жаңы адамдык сапаттары, драмасы, ал тургай трагедиясы тартылат.

ТУРГУНБАЕВ СҮЙӨРКУЛ
(1940)

Өткөн кылымдын 50-жылдарынын орто ченинде «конфликтсиздик» деген теориянын чидеринен, интернационализмдин жасалма шаблонунан жана дагы башка ар кандай идеологиялык кысымдардан бошой баштаган советтик адабият ичтен кайнап, жанар болуп атылып чыгууга аракет кылып, өзүнчө ээ-жаа бербей булкунуп жатты. Бул биринчи кезекте дымагы күчтүү, студенттик аудиторияда социалисттик реализм деген адабияттын методун тапкан теоретиктердин лекцияларына канааттанбай, алар менен кер-мур айтышып отурган, тээ дүйнөлүк адабияттын дөөшааларынын арасынан өз аттарын кыялында көрүп жүргөн жаштарды ойготту. Мурдагыдай жазууга мүмкүн эместигин, адабият деген башкача болорун ушул муун ири алды жонтериси менен жоруптап билип гана калбай, өздөрү ошондой жаңы, башкача бир адабиятты жаратууга киришти.

Мына ошол космос жылдарынын дымактуу муунуна Сүйөркул Тургунбаевдин кирип калганы да кокустук эместей. Ал түздөн-түз кыргыз поэзиясынын «жаңы генерациясына» келди жана ошол дүйнөдө улам байып, улам өзүн толуктап жашап келе жатат.

«Салам сага, жаш өмүр» деген мурдагы муундардын китептеринен таптакыр башкача поэтикалык ат менен чыккан туңгуч жыйнагы адабий сында анча бааланбай, барк алынбай калган менен кийинки «Кечки троллейбус» жыйнагы жакшы сөзгө арзыды. Кыргыз жаштар поэзиясына жаңы ысым келгенин демонстрациялаган бул кибиреген китеп чын эле улуттук адабиятыбыз жаңы нукка бурулуп жаткандыгын, жаңы окурман үчүн жаңы ойлор-

ду, заманбап формаларды табууга куштарлык ички кыртыштан да өнүп чыкканын өзгөчө бөлүп көрсөттү.

Адабий жыйындарда сөз болуп, авторлор тизмесинде ысмы аталган менен «Кечки троллейбустан» соң он жылдай С. Тургунбаевдин ыр топтомдору чыкпай калды. Жок, бул ал кишинин ыр жазбай койгондугунан эмес, ал киши жазып деле жатты, а түгүл орус тилине айрым ырлары которулуп да жатты, бирок башкаларчылап лениниана, партия, жумушчу-дыйкан союзу, эмгек темасы дегендей адабиятка социалдык заказды кабыл албады, жүрөгүнүн буйруганын жаза берди, ошондонбу, же башка бир себептенби, же басма жаатын тейлеген кишилерге жакпаганданбы, айтор, далай жыл кыргыз поэзиясы бир жакшы акындын жакшы ырларынан өксүү тартып жүрдү. Бирок билинбей турмуш, адабият жыла берди, акын Сүйөркул Тургунбаевдин ыр дүйнөсү да ылгана берди.

Анан анын ыр китептери 80-жылдардан кайра биринин артынан экинчиси чыга баштады. С. Тургунбаев көп жазган жок, бүт жазганы болсо эки том болор, болбосо бир эле том. Бирок ал өзүнчөлүгүн, жеке акындык дидарын көрсөтө алды, бул чыгармачыл киши үчүн, деги эле инсан үчүн өзгөчө нерсе эмеспи.

«Салам сага, жаш өмүр» (1969), «Кечки троллейбус» (1969), «Жарыктын ыры» (1979), «Эки аска» (1982), «Касиет» (1985), «Жылдыз» (1988), «Новый день» (1989), «Жарыктын ыры» (1990) ж. б. поэтикалык китептери окурмандарга туртууланган.

С. Тургунбаевди акын катары аны айныбай таанытып турган башкы белгилери кайсылар?

Биринчи кезекте Сүйөркул акын ойлордун поэзиясын жаратат, б. а., анын көп ырлары тирүүчүлүктүн ар кандай көйгөйлөрү жөнүндө акыл чаргытат жана окуп аткан кишини да бу дүйнө, тиги дүйнө, жашоонун маңызы, өлүм-өмүр жөнүндө ой калчоого мажбурлайт. Мисалы, «Футболисттин мүрзөсүндө» деген ыры бар, анда айтылган ой: бир кезде бул белгилүү футболчу болгон, анын аты дүңгүрөп, оюнуна эчен адамдар кол чаап, эчен-эчен дарбазаларга топ тээп киргизген, эми болсо тагдыр аны

топтоголок топ кылып, эч бир чыккыс дарбазага камап салган.

Экинчиси, ал ассоциативдүү ой туюмундагы акын, б.а., ойлорду жана сөздөрдү, саптарды жана турмуштук кырдаалдарды бири-бири менен окшотот, жакындатат, алыстатат, карама-каршы кылат. Мисалга, «Түн» деген ырды окуп көрөлү:

Адамдар төрөлөт түндөрдө,
Адамдар көбөйөт түндөрдө.
Адамдар сүйүшөт түндөрдө,
Адамдар өлүшөт түндөрдө.
Түн – чоң сыр
Түн – дүлөй турмуш,
өз балдарын жутуп
жана тынымсыз
кайра ордуна
төрөп жаткан Мезгилдей.

Мында турмуштагы карама-каршы жагдай-көрүнүштөр (төрөлүү – өлүү; жутулуу – көбөйүү) образ ачууга кызмат кылып, дүйнөнүн жана адамдын татаалдыгын көрсөтүү үчүн, ойду тереңирээк жана эффективдүү жеткирүү максатында кызмат кылат. Акындын баамында турмуш бул – «материя чырмооктой оролушкан бутуколго», «ыпыр-сыпыр жайнап жаткан», «кечки араба бака-шака, калдырттап бара жаткан кайткыс жакка», «бирде ал – кечки автобус эл шыкалган», «бирде ал асыл-кечтей жарык жамал» ж.б. Ошондой образдуулук акын демин делебе кылып, ыр дүйнөсү жаңырып турат.

Үчүнчүдөн, ал эмоциялуу акын, предметин жай баяндаганга караганда буркан-шаркан түшкөн сөз дайрасы менен нөшөр сындуу сабалап айтып берүүнү жакшы өздөштүргөн. Бул өз мезгилинде «эстрадалык акындар» деген баа алган орус поэзиясынын таасиринен улам акын дүйнөсүнө оошуп келгендей элес берет. Анын көркөм аңдап көрүүсүндө жазгы кыздар мындайча түрлөнүп, кубулуп, кулпуруп, обондуу ыргак алып чыга келет:

Гүлдөрдөй
барчалары бажырайган
күнөстөп чыгат кыздар көчөлөргө
түрлөнүп,
турмуштун шамдарындай жалжылдашып,
дирилдешет жаш кайыңдай,
айнектердей аруу нур чагылтышат,
толкун кечип жүрүшкөндөй
толкуп-толкуп ыр ырдашат,
бүт калаа,
бүт талаага күлкүлөрүн жаңыртышат.
Желбиреп туулар менен
тизилип параддарга
жаштык чыгат аянттарга.
Күн алдында күү калкыйт,
сүйүү калкыйт.
Жаштык барат
той-тойлоп, сүйүү бойлоп,
Көл, деңиз,
дайра кечип,
тоолор ашып
турмуштун токойлорун шуудуратып.

Төртүнчү бир нерсе – акындын ырларында сөздөр жаңы кырынан көрүнүп, башка бир түсүн стилистикалык-эмоционалдык жагдайга ылайык кубулта калат да, балык сууда туйлагандай дат басып жаткан кыргыздын көөнө сөздөрү, өзгөчө түштүк лексикасы ырларда туйлап чыгып, күтүлбөгөндөй жакшы поэтикалык баа-баркы бар сөз айкаштары, сүйлөм курулмалары, антонимдик, синонимдик түрмөктөр пайда болот. Мунун өзү тилчилерден дыкат изилдөөнү талап кылган кызыктуу кубулуш.

С.Тургунбаев аксакал муун акындар тапкан табылгаларды жээрип, өз чыйырын, өз үнүн дайым издейт да, өздүгүн көрсөтүүгө аракет кылат. Окурман бул тургунбаевдик табылга десин үчүн жанын сабайт. Ар кандай чыгармачылык натура үчүн бул башкы нерсе эмеспи. Андай болсо акындын жалпы поэтикалык бейнесине таандык, бешенесинен таанылып турган, ага гана мүнөздүү бир ыр менен таанышалы:

I Сен – дөңгөлөк,
Мен – дөңгөлөк,
Жер – дөңгөлөк,
Турмуш дагы – дөңгөлөк.

II Кеттик анда,
Чоң сахнага,
Жанды жанып,
Кымкуут салып,
Жүрө бермей,
Өтө бермей дөңгөлөп.

III Жаз – дөңгөлөк,
Күз – дөңгөлөк,
Ай – дөңгөлөк,
Кыз – дөңгөлөк.

Карай калсаң көз алдыда,
Бардык дүйнө көч-көч болуп,
Бир дегенче миң дөңгөлөп,
Кайдадыр бир зып-зып этип,
Кайып барат өндөнөт.

IV Дөңгөлөктөр дүйнөсүндө
«Өлбө жаным, өлбөлөп»,
Дөңгөлөктөр дүйнөсү
Тыным албай дөңгөлөп,
Турмуш күтөт өндөнөт.

V Сен – дөңгөлөк,
Мен – дөңгөлөк,
Максаттар да дөңгөлөк,
Бул жарыкта бардык затың,
Дөңгөлөк дух өндөнөт.

«Дөңгөлөк» деген бул ырда акындын негизги бөтөнчөлөктөрү – философиялык ойлорунун тереңдиги, айтайын деген оюн кайманалаштырып, метафоралаштырып берүү ыкмасы даана көрүнүп турат. Акындын идеясы – турмуш деген тынымсыз чимирилген дөңгөлөк сы-

яктуу, ошол дөңгөлөктө биз да чимирилип дөңгөлөп баратабыз, биз менен кошо ааламдын, адамдын, кала берсе ошол дүйнөнүн өзү дөңгөлөп барат дегендик. Ойдун масштабдуулугу, ошол эле кезде жыйнактуулугу бул ырдын көркүн ачып турат да, ар бир строфа канчалык чоң сөз боло турган нерсени лаконизм менен берип жаткандай, өз-өзүнчө главаларга ажыратылып сунуш этилет.

«Бир сырдуу акын» (Бишкек, 2000) аттуу Сүйөркул Тургунбаев тууралуу чыккан китепчеде анын поэзиясын калемдештери төмөнкүдөй мүнөздөйт: «70-жылдарда поэзияга ойчулдук менен өзгөчө маанайды, өзгөчө салыштырууларды тартуулап, жүрөктө өчүп-жанган эмоция, айкүрлөнгөн өмүр, шоокумданган жарык, купуя дух жөнүндө ырдап, предмет менен кубулуштун жаңыча кырларын ачып, Сүйөркул Тургунбаев келди» (Н. Мамытов), «Сүйөркул Тургунбаевдин ички дүйнөсү, анын баатырдык фатализми, өз алдынча турмуштук философиясы кооз парадоксалдуу афоризмдерге толгон ырларынан көрүнүп турат» (М. Синельников), «Ал дүйнөлүк айлампа, тирүү дүйнөнүн ар кыл албан түстүү байланышын «жүрөктүн акылы» менен аңдап, бир катар ырларды жазды. Мисалы, «Дөңгөлөктөр», «Дүйнө» аттуу ырлары... ыр ушунчалык жөнөкөй, акылга, эмоцияга бай ыр. Ырдагы ойдун тереңдиги, мазмундун салмактуулугу, таасирдүүлүгү кимди да болбосун кайдыгер калтырбайт» (Алым Токтомушев), «С.Тургунбаевдин поэзиясы – бул ой тегеретиштин поэзиясы, интеллектуалдык поэзия» (Ж. Бөкөшов).

Демек, С.Тургунбаев жалпы эле өткөн кылымдын экинчи жарымындагы адабиятка жаңыча көз караш менен келгендердин, ой менен эмоцияны айкалыштырып орус жана дүйнөлүк поэзиянын учурдагы модалуу формаларын өздөштүрүүгө аракет кылгандардын бир өкүлү болуу менен ал айрым өзү куракттуулардан өзгөчөлөнүп, рационалдуу жол менен ыр жазуудан качып, поэтикалык ой айтууда сезим менен акылдын айкашына көбүрөөк басым жасады. Бул талашсыз, анын, андан өтүп, кыргыз поэзиясынын утушу болду. Ал баары эле окуп түшүнө бербеген, атайын билим-даярдагы бар, интеллектуалдуу адабиятты жаратууга

көбүрөк ык койду жана кандайдыр бир даражада анын чыгармачылыгын эксперименталдык чыгармачылык деп атоого болот.

Сүйөркул Тургунбаевдин мындай ийгилигинин эки булагын өзгөчө белгилеп кетүүгө тийишпиз.

Биринчи булагы – акындын адабиятчылыгы, адабияттын теориясын жакшы билгендиги. Анын далили катары 1978-жылы «Кыргызстан» басмасынан «Замандаштын дүйнөсү» деген китебин чыгарды, Жазуучулар союзунун газетасы болгон «Кыргызстан маданиятынын» сын бөлүмүн башкарды, ошол эле уюмда адабий сын боюнча таалимчи болуп иштеди. Жогорудагы сын китебиндеги «Поэзиядагы изденүү, мазмун жана түшүнүк» деген макаласында ал кездеги жалпы союздук деп аталган адабий процесстин фонунда кыргыз поэзиясындагы изденүүлөр, алардын багыты, спецификасы, бул процесстин бет маңдайында кала берүүчү шаблон, канон, догма, канатсыз жазмакерлик сыяктуу көрүнүштөр жөнүндө өз пикирин айтып, аны ачыкайкын далилдер менен аныктайт жана объект үчүн зарыл болгон адабиятчылардын аргументин, сүрөткерлердин өз тажрыйбаларын мисалга келтирет. Автордун ою боюнча «Азыркы коомдун духовный натурасы бөтөнчө татаал, ал эми азыркы муун анын татаалдашкан организми. Алардын жан дүйнөсү майда-барат сезимдик искусствого козголбой, канааттанбай калды. Алардын табити, руханы ар кандай автордон чоң ойлорду, бийик интеллектуалдык канааттанууларды талап кылат». Ошон үчүн акын-сынчынын ой чордонунун негизин «адабиятка кокусунан аралашып калган» версификаторлор тарабынан түзүлгөн мазмуну тайкы, көркөмдүк салмагы жана жаңы ойлору жок, окурмандын эстетикалык сезимине таасир этпеген чыгармаларга каршы принципиалдуу күрөш түзөт. «Алар басма бетинде жайнап чыкса да, окурманга эскирген дидактикадай тажатма таасирден башка эчтеме бербейт» деген пикирди айтат. Мына ушул пикирлерин ал өз чыгармачылык тажрыйбасында апробациялоого аракет кылат. Адабияттын эстетикалык маселелерин аңдап көрүүдө ал өзүнө стили жакын авторлорго өзгөчө жылуу маанай менен бүтүм

чыгарат. Мисалы, Рамис Рыскуловдун акындык шыбагасына мындайча баа коёт: «Анын ырларынын дээрлик көпчүлүгүндө ар кандай ой токтотпогон психологиялык кубулмалуулуктар, моменттик эркин стихиялык кыялдануулар, чачкын эрудиция, шарттуулуктар жана жалпылоочу касиеттер үстөмдүк кылат». Ал эми «Акындык чалгында болуу» деген макаласында С. Тургунбаев тарабынан ошол кезде даңкы чыгып жаткан таланттуу сүрөткер Сүйүнбай Эралиевдин чыгармачылык эволюциясынын маанилүү учурлары, биринчи кезекте анын формалык табылгаларынын жаңы мазмунга айкалышы, акындын турмушту чагылдыруу диапазону, чыгармачылыктын психологиясы, убакыт, адам жана сүйүү жөнүндөгү философиялык ойлор сыяктуу маселелер да чыныгы эстетикалык баага ээ болгон.

Ал эми экинчи булагы – акындын котормочулугу. Анын котормосунда кыргыз окурмандары А. Навои, Б. Машрап, К. Шаакерим, Букар жырау, Сүйүнбай Арон уулу, Магамед, Бердак, М. Шаханов, М. Канот, Я. Шиваза сыяктуу чыгыш акындарынын жана Э. По, Рильке, М. Лермонтов, В. Маяковский, Е. Евтушенко, А. Вознесенский өңдүү батыш классиктеринин ырлары, монгол элдик поэзиясынын берметтери менен таанышкан. Жогоруда көрүнүп тургандай, Батыш жана Чыгыш классикасынан тартып замандаш калемгерлерге чейин ар түрдүү улуттагы, ар кыл адабий багыттагы, стилдеги акындарга кайрылуу ал үчүн теңдешсиз билимкана, өнөркана мектеп болгон. Мунун баары С.Тургунбаевдин дүйнөлүк поэзиянын агымына аралашуусуна жарык көрсөтүп берген. Ошол жарык аркылуу ал Жарыктын ырын ырдап, улуттук поэзиябызды бир кадам болсо да алдыга жылдырууга салымын кошуп келет.

САМУДИНОВ ТОКТОСУН
(1941)

Т. Самудинов адабият майданына 60-жылдары кыргыз поэзиясынын асманында жарык күйгөн жылдыздардай шоола чачкан: Т. Кожомбердиев, Ж. Мамытов, Б. Алыбаев сыяктуу таланттуу жаштар менен удаалаш келди. Алардын бир мезгилде колдоруна калем алып, жарышка түшкөн күлүктөй бири-биринен кем калбаган жаркын көркөм туундуларды жаратышы да бекеринен эмес окшобойбу. 40-жылдардын тегерегинде туулуп, балалыгы согуштун апаат күндөрүнө туш келген бул муун балалык менен эртерээк коштошуп, адамдык улуу турмушка мезгилинен мурун аралашып, жаман-жакшыны ылгап калгандыктанбы, айтор, адабиятка башкача даярдык менен келгендей болушту. Алар курбалдаш гана эмес, тагдырлаш экен.

Т. Самудинов 1941-жылы 5-сентябрда Чүй боорундагы Сокулук айылында, кызматкердин үй-бүлөсүндө туулат. Атасы кан майданга аттанат. Анын балалык чагы жөнүндөгү сөздү ырларынан уккан оң.

Бала чагым – чолок шымчан, жыңайлак,
Шүүдүрүмдүү таңда туруп, уй айдап...
Ушаладың көздөрүңдү уйкулуу,
Коёюнчу өзүңө бир ыр арнап.

Балалык ай!
Сенин көөнүң дайыма ачык,
Ойноп келсең көчө чаңын чаңдатып.
Өзү жебей, барар эле артыңан
Кары таэнең коюнуна нан катып.
Ойлогондо ысып чыгып таманың,

Атакеңди тосоор күндү самадың,
Билген жоксуң сагындырып түбөлүк
Ошо бойдон үйгө кайтпай каларын.

Атанын жүзүн, мээримин көрүүгө зар болгон балалык күндөрдөгү арманы – акындын автобиографиялык бир темасы.

Берлинге чейин кубалап,
Талкалап фашист ойронду.
Келгендер үчүн атайы
Айылда бир чоң той болду,

Кубаныч келсе жалпыга
Отурат кантип түнөрүп?
Көз жашын сүртөт апакем,
Жоолугун учун имерип –

дейт акын ошондогу аянычтуу бир күнүн эскерип. Бирок атасын канчалык сагынып куса болсо да, ал эл үчүн кызмат өтөп, Мекен үчүн курман болгондугуна кайра өзү көңүл жубатып, ошондой адамдын уулу болгонуна кайра өзү сыймыктанат. Бул «Акыркы сөз» (согуш курманы – атамдын монологу) аттуу ырынан ачык байкалат:

Ата Журтум, мени узаттың майданга,
Ак-карага өзүң калыс боло көр.
Согуш деген кан күйгөн жер кырылыш
Кайтуу, кайтпас буйрук иши-тобокел.

Дал ошондой кагылыштын биринде
Алааматта тирүү жандан түңүлткөн
Жарагымды таап барып жан бердим,
Бейитиме достор башын ийишкен.

Жүрөгүмө уючу эле көп максат,
Үлгүрбөдүм, умтулдумбу кечирээк?
Анткен менен эң акыркы бир сөзүм:
Ок жаңылган аркам эмес көкүрөк...

Псков шаарына жакын жерде баатырларча курман болгондугун жакшы билген акындын атынан сүйлөгөн жогорку монологун окурман каңырыгы түтөбөй окуй албайт. Ырды окуганда бир жагынан Мекен үчүн көкүрөгүн окко тосуп, айыпсыз өмүрү кыйылган кырчын жигит көзүңө элестесе, экинчиден, атага болгон баланын сагынычы, кусалыгы, арманы менен сыймыгы өлүм менен өмүр драмасындай жүрөктү титиретет.

Балалыгы согуштун апаат күндөрүнө туш келген Токтосундун атасы согушта, энеси чарба иштеринде жүрүп, ага мээримин төгүп, кам көргөн таэнеси болуптур. Таэнеси менен Москва районунун Беш-Көөрүгүндө чоңоюп, айылдык мектептен окуган. Ал жөнүндө:

Бешигим – Беш-Көөрүгүм
Талаага күнүң батат.
Кулунуң акынчалыш
Сага арнап ырын жазат –

деп келип, ал күндөрүн таэнесиз элестете албайт:

Анакей эки караан
Калышты көлгө жетип,
Таэнемдин капталында
Баратам эрбең этип.

Акындын автобиографиялык мүнөздөгү ырларында атасынан кийин аздектеген адамы мына ошол таэнеси. Атасын сагыныч менен эңсеп, анын кырчын кыйылган өмүрүнө ичи ачышса, таэнесинин тарбиялап өстүргөн эмгегине ыраазы. Бул жөнүндө акындын «Кусаны кантип басабыз» (Бир үй-бүлөнү багып өстүргөн таэнем Балжаркындын эстелигине) деген ыры бар.

Карысаң да пейилиң,
Жаш жааган кардай таза эле.
Дүйнөдө ар бир балага
Өзүңдөй болсун ата-эне –

дейт акын, ата ордуна ата, эне ордуна эне болгон таэнесине ыраазы болуп.

Адабий чыгармачылыкка болгон кумарлануу аны ошол мезгилдеги эң кызыктуу мезгилдик басма сөздүн бири «Ленинчил жаш» газетасында иштеп калуусуна себеп болот. Ал эми балдардын «Байчечекей» журналы негизделгенден баштап (1976) анын башкы редактору болуп иштейт.

Адегенде «турмуш университетинен» даярдык алган Т. Самудинов биринчи жыйнагын чыгарууга анча шашкан жок. Калеми кадимкидей төшөлүп калганда жарык көргөн «Тоолор гана көрүшпөйт» (1971) ырлар жыйнагынан акындын өзүнө өзү талапчан жоопкерчилиги байкалды. Андан бери акындын «Салам кат» (1974), «Ат чабыш» (1976), «Алтын сырга» (1981), «Жашынмак» (1984), «Бешик ыры» (1986), «Кол чатыр» (1989), «Чаң баспасын сөздөрдү» (1991), «Сүзөнөөк ырлар же 101 пародия» (1998) аттуу чыгармалар жыйнактары жарык көрдү. Кыргыз адабиятында ал лирик акын, пародист, балдар адабиятынын мыкты сүрөткери катары өзүнүн индивидуалдуу почеркин, стилин тапты. Ошентсе да акын поэзиянын ыйык касиетин таза сактоо үчүн жакшы ырларды эртеңки күнүнөн издеп келет:

Жаз көктөмдө жарык нурлуу күн тилеп,
Жашаң чөптөй өсүп чыккан дүркүрөп,
Мени дагы өрөпкүтүп, шердентип,
Көңүлүмдө көктөп келет Ыр – тилек –

деп дайыма ырларын ак тилегиндей аздектеген акын жакшы ырды көктөн эмес, жерден издейт. Өзүнүн темасын, көркөм иликтөөчү объект предметин да ачык билет.

Кол созбойм колум жетпес бийиктерге,
Теңелбейм буудандарга, күлүктөргө.
Учсам деп көктү самап талпынбаймын,
Буттарым турат дайым тийип жерге.

Эзелтен айыбы жок эч жеринде,
Алоолоп жанып турган көк теңирде,

Ааламдын күнүн жазбай, нурду жазам
Ойногон сулуулардын көздөрүндө.

Т.Самудиновдун ырлары сөзгө сараң, ойго бай. Адам төрөлгөндөгү «Бешик ырынан» өмүр өткөнгө чейинки кайсы гана темада жазса да, ал өз алдынча ой жүгүртүп, өзү кароолго алган нерседен башкалар айтпаган, оригиналдуу жыйынтык чыгарып, өз алдынча жалпылоого аракеттенип, изденип жазган акын.

«Алдей, алдей» деген кепти
Эстеп көңүл көшүтөмүн
Мен алиге уктарымда
Бешик ырын эшитемин –

дейт өзүнүн «Бешик ырында», бул ырдын адаттагы стандартынан башкача жыйынтыкка келип. Мындай ырды окуп, акындар романтикалуу кыялдарга бай адамдар эмеспи, бул да бала кыял неме го дейин десең адамды селт эттирген экинчи ырына кезигесиң:

Өкүн мейли, өкүнбө,
Өмүрүңө кеч кирет.
ТӨРӨЛҮҮнүн өзүндө
«Өлүү» деген сөз жүрөт

«Парадокс» деп аталган төрт гана саптан турган бул ыр сөз маанисинин артынан сая түшкөн Самудиновдун стихиясы, анын кум ичинен алтын издегендей, жакшы ыр издеген мээнеткечтигинин күбөсү.

«Мээр чөп» чыгармалар жыйнагына кирген ырлар тематикалык жактан ар түрдүү. Жыйнакта киндик кан тамган жери, эң жакын адамдары, достук, сүйүү, өмүр, өлүм, жашоонун маани-маңызы жөнүндөгү тандалган ырлар, «Атамды көргөн өлбөсүн», «Бөтөлкө» аттуу эки поэма жана пародиялары бар. Негизинен, автобиографиялык мүнөздөгү ырлар басымдуулук кылат. Таэнеси, атасы, курбусу, уулуна арнаган ырлары аркылуу окурман акын жөнүндө толук

маалымат алууга мүмкүндүк бар. Ошол ырларда акындын токтоо мүнөзү, жакындарына агынан жарылган мээрбандыгы, жакшы-жаманды көтөрө билген сабырдуулугу, мамилеге, сүйүүгө бекемдиги, жашоого олуттуу көз карашы бар принциптүүлүгү, интеллектуалдык деңгээлинин жогорулугу байкалып турат. Жаш куракка ылайык, бул жыйнактагы сүйүү ырлары лирикалуу да, чынчыл да «Баладай алдейлейбиз сагынычты», «Сүйүү оту», «Сенин гана», «Каттарыңда каалаганың кай бакыт?» «Жалгыз гана» сыяктуу ырлары акындын бул улуу сезимге болгон мамилесин, жеке көз карашын чагылтып турат.

Сүйүү ырларынын ичинде анын «Эч ким мендей...» деген ыры бар. Ырга:

Ашыглыкка чалдыккан адам гана
Акысы бар адам деп аталууга –

деген Байрондун ырынан үзүндү эпиграф катары тандалыптыр. Ырда дайыма трафаретке айланган «сүйдүм», «күйдүмдөн» башкача Т. Самудиновдун «мени» бар.

Өмүрүмдө артыксынган эмесмин
Андайларга келбейт менин теңешким.
Кыргызда көп эркелетер жылуу сөз,
«Ак алмам» – деп, бирок айтпайт сени эч ким.

Акындын сүйүү ырларында көңүлү түшкөн адамга терең берилгендик, аны башкага алмашпаган туруктуулук, тазалык сезилет.

Т. Самудиновдун токтоо мүнөзүнө жараша ага ойчулдук таандык. Өмүр, өлүм жөнүндө, алардын жалпылыгы, карама-каршылыгы (парадоксу) тууралуу жеке көз карашы оригиналдуу ойлор менен жалпыланат.

Таңда дүйнө сулууга окшойт, сыланган,
Күн батарда карыга окшойт муңайган,
Өткөн өмүр, өткөн күндүн белгиси
Ар бир үйдөн жылт деп күйөт чырагдан.

Тирүүлүктүн эзелки бир шарты да
Күздө кайтат турна менен каркыра.
Жазда кайра учуп келет кубантып,
Күндөр гана кайрылышпайт артына.

Оңой айтпа: Таң атат да, кеч кирет,
Бир иш бүтпөй күндөр бекер өттү – деп,
Бекер өткөн күндөр болбойт эч качан
Алар менен кошо кетет көп тилек.

Философиялык ойлорго ширелген «Күндөр» аттуу бул ырды Т. Самудиновдун чыгармачылыгындагы бир бийиктикке серпилүү катары баалоого болоор эле. Таңдагы сулуу – жашоонун, муңайган кары – өлүмдүн, күйгөн чырак – адамдын артына калтырган урпагы баланын символубу дейсиң. Кайра ойлонсоң аткан таң – жаштык, баткан күн – карылык, күйгөн чырак – артыңда калган издей туюлат. Күздө кетип, жазда кайткан каркыра жашоонун түбөлүктүүлүгүн даңазаласа, кайрылбай кеткен күн өлүмдүн актыгын эсиңе салат.

1986-жылы басмадан чыккан «Бешик ыры» жыйнагына да акын символикалуу наам берди. Бешик бул – Мекен.

Жол бошотуп ымыркай кез
Бойго жетип өсүп толор.
Эми сага түбөлүккө
Ата Журтуң бешик болор.

«Бешик ыры» ушинтип ырдалып, ушундай ырлар менен жыйнактын алгачкы беттери ачылат. Атына жараша анда Мекен темасындагы ырлар басымдуу. Акын бирде Мекендин бешигинде термелип, бирде аны бешик кылып терметет:

Алыстасам, карааныңды көрбөсөм,
Кыялымда алдейлеймин, терметем.
Сени сүйүп жашап жүрүү зор бакыт,
Ал бакытты өзүң бердиң кең Мекен.

Көөнүм толкуйт качан болсо сен десем
Сенин пейлиң деңиз бекен, көл бекен?
Жер шарында кызыктырар өлкө көп,
Бирок мага сен жалгызсың кең Мекен.

Чыгармачылык жактан да, турмуштук жактан да такшалып калган куракта жазылган бул ырда акындын Мекендин кадырын билген чынчылдыгы ачык көрүнөт. Ырда ашыкча кооз сөз издөө жок. Жалынып жалбарган жасалмалуулукка жол бербеген кадимки табигый сезим.

Т. Самудинов пародия жанрынын чебери, өзүнүн сөздүн кунун, наркын баалай билиши аны кыргыз адабиятындагы бир кемтикти толуктоого багыт берди. Ал дегеле кыргыз адабиятында пародиянын өнүгүшүнө чоң салым кошту. Ал өзүнүн тамашакөй ирониясы, юмордук курч сезими менен өзүнүн калемдеш теңтуштарына гана эмес, таланты таш жарган мыкты акындарга да маданияттуу түрдө «тиш салып», адабий сындын өзгөчө формасын, текстти талдоонун башкача үлгүсүн көрсөтүп, окурмандын адабий табитинин өсүшүнө чоң эмгек сиңирди. Пародиянын сыйкырдуу касиети болбосо ырлары элдик ырга айланып кеткен тубаса акын Б. Сарногоевдин ырларындагы кынтыкты ким байкайт эле.

Жайкысын жашыл тоого чыкканымда,
Тоо гүлүн караганды жакшы көрөм.
Кыз көрүп кыялымда, кай бирөөнө
«Кандайсың, карындаш!» – деп колум берем.

Бул ырга жазылган пародия «Кымыз ичип кызыганда» деп аталат:

Төр жайлоо... Кызыганча кымыз ичтим.
(Курусун, эми ал жактан үмүт үздүм)
Баканга кызыл жоолук илип койсо,
«Кандайсың, карындаш!» – деп тийишипмин.

Ата журт жөнүндө ыр жазбаган акын болбойт. Бул мыйзамченемдүү көрүнүш. Ата Журттун ыйыктыгын сез-

ген адам гана акын болушу мүмкүн. Кандай калемгер болбосун өзүнүн эң мыкты чыгармасын, көркөм табылгасын ошол киндик каны тамган жерге арнагысы келет. Кээде ашыкча аракеттенүү куру кыялга жетелеп, Ата Журт жөнүндө жасалма ойлор айтылып калат окшобойбу. Пародист калемдештеринин бири Т. Мамеевдин:

Эгерде канат бүтсө капталыма,
Камчы уруп аябастан жан-жаныма.
Ата Журт, өзүңдү алып жөнөөр элем,
Дүйнөнүн бир ажайып жактарына –

деген ыр саптарына «Ата Журтка актануу» аттуу төмөндөгүдөй пародия жазып, тамаша-чыны аралаш жаш акындарды бул ыйык темада ыр жазуунун жоопкерчилигин катуу эскертет.

Ата Журт! Мүнөзүмдү сен билесиң,
Мени ээрчип жер көрүүгө келди кезиң,
Жыйынгын! Колуңа алгын чемоданды,
Этеги кемселиңдин желбиресин!

Ата Журт! Ар неме айтып безелендим.
Кагылдым, секет кеттим, тегерендим.
Шүгүр де учмак тургай басканыма,
Болгону – мен Мамеев Төлөгөнмүн.

Т. Самудинов кармап калган ыр саптары кайсы темада жазылса, адегенде ошол теманы терең ачып, андан кийин ага өз кошумчасын кошот, автордун идеясын ар тараптан толуктап жиберет. Пародиянын күчү ошол Самудиновдун «кошумчасында» күчүнө кирип, окурмандын сезимин кытыгылап, андагы юмор менен ирониянын таасири эркинди ээлеп алат. Буга мисал, акын Г. Момунованын ырларынан болгону

Толгоо тартып, таң атканча толгонуп,
Ыр төрөдүм ак маңдайы жаркыган –

деген эки сабын бөлүп алган Т. Самудинов:

Эрдин тиштеп, купкуу тартып иреңи,
Жарылчудай тез-тез согуп жүрөгү...
Толгоо деген өлүп, кайра тирилмей,
Анын жайын эркек шүмшүк билеби?

Мартуу басып, көзүңө «бөө» көрүнүп,
Коркконуман кара терге чөмүлүп,
Оңой бекен онтоп жатып көз жарган,
Он омурткаң, кырк кабыргаң сөгүлүп –

деп өзү аялдай аны башынан өткөргөнсүп, толгоону жеткире сүрөттөп алып, анан учкул кыялы менен ага төмөнкүдөй өзүнүн кошумчаларын кошуп жатпайбы:

Жапжаш өмүр жашоо үчүн жар салган
Салам айтты бул дүйнөгө картайган,
«Ичтен чыккан ийри жылан» – дешчү эле,
Өзүмө окшош чүрпө тура балкайган.

Адат күтпөй эмчек сурап ыйлаган,
Үстөлүмдө тыптынч жатат ыр – балам.
Ар бир жанда айтылбаган сыр болот
Атасы ким? – деп сураса кыйналам.

Ымыркайым көпчүлүк эл көрсө – деп,
Ыроосуна көрүндүгүн берсе – деп,
Тилек кылсам... Үмтөтөбү бирдеме
Киндик кескич – редактор керсейет.

«Ыр – бала» – деп аталган бул пародияны окуп жатып, анын милдети жалаң гана ырдагы кемчиликке тийишүү, калемдешин тамашалоо эмес экенин түшүнүп, андан олуттуу маселелер жөнүндө ойлонууга мажбур болосуң. Тамашалуу ыр саптарын да жашынып жаткан пенделик турмуштун өйдөлдыйы, турмуштагы терс көрүнүштөр ирониянын шылдыңына капталгандай, биологиялык перзент менен рухий перзенттин жаралуу механизминдеги жалпылыктар аркылуу пародиянын окурманды тамшанткан көркөм корутундусу чыгат.

Пародисттин мындай чымчыкейлери бирде олуттуу, бирде тамаша. Кээде өтө эле тамашага берилип, оюнга кызыккан баладай айтылуучу ой учугун өтө эле узартып жиберет. Мунун далили, таланттуу акын Ж.Мамытовдун мындай:

Өйдө бассам, ылдый бассам күлүүнү
Унуткамын, ойго тунам мелтиреп.
Ушу бүгүн жок дегендер сүйүүнү
Жинге тийип урушкумду келтирет –

деген төрт сабына Т.Самудинов «Сүйүүнү жок дегендердин эсине» деген пародия жазган:

Өйдө бассам, ылдый бассам түнөрөм
Башым көчөт дубалдарга сүйөнөм.
Сүйүүнү ким жалган десе, калп десе
Жиним келип үйүн өрттөп жиберем.

Сүйүү жокто сокур болуп кайсалайм,
Сүйүү барда керилем да, чалкалайм,
Кокус бирөө жок деп көрсүн ошонун
Анда үйүнүн терезесин талкалайм –

деп эле токтоп калса, окурман бир жыргап күлүп, ырахат алып, пародия таттуу аяктамак. Пародист андан ары идиш аягын талкалап, кыйкырып, түкүрүнүп, сөгүнүп олтургандa биринчи эки куплеттеги курч ойлорго, тескерисинче, көлөкө түшүп калган. Кээде ушинтип чоюп жибергенин акын өзү да сезет окшобойбу. Жалаң пародиялардын жыйнагы болгон «Сүзөнөөк ырлар же 101 пародия» аттуу (1998) басмадан чыккан китебинде «Өзүмө өзүм» деген баш сөз бар:

Алың аз туруп, балбансып,
Акыңа мөрөй алгансып
Үч саптай ырын бирөөнүн
Жүз саптай ырга айлантып.
Жымыйткан болуп кээлерин,
Кээлерин бир аз ардантып...
Кыйытпай жүрсөң не болот,
Кыйратып өзүң салгансып.

Албетте, акындын өзүнө өзү минтип сын көз менен караганын окурман урматтоо менен кабыл алат. Анткени менен ошол «бир аз ардантуу» менен пародист поэзиянын сапаты үчүн күрөшкөндөй.

Т.Самудинов оңунан чыкпай калган ойду, олдоксон сөздү өтө кылдат байкайт да, анын туура эмес экенин келекелеп эле тим болбой, ага байланышкан терс көрүнүштөрдү дагы тереңдетип, пародиянын шылтоосу менен өзү айткысы келген ойлорун айтып алат. Акындын көркөм амалына таң калып, көрөгөчтүгүнө баш чайкап, тарс жарыла күлүп жибергениңди байкабай каласың. Буга мисал, кадимки кыргыздын типтүү элдик турмушуна байланышкан Ж. Бекниязовдун «Менин меймандарыма» деген мындай ыры бар экен.

Үйүмө кирерде
Жуурканды самаар көзүңөрдү,
Бой көтөрөөр кезиңерди,
Эски өчүңөрдү,
Ылай көлөчүңөрдү
таштасаңар.

Өтө эле перифериялык чабалдыкка, пенделик майдалыкка түшүп кеткенин бул ырга Т. Самудиновдун пародиясы:

Үйүмө кирерде
Асмай атмайыңарды,
Туш келди басмайыңарды,
Тамакка шашмайыңарды
Коно жатмайыңарды
таштасаңар –

деп, ошону менен эле тим болбой, андан ары улантып:

Меникине келерде
Момун кылыгыңарды,
Чегер чылымыңарды,
Таксилик тыйыныңарды,
Ырым-жырымыңарды,
унутпасаңар –

деп оюн тамашага салганы менен, кандайдыр бир реалдуу турмуш көз алдыңа элестеп, айыл менен шаар тургундарынын психологиялык көз караштары таймаша түшкөнсүйт.

Т.Самудиновдун 1998-жылы жарык көргөн «Сүзөнөөк ырлар же 101 пародия» жыйнагына аты айтып тургандай, 101 акындын чыгармаларына жазылган пародиялар кирди. Кызыгы, анда өзүнө өзү жазган «Автопародиясы» бар. Демек, 101 акындын бири – өзү.

Пародия Т. Самудиновдун чыгармалар жыйнактарынын дээрлик баарын коштоп жүрөт. «Мээр чөп», «Бешик ыры», «Алтын сырга» жыйнактарынын бирден бөлүмү да ушул «Сүзөнөөк ырлар». Демек, пародия койчу өнөрү эмес, анын чыгармачылыгынын негизги багыттарынын бири. Кыргыз адабиятында пародиянын өнүгүшүн Самудиновсуз элестетүүгө мүмкүн эмес.

Т.Самудинов – балдар акыны. Ал балдар адабиятына кокустан келген жок. Алгачкы жыйнактарында эле балалыктын табиятын аяр көрө билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон акын балдар поэзиясына ички камылгасы, тиешелүү даярдыгы менен келди.

«Байчечекей» журналы негизделген мезгилден баштап, анын редактору катары иштөө менен чыгармачылыгынын чейрек кылымдан ашык убактысын балдар дүйнөсүнө арнап келет. Журналдын кызыктуу чыгышына, ага жарыяланган чыгармалардын көркөм-эстетикалык деңгээлинин жогорулашына Т. Самудиновдун кошкон салымы бар.

Акындын өзүнүн бала жандуулугу, адам өмүрүндөгү көктөм доор – балалыкка өзгөчө баа бериши Т. Самудиновду наристелердин сүйүктүү досу болуп калышына шарттады. Балдарга арналган «Жашынмак» (1984), «Кол чатыр» (1989), «Чаң баспасын сөздөрдү» (1991) чыгармалар жыйнактары менен балдар поэзиясын бир топ жаңы табылгалар менен байытты.

Балдарга арнап чыгарма жазуунун эң татаал түйшүгү наристелерге жана кенже балдарга адрестелген чыгармалардан көрүнөт. Анткени көркөм чыгарманы кабыл алуунун өзгөчө психологиясын, өзгөчөлүгүн, дүйнөнү кабылдоо мүмкүндүгүн, алардын тилин билүү зарыл. Бул масе-

ленин бир жагы. Экинчиден, өзүнүн дүйнөнү кабылдоосу ал куракгагы балдар менен салыштырганда асман жердин айырмасын берген кезде чоң кишинин баланын деңгээлине түшүүсү дагы бир өзүнчө түйшүк. Эгер андай болбосо балдарга арналган чыгармаларда жасалмалуулук үстөмдүк кылат да, андай ырларды балдар кабыл албайт. Ал эми 70-жылдардан баштап балдар ырларын жаңы сапаттык баскычка көтөрүүгө жетишкен балдар акындары: А. Кыдыров, Т. Самудинов, К. Жунушовдор дал ошол балдардын куракгык өзгөчөлүгүн мыкты өздөштүрүү менен ийгиликке жете алышты. Ушул көз караштан алып караганда Т. Самудиновдун балдардын тилин таба билгендиги, аларга таасир этүүнүн каймана формасын чебер колдоно алуусу акындын ырларын өзгөчө көркөмдүк деңгээлге көтөрдү.

Балдар гана эмес, ата-энелердин, тарбиячы, мугалимдердин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон «Жашынмак» жыйнагы Т. Самудиновду балдар акыны катары коомчулукка таанытты. Адегенде эле көзгө урунганы – жыйнактагы тарбиялык маанидеги ырлардын ийгиликтүү чыккандыгы. Башкача айтканда, балдар акыны катары Т. Самудиновго таандык индивидуалдуу почерк – балдарга кыйытып таасир этүү чеберчилигинен көрүндү. Пикирди бекемдөө үчүн анын «Байчечекей» деген ырынан үзүндү карап көрөлү:

Байчечекей – баатыр гүл,
Бороонго да үшүбөйт.
Колдору шок балдардан
Коркконунан титирейт.

Көркөм табылганын сыйкырдуу күчү менен «гүлдү үзбө, аны баалай бил» деген сыяктуу куру насаатка караганда, балдарга жогорудагы ыр кандай таасир этери айтпаса да түшүнүктүү.

Кыргыз элинин этнопедагогикасындагы даанышман принциптердин бири – «уугум сага айтам, уулум сен ук, керегем сага айтам, келиним сен ук». Балдарды тарбиялоодогу элдик маданияттын кыраакылыгын билдирип турган ушул принципти Т. Самудинов кенжелерге арнал-

ган ырларында мыкты өздөштүрө алды. Өзүнүн «Күзгү» аттуу ырында акындын балдарга берчү тарбиялык сабагы кызык чыккан.

Кээ бир, кээ бир балдар бар
Безип качкан күзгүдөн,
Бети башы торала
Тамтык калбай үстүнөн.

Күзгү дагы жаратпас
Андай жалкоо балдарды,
Ошондуктан айта албайт
Жасалмалуу жалганды.

Чынчылдыгы жагынан
Теңдеш болор жок буга,
Кемчиликти көрсөткөн
Баарыбызга дос тура.

Т. Самудинов балдарга айтчу сөзүн алардын атынан айтат, башкача айтканда, баладай ойлонуп, баладай сүйлөй алат. Ошондуктан анын чыгармалары кабыл алууга жеңил, ырдан чыккан идея ишенимдүү, кичинекейлерге таасир этүү касиетине да ээ. Акындын көркөм ыкмаларынын бири ал балдарга таасир этүү үчүн алар кетирген кемчиликти, каталыкты өздөрүнө сездирип, өзүнө өзүн жазалатат.

Табышмак, оюн элементин камтыган мындай ырлар көбүнесе суроолуу аяктап, балдарга белгилүү бир тапшырма берүү менен балдар адабиятына жылуу маанай алып келди. Мындай ырлар балдарды ойлонууга, акын берген тапшырманы аткарууга мажбурлап, ырдын тексти менен иштөө зарылдыгын пайда кылды. Ушунун өзү бала менен ата-эне, тарбиячылардын байланышын чындап, балдар ырларына жаңы көз караштын калыптанышына өбөлгө түздү. Мисалы:

Жаныбар, чөппү?

Козу карын, төө тикен,
Аюу кулак, каз таман

Кулунчактын жанынан
Ат кулактар баш багат.
Өсүмдүктөр дүйнөсүн
Сүйө билгин жашыңан
Дагы кандай чөптөр бар
Жаныбардын атынан?
Ылдам издөө салууга
Баарыңарды чакырам!

Илимий изилдөөлөрдүн аргументине караганда баланын өспүрүм курагында адабий чыгармачылыкка болгон жөндөмдүүлүк өтө курч мүнөзгө ээ болот. Башкача айтканда, мектепке чейинки наристе курактагы сүрөткө болгон кызыгуу, кенже мектеп жашындагы сөз маанисине кызыгуу тестиер куракка келгенде адабий чыгармачылыктын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт да, баланын адабий шыгы ойгонот. Ушул көз караштан алып караганда Т. Самудиновдун «Уйкашын өзүң тап», «Кандай сөз» циклиндеги ырлары балдарды ойнотууга, алардын оюндагысын тапканга зор көмөк болот.

Атың болсо качанаак
Айтканыма ишен.
Салып койсоң узабайт
Кош бутуна ...

Колу жөндөм адамга
Керек нерсе эң эле
Чоң ийне деп айтпагын
Анын аты ...

Балдардын кеп байланышын, ой жүгүртүүсүн, сабаттуулугун калыптандырууда табышмак ырларынын мааниси чоң. Бул дүйнөлүк балдар адабиятында жакшы өнүккөн көркөм сөз өнөрүнүн бир түрү. Аны кыргыз балдар поэзиясында негиздөөчүлөр А. Кыдыров менен Т. Самудинов болду десек жаңылышпайбыз. Кызыктуу мындай ырлардын бир түрү – логогрифтер. Анын аныктамасын да акын өзү берет:

Тамгаларын өзгөртсө,
Жаңы сөздөр жасалат.
Бул табышмак, бул оюн
Логогриф аталат.

Логогрифтер балдардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү жана алардын тапкычтыгын активдештирүүчү акыл гимнастикасы. Ошол эле учурда анын ыр менен берилиши балдарды сөз мааниси жөнүндөгү билимин тереңдетет. Мындай ырлар кээ бир адабияттарда грамматикалык оюндар деп да аталып жүрөт. Логогрифтер тил үйрөтүү процессинде колдонууга ыңгайлуу.

Чулгап калат ак мамык
Тоо-токойдун арасын.
«А» тамганы уласаң,
Көөнүн өңүн табасың.
(кар–кара)

Суусаганда жол жүрүп,
Сага тоодон кезигет.
«Б» тамгасын жоготсо,
Таштан-ташка секирет.
(булак–улак)

Т. Самудиновдун балдарга арналган дагы бир татынакай жыйнагы «Кол чатыр» (1989) табышмактуу ырларга бай келип, кичинекейлердин китеп текчесинен татыктуу орун алды. Андагы «Алиппе-табышмак», «Метограммалар», «Акроыр», «Табышмактуу төрт жандык», «Туура эмеспи, туурабы?», «Аралашкан ариптер», «Бир тамгадан кемитсең», «Нота менен окуп көр» ырлары балдар поэзиясына Т. Самудинов алып келген жаңы көрүнүштөр.

Т.Самудинов өзүнүн философиялык ойлорго бай лирикалары, окурмандын сезимин кытыгылап, күлкүгө карк кылган пародиялары, наристелердин назик таза жүрөгүнөн түнөк тапкан балдар ырлары менен кыргыз адабиятында өз орду бар сүрөткер.

САРТОВ БЕГАНАС
(1945—1978)

Илимий-фантастика жанрындагы чыгармалар кыргыз адабияты үчүн жаңы көрүнүш катарында 1930-жылдардын аяк чендеринде гана пайда боло баштаганы, бул көрүнүш К. Эсенкожоевдин ысымы менен байланыштуулугу баарыбызга белгилүү. Илимий-фантастикалык чыгармалар кыргыз адабиятында пайда боло баштаган ошол отузунчу жылдардын аягынан, азыркы учурга чейинки өсүп-өнүгүү процессине кыскача экскурс жасасак, анда төмөндөгүлөрдү байкоого болот.

1937-жылы жарык көргөн К. Эсенкожоевдин «Саякатчы бала» аттуу алгачкы аңгемеси жарык көргөн күндөн бери карай ушул мезгилдерге чейин бизде илимий-фантастика боюнча бир нече повесть, аңгемелер гана жазылып, аларды учкай талдоого алган бирин-экин сын макалалар, рецензиялар жазылды. Албетте, сын макалалар көркөм чыгарманын арымына байланыштуу, анын туундусу катары жазыла тургандыгын эске алсак, мындан башкача мүмкүн деле эмес эле.

Отузунчу жылдардын аягында жарык көргөн «Саякатчы бала» (1937), «Үчүнчү шар» (1939), «Родинанын уулу» (1939) аттуу К. Эсенкожоевдин үч аңгемесинен кийин бул жанр колго алынбай, 20 жыл чамасындагы «дымыгуудан» соң кайра бир аз жандангансыды. Минтип айтууга 1956-жылы жарык көргөн К. Жантөшевдин «Ашуу ашкан суу» аттуу повестинин жарык көрүшү мүмкүндүк берет. Жогоруда аттары аталган жазуучулардан кийин, не дасыккан жазуучулар, не жаш талапкерлер болсун көркөм адабияттын бул түрүндө кайрылышпады. Ошол эле учурда чет элдик жана орус фантасттарынын чыгармалары менен орус тилинде же андан кыргызча которулган түрүндө таанышып, бул жанрдагы чыгарма-

ларда көтөрүлгөн идеялар, проблемалар менен андагы тематика, окуялар туурасында кыргыз окурмандары да өз учурунда кабардар болуп турушту. Ушундай шарт-ыңгайда, элдин «тымызын» күтүүсү, талаптары сезиле баштаганда, биздеги жазууга шыгы бар кыялкеч улан-кыздарыбыз, жаш талапкерлерибиз илимий-фантастика жанрына кайрылып өз мүмкүнчүлүктөрүн сынай башташты. Алсак, А.Урбаевдин («Марс гүлдөрү»), С.Калемалиевдин («Марска барган бала»), Э. Абдыкадыровдун («Ааламдагы жашыл шоола»), Б. Сартовдун («Марска саякат») фантастикалык аңгемелери менен окурмандар таанышты. Аталган жаш талапкерлердин арасынан илимий-фантастикага баш-оту менен берилип, анын артынан сая түшкөнү, адабияттын ушул тарамына улам жаңы, улам татаалданган чыгармаларды жазууга аракеттенгени – Беганас Сартов болду.

Б.Сартов мектепте окуп жүргөн мезгилинде эле «Кыргызстан пионери» газетасына алгачкы аңгемелерин жарыялап, кийин КМУнун филология факультетинин студенти болгон учурунда илимий-фантастикага биротоло берилип, чет элдик фантаст жазуучулардын чыгармалары менен талыкпай тааныша баштайт. Өзүндө жок китептерди башка республикалардан почта аркылуу сурап алып, тийиштүү жерлерден авторуна кат аркылуу байланышып аны окуп чыгып, кайра кайтарып жөнөтүп турган. Ошондой эле Казакстандын азыркы мезгилде кеңири фантаст-жазуучусу Абдулхамид Мархабаев, өзбек жазуучусу Тахир Малик, москвалык А. Балабуха жазуучунун жакын достору жана алар менен да кат алышып тураарын жубайы Алтынкүл Сартова белгилеп кетет. Ал өзүнүн кыска өмүрүндө кыргыз маданий турмушуна өз изин калтырып кетти. Б. Сартов кыргыз телестудиясында режиссёрдун жардамчысы, Эл чыгармачылык үйүндө методист, «Кыргызстан маданияты» газетасында кызматкер, кийин өмүрүнүн акырына чейин «Мектеп» басмасында редактор, ага редактор болуп иштеп турду. Ал кай жерде, кайсы кесипте иштебесин ар дайым жаштык жалын, чаалыкпас демилгеси менен улуулардын урматына, кичүүлөрдүн сыйына татыктуу болуп келген. Айрыкча, «Тоо жылдызы» аттуу адабий ийримди жетектеген жылдарында жаш таланттардын ара-

сында анын аброю абдан көтөрүлүп, ал анын жеке чыгармачылык ишине да оң таасирин тийгизген. Б. Сартов адабияттын ар кыл жанрында чыгармаларды жаратса да, аны жазуучу катары элге таанытып, ага аброй алып келгени – фантастика жанры. Студенттик жылдарында эле фантастикалык аңгемелери адабий коомчулукка жана жалпы эле окурмандар арасында жылуу пикирлерди калтырып, кыргыз адабиятындагы фантастика жанрынын белдүү өкүлү болуп таанылды. Ал 1976-жылы Москвада өткөн бүткүлсоюздук фантасттардын биринчи семинарынын катышуучусу, фантастикалык чыгармалардын бүткүлсоюздук жана республикалык конкурстарынын бир нече жолку лауреаты болгон.

Чыгармачылыгы көп кырдуу экендигине жазуучунун калеминен жаралган пьесалары, интермедиялары, очерктери, фельетондору, адабий сын макалалары күбө. Б. Сартов өзүнүн 33 жылдык өмүрүндө бир кыйла мурастарды калтырып кетүүгө үлгүрдү. Көркөм дөөлөт дүнүйөсүнө таанымал болуп калган «Жылдыздар балладасы» (1971), «Ааламда адашкандар» (1974), «Маанай» (1976), «Мамыры гүлдөгөн маалда» (1978) аттуу фантастикалык, илимий-фантастикалык жана бир катар ырлар жыйнактарынын автору. 1982-жылы маркумдун мурда жарык көрбөгөн айрым чыгармалары топтоштурулган «Эридиана» китеби жарыяланды.

1995-жылы ошол эле «Эридиана» деген ат менен мурда жарык көргөн повесттери, аңгемелери жана ырлары өзүнчө китеп болуп окурмандардын колуна тийди.

Б. Сартовдун «Эридиана» аттуу китебине жазган баш сөзүндө Күмөн Рысалиев мындай дейт: «Ал чыгармачылык шыгы эми гана жетилип, өзү күчүн үрөп киришкен илимий-фантастиканы өздөштүрө баштаган кезде көз жумду. Ал «Күн тийбес тоонун сырлары», «Чакырык», «Мамыры гүлдөгөн маалда», «Керидеги окуя», «Ыйык вазыйфа» деген бир топ повесттерди, аңгемелерди жазды. Анын бул чыгармаларында башка системадагы планеталар менен байланыштуу космоско саякат жасоо, адамдын өмүрүн узартуу өңдүү илимий фантастиканын өтө маанилүү проблемалары көтөрүлүп, окуялар бир кыйла кызыктуу берилет. Автордун айрым гипотезалары, божомолдоолору окурмандарды ойлонтпой койбойт».

Ырасында эле, ал тереңдете билим алганда бул жанрдын дагы далай мүмкүнчүлүктөрүн изилдеп, мындан да кызыктуу чыгармаларды жаратарына шек жок эле. Ошондой болсо да Б. Сартов адам кыялын ааламга алып чыгып, анын чектерин каалаган аралыкка серпе ыргыткан өзүнчө бир ажайып көркөм дүнүйөсүн таштап кетти. Анын чыгармаларынын башкы пафосу – адамдардын же башка планеталардан келген гуманоиддердин жан дүйнөсүндөгү гумандуулукту даңктоо. Анын он каармандары өз өмүрүн кыюуга аргасыз болуп турса дагы гумандуулукту, жаркын идеяны сактап калышат. Б.Сартовдун стилин ажарланткан дагы бир нерсе – романтикалуу жаркындык, жаштык деминин илеби чыгармаларынын ар бир сабында сайран куруп жүргөндүгүндө.

Автор чыгармаларында жалаң гана «таза» илимий фантастикага байланбай арымын кеңейтип, ал жанрга детективдик окуяларды, мифтик түшүнүктөрдү устаттык менен ширелиштире берип, дүйнөлүк атагы бар фантасттардан таалим алгандыгы баамга урунат. Ошондой илимий-фантастикалык чыгармаларынын бири – «Ааламда адашкандар».

Чыгармада фаэтондуктар жөнүндө кеңири сөз козголот. Фаэтон планетасынын жөн-жайы төмөндөгүчө: Байыркы гректердин мифи боюнча Күндүн кудайы Гелиостун уулу Фаэтон эки дөңгөлөктүү күн арабасын бир күнгө башкаруу уруксатына жетишип, бирок ооздорунан жалын бүркөн аттарды токтотууга чамасы жетпей, аз жерден жерди куйкалап коё таштайт. Ошондо Зевс Фаэтонду чагылган менен уруп, Жерди алааматтан сактап калат. Ушул мифке байланыштуу Күн системасында онунчу планета – Фаэтон планетасы болгондугу тууралуу илимде ар кандай гипотезалар айтылат. Фаэтон планетасынын жок болуп кетүү себептерин түшүндүрүүдө, кээ бир гипотезада космостук масштабдагы кандайдыр катастрофага учурагандыгына байланыштырса, башкасында термоядролук күчтүү жарылуудан быркыранып чачылган деп божомолдонот. Неси болсо да Жер аман-эсен сакталып калат да, Фаэтон Эридан суусуна түшүп, чөгүп кетет. Бирок автор мында Эридан планетасы деп суунун аталышынан эмес, Эридан жылдыздарынан улам атаган. Окуя Айга саякат жасоого байланыштуу өнүгөт. Кайсы бир замандарда фаэтондуктар-

дын илим-техникасы катуу өнүгүп, коңшулаш планеталарга саякат жасап, аларда жашаган элдерди баскындап тургандыгы, кийинчерээк ошол көз каранды абалда болгон адамдар тигилерге моюн сунбай көтөрүлүш чыгарып, ошондо фаэтондуктар Марска атом бомбасын таштагандыгын, ошого удаа эле негедир фаэтондо да жарылуу болгондугу туурасында окурман фаэтондун эң акыркы адамы Лунс Айцтын калтырып кеткен баянынан улам билет. Фаэтон жана фаэтондуктар, күн системасындагы башка планеталар жөнүндө мурда деле жазылган. Бирок Беганас Сартовдун бул чыгармасында бул планетанын чачырап жоголуп кетиши туурасында өзүнчө ой жоруу жасайт. Ал мындай катастрофанын бирден бир себебин баскынчылыкка, өзгөлөрдү зордоп баш ийдирүүнүн көздөгөн согуштун кесепетинен көрөт.

Фантастика реалисттик чыгармалар сыяктуу эле моралдык, социалдык, философиялык олуттуу курч проблемаларды козгойт, талкуулайт. Эгерде фантаст өз чыгармасында келечек жөнүндө жазса, ал албетте, жөн салды эле кыял чабыттарын кагазга түшүрө койбойт. Фантаст бүгүнкү илимий-техникалык прогресс, коом жаратып жаткан ар кыл проблемалар, эртеңки күнү кандай мүнөзгө ээ болоруна көз жүгүртүп, ошол проблемаларга байланыштуу өзү билген ар кандай маалыматтарды акыл элегинен өткөрүп, тең салмактап көрөт. Акырында өз позициясын таап, келечектин болжолдуу бир вариантын же проблемасын ар түрдүү боёктор менен көрсөтүп бериши мүмкүн. Муну менен биз фантастиканы (илимий фантастиканы) футурология же биогоностика өңдүү келечекти изилдөөчү атайын илимдердин катары коюудан алыспыз. Фантастика баарыдан мурда адабият. С. Лемдин сөзү менен айтканда: «Фантастика – бул адамзаттын илимдеги келечеги жөнүндөгү адабият. Эгер ал аны окуса, анда алардын болочокко көз жүгүртүүсү өз тагдырларын элдин тагдыры менен кошкондугу».

Фантастиканы жаратуу реалисттик чыгармаларды жазуудан алда канча кыйын экендиги да анын мына ушундай спецификасы менен түшүндүрүлүшү керек. Келечекти сүрөттөөдө Б. Сартов боёкторду аз колдонгон жазуучу. Фаэтон планетасынын катастрофага учурап жок болуу себебин автор циви-

лизациясы абдан өнүккөн фаэтондуктардын агрессивдүү саясатынын кесепетинен деп ишендирет. Фаэтон өзүндө сакталып турган миңдеген мегатонна атом бомбаларынын туташ реакциясынан келип чыккан эбегейсиз зор жарылуудан быркырай бөлүнүп, туш-тарапка чачырап кеткенин айтат. Мындай финалдын болушуна ишенсе да болот. Атом бомбасы кандай кесепеттерди алып келери баарыбызга маалым. Азыр биздин Жер планетабызда да алигидей кыйраткыч жарылуунун алып келе тургандай атом запасы жүрөктүн үшүн алып турат. Автор фаэтондуктардын катастрофасы – өтүп кеткен байыркы тарыхты сүрөттөгөнү менен, келечекке көз жүгүртүп, жалпы эле адамзатты согушка ар дайым каршы турууга үндөп жатканы сезилип турат. Ошентип, бул фантастикалык чыгармада бүгүнкү күндүн эң бир актуалдуу маселеси козголгондугун баса белгилегибиз келет.

Фаэтондуктардын бактысына жараша алардын бардыгы алиги катастрофадан орду-түбү менен жок болуп кетпептир. Алардын «Жылдыздай чачыраган космос кемелери», катастрофага чейин эле башка галлактикаларга жетишип, жашоого ылайык планеталарга отурукташып, фаэтондуктардын цивилизациясын андан ары өнүктүрө беришкен экен. Аман калышкан ошол фаэтондуктардын өкүлдөрү кайрадан Күн системасына учуп келишкенде Жер планетасындагы цивилизация да азыркыдан кыйла жогорку деңгээлге көтөрүлгөн болот. Анын баарын биз Жердик жигит Жоомарт менен фаэтон кызы Эридиана экөөнүн аңгемелеринен билебиз. Булардын ортосунда, айрыкча Жоомартта сүйүү сезимине окшогон сезим пайда болот. Тилекке каршы, Эридиана кыз эмей эле Эридиана аттуу чыныгы кыздын биологиялык көчүрмөсү биоробот болуп чыгат. Чыгармада экөөнүн драмалуу окуялары кызыктуу берилет.

Илимде роботехника делип аталган дагы бир жаңы илим пайда болуп, азыр ал өнүгүү жолунда экендиги белгилүү. Азыркы роботтор техникалык максатка арналган электрондук роботтор. Келечекте абдан өркүндөтүлгөн интеллектуалдуу роботтордун жасалышы күтүлөт. Ал кезде адамдар менен жанагы Эридианадай «акыл эстүү» роботтордун ортосунда кандай мамилелер түзүлөт? Мына ушундай кы-

зыктуу суроону фантасттар жетер жерине жеткирип салышкан. Роботтор балдарды багышат, окутушат. Айыл чарба жумуштарын жасашат. Космостук ракеталарды да башкарышат. А түгүл, айрым фантасттардын чыгармаларында адамга «ашык» болушуп, кызгануудан «сүйгөнүн» өлтүрүп коюшкан мисалдар да кездешет. Адамдардын «үстөмдүгүнө» чыдабаган роботтор бунт чыгарышып, адам аттууну түгөл кырып таштап, өзүлөрү гана калган заман да сүрөттөлөт. Б. Сартов да бул темадан четте калбаган. Анын биороботтору адамга жакшылык гана каалаган гумандуу роботтор. Алар да сүйүү деген эмне экендигин билүүгө абдан ынтызар. «Сүйүү деген формула турбайбы! Бул – улуу ачылыш!» деген тыянакка келишет. Бирок алардын сүйүү сезимине байланыштуу эмоциялык кылык-жоруктары кимдир бирөөнүн трагедиясына алып келбейт.

Жыйнактын «Күн тийбес тоонун сырлары» аттуу бөлүмү негизги өзөк идеяны улап, аны тереңдетет. Өркүнү өскөн фаэтондуктардын бир кезде Айда илимий станциясы иштеп турган экен. Айдын алдында, тагыраак айтканда, күн тийбеген тоонун алдына жасалма микроклимат түзүшүп, ала келишкен өсүмдүктөрдү өндүрүшүп чарба иштерин жүргүзүшөт. Капыстан каргаша болуп, фаэтон алигидей катастрофага учурайт. Изилдөө иштери токтолот. Станцияда калышкан үч окумуштуудан Луис Айц аттуу жалгыз окумуштуу тирүү калат. Бирок мезгил өтүп, анын да денеси өлүп, креслодо чалкалаган скелети гана калат... Айда изилдөө иштери менен алек болгон жердиктер кокустан асканын бетине чегилген белгилерди байкап калышат. Ал белгилерди баягы үч окумуштуу чегишкен. Ошол белгилер боюнча издеп жүрүшүп, көптөгөн кыйынчылыктардан кийин, акыры алар (арасында Бекташ да бар) фаэтондуктардын станциясын таап алышат. Имараттын ичинде аларды креслодогу скелет күтүп олтурган болот. Ал жерден видеоэкран автоматтык түрдө ишке киришип, экрандан тирүү Луис Айцтын жүзү көрүнөт. Ал алдын-ала өлө элегинде билген маалыматтарын видеоэкранга калтырып жаткандыгын, качандыр бир кездерде келе турган акыл-эстүүлөргө ошол маалыматтардын керек болорун айтып келип, бизге белгилүү баягы таржымакалды фаэтон-

дуктардын цивилизациясын, атом бомбаларынын жарылып кетиш себептерин, күн тийбеген тоонун алдындагы станциянын илимий иштери тууралуу билдирет. Чыгармадан бионика жана кибернетика өндүү илимдердин келечектеги жетишкендиктери тууралуу кабар алууга болот. Ушул бөлүмдө автор фантастикалык чыгармаларга өтө зарыл болгон көркөм каражаттарды (салыштыруу, метафоралар) ыктуу пайдалануу менен чебер сүрөткер экендигин демонстрациялайт. Анын дагы бир мыкты жагы катарында белгилеп кетүүчү нерсе – автордун азыркы илим-техниканын акыркы жетишкендиктери менен белгилүү деңгээлде тааныш болгондугу. Бул жанрда иштөө үчүн илимдин көптөгөн тармактары менен таанышуу зарыл экендигин автор сезип, кыйла даярдык менен ишке киришкендиги баамга урунат.

Чыгармада окуялар кескин алмашып, драмалуу көрүнүштөргө да орун берилген. Ал анын окумдуулугун арттырып, калемгердин изденгич экендигинен кабар берет. Кыскача абзацтарга бир кыйла ойлорду сыйдырып, динамикалуулукту сактай алышы – сөз менен иштөөдөгү чеберчиликтин белгиси катарында көрүнөт.

Адамдардын бактысы үчүн күрөшкөн мыкты сапаттарды ушул жыйнакка кирген «Чакырык» аттуу илимий фантастикалык аңгемесинде таасын баяндайт. Юпитер планетасына багыт алган звездолеттун экипажы космикалык мейкиндиктен жардамга чакырган стенограмманы кабыл алып, башка планетадагы жапа чеккендерди куткаруу үчүн бар күчүн аяшпайт.

«Мамыры гүлдөгөн маалда» повестинде автор Жер планетасынын өзгөчөлүгүн, байлыгын адамзат билбеген укмуштуу сырларын, башка ааламдын келгиндери келип жаратылыш байлыктарын кадырлап-барктап турган окуясы менен жер планетасындагы адамдардын табигаттын сырларын ачууда, Жердин баркына жетүүдө көп кемчиликтерибиз бар экендигин айткысы келет. Биздин жер планетабыздагы цивилизация башка планеталыктардын цивилизациясынан артта калгандыгыбызды сезип, ошондой эле өзүбүздү айыкпоочу ооруну (рак) айыктырууга мүмкүнчүлүктөрүбүз көп экендигин окурмандарга билгизет. Медицина проблемасын

көтөрөт. Чыгармадан тоонун төрүнөн гана табылчу гүлдөрдүн ханышасы – мамыры (эдельвейс) биологиялык түзүлүшүн изилдеп, башка белгисиз Ааламдын планетасынан жерге келип, думана кейиптенип жүргөн Силем менен таанышабыз. Ушундан улам учуучу аппарат менен дарылыкка мамыры издеп, мурда бир ирет келип жүргөнүн жана анын планетасында цивилизация абдан өнүккөндүгүн билебиз. Мелис менен Ренанын ортосундагы сүйүү сезимдеринин аягы мамыры гүл менен чечилээри маалым болду. Бирок булардын ортосунда сүйүү оту өчүп, повесттин аягы аянычтуу фантастикалык ыкма менен келтирилип жаңы каарман Мелис-Рена биотоктун туура эмес пайдаланып алгандыгынан пайда болот.

Чыгарма тууралуу сынчы К. Рысалиев: «Мифке, уламышка таянуу менен фантастика өз объектиси кылып алган түшүнүктөрдү, окуяларды турмуш чындыгындай ишенимдүү сүрөттөбөсө, алар аркылуу илимий божомол жасалбаса анда ал көркөм чыгарма катары дүйнө таанытуу, тарбия-таалим берүү милдетин аткарбайт. Мына ушул жагын алып караганда Беганас Сартовдун чыгармаларында мүчүлүштүктөр бар» – дейт. Биз бул мүчүлүштүктөрдү Т. Чернышеванын: «В фантастике можно извинить прочие недостатки» деген сөздөрү менен аны актагыбыз келет. Эң негизгиси бул чыгармада автор келерки мезгилдеги цивилизацияны алдын-ала көрө алгандыгында, айыкпас оорунун айыктыруучу дарыларды издеп таап жана аны адамдарга пайдалануу керек деген идеясын жактасак болот.

Албетте, жаш кезинде кайтыш болуп кеткен фантаст жазуучунун кыргыз адабиятында фантастикалык жанрда кыйла бийиктикке көтөргөндүгү менен кыргыз адабиятынын тарыхында татыктуу орду бар экендигин эч ким талашпас.

ӨМҮРКАНОВ АНАТАЙ
(1945)

Акындын окурмандар журтчулугуна жылуу сезим калтырган алгачкы жыйнагы «Мөлтүр сезим» (1973) деп аталат. Андан кийин жарык көргөн онго жакын китеби аркылуу өзүн эң ириде лирик катары тааныткан акын өзүнүн стихиясын дал ошол алгачкы жыйнагы аркылуу маалым кылган өңдүү. Анткени «Мөлтүр сезим» – аты эле айтып тургандай, өңчөй сезимдик ырлардан, жаш калемгердин «Сен да дайым таза болгун, ак болгун Менин таза махабатым сыяктуу» – деп жазганындай, анын ак, таза, тунук – сезим туйгуларын чагылдырган лирикадан турат. Жаңы сүйүүгө кабылган адамдын башынан эмнелер өтө турган болсо, сөз менен оңой айтыла бербеген ошол нерселерди – махабатты, анын ичиндеги сагынычты, күтүүнү, санаркоону, тынчсызданууну, ашыгууну, кыялдануунуу, үмүттү – мына ушулардын бардыгын тең татынакай ырларда акын өз үнү менен берген. Алардагы астейдил сырлар акындын эң жакын адамына – окурманына айтылат жана ошол эле учурда алар ошол окурмандын дагы жан дүйнөсүндөгү, көкүрөгүндөгү ачыкка чыга албай жүргөн сырлар болуп чыга келет. А көрсө, чыныгы поэзиянын бир белгиси – ошол чыгармадагы айтылгандардын окурман дүйнөсүнөн түнөк таап, анын ойлоруна төп келишинде экен. Бул жагынан «Мөлтүр сезим» окурмандардын үмүтүн актаган.

Угат белем сенин тааныш деминди,
Көрөт белем басканыңды гүл бакта –
Күн оюмдан, түн түшүмдөн кетирбей
Сен деп жүдөп жүрөт белем Мургабда!
Сагынбасам сени мен...

Ырдагы ойлордун жөнөкөйлүгү менен татаалдыгы, күтүлбөстүгү анын окумдуулугун арттырат. Тааныш демди угуп, басыгын көрүп турушу, күндүз ойдон, түндө түштөн кетпегендиги азап катары кабылданып, анысы «жүдөп жүрөт белем» деп берилип жатса, кайра эле Мургабдагы «жүдөп жүргөн» күндөр «сагынычтын айынан», «сагынуу үчүн» болуп жатканы айтылып, ошол күндөргө ыраазы болуу, сооронуу, ашып-ташкан сагыныч сезилет. Сүйүүнүн өзүнүн жыргалы менен азабы, кайгысы менен кубанычы берилет. Памирдин турмушу, Памирдин таасири, жашоосу, кыймылы, табияты бардыгы ар кыл өңүттөрдөн акындын сезим туйгуларын коштойт. Ошол бийик тоолордой бийик ойлорду жаратат. Бийик сезим үчүн «Мургабдын ызгаарына моюн сунбай, алоолонуп ысып жүрөт» («Сен жокто»). Бирок алыстыктагы ал күндөр өңчөй эле көтөрүңкү маанайдан турбайт, акын ар кыл абалды баштан кечирет, анда жалгыздык, кусалык дагы бар:

Мургаб жери... дарак өспөй, чөп өспөй,
Пил териси сыяктанып бозомук.
Сен зериксең музыка деп, ырлар деп,
Шамал ырдайт, шамал боздойт, ошону ук...

Жалгыздыктан жадап бүттүм зеригип,
Жандай көргөн досторумдан бөлүнүп,
Бүгүн күзгү дарак болдум жылаңач
Кечээ суудай алдас уруп, төгүлүп...

Ырдагы табият менен адам сезиминдеги окшоштук бул – Мургаб жеринин жылаңачтыгы сезимдеги боштукту ачып берүүдө маанилүү болсо, адамдагы жалгыздыктан, зеригүүдөн шамалдын ырдаганы менен боздогону алаксытат. Албетте, алаксытмак тургай ал кайра кусалыкты ырбатышы мүмкүн. Акын дагы ошол абалды тереңдетип берүү үчүн жогорудагыдай кайчы салыштырууларды пайдаланат.

Айтор, «Мөлтүр сезимдеги» кайсы ыр болбосун, жогоруда айтылгандай, эң ириде ачыктыгы, сыр жашырбастыгы, аруу-тазалыгы, мөлтүрлүгү менен өзгөчө. Ал эми андан кийин-

ки «Чабалекей», «Алтын өзөн», «Күн жолдон» улам акын ырдан ырга, жыйнактан жыйнакка өсүп олтурганын көрөсүң.

Бул өмүрдөн ким өтпөгөн сүйүү – деп,
Кардыкканча кайра ырдаймын сүйүүнү.
Күн жакшысы эртең менен билинет,
Мага эрте жакшы экениң билинди.

«Чабалекейдеги» ырлар дээрлик ушул маанайда. Махабаттын улуулугун даңазалоо – акындын стихиясы. «Көгүчкөнүм», «Кошуна кыз», «Байкалбаган гүлдөрдүн жыты жакшы» өндөнгөн ырлар «Алтын өзөн» китебиндеги «Жашың кичүү – жарым жашымдай», «Ракыя» сыяктуу мыкты ырлары менен коштолот да, «Күн жолдогу» «Өзүңдү сүймөкмүн кайрадан» сыяктуу ырлары менен жыйынтыкталат. Ырас, бул тема акындын эң кийинки китебине чейин ырдалып келатат. Ырас, сүйүү тууралуу ар бир ыр жакшы кабылданаарында шек жок, бирок бир акын тарабынан жазылган ондогон ырдын ар бир ирет жаңыдай кабылданышы анын бир ойду ар кыл өңүттөрдөн, жаңыча көз караш, байкоо, дүйнөтааным менен берилип отурушу менен түшүндүрүлөт. Тактап айтканда, ырлар бир эле тема болгону менен бир эле ойдун көчүрмөлөрү эмес, акын тынбай изденет, ошондон улам Өмүркановдук махабат ырларынын көрөңгөсү бөксөрбөйт. Бирок бул акын бир эле темада ыр жазып келатат дегендик эмес, кийинки жыйнагынан тартып анын поэзиясынын диапазону кеңейип олтурат.

А. Өмүркановдун «Бар бол» («Кыргызстан», 1986) ырлар жыйнагын окуган окурман өлкөбүз башынан кечирип жаткан кайра куруу, ыкчамдоо, тездетүү сыяктуу процесстер акындын аң-сезимине таасир тийгизип, чыгармачылык кыял чабыттоосуна шык-дем бергенине күбө болот. Акындын үнүдоошу учурга ылайык жаңырыктап чыгуусу анын граждандык милдети болуп саналат. Ошондуктан лирикалык каармандын тутунган позициясы – ачык айтып, ак сүйлөө. Алсак, А. Өмүрканов «Эгерде сен» деген ырында өкүмдүү түрдө окурманга мындайча кеңеш берет: революция үчүн кан-жанын берген улуу муундардын эстафетасын улантуу үчүн өмүр

бою Мекенге ак дилден кызмат өтөп, жашообузда илээшип келе жаткан көрүнүштөргө элдешкис күрөш жүргүзүү керек.

... же башкарма, райкомго
кудаң колдоп
эптеп-септеп коюп койсо:
калп жөтөлүп кара күчкө ыңгыранып
күн кечкиртип маяна алып –
бир маселе чече албасаң...
... ким эмне деп
шыбырайт деп,
сабак билбес балага окшоп
делдейтип кош кулагыңды
оозуң ачып жалдырасаң...
Кеңеш сурап Лениндеп
төшүндөгү билетиңден
иштен бошоп арыз менен
иште ишти колдоп келген.

Мына ушул жөпжөнөкөй, бирок чындыкты бетке жашырбай айткан саптар жашоо-шартыбызды айкындап, мезгилибиздин адамдардан талап кылган жоопкерчилигин билдирип турбайбы! Автор окурманды пассивдүүлүктөн активдүүлүккө, баарыдан да адамдык абийирдин тазалыгына чакырат. Стаханов, Чолпонбай, Гагарин сыяктуу жүрөктөрүндө акыйкаттын оту жанган агалардын эрдиктерине үндөйт. Акындын экинчи бир ырында («Жардам») жогорку ырдын мааниси дагы тереңдетилет да, «эчкини эже, текени жезде» деп кошоматтанып, жагалданып жашоого аракет кылган арабөк пенделерди курч саптар менен сындайт. Бу ырлар кургак, безеленип акыл-насаат айтуу эмес, эң оболу ачуу кыйкырык – автордун акыңгражданин катары кемчиликтерге келишпестик менен мамиле кылуусу. Мындай учурда анын ою толук, жеткиликтүү, салыштыруулары өтө элестүү.

Көзкөр болуп,
Жалган атак, даңк үчүн

Жаның сатпа далбастап,
Антип алган ордендериң
Күздө түшкөн жалбыректай
Түшөт бир күн шыңгырап...

Лирикалык каармандын жан дүйнөсүнө бүлүк түшүргөн чындыкты жактоо жөнүндөгү идея «Жүрөк сөзү» деген ырда да жаңырат.

«Жүрөк сөзү» – бул ыйык сөз, анткени жашоо, өмүр, абийир, тазалык тууралуу ак сөз.

Мезгил келет жулуп салат
Таанышtыктын тамырларын.
Ишенемин акыр бир күн бир үй тиет,
Карган энем сүйүнгөндөн бийлеп иет.

Согуш жана тынчтык темасына автор жалаң гана өткөн мезгилдин күзгүсү аркылуу кайрылбайт, жыйнакта учурдагы заманыбыздын коогалуу маселелери да кеңири орун алган.

Биз кетебиз эртеңкиге берип кезек,
А, бу дүйнө айланат айлангөчөк.
Айлан, бирок астын-үстүн боло көрбө,
Жел кайыктай бир кылт этсе бүттү чөгөт.

«Бар бол» жыйнагынын лирикалык каармандынын да жүрөк оту жанып, аруу сезимге жык толгон. Ал үчүн дүйнөдөгү кымбат нерсе – көңүлүнө жагып, купулуна толуп жакшы көргөнү. Тазалык да, сулуулук да, деги бардык ардактуу нерселерди ага байланыштыруу жана салыштыруу, ал бар болгону үчүн өзүн жашап тургансыган абалда сезүү, сүйүүнүн ээси болуу лирикалык каармандын бактысы катары чагылдырылат. Акындын махабат тууралуу жазгандары да философиялык ой жүгүртүүлөр менен ширелген, ар бир сабы изденүүдөн жаралганы ачык эле көрүнүп турат. Өтө жөнөкөй, бирок терең мазмунга бай ырлар окурмандар үчүн уккулуктуу болот, жакын сезилет. Мындай саптарды

кайра-кайра окугуң келет жана улам кайрылган сайын көп маани камтылган ырлардын сырларынын табияты ачыла берет. А. Өмүркановдун калеминен жаралган лирикалык каармандын элеси өз алдынчалыкка ээ деп айтууга болот. Анын үстүнө шатырата төккөн жамгыр сымал акындын куюлушуп түшкөн саптарын бири-биринен ажыратуу мүмкүн эмес. Бул касиет акындын стилине мүнөздүү.

...Уу чачкандай уктум кепти:
...«Ала качып алпарышса
көшөгө тээп, отурбаптыр
эмне керек сага башка...»
Ичим тыз деп жаттым дагы,
Эртесинде көрдүм аны,
Мурдагыдай...
Уйпаланган
Гүл сыяктуу караганы.
Мурдагыдай барат шашпай
Таза, аруу мөлтүрөгөн –
Ыплас кол булгагандай:
Кайберенди кайбар бирөө
Капилеттен коркуткандай,
Ууртунда күлүмсүрөө,
Анан ыза калган жанбай...

Жыйнактын жарым бөлүгүн «Чолпонбай» поэмасы ээлейт. Чолпонбайдын баатырдыгын билбеген кыргыз жок. Ал жөнүндө нечен ырлар, поэмалар, аңгемелер, даректүү очерктер, драмалар жазылды. Демек, А. Өмүрканов окурмандын элесинде жадыбалдай жат болуп калган тарыхый окуяны көркөм объект кылып отурат. Ошондуктан акындын поэмасына байланыштуу мыйзамченемдүү бир суроо жаралаары түшүнүктүү: А. Өмүрканов өзүнөн мурда жазылгандарды кайталаган жокпу?

Албетте, алгач айтып кетчү нерсе – поэманын фабуласы башка калемгерлердин чыгармалардагы сюжеттик окуяга окшош болушу мүмкүн. Ал үчүн акынды жемелөөгө болбойт. Акын Чолпонбайдын эрдигине байланыштуу чындык-

тан алыстап кете албайт болчу. Бирок акындын теманы эргүү менен толкунданып жазышы (бул поэманын алгачкы саптарынан эле сезилип турат) оригиналдуу чыгарманын жаралышына өбөлгө болгон. Чыгармада белгилүү окуя курч драматизмде иштелген, ал эми каармандардын ички дүйнөсү терең сүрөттөлгөн. Чолпонбайдын ыктыярдуу түрдө кабыл алган өлүмүнүн себеби менен баатырдын психологиясына басым жасалган. Акын тарабынан тылдагы жана майдандагы көрүнүштөр элестүү тартылган.

Автордун бул поэмасы – оригиналдуу чыгарма катары Чолпонбайдын элесине түбөлүк коюлган эстелик. Акын А. Өмүркановдун баатырдын эрдигин көркөм чыгармада белгилүү деңгээлде чагылдырууга жасаган аракети текке кеткен эмес, жаркын образдын жаралышы максаттын жүзөгө ашкандыгын көрсөтөт. Жыйынтыктап айтканда, поэма өзгөчөлүгү жана өзүнчөлүгү менен окурманга кызыктуу болоруна шек жок.

«Бар бол» жыйнагы А. Өмүрканов үчүн чыгармачылык өсүү жана изденүү жолунда бараткандыгын күбөлөп турат, ырлар окурманга жылуу сезим калтырат. «Жашыл арал» менен «Жан кисе» китептери тууралуу дагы ушундай эле ойду айтууга болот.

Ар бир акын чыгармачылыгынын белгилүү бир баскычында «Тандалмалар жыйнагын» чыгаруу мыйзамченеми бар. Өткөн чыгармачылыгына сын көз менен караган акын алардагы өзүнө байкалган ийгилик-калпыстыктарды таразалап, окурмандарга иргеп берүү милдетин алат. А. Өмүркановдун ушундай жыйнагы – жогоруда биз ичинен мисал алып жаткан китеп 1995-жылы «Күндөгү так» деген ат менен жарык көргөн. Мындагы эң биринчи көзгө урунган нерсе – китептин аталышы. Философиялык категориядан алынган бул туюнтма метафора катары пайдаланылат, ал эми анын жандырмагы китептин «Көңүл көйгөйү» деп аталган биринчи бөлүмүн окуганда түшүнүктүү. «Ушул күнгө ким апкелди», «Эртеңди ойлоп», «Айлык жетпейт» сыяктуу ырлар, аттары эле айтып тургандай, акын жашаган өткөөл доорду, өлкөдөгү баштан кечирилип жаткан саясий, экономикалык ал-абал-

ды чагылдырат. Акын бул темадагы ырлары аркылуу гражданин катары айланасында болуп жаткан окуялардын үстүнөн ой жүгүртөт, ага баа берет. Ал баа эч жасалмасыз, түз, кесе, ачык берилет.

Аталган жыйнактын экинчи бөлүгү акындын мурдатан берки жазылып келе жаткан тарыхый ырларын камтыйт. «Оо, Мухамбет», «Көч», «Курманжан датка», «Үкүтай кыздын арманы», «Тоашар баатырдын керээзи», «Эр Табылды арманы» аркылуу акын өткөнгө көз чаптырат. Бабалардын тарыхына кайрылат.

Жыйынтыктап айтканда, А. Өмүрканов эң башкысы лирик акын катары кыргыз поэзиясына өз ордун таап, кийинки чыгармачыл жаштарга мектеп боло алаарлык деңгээлге жеткен акын.

МУКАНОВ ТАБЫЛДЫ
(1946—1983)

Табылды Муканов акын катары жазчусун жазып, берчүсүн берип койгон менен тирүүсүндө алчусун алалбай кетти. Жыйырма жылдай ыр жазып, ыр менен жашап жүрүп, жупкадай делдейген жука-жука үч китепчесин араң чыгарды (анын бирөө беш-алты эле ырдан турат). Эң жаман жери – адабий журтчулук үчүн таптакыр кечиримсиз жагы – Жазуучулар союзунун мүчөлүгүнө өтпөй калышы болду. А булардын баары анын закондуу энчиси эле. «Жан дүйнө» деген көлөмдүү ыр жыйнагы көзү өткөндөн кийин окурмандарга сунуш этилди.

Ал эми акындын жекече турмушу, 36 жыл жер үстүндө сүргөн өмүрү ушунчалык адам суктанарлык бактылуу болдубу? Эмнени көрүп, эмнеге жетинди?...Согуштун оор залдарынан кийин жетер-жетпес болуп улана баштап турмуш шарттарына туш келген көкөй кести жашык мүнөз, жалтаң көз жетимчилик,... жалаң көйнөк, жалгыз шым, кара ичеги, кара чай студентчилик, ...«анан өйдө көч, ылдый көч» болуп квартирадан квартира издеп, жетер-жетпес маяна менен шаарда жашоо. Анан колдон «тарс» этип асфальтка түшүп чачырап жатып калган дарбыздай талкаланып, ойрону чыккан алгач сүйүү нервин жеп, көңүл көктөмүн ыроолонтуп жүрүп отурган биринчи аялы менен болгон үй-бүлөлүк драма. Эми кичине үстүнө үй, астына аш күтөйүн деп келатканда оору жармашты. Тагдыр эрки атайылап бул дүйнөдө аласасынан бересесин көп кылып жаратып койгон жан окшоп 36 жаш курагында жарыктык менен түбөлүккө кош айтышып сапар салды... Бирок акын эч убакта өлгүсү келген эмес эле. Тирүүлүктү зор кумар-ышкы менен сүйгөн, өмүрдөн баарын алып,

баарын көрүүгө опкок карап, бийик оптимисттик дух менен жашаган:

Мендеги өмүр кыялдарга айланып,
азгырылат жаштыгым
кызыл күндүү, ак күндүү
эң ажайып кооз дүйнөгө – көп күндүү.
Жердеги өмүр ак жаанбы же өткүнбү?
Алымсынбайм бир кылымдык жашоого.
Табигаттай түбөлүк,
Табигаттай жадырап, же түнөрүп,
сүргүм келет өмүрдү –
жаштыкты колдон чыгарбай.
Жер сыяктуу кубултуп көйнөк кийген
сүйгөнүмдүн тегеренип жүрөгүн,
түндөн алып, күнгө ыргытып көңүлдү.
Сүргүм келет өмүрдү –
Табигаттан талашып!

Өмүргө болгон махабат Мажнундун Лайлиге делген сүйүүсүндөй чексиз күч менен көрүнүп жатпайбы! Жашоо кызыкчылыгын мындан өткөрө баалоо кыйын. Турмуштан биротоло чарчап, жедеп көңүлү калып, шалпайып ындыы өчкөн жүүнү бош адамдын калеминен кайдан жүрүп ушундай саптар чыгат. Жарыкчылыкты каалоо, ал үчүн күрөшүү бир башка экен, тагдырдын жүргүзгөн бийлиги бир башка экен, баарына карабай туруп ажал алып кетти акынды. Эми биздин ишибиз акындын көркөм мурасы менен болуп калды. Анын нукура баа-баркы менен экинчи өмүрүн ошол айтып, ошол ченейт. Мына ошондон келели.

Табылды Мукановдун ырларынан көрүнгөн башкы өзгөчөлүк – изденүүчүлүк, жаңылыкка умтулуу, же дүйнөлүк көркөм сөз өнөрүнүн айрым үлгүлөрүнүн кыргыз поэзиясына киргизүүгө болгон туруктуу чыгармачыл аракет. Анын бар ийгилик табылгалары да, өксүк-өөдүгү да, келечеги да мына ушуларга байланышат. Бул көркөм мурастан тынымсыз окуп, үйрөнүп, улам өзүн өзү түзөп, жазгандарын кайра-кайра сын электен өткөрүп, кечээги жасаган ишин

бүгүнкү ээ болгон тажрыйбасы менен текшерип, бүгүнкүсүн эртең жерип, чоңураактан чоңураакка, бийигирээктен бийигирээкке кол сермеп, жаңыдан жаңыны табууга беттеп, терең түшүнүк, ишенимдер менен жашап өткөн түйшүкчүл акындын баскан жолу айкын элестелет. Даана идеялык-көркөм эволюциясы юар. Ички күрөшкө толо чыңалып, дайыма ийгилигине катаал карап, өсүү жолунда келаткан чоң мүдөөлүү чынчыл акын гана минтип жаза алмак.

– Эй, оңбогон Табылды,
сен эмнеге жүрөктөргө сыйбаган
ой айталбай сындырасың шагымды?
Сага неге көптөр жакпайт, аз жагат?
Акындардын бардыгы
атып кетсе дейсиңби
ыр жазганда чамгарак?
Жүрөгүңдү катып коюп денеңе,
дугдулуңдап...болбогон бир иштерге
таманыңды жыртасың.
Качан эми чечесиң
Гамзатовдун буркасын?
Качан эми эскиртесиң
Лермонтовдун мундирин?
Неруданын деңизин качан сүзүп өтөсүң?
Деги курдаш билесиңби сүзгөндү?
Кемең барбы андан да?!
Карайсың да баарын тик!
Качан эми саламыңды алик алат Назим Хик!..
Түшүнбөйм сага: бир туруп
Пушкин менен өтөсүң.
Бир карасам Уитменди этектеп,
Лорканын чаңдатасың көчөсүн.
Деги сенде уят барбы? Ал барбы?
Өткүң бар го чжу-ов! – деп
тоголотуп алптарды.
Билесиңби кимдер алар?
Жүрөктөрүн айлап-жылдап ачкандар!
Жүрөктөрүн денесине жашырбай

Чачыратып жылдыздай,
Жер шарын бүт курчап калган асмандар!
Сен да асман бол!
Аалам бол!
Башка болсун жылдызың!
Жашоо болсун айың да!

Бул бирөөлөрдү туурап көйрөңдөнүп, сөз үчүн айтып койгон сөз, убада үчүн берип койгон убада эмес. Башкаларга таасирдүү, акылдуу болуп көрүнөйүн деп жасалма каада күткөндүккө да жатпайт. Бул – акын болуунун түпкү сырын тереңден аңдап-билүүсү, бирден бир күтүнгөн идеалы, айныбай жүзөгө ашыра ала турган адабий программасы, өз күчүн өзү ачышы. Жалган иллюзияларын таптакыр күүп таштап, чыгармачылыкка нукура реалист-терче мамиле жасап, биротоло «кыйын жашап, жакшы жазууга» өткөн маалы.

Акыйкатта да Табылды Муканов өмүрүнүн соңку жылдарында чындап баралына жетип, акындык өнөрдүн өзүнчө бир бийиктигин алып, мыкты чыгармаларды жарата гана берчү формасына келип калган экен. Сөздөн ишке өтүп, өзүнүн асманы жаркыраган ай, жылдызга толо поэтикалык ааламын жаратууга катуу бел байлап, дембе-дем күчөп урунуп жатканда калеми колдон түшүптүр. Аны кыргыз поэзиясына баалуу салым катары кошулчу оригиналдуу ырларынын дээрлик көпчүлүгү да жазылыш мезгили боюнча куду ушул жылдарга таандык. Айрыкча активдүү, жемиштүү иштегенин мындан эле билсек болот. Өлөр алды беш ай ичинде, 1982-жылдын ноябрь, 1983-жылдын марты, күнүнө бирден, кээде экиден ыр чубуртуп турган. Болгондо да кандай ырлар дейсиң! Нагыз турмуштун үнү, адамдын татаал жан дүйнөсүн тереңден ачкан көркөм иликтөө. Акындын азыркы учур, келечек-прогресс, эл, жер, жашоо акыбети, тагдыр кайрыктары тууралуу интеллектуалдуу деңгээлде баштаган маеги. Алар китеп таасирлеринен сырт, жасалмасыз, табигый нукура жүрөктөн кайнап чыккан, сыр жашырбас ачыктыгы менен айырмаланышат. Профессионалдык маданияты жетишээрлик бийик.

Табылды Муканов изденгич, табышкер акын катары өзгөчө поэтикалык форма жагынан көзгө толорлук ийгиликтер жараткан. Ал эркин ырдын стихиясын эркин өздөштүрүүгө жетишкен. Бул жагынан улут поэзиябызда ким менен болсо да бетме-бет чыгып, тайманбай ат салыша алат. Бизде ак ырга же верлибрге салып жазып жана жазымыш этип жүргөндөрдүн тажрыйбалары менен ушул жыйнакты теңештирип окуп көргөндөр чындыкты издетпей эле өздөрү таап алышат. Р.Рыскулов, С.Эралиев, О.Султановдорго удаалаш баштаган эркин ырчыл жаштардын арасында эң ардактуу орун ушул Табылды Мукановго тиешелүү. Аны эч ким талаша албайт. Акын бирөөлөрчө эркин ырга жөн эле мода кууп кайрылган жок, жөн эле жазып-жазып келип калып калган жок, ал форманын талашкыс сонун үлгүлөрүн берди. Кийинкилерге олуттуу сабак таштады. Эми анын өзүнчө жолдоочулары менен тууроочулары да чыгат...

Т.Мукановдун табылга-жосундары түзүлүш өзгөчөлүгү, ритмика, муун өлчөм, уйкаштардын гана алкагы менен чектелбейт, туюнтуу каражаттарынын бардыгынан көрүнөт. Жеке менчигине таандык жаңы метафораларды, салыштырууларды, образдык курулмаларды тапкан, ассоциациялуулукту өнүктүргөн: **«Чаарала, түн, асфальттуу жол төшү өгөө, а фаралардан аккан жарык кызыл-тазыл көшөгө: сен турасың жол жээгинде ак парафин шамындай, түн койнунда күн желеси өңдөнүп, эх, көпүрө боло калсам көчөгө!»...**

«Шейшеби жок кир төшөктөй кеч күздүн түнү муздак аңылдап! Жагымсыз шамалы да – куду эле кайгы чеккен кексе чалдын шуулдак үшкүрүгү, коюнуңа кирип келип чаңдатат сезиминди-түпкүрүңдү, куудурайт жалбыректар сапырылып, бир гүлү жок, бир бүчүр жок чымчыгыдай, бул учур теңгелери чубуруп жаткан куду чөнтөктүн жыртыгындай»... «Ыр дептерим академиям тырнактай өзүм ачкан! Көз уялткан! Баректары шарактап баары жаңы илимий институттун каалгалары, бүтпөйт анда сөздөрдү бутактардай кыйыштыруу тажрыйбалары... Саптар куду илимий кызматкерлер ойлору кең асман сымак, ойлору оор жер сымак, сактап, коргоп аларды жаратамын кайрадан президенттей мен сынап!»... Мындай асыл берметтер шыгырайт...

Эки тилде шатыратып тең сүйлөгөн чечендей, акын верлибрде да, салттуу формада да өзүн бипбирдей эркин сезген. Верлибрде кандай ийгиликтер жаратса, классикалык нускада деле ошондой олжолуу. Болгон айырмасы анда азыраак жазган. Экөөндө тең эле бир талант, бир сүрөткер, бир чебер бирдей ишентет. Жетик көркөм табит менен жандуу тилдик туюм-сезимге эгедер, поэзияда жалган менен чынды илгиртпей ажырата алган окурман кантип эле акындын мына бул **«Атчан кызына»** бактылаш болгусу келбесин, башкаларга алмаштырат бекен?

Капталдай чуркап баратам
каректи сага топчулап.
Жалындай чөпкө жел тийсе
жалт берип атың кошкурат
Кызыл кан качып жүзүмдөн,
кыйла күн жүрөк буулуккан
Карагер атың кант берсем
Карматар бекен суулуктан?
Этегиң желде. Илинүү,
Жыланбоор камчың салааңда.
Кекилик болуп ким чуркап
Келатат экен санааңда...

Баса белгиленген саптарга жакшылап баам токтотуп, элестетип, кыймыл улап окуп бак. Чеберчиликтин кош тизгинин акын чү деп аттанып чыккандан эле колуна ала койгон эмес. Ага боортоктоп шактыга кирген көмүрчүдөй төбөсү менен жер казып, жети кат терисин жешилте иштеп, нечен мүдүрүлүп, түзөлүп, канча бир көнүгүү-машыгуулар жасап, «сөздү сөзгө бутактардай кайыштырып», сөз азабын тартып жүрүп, зор мээнет менен жеңип алган.

Табылды Муканов ***сөздүн толук маанисинде азыркы учурдун акыны болгон.*** Анда ойлоо өзгөчөлүгүнөн тартып лексикасына чейин бүгүнкү күндүн шарттары менен калыптанып, бүгүнкү күндүн шарттары менен жашаган бүгүнкү күндүн адамы турат. Ошол «мээсинде илим ойногон» атом кубат, ракет канат, завод таман, чоюн кол бал-

бан турмуштун табиятын ача турган буржугуй-булчуңдуу, ийкеми күч поэтикалык каражаттарды таап урунган. Ар кандай одуракай сөздөр, татаал илимий терминдер менен туюнтма түшүнүктөрдү да кадимкидей поэзиянын жандуу тилине айланта алган. Автордун лирикалык каармаңы да ойчул, жаңылыкка опкок, түйшүкчүл. Ал ааламда илимден саясатка чейин болуп жаткан окуялар менен жакшы-жаман кабарларды жүрөгүнөн өткөрүп турат. Аны бул заманда эч нерсе кайдыгер калтырбайт.

Албетте, Табылды Муканов кээде жөпжөнөкөй эле туюнтуп койчу жөнөкөй эле нерсени деле аябай татаалданган метафоралар менен айтат. Тышкы жалтырактарга ашкере кызыгып кетет. Айрым түрмөктөрү метафоралар менен кооз сөздөрдүн топтому сыяктанып да калат. Кээ бир поэтикалык эксперименттери эксперименттин алкагынан чыкпайт. Ошондой эле белгилүү баналь ойлорду камыш менен урулган дубалдын бетин жаркыраган түстүү плиткалар менен жаап салгансып, жалаң көркөм салыштыруулар менен образдык курулмаларга азем көшөгөлөтүп койгон учурлары да кездешет. Бирок ушунун баары жаңыны өздөштүрүүнүн кыйынчылыгынан улам пайда болгон чекене көрүнүштөр. Соңку жылдарда жазган ырларында ал өксүктөр жоюлуп калган экен.

Табылды Муканов бүткүл болмушу менен акын эле. Анда мүнөзүнөн баштап жүрүш-туруш манерасына чейин акындыктын белгилери жатчу. Бардыгын акынча жашаган: түз сөз айтса да акынча айткан, жаңылганда да акынча жаңылган, сүйгөндө да акынча сүйгөн, жек көргөндө да акынча жек көргөн. Баары үчүн акынча күнөөсүз, акынча айыптуу болгон. Ал адабий ыймандын да нукура акындарча таза сактаган. Кээ бир шылуун жулкунбай жаштарга окшоп, ыр жазганды үйрөнө албай жатып, китеп чыгарууга, үч кишиге таанылбай жатып, Жазуучулар союзуна мүчөлүккө өтүшкө жол издеп чуркабай, оболу жакшы ыр жаратып алуу керек экендигин ойлогон. Мансап күтүүгө эмес, поэзияга ак кызмат өтөөгө кантип жетишүү керек деген маселеге жүрөгүн өйүткөн. Бүткүл өмүр жолу менен калтырган мурасы ушул ойду ырасташтат. Ушунусу менен да көптөргө сабак берет, өрнөк көрсөтөт, көзүн ачат.

Табылды Муканов жөн эле ыр жазган акын эмес, ***акындык тагдыр күтө баштаган акын эле.*** Ага чоң башталмалар келип жаткан. Өзүнүн субъективдүү мамилелерин иштеп чыгуу жагы активдешип, чыгармаларынан личносту башбактап калган. Жеке стилин тапкан, бөлөктөрдөн кадимкидей айырмалап аласың. Тыныш белгилерин коюуга чейин өзүнчө кийлигишет, баарында ***Мукановдун*** бузуусу менен түзөтүүсү. Акын бир ырында: «Өзүмдүн тагдырым да тарткандай эмес зымга» – дейт. Ал тагдыр тек гана өмүр баянда калган эмес, чыгармаларына да кирип турган. Көпчүлүк ырларынын таржымалы да зымга тарткандай эмес.

Дегинкиси, Табылды Муканов сөз өнөрүнүн түп табиятсыры менен акындык парзды эрте түшүнүп, эрте көзү ачылып, эрте жетилген. Бактысы экен, кыргыз поэзиясында өзүнчө бир күчтүү толкун көтөрүлүп, адабий атмосфера аябай катуу жанданып, чуулуу талаш-тартыштар чыгып турган учурда (60-жылдардын чок ортосу) чыгармачылыгын баштап, дал ошол кезде университетке кирип калды. Чоң чөйрөгө аралашып, чоң сабактар алды, айтыштарда ысымдары мисалга түшүп турган гигант акындардын баарын өз маалында окуп үлгүрдү. Алдында ориентация кылчу үлгүлөрү, адашса багытын түздөп берчү тажрыйбалуу акылчылары болду. Ушулардын баары ага эртелеп өзүн өзү таап, өз жолун өзү чаап кетүүсүн шарттаган.

Табылды Муканов – сабаттуу окурмандардын акыны, кечегисинен бүгүн түшүнүктүүрөөк, бүгүнкүсүнөн эртең көбүрөөк окулат. Анын аты мезгил менен кошо өсүп, мезгил менен чыгат. Ал сөздүн кеңири жана тар маанисинде стих-ырдын акыны, бүткүл ойлоо стихиясы ошого ыңгайлашып калыптанган. Обон менен ырдалбаган да поэзия болобу деп ойлоо – бир жактуу тар түшүнүк. У. Уйтмен, Г. Апполинер, В. Маяковский, П. Неруда, Н. Хикмет, Э. Межелайтис сыяктуу дүйнөлүк алптардын ырларына кайсы композитор обон чыгарып, ким ырдап жүрүптүр? Же ошондон алардын популярдуулугуна доо кетип, кичирейип калышыппы? Табылды Мукановдун ырларына башка обон чыккан: «Ырыңа обон неге чыкпайт деп капа болбо, **обонун ырларымдын небак эле чыгарган жаратылыш жана турмуш!»** Туура жооп.

Акын кыска сапарында узун өмүрүн жасады. Өзүнүн Мукановдук стиль, колорити бар, жекече архитектуралык чечилиштерге бай, жакшынакай поэтикалык имаратын тургузуп кетти. Анын пайдубалы бекем, нечендеген мезгил сыноолоруна солк этпей туруштук бере алат. Азыркысынан да келечегине көбүрөөк кам көрүлгөн, бактысы ошол жагында. Анткен менен ал имараттын ич бөлмөлөрүндө кем-кетиктер калган, айрымдары жарым-жартылай аземделген, жарашыгына ылайык керектүү буюмдар киргизилип, жай-жайына коюлган эмес. Баарын ойдогудай жасалгалап, айланасын гүлбактап чыгууга акынга шум ажал тоскоол болду. Бирок ошол оңдолуп, толукталчу жерлердин ордулары белгиленип, түшүрүлгөн чиймелери көрүнүп турат. Аларды баамчыл окурман өзү толуктап улап, өз логикасы менен маани-жайын бузбай окуп алсын...

АКМАТБЕКОВА САГЫН
(1949)

50–60-жылдарда адабият майданына «жазгы баардын» көркөмүн өзүнө бөтөнчө сиңирген бир топ акындардын соңунан Сагын Акматбекова келип кошулду. Албетте, Акматбекова алардын таасиринен сыртта калбаганы белгилүү. Ошон үчүн аларга куйрук улаш эле 70-жылдарда «Жамгыр (1970), «Алыскы талаалар» (1972) деген жыйнактардын автору катары коомчулукка тааныла баштады. Акындын ысымы кыргыз журтчулугунан тышкары коңшулаш элдерге да белгилүү болгону маалым. Иши кылып, Акматбекова поэзия асманында жанган күндөн тартып эле анын поэзиясына кызыккандар арбындай берди.

Акматбекова чыгармалары аркылуу көптөгөн башка жетишкендиктердин катарында, жалпы кыргыз поэзиясына эксперимент усулдарды киргизүүгө аракет кылган акындардан. Мындай иштерди эркин ой жүгүртө билген, рух чабыты кенен, жөндөм шыгы бийик акын жасаары бышык.

«Акматбекованын «Айлуу дөң» (1978) жыйнагын кунт коюп окуган адам бир нерсеге көңүл бурбай койбойт. Ал – акындын көз карашы, көркөм интеллекти камтылган рухий дүйнөсү. Ал дүйнө китепте бардык координаттары менен аныкталып, конкретизацияланыптыр. Акын айланатегерекке акындык көзүн таштаганда эмнегедир алыскы горизонтту, анын ар жагындагы ар түркүн эл-жерлерди эсепке албайт. Тек, автор кашындагы караңгы капшытты, же терезеден көрүнгөн алакандай аалам кычыгын гана сөзгө алат. Көбүнчө акын өз комутунун терезе жарык кылган төрт дубалын, өзү айткандай апасы экөө жашаган үйдүн тар, караңгы текчесинде калган өзүн гана көрөт» – деп сынчы О. Ибраимов жазгандай акындын калеминен жарал-

ган поэтикалык изденүүлөрү улуттук поэзиядан мурда кезикпеген өзүнүн «кичинекей» жаңылыгы менен талаш-тартыштарды жаратканын сезсе болот.

Акындын жалпы чыгармачылык жолу, андагы жетишкен ийгиликтери, кетирген мүчүлүштөрү тууралуу сөз болгондо, ал башка элдердин поэзиясы менен кыргыздын улуттук, салттуу-нускалуу төкмө поэзиясы жана бүгүнкү күндүн жазма профессионал поэзиясынын жаңыча, акматбековалык ширөөгө ээ болгондугу менен байланыштуу. Символикалык каражаттар арбын учураган Сагын Акматбекованын лирикалык дүйнөсүнөн орун алган ар кандай табият кубулуштары, айрыкча ирең-бараң буурул таңдар, үрүл-бүрүл жумшак кечтер, боз тумандуу айдыңдар, күкүк үнү, магдыраган май күндөрү, коңурланган күз боёктору, кыскасы, кыргыз жеринин табияты акындын кан-жанына сиңип, эт-чели, сөөгү менен бирге бүткөн тема десек чындыкка жакын болобуз. Түбөлүктүү, эч кайда жоголбогон көөнө сулуулук– бул табият сулуулугу менен ал аркылуу адам жараткан жана акындар жараткан сулуулук экенин даңазалоо – Акматбекованын поэтикалык максат мүдөөлөрүнөн экенин төгүнгө чыгаруу мүмкүн эмес.

Биз – кокустан жолугушкан бирөөлөр,
Биз – эки куш таппай калган түнөгүн.

...Кеч токойдо сүрдүү дагы, караңгы,
Караан болдуң, кадыр болдуң сен мага.

Уюп сары үстүбүздө ай жылды
Сен да бир аз унуткардың кайгыңды.

Буурул кечте, буурул токой термелет,
Бул жолугуу жомогубуз эмнеге? –

деген ыр саптарынан уламбы, айтор, Ибраимов минтип жазат: «Сагын Акматбекованын жаңы жыйнагында бейдаректик, белгисиздик, жүрөктү зилдеткен сары санаа, качан да болсо жарык дүйнөнүн жаркын шоокумдарын жаап, көрдөй караңгы күңүрт тумандуу кылып көрсөткөн купуя

муң бар. Бизди ушул макаланы жаздырууга себепкер болгон да, чын-чынына келгенде ушул маселе. Ал не болгон муң, не деген маанай? Анын ички-тышкы өбөлгөлөрүн, көмүскө негиздерин иликтеп, изин – изге, жолун – жолго кууп, карап көрсөк кантет? Кадыресе окурман үчүн бул, балким, риторикалык суроолор болсо да, адабият сыны үчүн кыя өтпөй турган кызык материал, олуттуу ой-санааларга туш кылган оор милдет...» Көңүл чөктүрүүчү ноталардын бул макалада арбындыгын ойлоп, сынчынын өзү да акындын чыгармачылыгына аябай таасирленгенин, анын сыйкырдуу магиясына аргасыздан тартылып, калем кармап, сын жазууга түрткөнбү деген ой кетет.

Ал эми сөздүн чынында, башкача жаңырган жаңы сапаттагы поэтикалык мукам жана муңайым тарткан үн кыргыз поэзиясына Акматбекова аркылуу шамалдай болуп ыкчам жана шамдагай кирип келди.

Акын алгачкы ыр жыйнактарында эле эртеңки тагдырына көрөгөчтүк, көз ачыктык менен астыртан саресеп салып, дегеле адам жашоосу, айрыкча чыгармачыл инсандардын, акындардын өмүрү өзүнчө эле керемет нерсе, «быт» эмес «бытие» экенин жакшы түшүнгөн. Андыктан акын бытиеси эскерүүлөрдөн, табият кооздугунан, эстетикалык аң-сезимден, ошондой эле өкүнүү менен кубануулардан, келечектеги жаркын күндөрдү күтүүдөн, бакыт менен кездешүүлөрдөн, келечекке карата болгон үмүт-тилектерден турарын талантынын күчү, поэзиянын үнү менен көрсөтө алган.

Акындын дүйнөсү Махабат, Табият, Мекен, Адам, Акын тагдырларына арналган шарттуу бөлүнүштөрдөн турарын байкоого болот. Ири багыттагы темадагы майда темалар кошумча үн берип, акындын поэзиясын жаңы табылгалар менен байытып, алкагын кеңейтип турары, албетте, шыктын, бараандуу таланттын бар экенин айгинелейт. Маселен, махабат лирикасына ай, жалгыздык, айрыкча аял жалгыздыгын, ошондой эле табият көөнөлүгүнө байланышкан темалар ыктап, ырларга кошумча көрк менен салмак берип, негизги тема менен тең укукта жашай беришет. Ал эми табият темасына адаттагыдай махабат, Мекен, эл-жер жана ай менен жалгыздык темалары ыктап турушат.

Айрыкча, акын тагдырына арналган ырлары күчтүү, чындыктуу жана курч, аруу сезим менен жазылганын байкайбыз. Акын темасына арналган ырлары чоң тема катары башка темаларга анча сиңишпей, өтмө катмарланбай, өзгөчө абалда турган ырлар десек болот. «Акынга» деп тике кайрылбаганы менен «Окурманга» деген ырында акын жөнүндө сөздөр козголот. Негизинен, ыр окурманга арналса да подтекст аркылуу акын жашоосу, поэзия деп күйүпжануусу, анын адамдык, инсандык тагдырлары чагылдырылат. «Сүйдүм сени, дал бир ырды сүйгөндөй, Сүйдүм сени, сүйдүм өзүм билбестен», – деп акын кыз айтып турганын окуйбуз. Жөнөкөй көрүнгөн бул ыр саптарынан турмуштук кырдаалдарды, акындын эргүү туюмдарын, окурманы менен болгон руханий биригүүнү, ортодогу жылуулукту сезебиз. Акын жөнүндөгү чындыкты көрөбүз:

Доор бир урап, өчтү бардык шамдары,
Досум алдап, кетти таштап алганын.
Аларга эмес, таза сүртүп чаңдарын
Айнектей ниет жалгыз сага арнадым.

Жазмыш ушул, ыргалаармын сынганча,
Мен ырдаармын, ысык жүрөк сууганча.
Дал Ырларча дайым Кумар, дайым Сыр,
Дайым жаш! Жолдорумда сен жаша!

Акматбекованын жыйнактарын баракатай келсек, акындын өз калемдештерине арналган ырлары арбын экенин байкайбыз. Акын дүйнөсү аруу, бала дүйнөсүндөй энөө жана назик, сейрек жаралчу дүйнөлөрдөн. Нукура акындар сезим толкуну кай тарапка урса, ошол жактан шык алып, ырын ырдап, чоорун тартып, жашоо деңизинде калкыган бактылуу кеме сыяктанып, батаар күндү тиктеп, атаар таңды күтүп, өз сезимдери өзүнө маяк болуп жанып, ыр мекенин мекендеп жашаган инсандар. Алар кооздукту, акыйкатчылыкты, жогорку абсолютту издешкен.

Акындык шык теманы күн мурунтан издебейт. Тема капысынан, табигый рефлексия катары келет. Форманы, көлөмдү

да издешпейт. Ички туюму, көөдөндөгү рух күчү эмнени буюрса, ошону ырдап кала беришет. Адатта, андай ырлар табигый кооздугу, элпектиги менен айырмаланышат. Сезимдерге бат уялап, көкүрөккө бат түнөшөт. Эске бат тутулат.

Тараза жылдыз өчкөн,
Тармал, боз булут көчкөн,
Таранган таранчы куш
Тал шуудур-шуудур өрөөн.

Бүлдүркөн бүлдүрөгөн,
Булагы шылдыраган,
Шыралжын шынаарлаган
Жел шуудур-шуудур өрөөн.

Поэзия дүйнөсүн жаратууга көмөктөш болгон каражаттардын бирине, акындын сөз пайдалануу чеберчилиги да кирери айкын. Акын жазган ырлардан, поэмалардан улам, анын чыгармаларында бир эле сөздүн бир нече ирет кайталанып, дембе-дем жолуга берерин байкайбыз. Кайталана берүүсү менен да, ырдын маани-маңызы аркылуу да ошол жалгыз сөз окурмандын эсинде калып, көңүлүнө кыттай куюлуп калат. Байкаган адамга ошол кайталана берүүчү жалгыз сөздүн күчү аркылуу жашоо, кыймыл, көрүнгөн да, көрүнбөгөн да табигый же социалдык кубулуш, көрүнүштөрдөн маалымат алса болот.

Адаттагыдай, реалдык мааниге ээ болгонсуган ошол сөздөр адамдардын максатына жетүү же жетпөө, бир нерселерге ишенүү же ишенбөө, ата-эне, курбу-курдаштар, бир туугандар сыяктуулар адам жашоосуна гана эмес, анын рух жашоосунда да зор таасирин тийгизерин көрөбүз. Алар тикеден-тик туруп, түз байланышы бар чындыктарды кайтып-кайманалап түшүндүргөн эң элестүү, күчтүү, ары кеңкесири рух мейкинине камтылган поэзия элементтери десек чындыкка жакын болобуз. Тактап айтканда, ал сөздөр жогоруда айтылган жагдайларды шарттап турган символдор экенин көрөбүз. Ошол символдук сөздөр, белгилер окуялар өздөрүнүн поэтикалык түз милдетин аткаруудан сырт-

кары, автордун жекече нравалык, эстетикалык жана философиялык позициясын бышыктап жана толуктап турарын сезебиз. Эгерде символдун милдетин аткарган сөздөрдү алсак, анда алар төмөнкүлөр: жол, чырак, кат, шам, поезд, мүрзө, иңир, күүгүм, ай, шамал, ачылган эшик, таштал ган үй ж. б.

Бул сөздөрдү символдун жүгүн көтөрүү менен бирге, автордук позициянын кичинекей бир уюму же көркөмдүк таканчык жасай турган элементи катары караса болот. Символдук сөздөрдөн тышкары, символдун жүгүн көтөргөн ар кандай жагдайларды табабыз. Маселен: жүрүп баратканкан поезд, жолго камынган эсик там, терезеге тартылган жашыл парда, бош калган чака, жөнөтүлбөгөн кат, жазылбаган кат, селсаяк шаар, эч кимге арналбаган жат музыка, тордо илинген Шопендин портрети ж. б.

Столдо лимон, а бурчта
Чакада жашыл балаты.
Жаңы жыл түштү шам жактык,
А жылдар өтүп баратат.
Бөтөнбүз дештик, өз дештик.
Көппүз дештик, аз дештик.
А жүрөк тагы кеткен жок,
А жүрөк шамы өчкөн жок.

Уйкаштуу, нары музыкалуу жана илептүү бул ырда автор шам аркылуу жашоо тиричиликке байланыштуу ар кандай ассоциацияларды берет. Шам – жашоо жарыгы, кубанычы, шаңы, кыймыл-аракети, кайгы-касиеттери, араздашуу менен бирге, жаңылануу менен өзгөрүүнүн символу деп койсо болот. Бул символ дүйнөлүк поэзияда көп колдонулуп келген. Маселен Пушкиндин, Лермонтовдун, Шекспирдин, Гетенин поэзиясына Шамдын ар кандай жагдайларга байланышкан түпкүрлүү маанилерин таба беребиз.

Акматбекованын ырларында, поэмаларында реалдуулукка караганда, руханий реалдуулук басымдуу кылат. Аны окурман жан дүйнөсү аркылуу сезип туят. Эгерде күүгүм жана анын синоними болгон иңир деген сөздөрүн

алчу болсок, анда булар деле жогоруда көрсөткөн жагдайлар менен терең байланышта экенин байкайбыз.

Айланып бир жай куш учту
Асманынан иңирдин.
Шол иңирде тунжураган
Менин өскөн үйүмбү.
Чыгыш тоодон жылып чыккан
Айдын бети тумандуу
Ай астында тунжураган
Менин учкан уямбы...

Иңир, күүгүм деген сөздөргө маани боюнча башка сөздөр ыкташып кетет. Маселен, мунарык, тумандуу, карарат, түнөрөт, үрүл-бүрүл ж. б. Адаттагыдай алар символдук негизги сөздөргө өзгөчө нюанстар менен боёкторду берип турат: «Туюп-турсун, жол карапсың», «Кечээ кечки маалда», «Ачык-айкын, күңүрт, татаал жолдору», «Күн да кээде күңүрттөнүп турбайбы», «Тумандуу аалам айдыңы», «Сумсайган суйдаң жылдыз сумсайган сур иңирге» ж. б.

Билинбей терезеден күз алмашып,
Бирде жаап, бирде муздак кар себелеп,
Алма бак гүлдөп, кайра барик төгүп,
Күн батса, мейманчылап күүгүм келип.

Эгерде кат деген сөздүн символдук маани-маңызын чечмелөөчү болсок, анда ал сөздүн эстетикалык касиет менен философиялык ойлорго да ээ экенин көрөбүз. Бул сөздөгү кош маани – адеми мааниси менен ага байланышкан символдук экинчи мааниси тең укукта жарышып жашай бергенин көрөбүз. Каттын мааниси өтө терең жана таза сезимдерге байланышат. Кат – жаз, сүйүү, күтүү, ишеним, жаңылануу, жашоодон жакшылык күтүү сыяктуу тирүүчүлүктүн касиеттери.

Жаз келип калганбы дейм, кары коңшум,
Кат келип калганына караганда.
Мени эстээр адамдардын бардыгынан
Түңүлүп бүткөн маалда.

«Саламат жүрөсүңбү курбум» деген
Көнүмүш сүйлөм менен башталса да,
«Саламат болгун» деген жазуу менен
Бүтсө да...
Жаз келип калганбы дейм, кары коңшум,
Кат келип калганына караганда...

Бул ыр окуган адамды да, лирикалык каарманды да аруу сезимдерге чакырат. Ырдын көлөмүнөн да сапаты бийик келип, чакандыгына карабай, күчтүү сезимдеги кырдаалдарды берет. Өзүнө жараша контраст, аллогизмдери бар. Драмасы да жок эмес. Маселен, лирикалык каарман кат жөнүндө кеп козгоп, кары коңшуга кайрылганы контрасттуу элести берет. Себеби лирикалык каарман жаш, андыктан бирөөлөрдү сүйөт, андан каттарды күтөт... ал эми кары коңшу, балким, эч кимден кат күтпөйт... «Мени эстээр адамдардын бардыгынан», «түңүлүп бүткөн маалда» деген салттардан каармандардын качанкы бир өткөн чакка тийиштүү жүрөк сырларынын четин ачып, жекече тагдырына байланышкан драманын илебин сезе калабыз. Бул ыр таза, энөө сезимден улам жаралганын байкаса болот. Ыргагы жай, анда сүрөттөлгөн турмуштун өзү да жай. Эки адам эрте жазда бакчада күнөстөп олтуруп сүйлөшүп жаткандай туюм калат.

Сагын Акматбекованын поэзиясындагы доминанттык көрүнүш – символ. Алакандай аңгемелеринде табият менен адам образы гармониялуу тең салмактуулукта каралат. Акын бул эки улуу стихияны бири-бирине диссонанс кылбай, тең салмактуулукта кармайт. Бул ийгиликке акындын чыгармачылыгынан терең орун алган символисттик жагдай менен акындын инсандык жекече дүйнө кабылдоо жөндөмү жеткирди десек жаңылышпайбыз. Маселен, күз жалбырагы – өмүрдүн кечи. Улуу чындык күүгүмдө жаңырган күү – бул көкүрөктү буюктурган рухий дүйнө. Ал эми жол – өмүрдүн агымы, кыймыл-аракет, эртеңкиге умтулуу, үмүт-тилектерге жетүү. Шам – жарыктык, билим-илим, дүйнөтаануу, мүнөздүн марттыгы, ич дүйнөнүн кооздугу, тереңдиги жана бийиктиги. Иңир – табияттык кооздук феномени, эстетикалык кыр-

даалдын бир элеси. Кыскасы, адам жашоосунун табият, аалам, космос бирдиги менен өткөн кыймылы жана кайталангыс чактары. Дегеле ар бир акын философ болот, ал эми символисттик маанайдагы акындар өзгөчө. Андыктан акындын поэтикалык чыгармаларынын философиялык башаттарына чоң маани берип, Акматбековадай акындардын чыгармачылыгы да философиялык ачылыштарга, табылгаларга бай экенине ынанса болот.

Деги эле дүйнөлүк адабиятта же поэзияда болобу, инсан жалгыздыгы – өзгөчө аял жалгыздыгы көп ырдалат. Ал тема улуттук чектен көтөрүлгөн жалпы тема десе болот. Кызыктуу же аянычтуу адам тагдырына байланышат, чагылдырат. Орус адабиятында Лев Толстойдун Анна Каренинасы, Пушкиндин Татьяна Ларинасы, Айтматовдун Жамийласы, Асели, Алиманы жан дүйнөнүн жалгыздыгын тартышып, жан дүйнөгө түгөй болоор адамды таап-таппай, жоготуп, жүрөгүн ыйлатып келишпедиби. Адабият менен искусствodo жалгыздык темасын ачып берген чыгармалар күчтүү, элестүү жана жеткиликтүү болору бышык. Сагын Акматбекованын лирикасындагы жалгыздык темасы айтылган сөздөрдү толугу менен ырастайт. Адаттагыдай, андай ырларынын лейтмотиви махабат менен адамдык бытие. Тунук лириканын угутунан жаралган ырлары, бирде чыгыш акындары сүйгөн күндөлүк поэзиясын элестетсе, бирде мазмуну, обон ыргагы куюлушуп тегиз кеткен агымдуу, философиялык подтекстинин таасирдүүлүгү боюнча мусулман чыгышынын поэзиясы менен өлбөс-өчпөс махабат лирикасын жараткан Рудаки, Омар Хаям, Руми жана Саадилердин рубаи, газелдерин элестетет.

Эки жолу келип көрдүм бу жерге,
Бу сүйүүнүн өрөөнүндө жашадым.
Биринчисин – жаштык менен, от менен.
Экинчисин – жүрөк жана эс менен.

Эки жолу түттүм ушул өрөөндүн,
Ысыгына, муздагына калбаймын.
Үчүнчү ирет. Үчүнчүгө – өмүр жок.
Өмүр болсо көкүрөк жок, көңүл жок.

Лирикалык ырларында акын жалгыздык теманы, ал кандай маанидеги жалгыздык болбосун, адам бытиесине тиешелүү болгон философиялык категорияга карагандай карайт. Акындын поэзиясындагы жалгыздык, махабат, табият жана аялдын жан дүйнөсүн чагылдырган темаларга Ай темасы ыкташып турат. Арийне, өзүнө чейинки, өзүнөн кийинки, ошондой эле Чыгыштын, Батыштын акындарындай Айдын темасы Акматбекованын чыгармачылыгында көрүнүктүү орунду ээлейт десек жаңылышпайбыз. Ал турсун Айдын темасын ачып берген ажарлуу ырлары кандайдыр бир сырдуу магияга ээ болгондой сезилет. Маселен, улуу Басе (1644) поэтикалык чыгармачылыгында иштеп чыккан «саби» – муңайым тарткан жалгыздык принциби сыяктуу эле, Айдын темасы да өзүнө жараша эреже, канондор аркылуу ийине жеткириле иштелип чыккан темалардан болгон. Батыш, Чыгыш акындары болобу, же элдик чыгармачылыкпы, айтор, Ай – эстетикалык зор мааниге ээ болгон. Ай – орустардын сөзү менен айтканда, «светило» – ааламдын жарыгы катары узун туурасы жок кең мейкиндиктин эң бийик чеги жана чекити:

О карачы, о карачы, ай жарык!
О карачы, талаа жарык, сай жарык!
«Кеч болсо да кечиргин!» – деп жалбарып,
О кайдагы сөздү айтасың, кайдагы!

О карачы, о карачы, ай жарык!
О карачы, кайың жарык, тал жарык!
«Кайың-талдай көп элек!»– деп арбалып,
О кайдагы кезди айтасың, кайдагы!

Ай – поэзияда сулуулуктун, сырдуулуктун жана туруктуулуктун синоними. Өлбөс-өчпөстүктүн, улуулуктун жана чексиздик менен бийиктиктин символу. Бекеринен эл Айды чыгармачылыгында көп колдонбогон эмес да. Айга эстетикалык маани берип, ырларына, кошокторуна, макал-лакаптарына кошуп тим болбой, адамдардын аттарын да ага байланыштырып коюшкан.

Логикасы боюнча жалгыздык темасы менен Айдын темасына «бир кем дүйнө» мотивдери чагылдырылган лири-

калык ырларын кошсо болот. Акматбекованын лирикалык ырларынын көпчүлүгү даанышмандык башат катары, элдин жашоо тарыхында иштеп чыккан адеп-ахлактык, эстетикалык, психологиялык кырдаалдарга байланышкан жагдайларды пайдаланып жазылганын көрөбүз. Өлүм, ажырашуу, жоготуу кайгысын тарткандар, жону катуу жокчулукка кабылып, же тагдырдын каарына калгандар: «Атаганат бир кем дүйнө» – деп жазмышка чыдап, бармак тиштеп олтуруп калышса, акындар жөнөкөй пенделерден айырмаланышып, ырларын жаратышкан:

Көк туман көл үстүнөн кетсе дагы
Бир себеп экөөбүздүн жолду тороп,
Эч качан көрүшпөсөк эмне болот
Көк туман көл үстүнөн кетсе дагы.

Ыр эмей эле кошокту элестеткен каармандынын «бир кем дүйнөгө алыста жүргөн, арзып сүйгөн элестүү түрдө сүрөттөп берет. Ал коркунуч жөнүндө, «бир кем дүйнөгө» болгон ой толгоолорун автор түз айтпаганы менен ырдын подтексти, кыйыр түрүндө каймаланткан мааниси акыры келип ошол философияга такалат. «Көлдүн ачуу жашы», «экөөбүздүн жолду тороп», «кум учпай, шамал жүрбөй», «тамчылаган жылдызы жок» деген саптар негизги лейтмотивди курчутуп, ырдын экспрессиясын ого бетер уккулуктуу кылып чыңалтат. Мындай манерада жазылган ырлары үчүн, өз доорунда символист акын Верленди «Заплачки Верлена» деп сындашкан экен. Сагындын ый менен кошоктун толгон муңдун музыкасын нота белгилери эмес жөнөкөй, ирээттүү сөздөр аркылуу табигый түрдө бере алганы кызык.

Сөздү жыйынтыктаганда, С. Акматбекованын чыгармачылыгы кыргыз поэзиясынын күмүш дооруна салган биринчи чыйыр десек болот. Ал эми акын ошол чыйыр менен өзү көксөгөн бийиктиктерге жол улайт:

Алыс деп такыр чочуба,
Акыры жүрүп жетесиң
Агарган улуу чокуга.

ДҮЙШЕЕВ ШАЙЛООБЕК
(1950)

Ш. Дүйшеев адабиятка кыйла телчигип келди. «Аптап» аттуу алгачкы жыйнагы жарык көргөндө (1985) ал отуз беш жашка чыгып калган эле. Бирок анын ушул жука китепчеси поэзия ышкыбоздорунун арасында жакшы пикир пайда кылып, ал жөнүндө башкалардан айырмаланган таланты бар, келечегинен үмүттөндүргөн калемгер катарында сөз кыла башташты. Арийне, мындай пикирлер бекер жеринен айтылган эмес.

Жыйнак менен таанышкан адам андагы бир өзгөчөлүктү дароо эле байкайт. Ал өзгөчөлүк жыйнактагы ырлардын көбү табият жөнүндөгү пейзаждык ырлар экендиги. Ш. Дүйшеевдин адабий дебютунда окурмандардын көңүлүн бурган биринчи кезекте ушу темадагы ырлар болду. Андыктан биз да сөздү ушул чыгармалардан баштайлы.

Адам турмушунда табият маанилүү орун ээлейт. Өнүккөн өлкөлөргө салыштырганда шаарлашуу процессине анчалык тартыла элек кыргыз элинин турмушуна бул айрыкча тиешелүү. Социалдык чөйрөдө, адам коомунда көңүл иренжиткен көрүнүштөр көп. Ал эми жаратылышта бардык нерселер нукура, балким, андагы бардык көрүнүштөр ажайып кооз десек аша чапкандык болуп калар, бирок жасалма жана жалган нерселер анда жок. Табиятка түрдүүчө көз менен кароого, ар башкача жазууга болот. Ал эми Ш. Дүйшеев биз сөз кылып жаткан ырларында ага сүрөткердин көзү менен карайт, жаратылыштын кооздугу, түркүн түстөрү, адамга тартуулаган сезимдери жөнүндө жазат.

Көркөмдүгү жагынан акындын пейзаждык ырлары эки түрдүү ыкмада курулгандыгы байкалат. Алардын биринчисинде баяндоонун борборунда акындын же, тагыраак

айтканда, лирикалык каармандын фигурасы турат. Ал эми табият анын жашоо мейкини, курчап турган чөйрөсү, турмуштагы жолун коштоп жүргөн, түрлүү түстөргө толгон мекени – туулган жери, журналисттик иш менен барган атактуу Ак-Сай жайлоосу, студенттер айыл чарба жумушуна жөнөтүлгөн Токтогул жергеси... Албетте, турмушта мындай жолдорду ар ким эле басса керек. Бирок сезимтал акын гана өзүн курчап турган дүйнөнүн түркүн түстөрүнө тигиле карап, добуштарына кулак төшөйт:

Шамал менен сызып жетсем, элет жер,
Гүл кучактап адыр-түзүң, белестер,
Гүл кучактап мени көздөй чуркашты,
Терегиңдин аркасынан теректер.

Салам, – дедим сагынычтын оту уруп,
Салам, – деди сагызганың озунуп,
Айлангөчөк болуп кетти ай-талаан,
Ат жолдоруң таш жолуңа кошулуп.
. . . . . .

Жытын төгүп жылгаларын үргүлөп,
Булактарың бут алдыма ийрилет,
Оо, Тууган жер! Манасыңды тоскондой
Тосуп чыктың маңдайымдан дүңгүрөп!..

Бул тууган жер менен жолугушуу! Ш. Дүйшеев өз айылына биринчи кезекте сүрөтчүнүн көзү менен караган үчүн бул ыр мазмуну боюнча көбүнесе табияттын сүрөтү. Лирикалык каарманды таанып учкан таранчылар, барбалактап күлүп турган наристе жана чамгарактап үргөн сары ит – элет жеринин элесин көз алдыга келтирүүчү эң сонун образдуу деталдар. Ырда адамдар да бар, бирок алар жаратылыштын коюнунда, андан ажырагыс, ландшафттын деталдары сыяктуу эле көркөмдүк милдет аткарат. Ошону менен бирге бул ыр кайсы бир кооз жердин муздак фотографиясы эмес. Анда оргуштаган күчтүү сезим бар. Ошол сезим лирикалык каарманды алып учуп, ырга динамика

киргизип турат. Көкүрөгүн бийлеп кеткен сагыныч бала чактан тааныш ушул адыр-түздөрдү, белестерди анын көзүнө башкача ысык көрсөтөт. Аларга да жан кирип кеткен сыяктуу – бардыгы кыймылда, кудуңдап кубанып, гүл кучактап, кандайдыр бир майрамга – жолугушуу майрамына катышып жаткандай. Балким, ырда элет жери чыныгы көркүнө караганда коозураак көрсөтүлүп калгандыр. Бирок ал эч нерсе эмес, алтурмак жүйөлүү, анткени майрам учурунда бизге бул дүйнө демейдегиден алда канча кооз көрүнөт эмеспи. Ушунчалык жылуу сезим жана сүрөткердик талант менен жазылган ушул ырда акын бир-эки гана жерде калпыс туюнтмаларга жол берип койбогондо аны кыргыз поэзиясындагы тууган жер жөнүндөгү эң мыкты ырлардын катарына коюуга болор эле.

Ш. Дүйшеевдин «Аптап» жыйнагындагы башкы табылгасы – Токтогул жөнүндөгү ырлар түрмөгү. Китепте алардын көпчүлүгү «Чөп чабык» деген бөлүмгө жайгаштырылыптыр. Бул ырларды бирдиктүү тема баш коштуруп турат – алар тоо койнуна чөп чабууга жөнөтүлгөн студенттердин турмушу жөнүндө баяндайт. Ушул окуянын өзү эле, балким, Ш. Дүйшеевдин акындык насилине төп келген турмуштук кырдаал түзүп берген сыяктуу. Ал кырдаал – табият койнундагы турмуш жана эмгек. Болгондо да жайкы жаратылыштын өзү сыяктуу гүлдөп турган, көр тирликтин оордугуна майыша элек, кудай берген тазалыгын майда кызыкчылыктар үчүн булгай элек жаштардын турмушу. Мындай турмуш чынында эле табигый сулуулукка бай:

Токтогул. Толук. Толгон жай,
Топудай жерде чөмөлө,
Ак мөңгү тоолор – тоңгон май,
Аңыздын баары чөбөгө.

Араба, чийне агылган
Адырда жатат жол түтөп.
Жарк эткен чалгы – чагылган
Жанына жаңы сол түшөт.

Чыныгы жакшы ыр жөнөкөй болот дешет адабият адистери. Биз мисал келтирген «Чөп чабык» аттуу ыр ушундай. Автор айрым учурда көзүнө көрүнгөн нерселерди жөн эле атап же санап жаткан сыяктанат. Ошону менен бирге анын тили абдан образдуу. Өтө кыска бир нече сап менен эле акын көз уялткан боёкторго, кыймылга толгон сүрөттү көз алдыга тартып берет. Мунун бир сыры Ш. Дүйшеев колдонгон өтө ачык, айрым учурда чектен чыккан, экспрессионисттик салыштырууларында. Учурунда буга устат акын С. Эралиев көңүл бурган экен. «Жаш акындын дагы бир өзгөчөлүгү анын салыштырма ойлорго усталыгы, – деп жазыптыр С. Эралиев. – Алар кээ бир учурда чың тартылган пружинадай бири-бири менен кабатталып калгансыйт. Аны жазып жиберсең далай аянтты ээлегендей».

Бул түрмөктөгү ырлардын эң башкы өзгөчөлүгүн, алардын демин, сөздүн түз жана өтмө маанисиндеги температурасын аныктап турган касиет – жай чилдесинин образы. Ансыз түрмөк да, жалпы жыйнак да мынчалык көркөмдүккө жетмек эмес. Менин билишимче, кыргыз поэзиясында биздин жердин ысыгы буга чейин эч качан мынчалык күчтүү сүрөттөлбөсө керек эле. Жайкы аптаптын образы, балким, Ш. Дүйшеевдин поэзияга кошкон эң башкы салымы болуп калышы да ажеп эмес:

Талаа өзүн таппайт кайда катаарын
Дандыр кылып кактап барат чөл деми.
Күндү бирөө алып келип атайын
Токтогулга таштап кеткен өңдөнүп.

Кулайт аптап кучагына чөптөрдүн
Кумурскалар чарчап жылат, жай жылат.
Тамчыга окшоп таранчынын көздөрү
Закым урган жолду тиктейт жалдырап.

Талыйт куштун канаттары ысыктан,
Араң чыгат короздордун үнү да.
Талыкшышат тал-теректер, ысыйт чаң,
Көлөкөлөр качат тамдын түбүнө.

Бул ырда бардыгы чын – жайкы ысыкта талаа да, жол да дандыр сымал какталып, тирүү жандын бардыгы талыкшып, ысуулайт. Ошону менен бирге, ар бир деталы реалдуу ушул сүрөттүн артында көзгө дароо эле байкала бербеген, ага ичинен нур чачыратып, жан киргизген маанай турат. Ал – жайкы чилде сыяктуу күчкө толуп турган, чилде сыяктуу ысык кумар жана ошол сезимдин кысымынан жанын коёрго жер таппай чыдамсыздануу, чабалактоо. Ырдагы: «Бүткүл денең күнгө айланып кичине//бүт денеңе сиңет жердин оту улам» деген саптарды түз маанисинде кабыл алууга болбойт, ал жакшы табылган гана көркөм метафора. Чындыгында, ысык дем чыгарган «күн», «от» лирикалык каармандын ичинде «отурат». Ошонун ысык илебинен тынчы кеткен адамга гана талаа өзүн кайда катаарын билбей жаткандай сезилиши мүмкүн. Ушул эки чындыктын – табият кубулушу менен акындын ички дүйнөсүнүн чындыгы алтын менен күмүштүн эритмеси сыяктуу ажырагыс биримдикти түзүшү бул ырга (жалаң эле бул ырга эмес) сырткы көркөмдүк менен катар ички жылуулук, жандуулук тартуулаган.

Жогоруда биз шилтеме берген «Поэзия жаштыгы» аттуу макаласында С. Эралиев, «Алакандай жыйнактын аптабы» аттуу макаласында Б. Бекешов Ш. Дүйшеевдин сүрөтчүлүк талантын белгилешиптир. Бирок «Аптапка» көрк берип турган касиет жалаң гана жаратылыштын кооздугу эмес. Анда көрсөтүлгөн турмушта да табигый сулуулук бар. Бул турмуш – жаштардын турмушу – эч жасалмасыз, нукура сулуулугу менен эле татына жана кооз. Анан албетте, бул ырлардын көркөмдүгү, образдуулугу жакшы. Мазмуну боюнча бул ырлар антикалык поэзиядагы буколикага, идиллияга жакындап кетет. Бирок акын эч нерсени атайын кооздоп көрсөтүүгө умтулбайт – аларда реалдуу турмуш, реалдуу адамдар жана реалдуу сезимдер жөнүндө сөз болот. Мен муну толук жоопкерчилик менен айта алам.

С. Эралиев чөп чабуу жөнүндөгү бир ырга токтолуп, мындай деп жазыптыр: «Чалгы чабуу бир кезде делебе козгогон өтө шаңдуу иш болгон экен. Бирок кантсе да ал адамдын күчү корой турган оор жумуш. Кечке чалгы чапкан адам кечинде аягын тарталбай калат. Андыктан «жан

жыргатып» деген сөз дыйкан тиричилигин кандайдыр бир өлчөмдө жеңилдетип койгонсуйт». Майда нерсе боюнча эле чоң акын менен талаша берүү максат эмес албетте. Чалгы чабуу оор эмгек экендиги чын жана ал дыйкандарда башкачараак сезимдерди жаратаары да ырас. Бирок бул ырда сөз оор эмгектен кажыбаган студенттер жөнүндө болуп жатат жана алар бул жумушту шайдоот маанайда аткарышында эч кандай жасалмалуулук жок.

Ошону менен катар С. Эралиев жыйнактагы айрым мүчүлүштөрдү эң туура белгилеп көрсөткөн.

Жыйнактагы пейзаждык ырлардын дагы бир түрү – лирикалык каармандын фигурасы жок, табият көрүнүшүнүн сүрөтү гана тартылган «таза» пейзаждар. «Кызгылт кеч. Булут өчүүдө», «Жамгыр», «Кеч», «Таң» ж. б. бир топ ыр ушундай ыкмада жазылган. Бул ырларда:

Закымды жиреп унчукпай
желесин тартат зым мамы.
Учалбай турат чымчыктар
шишкебек окшоп зымдагы.

Же:

Жээгинде мелт-калт шыкалып,
жең болуп жерге агат сай.
Чала уйку көздөй кызарып
чарчаган чычырканактар –

сыяктуу аябай элестүү, ошону менен бирге, анчалык ачык байкала бербеген купуя маанайдын илеби урган сонун саптар бар. «Жалбырттаган айнектер», «өрт түшкөн өрөөн», «кызыл от кыр», «жошодой үймөк чөп», «от болгон тоолордун учтары», «жалбыз төгүлгөн бел» – табият сүрөтү ушундай ачык, кочкул боёктор, «аптап сүйрөп келаткан чөл», «талаага төгүлгөн күүгүм», «жердин аптабын желпиген жел», тынымсыз жааган жамгырдан «өйүз менен тең болуп өңү албырган өзөн» сыяктуу образдуу метафоралар менен тартылат. Ушул эки касиет – ачык боёктор жана образдуулук Ш. Дүйшеевдин пейзажист лирик катарында акындык почеркинин негизги өзгөчөлүгүн түзөт.

Ошону менен бирге анын ырларында боёктор же элестүү туюнтмалар орду менен колдонулбаган, сүрөт анчалык ишенимсиз чыгып калган учурлар да кездешет. Айталы, «Кеч» аттуу ыры:

Кеберсийт талаа. Чөккөн Күн...
чөл сүйрөп келет аптабын, –

деген саптар менен башталат. Бул жерде, эгер күн чөгүп баратса, чөл аптабын сүйрөп келатканы эмнеси деген суроо пайда болот.

Ш. Дүйшеев кийинки жыйнагын «Сүйлөшкөнгө чейинки сөз» (1989) деп атаптыр. Экинчи жыйнакта акындын чыгармачылык диапазону алда канча кеңиген – анда топтолгон ырлардын тематикасы да, поэтикасы да көп түрдүү. Албетте, анда мурунку китепте окурмандардын көңүлүн бурган пейзаждык ырлар да бар. Кызык жери, эгер мурда анын ырларында жайкы аптап мотиви басымдуу болсо, эми күз жөнүндө жаза баштаптыр. Күздө табият башка да, ал тартуулаган маанай башка:

Ташыңдын да, талааңдын да табы жок,
Тамды чертип жамгыр гана ыр ырдайт,
Эгин төккөн кампалардын жаны бош,
Бригадирдин тааныш үнү угулбайт.

«Күз» аттуу ырда боштуктун жана жымжырттыктын илеби урган ушундай саптар бар. Табият өзүнүн кезектеги кыймылын аяктаган, тыныгууга, уйкуга багыт алган маалдын эң башкы бөтөнчөлүгү ушулар. Жылдын бул маалында жазгы салтанат да, жайкы чымырканууда жок.

Ш. Дүйшеевдин бул ырлары биринчи жыйнактагы пейзаждык ырлардан башкачараак ыкмада жазылган – аларда жаратылыш адамдын сезимдери менен жашайт, адам сыяктуу муңаят, зарыгат, ал турмак адам сыяктуу иштерди жасайт – күз кимдир бирөөнү күтүп, «өңдөн азат», жолоочу өтпөгөн жол «зеригет», дагы бир ырда ошол эле жол өзүнө бакыт, сүйүү жана чарчоону «сиңирип алат».

Башкача айтканда, акын тарткан табият сүрөттөрү психологиялаша баштаган. Эгерде «Аптапта» «таза» сүрөт үстөмдүк кылып, ал эми маанай анчалык байкалбай, сүрөттүн аркасына «катылуу» болсо, экинчи жыйнакта субъективдүү момент, сезим алдыңкы планга чыга түшкөн.

Муңайым маанай – түпкүлүгүндө дүйнөнү аңдап туюнуунун тереңдигин билдирүүчү касиет, анткени адам турмушунда ушундай сезимдерди жаратуучу көрүнүштөр көп. Табият да, өзгөчө күз маалында адамдарда басмырт маанай чакырат эмеспи. Бирок сезим нукура болушу керек. Табият көрүнүшү менен ал пайда кылган сезимдердин ортосундагы үндөштүк бузулган жерде поэзия өзүнүн ажарын жоготуп коёт.

Жалбырагы түшүп жаткан дарак чын эле ушундай оор сезим калтырабы? Арийне, дагы бир жылдын өтүшү, өмүрдүн дагы бир жашы менен коштошуу адамды ойго салышы мүмкүн. Бирок жыл сайын күзүндө жалбыракты күбүлүшү даректын өлүмү эмес, тыныгуусу, кышкы уйкуга даярдануусу го? Андыктан акын бул жерде ашыкча муңканып жиберген жокпу? Түшүп жаткан жалбыракты көз жаштын тамчыларына окшотуу канчалык элестүү? Адатта поэзияда жалбыректын түшүүсү алда канча жеңил, мисалы, табияттын чечинүүсү, кийим алмаштыруусу сыяктуу түшүнүктөр менен байланыштырылат эмеспи. Дегеле бул ырда акын колдонгон көркөм туюнтмалар бири-бири менен шайкешпей, ал турмак бири-бирин төгүнгө чыгарып: «Жаккан шам, аккан калат сай, өмүргө бир күн түн кирет» деген трагедиялуу тыянагы болсо ырда баяндалган окуядан эмес, анын текстинен сырткары калган, башка бир себептерден чыгып жаткандай ой пайда болот. Ал эми ырдын: «Ар кимде бирден дарак бар, адамдар эстей жүргүлө?» деген акыркы саптарынын мааниси, жөнөкөй айтканда так эмес.

Жыйнакта түздөн-түз адамдын ички толгонуулары жөнүндө баяндаган бир нече ыр бар («Көч», «Кар түшүптүр. Шамал улуп өзөндө», «Жалгыздык», «Чиркейлер» ж. б.). Ички сезимдин нюанстарын туюндуруу поэзиянын өзгөчө кылдаттыкты талап кылган түрүнө кирет. Ал

эми Ш. Дүйшеевдин активдүү, экстраверттик насили, сүрөткө, сатирага жакын таланты өзүнүн ички сезимдерин талдап отурганга караганда сырттагы табият жана турмуш жөнүндө жазууга алда канча ийкемдүү. Бул акыйкатты анын соңку чыгармачылыгы тастыктады. «Сүйлөшкөнгө чейинки сөз» жыйнагындагы ырлардын басымдуу бөлүгүндө жана кийинки жыйнактарында Ш. Дүйшеев акындык назарын бүт бойдон өзү аралашып жүргөн турмуштун көз ирмемдерине, түрлүү кырдаалдарына бурду, социалдык проблематикага кайрылып, барабара түз эле публицистикалык ырларды жазууга өттү.

«Мүмкүн, бул ырлар чындап эле каалаган деңгээлге жетпей калгандыр, – дейт акын «Сүйлөшкөнгө чейинки сөз» жыйнагынын «Агындылар» деп аталган бөлүмүнө жазган баш сөзүндө. – Бирок кандай болгон күндө да ал биздин «күн дайра» агызып өтүп жаткан агынды бойдон калганы жакшы. Анткени агындылар жаратылыш сүрөтчүнүн, жаратылыш – скульптордун али иштелип бүтө элек чыгармалары». Бул бөлүмдөгү ырлар жанры боюнча этюддар, эскиздер – турмуштун бир кырдаалында, көз ирмеминде кылт этип келген ой, жылт эткен образ. Алардан өзгөчө терең дикти издештин кереги жок – бул жөн гана утурумдук турмушта адамдын аң-сезиминен агып өтүп турган таасирлер. Алардын арасында, мисалы:

Ат-Башыда чебеленип,
Алмашыңа бериңе алма таппай турсаң,
Ош базарда тебеленип
ой-тоого батпай турат, –

деген бир кырдаалда келе калган ой, же:

Жаныбектин гитарындай көңүлдүү
Жашоо бүгүн жанга жагым көрүндү.
Жамгыр төккөн кечти тиктеп отуруп
Жакын жерден көрө албадым өлүмдү,–

дегендей маанайдын бир «сыныгы», болбосо

Өмүр – кыска, жыл – тешик.
Өтө албайсың «жылт» этип,

Курсак тойгон дүйнөдөн
Кулайт күндөр «былч» этип, –

деген жөн эле тапан сөздөр бар.

Ушул «жеңил» ырлар Ш. Дүйшеевдин чыгармачылыгында өткөөл баскыч болгон сыяктуу. Анткени аларда өтө эле учкай болсо да коом турмушунун маселелери козголо баштайт да жыйнактын кийинки, «Таштын алдындагы күн» деп коркунучтуу ат коюлган бөлүмүндө шаар жана кыштак турмушу, б. а., социалдык тематика алдыңкы планга чыгат.

Анда шаар турмушу жөнүндө бир топ ырлар бар. «Ат көрбөгөн балдарды шаардагы, ат көрбөгөн ата-эне жатат багып» – шаардыктар жөнүндөгү ушул саптарды айылдык адамдын көз карашы деп айтууга болот. Мындай пикирге негиз берүүчү саптар Ш. Дүйшеевдин шаар темасындагы ырларында көп эле. Турмушу «шакардай кайнаган», адамдар «аарылардай» быкылдаган, балдар ойногонго аянты, карга учарына асманы, конору жери жок – акын шаарды ушундай кырынан көрөт. Ал турмак, кээде «мрамордон плащ кийген, граниттен өтүк кийген, таш кишилер тукумдаган» – деп өтө эле муздак, мерес образда элестетет. Ошол эле ырында «аяп турам, же таптакыр шаардык болбой, же айылдык болбой калган элеттиктер силерди ойлоп» – деп айылдыктарга боор ооруган жери да бар. Бирок акын шаар турмушунун терс жактарын элеттик адамдын көз карашынан туруп жерийт экен десек калпыс болуп калышы ыктымал. Чындыгында, андай эмес. Шаар гана эмес, дегеле эмне жөнүндө жазбасын, биринчи кезекте турмуштагы терс көрүнүштөрдү ашкере сезимталдык менен кабыл алуу, ага чыдамсыз, ал турмак кээде кыйкымчыл мамиле жасоо Ш. Дүйшеевдин акындык дүйнөтуюмунун өзгөчөлүгү. Мында күнөө коё турган эч нерсе жок. Тескерисинче, көңүлүндө кыжалат менен жашоо акындык таланттын ажырагыс касиети. Анткени аркы кылымда эле Н. Карамзин айткандай, көңүлүндө эч капалыгы жок адам колуна калем алып, бирдеме жазууну деле ойлобойт эмеспи.

Заман агымындагы көңүл иренжиткен көрүнүштөр менен аны жерүү энергиясынын ортосундагы айырма

Ш. Дүйшеев публицистиканы көздөй бурулуш жасашына себеп болгон шекилдүү. Ошол аркылуу акын өзүндөгү бууракандаган эмоцияны коомдогу терс көрүнүштөрдү ашкерелөөгө жана айыптоого багыттады да балким башка бир жагдайда уратуучу потенциалы бар күчтү пайдалуу нукка салды:

Бирөөбүз бирөөбүзгө
«тарс» эттик муштум болуп,
«карс» эттик карагайдай,
«карк» эттик кузгун болуп.
Же болбосо:
«Алтын»,
«Алтын»,
«Алтын!» – деп,
Таш чогултуп алаңдап
жин ургандай кутуруп
кайда кеттик жалаңдап?

Бул ырларда турмуш мына ушундай гротеск, сатира ыкмасында көрсөтүлүп, радикалдуу поэзиядан сындалат. Акындын публицистикалык чыгармаларына кеңири токтолуп отуруунун кажети жок. Аларда козголгон көйгөйлөрдүн айрымдары азыр да актуалдуу, айрымдары маанисин жоготуп койду. Акындын көз карашына ар дайым эле кошула берүүгө болбойт. Бирок орчундуу бир жагдайды белгилеп коюш кажет – Ш. Дүйшеевдин бул ырлары өткөөл заманда адабият түбөлүк нерселерди коё туруп, учурдагы турмушка бурулганын, публицистика, саясат менен жакындашып, ошол аркылуу жаңы коомдук жагдайга ыңгайлашууга, өзүнүн ордун табууга жол издей баштаганын айгинелейт.

Токсонунчу жылдарда жаңы заман башталып, кыргыз эли мурдагыларга эч салыштыргыс кыйынчылыктарга дуушар болду. Соңку чыгармаларында калемгер көбүнчө эгемендик учурдагы турмуштун оорчулуктары жөнүндө жазууда. Жаңы заманда мындай багыттагы изденүүлөргө жем берүүчү көрүнүштөр оголе көп.

РЫСКУЛОВ АКБАР
(1953)

Акбар Рыскуловдун ысымы кыргыз сынчыларынын макалаларында поэзиядагы ийгиликтер жөнүндө сөз болгондо аталып келатат. Акын чыгармачылык ийгиликке эртелеп жетишти дешке болот. Авторду өрөпкүткөн биринчи жыйнак, студент кезинде Кыргызстан Жазуучулар союзуна мүчө болуу, ошол эле студенттик жаш куракта Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаттыгына арзуу – мунун бардыгы советтик учурда ар бир эле адам жеңилжелпи жетише койчу нерсе эмес болчу. Союзга мүчө болоюн десе чыккан жыйнагы жок, жыйнак чыгарайын десе Союзга мүчө эмес – ушундай татаал тагдырды баштан өткөргөн айрымдардан айырмаланып, жаш акын тигил жагына дагы, бул жагына дагы эрте үлгүргөн. Албетте, бул үчүн талыбаган изденүү, табият берген шык-жөндөм, адамды бийиктикке талпынткан максат-дем болушу зарыл эле. Өзүндө ушул касиеттердин бардыгы ширелишкен акын алгачкы жыйнагын дагы «Көгүчкөндөр бийик учушат» (1975) деп сөздөрдүн бийиги менен атап, адабиятка ишенимдүү кадам койду.

Тамак бышып, тасмал жайылып,
Пейлин чечип жаңы коногу,
Барбалактап атам турганда
Жарык өчүп калса болобу.

Алаканын жеңем шак коюп,
– Апий ботом! – Бетин чымчыды.
– Тарап кетсе кокус меймандар
Тегеренбей калат ыр чыны.

Шырр! дей түшүп күйгөн ширеңке
Билигине барып жармашты,
Чырагдандан шоола созулуп,
Караңгыны жарык алмашты.

– Чырак деле болсо жакшы, – деп,
апам күлүп койду жайдары.
– Чырак менен далай иш жасап,
Чырак менен сайгам сайманы.

Бирок апам аңдап көрбөдү,
Электрден чырак өйдөбү?
Үтүктөлбөй калды кызынын
бийге кийчү аппак көйнөгү

Акынга мүнөздүү белги – ал эң алгачкы чыгармаларынан тартып эле жаңы менен эскинин, башкача айтканда, эски муун менен жаңы муун ортосундагы мезгил, доор айырмачылыктарына көңүл буруп келет. Жогорку ырда айтылгандай, жарыктын өчүп калышы ал жерде отурган ар бир адам тарабынан ар башкача кабылданат. Жеңе «ыр чыны тегеренбей калабы» деп тынчсызданат, апа үчүн билиги бар чырак турганда жарыктын өчүп калышы анчейин кейитээрлик деле окуя эмес. Чырактын жагылышынын өзү керемет. Демек, ошол чыракты жагып аткан адамдын маанайы дагы начар эмес, ал дагы биликти дилгирлик менен күйгүзүп жатат. Анан ошол биликтин жарыгы апаны баарынан көп кубантты. Анткени көнгөн буюм, көнгөн турмуш-тиричиликтен алыстоо жеңил эмес. Аң-сезимдин өзгөрүшү үчүн керек болсо бүтүндөй өмүр керек. Чыракка болгон апанын мамилесин билдирип жатып эле ошол маалда акын мурунку тиричиликтен кабар берет. Чырак алдында сайма сайып, узчулук кылган кыргыз кыздарынын элесин – апанын кечээги жаштыгын да элестетет бул сүрөттөө. Окулган ыр көңүлгө уюйт жана анын ченебегендей образдуулугунан улам канча мезгил өткөндөн кийин да акындын ысымын укканда жогорку сындуу ырлардын кайрыктары окурманга келе түшөт.

Наристе бейпил, тыптынч уктап калган,
Колуна тапка бышкан дүмбүлдү алып.
Атасы тык-тык уруп узанууда,
Созулат чырагдандан бүлбүл жарык.

Наристе бейкапар, тынч уктап калган,
Түшүндө Күндү көрөт, Айды көрөт,
Байбиче баш көтөрдү: – Алжыган чал,
Жатсаңчы, чыракты өчүр – май түгөнөт.

Абышка укмаксанга салдыбы, же...
Кол шилтеп койгон болду ана-мына:
– Жатууга качан болсо үлгүрөбүз,
Ээр чаап коёюнчу жаманыма...

Жогоруда айтылгандай, бул мисалдан дагы улуу жана кичүү муун байланышы жакшы көрүнөт. Акын бул» орчундуу маселени күнүмдүк эле майда көрүнүштөрдөн табат. Китепчеде мындай ырлар арбын жана бул көрүнүш акындын кийинки чыгармачылыгынан дагы жакшы байкалат.

«Мезгил жебеси» (1979) жыйнагы да – акындын көркөм шыгынын, талантынын ачылышынын дагы бир далили. Чыгармачылык түйшүктүн, талбаган изденүүнүн натыйжасында өзүнчө почеркке ээ болгон акын, мейли Мекен же табигат көркү жөнүндө ырдайбы, мейли бүгүнкү учкул канат заманыбыздагы илим-техникадагы жетишкендиктер тууралуубу, айтор, баарында граждандык, философиялык, лирикалык ой-толгоолор жыш учурайт. Жыйнакта Ата Журттун улуулугу, Фрунзе шаарынын сулуулугу («Тууган жерге», «Шаарым – кызым жайдары», «Бийиктик шаары»), кыргыз элдин сыймыгы болгон көлдүн көркөмү («Күмүш көпүрө», «Умтулат, тынбай умтулат»), табияттын табышмактуулугу («Кышкы даректар», «Жаз келгенде»), аруу сезим («Неге» деген атайын бөлүк) сыяктуу ар кыл тематика орун алган.

А. Рыскуловдун обончу Т. Казаков менен чыгармачылык иштешүүсүнүн натыйжасында жаралган «Насыйкат» деген ыры эл арасында жагымдуу кабылданып, белгилүү

болду. Бул, албетте, жакшы көрүнүш. Автор бүгүнкү күндөгү эң курч маселелердин бири – жаратылыш жана адам проблемасын ата-бабалардын керээзи аркылуу чечүүгө аракеттенет... Конушунан адашып калган маралдын артынан жебе сая түшүп келет. Кандай гана наадандын колунан жебе тартылды экен? Көксөгөнү не? Арамдыкпы?! Өлүмгө баш ийгиси келбеген жаныбар көзүнөн мөлтүр жаш тегеретип качып келет. Акын жаратылыштын сулуулугун жок кылгысы келген жебени сынып калса, тийбесе, жетпесе экен, марал кубулуп кетсе экен деп тилейт. А. Рыскуловдун бул оюна ырды окуган же укkан ар бир адам нечен ички курч драматизмге учуроо менен толук кошулат. Ал эми «Көлдүк балдар» деген ырынын мыктылыгы жаш балдардын ички дүйнөсүндө жүрүп жаткан процесстерди кармалбас жашыруун сырларды көркөм деталдар менен поэтикалуу, дапдаана ача алгандыгында.

Кумда калып чолок шым, шапкелери,
Кумда калып дептери, папкелери...
Толкундарга көмүлүп көлдүк балдар
Туурап ойнойт Баланы, Ак кемени.
Чыт курсактар толкунду келет жарып,
Аларга эмне койгонбу канат тагып?

Анан эмей, бул балдар, балдар эмес –
Алтын балык, Ак балык, Чабак балык
Жана Марал толкунду барат жарып.
Чоңураагы – Бугу эне мүйүздөрүн
Чочугандай калп эле калат жанып.

Ырды окуп жатканда кечкурун кызгылт көйнөк кийген кыз сымалдуу Ысык-Көлдүн пейзаждуу картинасы, бейкут күндө эч нерсе менен иштери жок, оюнга тойбой көз ирмемден көз талганча Ак кемени күтүшкөн куунак замандын чыт курсактарынын жаркын, жандуу элеси калат. Балдар бардык нерсени: бири музоо, бири ит, бири короз болуп туурап ойногонго макул, бирок алардын эч кимиси, акын айткандай, Орозкулду туурашпайт.

Кай бир учурда калемгерди сынчылар сүрөттөгөн көркөм объектисине карата шарттуу түрдө айылдык же шаардык жазуучу деп калышат эмеспи. Мына ушул формуланы А. Рыскуловдун чыгармачылыгына колдонсок, аны тигил же бул жакка ыйгаруу кыйын. Ал көбүнесе шаарды, анда жашаган адамдардын турмуш-тиричилигин, жаңыруу, өзгөрүү-прогрессти чагылдырууну жакшы көрөт. Буга «Мезгил жебеси» жыйнагындагы «Күрөшчүл шаар» деген бөлүмү, «Күрөө тамыр» поэмасы ачык далил.

Акын поэмасында коомдогу өсүшкө, андан келип чыккан жаңы муун менен улуу муундун көз караштарын, ички дүйнөсүндөгү кагылышууларын көркөм, жетик чагылдырууга аракеттенет. Лирикалык каарман – жаш бала атасынын Торкашкасына көңүл бурбай, чаңызгыткан машинанын караанын кууйт. Ал машинанын жарыгынан түшкөн көлөкөнү жакшы көрүп, балалыгынан улам аны дүйнөнүн көркү катары кабылдайт. Бала машинанын күчтүү сыйкырына кабылгандыктан, ички сезимин жашыра албай, аны көргөндө: «Так түйүлүп чуркап, кубанып, ыргытамын көккө шапкемди» – деп да жиберет. Атасы болсо бир кезде актив болуп, колхоздон Торкашканы алып, атты жалпы элге белгилүү күлүк, күчтүү кылып багып, ишке чегет. Тыгылып калган машинаны Торкашка сүйрөп чыгаргандан кийин, анын атка болгон ишеними артып: «Менин Торум – менин намысым, машинеден күчтүү жаныбар!» деген жыйынтыкка келет. Бул көрүнүштөр ата менен баланын муун аралык мезгилин көрсөтөт. Мурдатан ат жалында туулуп өскөн кыргыздардын, ата менен баланын байланышын, мүнөздүк жана психологиялык айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрүн автор кылдат кармай алат жана табигый түрдө окурмандарга жеткирет.

Айтылуу Торкашканын тагдыры акыры өкүнүчтүү болду. Ал мурдагыдай шибердүү талааларды аралабай, күнгө какталып, машиналардан жол талашып, бөтөлкөлөрдү ташып келет. Акын Торкашканын тагдыры аркылуу коомдогу ар түрдүү көрүнүштөрдүн ортосундагы кагылышууларды көркөм чагылдырган.

Албетте, бул поэма чыгармачылык бир дем менен жаралбагандыгы, акындын көп чыгармачылык толгонуудан, азаптануудан өткөндүгү көрүнүп турат. Акын «Кетирейген кара бала», «Жеңелердин үнү бийиктеп», «Шаардык ат» аттуу ырларындагы ойду уланткан.

«Көч» (1987) – акындын чыгармачылык жактан толуп-бышып турган кезинде жарык көргөн жыйнагы. Ал ар кыл тематикадагы ырларды камтыйт жана «Көч ушул» жана «Тилектештик наамынан» деп аталган эки бөлүмгө бөлүнгөн. Биринчи бөлүктөгү ырлардагы байкалган нерсе – дагы эле өткөн менен бүгүнкү. Акын алардын эч бирин кайсы бир рамкага салып өзүнчө карабайт, тескерисинче бирдикте, байланышта ырга салат. Анын поэзиясына сөзсүз жаш адамдын образы бар болгондой, сөзсүз карыянын же апанын образы бар, сөзсүз бөбөктүн образы бар. Бөбөктөргө арнап чыгарган «Найм-найм боорсок» (Б.: Адабият, 1991) жыйнагы да анын балдарга кайдыгер эместигинин далили. Ал улуу муунга жипсиз байлангандай, өзү дагы кичинекейлерден алыстай албайт. Айталы, «Сулаймандан куш учурат бөбөктөр» аттуу ырында: «Мен силерден кетчү жолду эңсебей, мен силерге жетчү жолду ойлоном» – деп, алар менен камыр-жумур экендигин маалымдайт. Дегеле акындын поэзиясы дээрлик жалындуу, шартылдаган саптардан турат. Эгер кайсыл гана поэзияда болбосун бир акынды экинчи бир акынга окшоштуруу-га боло турган болсо, А. Рыскулов акын катары Т. Кожомбердиевге жакын, үндөш. Жөнү жок муңаюуну билбеген ачык маанай, шатыра-шатман, турмуштук кенедей гана нерселерден башкалар байкабаган жактарды көрө билген поэзия эки акынга бирдей тийиштүү. Ырас, кеңирилик жагынан алсак, Т. Кожомбердиев өз алдынча мектеп болсо, А. Рыскулов ошол мектептен да аздыр-көптүр үйрөнүп, бирок өзүнүн өзгөчөлүгү, айырмалуулугу, кооздугу, сулуулугу окумдуулугу менен башкаларды суктантуу бактысына ээ болгон акын.

Окурманды акындын дал ошол шаң-шарапаттуу маанайы суктандырат. Айталы, сүйүү ырларына келсек, анда адаттагыдай «жетпей калып зарлоо» же «күйүткө батуу»

абалдары байкалбайт. Акын сүйүүнү көтөрүңкү дем менен ырга салат (албетте, бул акындын жеке тагдырына байланыштуу нерсе деңизчи):

Камыштын дилдирегиндей,
Каакымдын үлбүрөгүндөй,
Кыялда турат бир сезим
Төгүлүп барып төгүлбөй.
Булуттун буурул көгүндөй,
Булактын тунук өңүндөй,
Кыялда турат бир сүрөт
Көрүнүп келип
Көрүнбөй.
Чыгыштын буурул таңындай,
Чымчыктын балапанындай,
Чырлыйттап келип бир обон
Жаңырып турат
Жаңырбай.
Арзыбай туруп аныма
Ак сүйүү арнабагыла,
Алсаңар мейли,
А бирок
Кол менен кармабагыла!

Ырас, сүйүү сезими кол менен кармагыс ыйык сезим. Камыштын дилдиреги менен каакымдын үлбүрөгү кандай назик экени ар бир адамга айдан ачык. Сүйүүнү сүрөттөөгө акын сөздөрдүн дал ошондой назигин издейт. Буурул таң, чымчыктын балапаны – сүйүүнү элестетүүгө көмөкчү болгон элементтер.

Жакшы ырдын дагы бир бактысы обондо. Жогорку ыр менен катар «Күлкүчү кыз» жана «Вальс, вальс...» сыяктуу ондогон мыкты ырларына обондор жазылып, эл арасына кеңири тараган. Лирикалык бул ырларынан тышкары «Өрүк комуз» сыяктуу адам-жаратылыш маселеси тереңден козголгон көлөмдүү ыры дастан катары ырдалып келет.

«Көч» жыйнагынын экинчи бөлүмүндөгү ырлар советтик жана башка чет элдиктердин дүйнөсүн туюнтат. «Бай-

рон менен сүйлөшүү», «Эки жээктин көгүчкөнү», «Сухе-Баатор аянты», «Чыңгыз жана Чынгысхан» ырлары, аты эле айтып тургандай, кыргыз турмушунан алыскы алкакка чабыттайт.

А. Рыскуловдун поэзиясы уйкаштуу ырдан уйкашсыз ырга, майда ырдан чоң ырга, чоң ырдан поэмага көтөрүлгөн өсүшкө ээ. Мындай динамика көлөм жагынан гана болгон деп түшүнүүгө болбойт. Ал ошол эле учурда тематикалык жактан дагы жөнөкөйдөн татаалга кадам коёт. «Үч кайнар» (Ф.: Кыргызстан, 1986) жыйнагы «Дүйнөлүк жүк», «Күрөө тамыр», «Кийиз коңгуроо» деген үч поэмадан турат. Акын бул китебинде эл тарыхындагы орчундуу, масштабдуу окуяларга кайрылат. Поэмалар өз ичтеринен келки-келки ырлардан турса дагы жалпысынан алар өз аталыштарына ылайык доордун демин билдирет.

Республикадагы бир катар эң бир жооптуу кызматтарда иштеп, андан соң Кыргызстандын Казакстандагы толук ыйгарымдуу элчиси болуу, дагы башка иштер акындын көңүлүн такыр башка багыттарга бургану чын. Бирок ага болбой Казак өлкөсүндө экенинде акын мурунку «Көч» китебинин аталышын калтырып, казак окурмандарына «Көш» жыйнагын тартуу кылды. «Ак Мөөр» либреттосун жазган.

«Менин жылдарым – менин байлыгым» дегендей, Акбар Рыскулов турмуштук, чыгармачылык тажрыйбасы арткан сайын, өз чыгармачылыгын идеялык-тематикалык мазмун жагынан да, чеберчилик жагынан да байытып, өнүгүүнүн өр жолунда жол улап келет.

МАЗМУНУ

РЕДКЕҢЕШТЕН 3
АЙТМАТОВ ЧЫҢГЫЗ 5
БЕЙШЕНАЛИЕВ ШҮКҮРБЕК 28
САСПАЕВ АМАН 38
ОСМОНАЛИЕВ КАЧКЫНБАЙ 47
АДЫШЕВА ТЕНТИ 68
МАВЛЯНОВ ЖУНАЙ 80
ӨМҮРБАЕВ САГЫНДЫК 88
КАСЫМБЕКОВ ТӨЛӨГӨН 98
САРНОГОЕВ БАЙДЫЛДА 116
САДЫКОВ ЖАЛИЛ 137
ДАНИКЕЕВ ӨСКӨН 156
РЫСКУЛОВ РАМИС 174
СУЛТАНОВ ОМОР 188
ТУРСУНОВ ЭРНИС 204
ЖАКЫПБЕКОВ АШЫМ 222
БАЙЖИЕВ МАР 242
ГАПАРОВ МУРЗА 265
ЖАКИЕВ БЕКСУЛТАН 283
АБЫЛКАСЫМОВА МАЙРАМКАН 295
ЖУСУПОВ КЕҢЕШ 309
СТАМОВ АСАНБЕК 320
МАМЫТОВ ЖОЛОН 334
КОЖОМБЕРДИЕВ ТУРАР 347
АКМАТОВ КАЗАТ 362
ЖУСУБАЛИЕВ КУБАТБЕК 377
СООРОНБАЕВА ЗУУРА 399

ӨМҮРАЛИЕВ БАКЫ 408
АБДЫКАДЫРОВА СУБАЙЫЛДА 412
АБДЫКАЛЫКОВ ЖОЛДОШБАЙ 419
МОМУНОВА ГҮЛСАЙРА 428
МАМЕЕВ ТӨЛӨГӨН 435
АБАКИРОВ МЕЛИС 445
МУРАТАЛИЕВ МУСА 453
ТУРГУНБАЕВ СҮЙӨРКУЛ 465
САМУДИНОВ ТОКТОСУН 473
САРТОВ БЕГАНАС 490
ӨМҮРКАНОВ АНАТАЙ 499
МУКАНОВ ТАБЫЛДЫ 507
АКМАТБЕКОВА САГЫН 516
ДҮЙШЕЕВ ШАЙЛООБЕК 527
РЫСКУЛОВ АКБАР 538

Окуу басылмасы

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Бишкек, «Бийиктик плюс» басмасы

Кыргыз тилинде

Чыгышына жооптуу *Акматалиев А.*

Редактору *Теңирбергенова Ж.*
Тех. редактору *Жанышбекова А.*
Корректору *Тойчубек кызы Ж.*
Компьютердик калыпка салган *Өмуров Б.*

Терүүгө 04.09.2015-ж. берилди. Басууга 25.11.2015-жыл. кол коюлду.
Кагаздын форматы 60x84$^{1}/_{16}$.
Көлөмү 34,25 б.т. Нускасы 575. Заказ № 10.

Бишкек, «Бийиктик плюс» басмасы
Ж.Абдрахманов көч., 170 ^{а}.
Тел.: 0 777 74-35-68.